ગવહરજાન

અથવા

અલબેલી નાર.

છપાવી પ્રગટ કરનાર.

નિઝામુદ્દીન અમીરૂદ્દીન કુરેશી.

પાંચપટી, અમદાવાદ.

હી. સન ૧૩૩૪ ઈ. સન ૧૯૧૬

આવૃત્તિ ૨ જી નકલ ૫૦૦

કીંમત રૂ. ૧-૮-૦

ધી "નિઝામીયા" પ્રિન્ટીંગ વર્કસમાં
નિઝામુદ્દીન અમીરૂદ્દીન કુરેશીએ છાપ્યુ,
પાંચપટી–અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

આ વાર્તાનો અસલ પ્લોટ, અલીગઢ મોહેમેડન એંગ્લો ઓરીએન્ટલ કોલેજ, જે અલીગઢ કોલેજના વ્હાલા નામથી આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાત છે તે કોલેજના એક ઓલ્ડ બૉય (જુના વિદ્યાર્થી) અને ઇસ્લામ મઝહબના પુરા અભ્યાસી તથા માત્ર મહાન ઇસ્લામ મઝહબના પ્રસાર-અર્થે અનેક મહેનતો ઉઠાવી, એ વખત જાપાન જઇ આવેલા જનાબ કારી સરફરાઝહુસેન સાહેબની લખેલી " શાહદેરાઅના " નામની ઉર્દુ વાર્તા ઉપરથી ઉપજાવી કહાડયો છે. મજકુર કારી સાહેબ ઇસલામ ઉપર કેટલી બધી ફીદાગીરી ધરાવે છે તે, તેમનાં બીજાં અનેક પુસ્તકો જોવાથી જણાઇ આવે છે. મેં મારી આ વાર્તામાં કારી સાહેબની મજકુર વાર્તાના મોહટા ભાગનો તરજુમો કરેલો છે અને એ શીવાય વાર્તાને લોકપ્રીય બનાવવા માટે બાકી ઘણોખરો ભાગ કલ્પિત દાખલ કર્યો છે.

આ વાર્તા, ખાસ કરી માબાપના પૈસા ઉપર મોજ માણતા નવજુવાનો અને કુસંગે ચઢેલા કુળવાનોના માટે એક ખાસ ધડો લેવા જેવી છે. તેથી મારી આ વાર્તા મારા નવજુવાન બીરાદરોના મન ઉપર અસર કરવાને શકિતવાન થશે તો હું મારી મહેનત ફળીભુત થએલી સમજીશ.

નિઝામુદ્દીન અમીરૂદ્દીન કુરેશી.

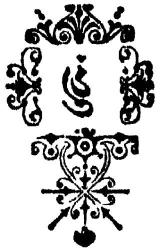
ગવહરજાંન

અથવા

અલંબેલી નાર.

દોર પહેલો.

બચપણનો બહાર.

મારી સાત આઠ વરસની વય સુધી તો મહાજનના વછેરાની પેઠે આમથી તેમ રમત ગમતમાં દીવસો ગુજારતી હતી, તેથી મને મારા બચપણની વાતો બહુજ થોડી યાદ છે. તે સમયે મારી હાલત તદન આ શેરને મળતી હતી.

પાઉ ફૂયલા કે સરેશામસે મેં સોતીથી
મુઝે માઅલુમ નથા સુબ્હા કિધર હોતીથી

મારી અંમાના સંતાનમાં માત્ર અમે બે બેહનોજ હતી. એક હું અને એક મારાથી સાત આઠ વરસ મોહટી બહેન હતી. જેણી એક પૈસાદાર લાલાની નોકર હતી. મારી અંમા ચાલીસેક વરસની લગભગ પહોંચ્યાં હશે તે વખતે નાચ મહેફીલમાં હું તેમની સાથે જતી હતી પણ જ્યારથી તેમની આખો દુખવા આવી (ઘણાએ એલાજ કર્યા પણ લગારે ફેર પડયો નહીં અને છેવટે અંમાની એક આંખ સદાને માટે બેસી ગઇ) ત્યારથી તેઓએ નાચવું ગાવું બંધ કરી દીધું. આ બધી વાતો મને પુરેપુરી યાદ છે "આ આ આ" કરવું તો મને પેહલાંથીજ શરૂ કરાવી દીધું હતું પણ જે વખતની હું આ હકીકત લખું છું તે વખતે ગાણા માટે મારી પાસેથી સખત મહેનત લેવામાં આવતી હતી. મારા ઉસ્તાદજી ઘણીજ કાળજીથી બતાવતા હતા મારી બહેનને પણ તેઓએજ બતાવ્યું હતું તેથી અંમા તેઓની બહુજ ખાતર બરદાસ કરતાં હતાં. મારી વય નવ સાડાનવ વરસની થતાંજ પુરી પાબંદીની સાથે બે વખતની તાલીમ

શરૂ કરી દીધી અને મને સારાં સારાં લુગડાં પહેરવાને મળવા લાગ્યાં મારી બહેનના મળનારા આવતા તો તેમને ઘણી વખતે હું પોતેજ પાન બનાવીને આપતી હતી. હસી મશકરીમાં પણ મને ધીમે ધીમે મઝા પડવા લાગી. અત્યાર સુધી હું અંમાની પાસે સુઇ રહેતી હતી. પરંતુ મને સારી પેઠે યાદ છે કે મારી બહેનના ઝાલરોવાલા પલંગની ખુશબો તથા શણગારેલા ઓરડાને જોઇ મારા મનમાં પણ અનેક ઉમંગો પેદા થતી હતી. ખેલ તમાશા અને મેલાઓમાં હું બરાબર તેમની સાથે જવા લાગી, અને નાહના નાહના મુજરાઓમાં પણ મારી અંમા તથા બહેનની શરમથી લોકો મને બોલાવવા લાગ્યા મોહટી વયના માણસો મને ઝેરસમાન લાગતા હતા. પરંતુ નવજવાન અથવા મારી વયની બરાબરીવાલા નાચમુજરામાં મજાક મસકરી કરતા તો અંદરથી મારૂં અંતઃકરણ ખુશી થતું હતું, પણ હુ મારી ખુશીને જાહેર કરતી નહોતી. કેમકે ઉસ્તાદજી તથા અંમાએ મને આ વાતો સારી પેઠે સમજાવી દીધી હતી કે "કોઇ પણ માણસને નાચમુજરામાં એકી ધ્યાને જોવું નહીં, અંતરની વાત કહેવી નહીં, કોઇથી પણ સાફ દિલથી મળવું નહીં, પણ જાહેર વર્તાવ એવો કરવો કે જેથી બધા લોકો એમજ સમજે કે અમારા ઉપર મોહોબત રાખે છે અને સાફ દિલથી મળે છે, નાચતાં અથવા ગાતાં ગાતાં જાણી જોઇને માથા ઉપરથી ઓઢણીને હઠાવી દેવી, આંખોના જુદી જુદી જાતના અણસારા કરવા, ભમરોના અણસારા પણ બતાવ્યા હતા." આ બધી વાતોમાં હું એટલી બધી હુશીયાર થઇ ગઇ હતી કે માત્ર ઓઢણીને માથા ઉપરથી હઠાવી દેતાંજ લોકો લોટપોટ થઇ જતા હતા. આંખોના અણસારા અને નાઝનખરા એવી તો સરસ રીતે કરતી હતી કે બધા પોતપોતાને મારા આશક સમજતા હતા. ટુંકમાં હુ માત્ર દરેક મુજરામાં ગઇ હઇશ કે લોકો મારા ઇસતિયાકમાં મારે ઘેર આવવા લાગ્યા તેથી ઘરમાં એક ઓરડો મારામાટે ખાસ જુદો કાઢી આપ્યો. જે લગાર ટીપટાપ કરીને શણગાર્યો પણ હતો. ઉસ્તાદજી અથવા અંમા મારી પાસેજ બેસતા હતા. મારૂં પાનદાન પણ જુદું થઇ ગયું. આ વખતે મારી વય અગ્યાર વરસની થઇ હશે. ગાવા અને બજાવવાનો મને એટલો બધો શોક હતો કે ઘરમાં એકલી પડતી તો પણ મનમાં આ આ આ કરતી રહેતી હતી. તે દીવસોમાં ખુદાની કુદરતથી દીલ્લીમાં કોલેરાની બીમારી ફેલાઇ જેમાં મારી બહેન પટકાઇ પડી અને માત્ર એક દીવસ અને એક રાતમાં ચટપટ થઇ ગઇ. આ દુઃખ કાંઇ નાહનુંસુનું નહોતું. આબાદ ઘર બરબાદ થઇ ગયું, અંમા તો ગાંડાની પેઠે

થઇ ગયાં. અને કેટલાક મહીના સુધી માંદા રહ્યાં. મારૂં ગાવું બજાવવું ધુળમાં મળી ગયું. જે મકાનમાં બહેન ગુજરી હતી તે મકાનને મનહુસ સમજી ચાવડીમાં એક મકાન લીધું એને અમે બધા તેમાં રેહવાને ગયા. થોડા દીવસ તો ત્યાં પણ ગોઠાયું નહીં પરંતુ જેમ જેમ દીવસો વિતવા લાગ્યા તેમ તેમ ઘોઠાવા લાગ્યું અને જ્યારે પુરી રીતે નીરાંત વળી ત્યારે ફરી નવેસરથી ગાવું બજાવવું શરૂ કર્યું. અને આ વખતે તો અંમા અને ઉસ્તાદજીએ ભણવા તરફ મારૂં દીલ ફેરવવાની કોશીશ કરી, જેથી મને પણ ભણવાનો શોક લાગી ગયો.

અમો ચાવડીમાં આવ્યા તેના એક માસ પછી અને તઆલીમ શરૂ કરવાના આઠ દીવસ બાદ એક દીવસે એક બુઢો જે જોવાથી કોઇ અમીરનો નોકર લાગતો હતો બપોરની વખતે અમારૂં ઘર પુછતાં પુછતાં આવ્યો અને સીડી ઉપર ચઢી " આ મકાન ગવહરજાનનું છે કે ? " પુછ્યું હું તે વખતે મારા પલંગ ઉપર અનેક જાતના તરંગોમાં લીન બનીને પડી હતી આ સાદ સાંભળતાં એકદમ ચોંકીને બહાર આવવાના ઇરાદાથી ઉઠી પણ એટલામાં અંમાએ તે બુઢાને પોતાની પાસે બોલાવી આવવાનું કારણ પુછ્યું તો તે બુઢાએ કહ્યું " મીયાંએ પુછાવ્યું છે કે આપને ત્યાં એકાંતનો કયો વખત છે " અંમાએ આ સાંભળી બહુજ ચાપલુસીના લેહજામાં જવાબ આપ્યો. " તમે મારા તરફથી સરકારને અરઝ કરજો કે આપના માટે તો હર વખત એકાંતનોજ વખત છે " આ સાંભળી બુઢો ચાલ્યો ગયો એટલે અંમાએ પેટી ઉઘાડી વીલાયતી સાબુથી મારૂં માથું ધોવરાવ્યું અને સારાં લુગડાંની જોડ પેહરાવી દર દાગીનાથી શણગારી મને તૈયાર કરીને બેસાડી થોડીજ વારમાં ઉસ્તાદજીઓ પાન એલચી અને અત્તર લાવીને હાજર કર્યું અને તાબડતોબ આખા ઘરમાં સાફસુફ કરી નવી શેતરંજી પાથરી દીધી; જુના અને મેલા તકીયાઓ ઉપર નવા ગીલાફ ચડાવી ગોખલાઓમાં કાગળનાં ફુલદાન ગોઠવી દીધાં. આવી રીતે એક પળમાં મારા ઘરની રોનક બદલી ગઇ. જ્યારે મકાનને સારી પેઠે શણગારી દીધું ત્યારે મારી અંમાએ મારી પાસે બેસીને કહ્યું. " ગવહર ! હવે આપણી ગરીબીના દીવસો નાબુદ થવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે, કેમકે હમણાજ નવાબ હયદર ઝમાન મરહુમના દીકરાએ પુછાવ્યું છે. મેં તેમના નોકરને એવો કાબુમાં કરી લીધો છે કે તે બીજી તરફ જવાનું નામ લેશેજ નહીં. હાલમાંજ બે મહીના થયાં નવાબ સાહેબ લાખોની આવકવાળી જાગીર મુકી મર્ણ પામ્યા

છે તેથી તે બધી આવકનો આ છોકરો એકલોજ માલીક થયો છે. માટે તું તેમનાથી બરોબર મળજે" આટલું કહી અંમાએ મારી બહેનનાં કીમની લુગડાં (માત્ર ભપકાની ખાતર) તડકામાં મુકયાં અને એક ભારે કીંમતની ઓઢણી ખીંટીમાં વળગાડી દીધી, મારૂં મકાન સડકની ઉપર હતું અને તેમાં ત્રણ હોલ તથા એક ચોક હતો. વચલો હોલ ગાવા બજવવા તથા બેઠક માટે હતો. બીજા હોલમાં મારો પલંગ હતો અને ત્રીજો રાંધવા તથા ઉસ્તાદજીના રહેવા માટે રાખ્યું હતું. મારા હોલમાં એક ઉમદા ઇરાની ગાલીચો પાથરેલો હતો. મોહટા મોહટા આઇના અને પ્રખ્યાત ગાનારીઓની છબીઓ લગાવી હોલ શણગાર્યો હતો. તેની બારીઓને ઉમદા રેશમી ઝાલરોવાળા પરદા લગાવી શોભાયમાન બનાવી હતી. મારા હોલ અથવા ઓરડાના બારણા ઉપર એક ઉમદા ચિત્રવાળી ચક પડી હતી, ચક ઉઠાવતાંજ તેના રેશમી પરદા અને ઝાલરોની બહાર જોઇ અંદર જવાનુ મન થઇ જતું હતું.

હું વચલા હોલમાં ગાલીચાના એક ખુણા ઉપર બેસી વચમાં મુકેલા ગાદી, તકીયા અને ગોઠવેલા સામાનને આશા ભરી નજરોથી જોઇને તેના વિચારોમાં લિન બની રહી હતી કે એટલામાં સીડી ઉપર કોઇના આવવાનો ખડખડાટ થયો, મારી અંમા તરતજ સમજી ગયાં એટલે બારણું ઉઘાડીને કહ્યું.

" પધારો હુઝુર. "

આ સાંભળતાંજ હું મારા વિચારોમાંથી ચોંકી અને બારણા તરફ જોયું તો ખુદાની કુદરતનો સીન નજરોમાં ફરી ગયો. સોળ સતર વરસની વય, મનહર ચેહરો, નવાબી પોશાક અને ભરેલાં શરીરનો એક નવયુવાન અને તેની પાછળ પેલો હમણા આવી ગએલો બુઢો, મકાનમાં દાખલ થયા, હું આ જોતાંજ ઉભી થઇ ગઇ. અંમાએ તે જુવાનને વચલા ગાવ તકીયા આગળ પાથરેલી ગાદી ઉપર બેસાડયો. અને બંને હાથ જોડી કહ્યું.

"હુઝુર ! આપે મુજ ગરીબના ઘરમાં પધારી બહુમોટી મહેરબાની કરી" ફરી રસોડા તરફ મોહડું કરીને ! " ઉસ્તાદજી, હુકકો લાવો. " બોલ્યાં.

"હું હુકકો પીતો નથી" પેલો જુવાન બોલ્યો (જેને હું હવેથી નવ્વાબના નામથી બોલાવીશ.) એટલે તરતજ સીગરેટની પેટી મંગાવીને એક ચાંદીની થાલીમાં પેશ કરી. હું તો પેલા યુવકને જોતાંજ મનમાંને મનમાં રાજી થની હતી. તેના મનહર ચેહરાએ મારા જીગરમાં જગ્યા કરી લીધી

હતી, નીચી નજરોએ એક હાથથી નાકમાં પેહેરેલી નથને બરોબર કરતી અને ઓઢણીની કોરને બીજા હાથની આંગળીઓથી મસળતી બેઠી હતી, એટલામાં અંમાએ પાન બનાવવાનો હુકુમ આપતાં એક જુદીજ ઢંગે કહ્યું.

"યુવાન માણસોની સંગતમાં અમારા જેવા ઘરડાનું બેસવું શોભતું નથી માટે" નવાબના નોકરને "ચાલો આવો હું તમને હુક્કો પાઉં." આટલું બોલી નવાબના ઘરડા નોકરને પોતાની સાથે રસોડામાં લઇ ગયાં. અંમા અને પેલા બુઢાના જતાંજ વચલા હોલમાં હું અને નવાબ બંને જણા રહી ગયાં. એ ખ્યાલ આવતાંજ મારી છાતી ધડક ધડક થવા લાગી. હાથ પગમાં ધ્રુજરી છુટી પણ નવાબ જેવો મનહર ચેહરાવાળો યુવાન મારી ચાહત કરીને આવ્યો છે અને અમે બંને એકજ હોલમાં છીએ, એ વિચાર આવતાંજ મારૂં મન અંદરને અંદર ખુશ થવા લાગ્યું. અંમાના જવા પછી હું નીચી નજરોએ પાન બનાવી રહી હતી કે નવાબ મારી પાસે આવીને બેઠા અને ફરી બહુજ નરમાશથી બોલ્યા.

'ગવહરજાન! જો તમે શરમમાંજ ચુપચાપ બનીને બેસી રહેશો તો ફરી મારી જીંદગીનો ખાતમોજ સમજજો." બહુજ પ્યાર ભરેલા શબ્દોમાં મારી ઓઢણીની કોરને પોતાના હાથમાં લઇને બોલ્યા. "તમે મને ઓળખ્યો?"

"હા" શરમથી પ્રથમની પેઠેજ ધડકતી છાતીએ અને નીચી નજરો કરી મેં જવાબ આપ્યો. "એક બે મહીના ઉપર કોઇ જગ્યાએ મુજરામાં આપને જોયા હતા."

"અને તેજ દીવસે મારા જીગરમાં નયનબાણ માર્યો હતો તે પણ કહો ને" નવાબે પ્રથમની પેઠેજ પ્યાર ભરી આંખોએ મારા ચેહરા તરફ ટીકતાં તથા મારી ઓઢણીની કોરને ખેંચતાં કહ્યું. "ગવહરજાન! હું તો તેજ દીવસથી તમારો શયદા બન્યો છું. રાત દીવસ તમારા પ્યારા નામની જંખના કરૂંછું. જો મારા વાલિદ સાહેબ (પિતા) નો સ્વર્ગવાસ ન થયો હોત અને માલમિલકત તથા જાગીરની જંજાળમાં ન ફસ્યો હોત તો હું તો તેજ દીવસે તમારી ગુલામી કરી લેત. પરંતુ વાલિદ સાહેબના સ્વર્ગવાસથી જાગીરની જંજાળમાં ફસી પડયો અને ફરી સાંભળ્યું કે તમે મકાન બદલ્યું છે તેથી નવા મકાનની શોધમાં આટલા દીવસ વીતી ગયા અને આજેજ મકાનનો પત્તો લાગતાં તમારી સેવામાં હાજર થયો છું."

"બહુ મોહટી મહેરબાની થઇ" મેં નીચી નજરેએજ જવાબ આપ્યો. "હું તો આપની તાબેદાર છું; અને તેથીજ મારાં બહુ મોહટાં ભાગ્ય કે આપના જેવા સરદાર મારા ગરીબ ઝુપડામાં પધાર્યા."

"તાબેદાર બનવાની તમોને શી જરરત ?" નવાબ વધુને વધુ બેચેન બનીને બોલ્યા. "તમારા જેવી ખુબસુરતીની મહારાણીને ખુદા તાબેદાર ન બનાવે. પણ ગવહરજાન ! તમો નથી જાણતા કે તમોએ મારા દીલ ઉપર કેટલો બધો કાબુ મેળવ્યો છે. હાય !!! ગવહરજાન ! હું અત્યારે તમારા પ્યારના નીશામાં બેહોશ જેવો બનેલો છું તેથી જે મોહડામાં આવે છે તે બોલું છું, પણ કોણ જાણે તમારા મનમાં કોનો વિચાર હશે અને મારી આવી વાતોથી તમને કેટલું દુઃખ ઉપજતું હશે ?"

નવાબની આવી પ્યાર ભરી વાતો સાંભળી મારા દિલમાં અજબ જેવો ફેરફાર થવા માંડયો અને મારૂં દિલ એજ ચાહવા લાગ્યું કે તેઓ આવીજ વાતો કરતા રહેતો સારૂં, અને મારા તરફથી કોઇ એમને એટલી ખાત્રી આપે કે મારા દિલમા પણ એમના પ્યારનો પ્રવાહ વહેવા માંડયો છે. પણ તે વખતે ત્યાં અમારા બંને સિવાય ત્રીજું કોઇ નહતું, તેથી તેજ શરમ અને લજ્જાથી મુખને ઓઢણીમાં છુપાવતાં નીચી નજરેએ કહ્યું. "નવાબ સાહેબ ! હું મારી ખુશનસીબી ઉપર જેટલી મગરૂરી કરૂં તેટલી થોડી છે, કેમકે આપના જેવા આલીખાનદાન કોના નસીબમાં ? આપ આ વાતની ખાત્રી રાખજો કે મારા દિલમાં બીજા કોઇનો પણ વિચાર નથી અને આપની વાતોથી દિલ બહુજ ખુશ થાય છે માટે દર વખતે આપ મારા ગરીબ ઝુંપડામાં તશરીફ લાવતા રહેશો તો મને બહુજ ખુશી થવા ઉપરાંત મારા ઉપર બહુ મોહટી મહેરબાની થશે અને ખુદા કરશે તો આપને મારાથી નારાજ થવાનો સમય નહીં આવે."

નવ્વાબ આ સાંભળતાંજ બેચેન બની ગયા. અને મારો આભાર માનતાં બોલ્યા, "તમે મારા જેવા અદના માણસને મોહોબ્બતની નજરથી જુવો છો એ વિચાર મારા માટે બહુજ આનંદદાયક છે; પણ અત્યારે આમ નીચી નજરો કરી દુર બેસવું યોગ્ય નથી. હું તો તમારા ઉપર મરી ફીટયો છું અને સદાના માટે તમારોજ બની જવા તલપું છું. માટે ખુદાના વાસ્તે શરમને તજી લગાર હસ્તા મુખે ખુલ્લા દિલથી વાત કરી મારા બેચેન બનેલા દિલને આરામ આપો." નવ્વાબે મારા હાથને પોતાના હાથમાં લઇ કહ્યું "જુઓ. તમારી ઓઢણીનો આ નારંગી રંગ અને

બહુજ પસંદ છે. તેની કોર પણ કેટલી બધી સુંદર દેખાય છે અને વળી આ તમારા અતી મનહર ચેહરા ઉપરતો ઓઢણીનો રંગ અજબજ દીપી નીકળ્યો છે, પણ ગવહરજાન ! શુ તમે તમારા મનહર ચેહરાના અતી સુંદર રંગથી જાણીતાં છો ?"

"જી ! આપ મને શામાટે બનાવો છો ?" હું મારા રંગ રૂપની તારીફથી બહુજ ખુશ થતી હતી તેથી ખુશી થઇ. અજાણી બનીને બોલી 'રંગરૂપ અને મનહર ચેહરો તો આપનો છે: અને મને તો મારા કાળા કઢંગા ચેહરા ઉપર એટલી બધી ચીડ છે, કે ભુલેચુકે કોઇ દીવસ પણ આયનામાં મોહડું જોતી નથી."

"ઓહો ! મારો ચેહરો પણ મનહર છે ?" નવાબ હસતા હસતા બોલ્યા "પણ સાચું કહો તો અપ્સરાનું ભાન ભુલાવનાર ચેહરો, મૃગ જેવી નયનો, સુંદર પેશાની, ગુલાબ જેવા ગાલ, નાગ સમાન વાળ દાડમની કળી જેવા દાંત, સુરાહી સમાન ગરદન, અને ગરદનનો નીચલો ભાગ તો બસ ખુદાતઆલાની ઉત્તમ કારીગરીનો નમુનો છે એ બધી વાતો બીજા કોઇમાં કયાં છે ?"

નવાબે તે વખતે મારા શરીરની દરેક વસ્તુની એવા સુદર શબ્દોમાં તારીફ કરી, કે હું બેચેન બની ગઇ અને આવા એક યુવાનની સાથે પ્યાર બાંધવાને ખુદા તરફની મોહટી બક્ષિસ સમજી તેમના પ્યારને મેં મારા મનમાં સચ્ચાઇની સાથે જગ્યા આપી.

થોડીવાર પછી મેં નવાબને પાનનું બીડું આપ્યું તો તેઓએ પાનનું બીડું લેતી વખતે મારા હાથનાં નાજુક આંગળાંની અને હાથની મેંહદી સફાઇથી લાગેલી હોવાની તારીફ કરી. ફરી વાતવાતમાં ગળામાં પેહરેલી સાંકળી, તુસી, હાથમાં બાંધેલા ગુલુબંદ, પોંચીઓ વીગેરે દાગીના ખુબસુરત નાજુક અને શોભીતા લાગતા હોવાનું જણાવી, હદથી વધારે તારીફ, ઘણાજ પ્યાર ભરેલા શબ્દોમાં કહી, એટલે હું તો નરમ ઘેંસ જેવી બની ગઇ; અને તેમનાથી શરમ દુર કરી સાફ સાફ વાતો કરવાનું મન થઇ ગયું, પણ ફરી મન ઉપર કાબુ રાખી ચુપ બેસી રહી. તો પણ કોઇ કોઇ વખતે તારીફથી ભરેલી તેમની વાતોનો નીચી નજરોએ જવાબ આપતી હતી. નવાબ સાહેબે મારી ચુપકીદી ઉપર અનેક ફીકરાઓ કહ્યા, પણ તે બધામાંથી મને આ ફીકરો બહુજ પસંદ પડયો કે " ગવહરજાન !

જાણ્યામાં તમોને પોતાના હોઠોની નાજુકીનો બહુજ ખ્યાલ છે, તેથીજ તેનાથી કાંઇ કામ લેતાં નથી."

તેઓ લગભગ એક કલાક સુધી મારી પાસે બેસીને આવીજ વાતો કરતા રહ્યા અને તે એક કલાકમાં તેઓએ મારૂં દિલ ઝીતી લઇ મને સારી પેઠે રીઝવી લીધી હતી. જ્યારથી મારી મોહટી બહેન ગુજરી ગઇ હતી ત્યારથી આજ સુધી હું એટલી ખુશ થઇ નહોતી, જેટલી નવાબની મુલાકાતથી એક કલાકમાં ખુશ થઇ હતી. નવાબે મને વાતોમાં સારી પેઠે ખુશ કરી ઘણાજ પ્યારા શબ્દોમાં જવાની રજા માંગી એટલે મેં અંમાને બોલાવ્યાં, અંમાના આવતાં થોડીવાર સુધી નવાબે તેમની સાથે આમતેમની વાતો કરી જવાની ઇચ્છા જાહેર કરી, એટલે અંમાએ ફરી પધારવાનું કહ્યું. નવાબ કાલેથી પરમદહાડે આજ વખતે આવવાનો વાયદો કરી ઉઠયા. અને મારી તરફ પ્યાર ભરી નજર નાંખી રૂખ્સત થયા. નવાબ ગયા તે વખતે મને અંમા અને ઉસ્તાદજી વીગેરેની હાજરી બહુજ દુઃખસમાન ભાસી. કેમકે મારૂં દિલ નવ્વાબને ફરી એક વખત સારી પેઠે જોવાને ચાહતું હતું પણ તે બધાઓની રૂબરૂ હુ પેટ ભરીને જોઇ શકી નહી.

નવાબના જવા બાદ હું ગલીચા ઉપર બેસી ગઇ પણ મારૂં દિલ મારી પાસે નથી એમ ભાસવા લાગ્યું. અને તેમનો દિલકશ ચેહરો, કસરતી શરીર, ઉમદા લિબાસ, પ્યારની વાતો, એક પછી એક યાદ આવી બેચેન બનાવવા લાગી. દરપળે તેમની વાતોનો ભણકારો સંભળાઇ રહ્યો હતો. તેઓ મારી પાસે બેસી મારૂં દિલ જીતવાની કોશીશ કરી રહ્યા છે એમ આબાદ લાગતું હતું અને હુ તે વખતે પોતાને સ્વપનામાં હોઉં તેમ દેખાતી હતી.

પાંચ વાગ્યાના વખતે અંમાએ બે ઘોડાની એક બગી મંગાવી અને મને ઉસ્તાદજીની સાથે ફરવા જવા માટે કહ્યું. જો કે તે વખતે મારી તબીયત ફરવા જવાને ચાહતી નહોતી, પરંતુ " કદાપી રસ્તામાં નવાબનો મનહર ચેહરો જોવામાં આવે " એ વિચાર આવતાંજ હું તરતજ ઉઠી અને પાન ખાઇ ઉસ્તાદની સાથે ગાડીમાં સવાર થઇ ગઇ. ઉસ્તાદજી ગાડીમાં બેઠા પછી રસ્તામાં મને કેહવા લાગ્યા.

" નવાબ સાહેબનો નોકર મને કેહતો હતો કે નવાબ સાહેબ બહુજ ઉદાર અને સખીતબેહના નવજવાન છે, તેથી જો તેઓ તમારે ત્યાં

આવવા જવાનું રાખશે તો થોડાજ દીવસમાં તમને હજારોનો લાભ થઇ જશે. માટે ગવહરજાન ! નવાબ સાહેબના દિલને કાબુમાં કરવું એ તમારૂં કામ છે. તમારી અંમા હમણાજ મને કહી રહ્યાં હતાં કે તમારી ગવહર બહુજ ભોળી અને દુન્યાની વાતોથી અંજાણ છે તેથી એવું ન થાય કે તે નવાબની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તાવ ન કરે અને તેમને રાજી રાખવામાં પછાત પડે માટે તેણીને દુન્યાદારીની બેચાર વાતો કહી ઉંચ નીચની સમજણ આપજો. તેથી ગવહરજાન ! જો તમે વડીલોની નસીહતનું બુરૂં ન લગાડો તો હું કાંઇક કહું."

ઉસ્તાદજીની વાતો સાંભળવા મારૂં મન ચાહતું નહોતું. કેમકે વાતોમાં ધ્યાન આપવાથી રસ્તામાં નવાબને જોવામાં અડચણ થતી હતી તેથી ઉસ્તાદજીની તે વખતની નસીહત મને ઝેર સમાન લાગતી હતી. અને કોણ જાણે આ વખતે ઉસ્તાદજીનો સાથ પણ બહુજ દુઃખદાયક લાગતો હતો. જ્યારે તેઓએ કહ્યું કે હું ભોળી છું અને દુનિયાની વાતોથી અંજાણ છું ત્યારે હું મારા મનમાં હસી અને મેં મારા મનમાં કહ્યું કે જે દિલથી હું નવાબથી મળવા ચાહું છું તેમાં ભોળપણ અને અંજાણતા જાણ્યામાં વધુ મદદ આપશે. પરંતુ તે વખતે ઉસ્તાદજીની નસીહત સાંભળવી પણ જરૂરી હતી તેથી લાચારીએ મેં તેમને કહ્યું.

"ઉસ્તાદજી ! તમે મારા બાપની જગ્યાએ છો તેથી તમે નસીહતની વાત નહીં કહો તો બીજું કોણ કહેશે. માટે મારા લાભની જે જે વાતો હોય તે કહો હું તે ઉપર ઇનશાઅલ્લાહ અમલ કરીશ."

"શાહબાશ ! બેટી, અલ્લાહમીયાં તને ખુશ રાખે, હવે તો માત્ર તારાજ દમથી મકાનની શોભા રહેલી છે" ઉસ્તાદજીએ પોતાની નસીહતનું દફતર શરૂ કર્યું. "બેટી ! અમીરો અને પૈસાદારના છોકરાઓ બહુજ વિચીત્ર સ્વભાવના હોય છે, તેથી દર વખતે તેમની વાતો ઉપરથી તેમના સ્વભાવને પારખવો પડે છે. જ્યારે તેમને કોઇ માઅશુક (વેષ્યા) પસંદ પડી જાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના પૈસાનો જોર બતાવી તેને પોતાની તાબેદાર બનાવવા ચાહે છે; અને તે એવી રીતે કે પેહલા પોતાની મોહોબ્બત તથા આશકીની વાતો કરે છે અને જ્યારે જુવે છે. કે કોઇ ભોળી તથા અણસમજ તેમની વાતોની જાળમાં ફસી પડી અને તેમને ચાહે છે ત્યારે તે બીચારીને તેઓ એવી રીતે નાચ નચાવે છે કે, બસ ઇલાહી તવબા !આવી વાતો હજારો વખત અનુભવેલી છે. તેથી અમો લોકો આવા પૈસાદારની સાથે

એવી ચાલ ચલાવીએ છીએ કે જાહેર વર્તાવ બહુજ સારો કરીએ છીએ. ખાતર બરદાશ, ચાપલુસી, ખુશામદ વીગેરેમાં લગારે કચાશ રાખતા નથી પણ દિલમાં લગારે અસરને જગ્યા આપતા નથી જીભ અને ઉપર ઉપરની વાતોથી અમને તેમના ઉપર અથાગ પ્યાર છે એમ જાહેર કરીએ છીએ; પરંતુ દિલમાં અંશ માત્ર પણ હોતું નથી, અને જો અમે એમ ન કરીએ તો અમારૂં કામ પણ ચાલે નહીં અને થોડાજ દીવસમાં ભુખે રહી કુતરાની મોતે મરી જઇએ. પહેરવાને લુગડાં, ખાવાને અન્ન પણ મળે નહીં, કુટુંબ કબીલા અને નાત જાતમાંથી પણ જુદા પડી જઇએ; અને જે લોકો ખેલાડી છે તેઓ તો અમને બરબાદ કરી નાખે. ગવહરજાન! હજુ તમોએ દુનિયા જોઇ નથી. આ ધંધામાં તો જાતજાતના માણસોના સમાગમમાં આવવું પડશે, અને એવા એવા માણસો મળશે કે જેઓ પહેલ વ્હેલાં તો પોતાનું દિલ કાઢીને મુકી દેશે, પણ ફરી થોડાજ દીવસમાં તેમનો બધો રંગ ફરી જશે. કેમકે દુનિયામાં ખુદાતાઅલાએ એકથી એક વધુ સુંદર માઅશુકો પેદા કર્યાં છે, અને આ લોકો એવા છે કે જ્યાં બીજો માઅશુક જોયો કે બસ થઇ ચુકયું. પેહલાને એવી એવી રીતે સતાવે છે બાળે છે, કે કાંઇ ન પુછો; તેથી બેટી સઉથી પેહલાં તમને આ વાત કરવી પડશે કે તમે પોતાના દિલમાં નવાબને પોતાનો દુશમન સમજો; તેમનાથી એવી આશા કોઇ કાળે પણ ન રાખો કે તેઓ તમારાથી સાચી મોહોબ્બત કરશે. જાહેરમાં તમારે એવુંજ કહેવું કે હું તમારા ઉપર કુરબાન થાઉં છું પણ દિલમાં તેનાથી ઉલટું, અને વળી આ વાત તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે જ્યારે તેઓ તમારા ઉપર પોતાનો પ્યાર બતાવે ત્યારે વગર ચુકે કોઇ ઉમદા વસ્તુની ફરમાશ કરી દેવી. આજે તમારી અંમાએ તમને ઘરેણામાં મોહનમાળા જાણી બુઝીને પેહરાવી નહોતી. અને તે એટલાજ માટે કે હવે નવાબ તમારા કોઇ પણ દાગીનાની તારીફ કરે તો તમારે વાતો વાતોમાં એટલું કહી દેવું કે અંમા કેહતા હતા કે તને હવે મોહનમાળા બનાવી આપીશ કેમકે તે તને બહુજ ખુબસુરત લાગશે. ગવહરજાન! જો નવાબને તમારી સાથે સાચી મોહોબ્બત હશે તો તે તમારી આ વાત સાંભળતાં તરતજ મોહનમાળા બનાવી આપશે."

હું ઉસ્તાદજીની દરેક વાત ઉપર "હા હા" કહેતી હતી પરંતુ દિલમાં લગારે અસર થઇ નહીં અને કોઇ કોઇ વખતે એમ પણ વિચારતી હતી કે જો નવાબને મારાથી સાચી મોહોબ્બત થઇ ગઇ છે તો ફરી મારીઆવી હુન્નર વિદ્યાથી તેમને કેટલું બધું દુખ પહોંચશે? વળી કહેતી હતી કે

ખુદાતઆલા તે દીવસ તો લાવે કે નવાબ મારાથી સાચી મોહોબ્બતથી મળે ! અને જ્યારે તેઓ મને સાચા પ્યારથી ચાહશે ત્યારે તેમની સાથે કેવો વર્તાવ કરવો તે હું પોતે સારી પેઠે સમજી લઇશ. જ્યારે ઉસ્તાદજીએ કહ્યું કે "આ લોકો પહેલ વેહલા મોહોબ્બત દર્શાવી ચાહેછે પણ ફરી બહુજ સતાવે છે" ત્યારે મને બહુજ દુ:ખ લાગ્યું, અને હું વિચારવા લાગી કે જો નવાબની આજની વાતો પણ ઉપરનાજ દિલની હશે તો મારા શા હાલ થશે ? કેમકે મને તો આજથીજ તેમની મોહોબ્બત થઇ ગઇ હતી. વળી ઉસ્તાદજીની આ વાત માનવામાં ન આવી કે એક માઅશુકની મોજુદગીમાં લોકો બીજા માઅશુકો પણ કરે છે, મારા દિલે આ વાત માનવાને સાફ ઇનકાર કર્યો અને કહ્યું કે, એવો વર્તાવજ શામાટે કરવો જોઇએ કે જેથી ચાહનાર બીજાને ચાહતાં શીખે!! ટુંકમાં ઉસ્તાદજીની બધી વાતોની અસર મારા દિલ ઉપર અજબ જેવી થઇ અને તેથી હું ઘડીમાં કોઇની માઅશુક બનવા, કોઇથી પ્યાર કરવા ચાહતી હતી અને ઘડીમાં પ્યારના નામથી બીહતી હતી. પરંતુ આ વાત સમજમાં ન આવી કે જે નવાબે પ્યારની વાતો કરી મારૂં દિલ જીતી લીધું છે, જે નવાબથી મળવાને મારૂં મન તલપી રહ્યું છે, જે નવાબને જોવા માટે બજારમાં મારી આંખો ચારે બાજુએ ફરી રહી છે તે નવાબને હું પોતાનો દુશમન સમજું ? પણ મોહનમાળા બનાવવાની જે તરકીબ ઉસ્તાદજીએ બતાવી હતી તે તરકીબ મને બહુજ પસંદ પડી અને તેથી મારા મનમાં એક નવીજ ઉમંગે જન્મ લીધો.

મારી ગાડી કાઝીની હોઝ આગળથી પંડીતના કુવા પાસે આવી પહોંચી ત્યારે ઉસ્તાદજીની વાતો પુરી થઇ. અને મેં નજર ઉઠાવીને જોયું તો એક મકાન આગળ બે નવજવાન ઉભેલા જણાયા. તે બન્નેની વય લગભગ બાવીસ તેવીસ વરસની હશે. તેમાંનો એક ગોરા રંગનો, નાજુક શરીરનો, અને ઉમદા પોશાકમાં સજ થએલો હતો. માથા ઉપર ઉચી દીવાલની સોનેરી લેસવાળી ટોપી અને શરીરમાં હયદ્રાબાદી ઘાટનું ભારી અચકન પેહર્યું હતું. પગમાં ડોસનના વૉરનીશવાળા બુટ ચળકી રહ્યા હતા અને સુરવાળના બદલામાં ઉંચા ફલેલીનની પાટલોન હતી. ગળામાં સફેદ કોલર હતું અને હાથમાં ચાંદીની મુઠની નાજુક લાકડી હતી. તેમની સાથેના બીજા જવાનનો ચેહરો ઘઉ વર્ણનો અને લીબાસ પણ બિલકુલ સાદો હતો પરંતુ તેમના ચેહરામાં એક અજબ જેવી ખેંચાણ હતી. જ્યારે એ બંને જણાઓ ઉપર મારી નજર પડી તો એક જણાએ બીજાને કહ્યું. " જુઓ !

ખુબસુરતી આને કહેછે ! નમકીન ચેહરો આવો હોય છે. ” બીજા સાદા લીબાસવાળાએ આ સાંભળી જવાબમાં કહ્યું “ સુબહાનઅલ્લાહ ! એ પણ ખુદાની કુદરત છે. ” હું આ ફીકરાઓ સાંભળતી ખડખડ કરતી ગાડીમાં આગળ વધી, પણ મારૂં મન તેમની મુલાકાત લેવા ચાહતું હતું; કેમકે મારો ચેહરો જોઇ એમને ખુદાની કુદરત યાદ આવી એ મારા માટે તદન નવી વાત હતી.

હું ઉપલા વિચારમાં લીન હતી અને મારી ગાડી ફતેહપુરી મસજીદ આગળ થઇ ચાંદની ચોકમાં આવી પોંહચી. સાંજનો વખત થએલો હોવાથી તે વખતની ઠંડી હવાએ મારા મગજમાં બહુજ તાજગી બખ્શી તેથી, ચાંદની ચોકના ઘંટાઘરની પાસે આવતાં મેં ઉસ્તાદજીને કહ્યું “ અહીં સુધી આવ્યા તો ચાલો લગાર બાગમાં પણ ફરી આવીએ. ” પહેલાં તો ઉસ્તાદજીએ રાત થઇ જશે તો ઘરમાં વાટ જોશે કહ્યું પણ ફરી મારા કહેવાથી ગાડીવાલાને બાગમાં લઇ જવાનો હુકમ આપ્યો અને તેથી મારી ગાડી બગીચામાં દાખલ થઇ. આ વખતે બગીચાની બહારમાં બહુજ વધારો થઇ રહ્યો હતો. બંને બાજુએ લીલાંછમ ઝાડો, અને લીલી ઘાસવાળી ભોંય આંખોને ઠંડક આપી રહી હતી. બગીચાના મોહક દેખાવને જોઇ મારાથી રહેવાયું નહીં તેથી મેં ગાડી ઉભી રખાવી અને ઉસ્તાદજી નાના કહેતાજ રહ્યા તોપણ ગાડીમાંથી ઉતરી ઝાડોની ઘટામાં અને લીલી ઘાસની ભોંયમાં ફરવા લાગી. ઉસ્તાદજી પણ મારી પાછળ પાછળજ ફરતા હતા. હું વિચારોના વમળમાં ગોથાં ખાતી ફરી રહી હતી એટલામાં નવાબની મુલાકાત ન થવાનો વિચાર આવતાંજ જીવ ગભરાવા લાગ્યો, તેથી પાછા પગલે પાછી ફરી ગાડીની તરફ આવવા લાગી. એટલામાં એક ઝાડના થડની પાસે મેલાં લુગડાં પેહરીને એક મોહક ચેહરાવાળો જવાન નીચી નજરે કાંઇક ગાતો હોય તેમ જણાયું આ જોઇ હું લગાર થોભી, પણ તે સુંદર ચેહરાવાળો યુવાન પોતાની ધુનમાં ઘણીજ બેપરવાઇ અને નિડરપણે બબડતો હોવાથી હું કાંઇ સમજી શકી નહીં પરંતુ વધારે ધ્યાન દઇને સાંભળતાં જણાયું કે તે જવાન બહુજ દર્દ ભરેલા અવાજ અને આંખમાથી આંસુઓ કાઢી આ શેર બોલી રહ્યો હતો.

વો નહીં ભુલતા જહાં જાઉ,
હાય મેં ક્યા કરૂં કહાં જાઉં.

આ સાંભળી હું તરતજ પોકારી ઉઠી કે “ ઉસ્તાદજી આ કોણ છે?” ઉસ્તાદજીએ આ સાંભળી બહુજ બેપરવાઇ અને ઘાતકી સાદે જવાબ આપ્યો

જેથી મને ઘણુંજ દુઃખ થયું "આપણે શું ? ગમે તે ન હોય ! આવા નકામા અને રખડતા માણસો તો ઘણાએ આથડે છે " મારા સવાલ અને ઉસ્તાદજીના તોછડાઇ ભરેલા સાદ તથા મારા પગના છરાઓના ઝણકારથી તે જવાન ઉભો થઇ ગયો અને જ્યારે મેં તેના ચેહરા ઉપર નજર નાંખી તો આંખોની નીચે આંસુઓની ધારાના નિશાન જણાયાં. મારી ગાડી જે તરફ ઉભી હતી તેજ તરફ તે નવજવાન પણ આવતો હોવાથી તે અમારી સાથેજ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. એટલે મારા મનમાં તેની સાથે વાત ચીત કરવાની ઉત્કંઠા થઇ પણ એટલામાં તે પોતેજ બોલી ઉઠ્યો.

" સાંજના સુનસાન સમયે ઝાડોની ઘટામાં આવતાં તમને બીક લાગતી નથી ?"

" જે જગ્યાએ આપ બીરાજતા હોવ તે જગ્યાને સુનસાન કોણ કહી શકે ?" મેં જવાબ આપ્યો " અત્યારે આપ ગાઇ રહ્યા હતા તેમાં મેં આવીને જે અડચણ કરી છે તેની માફી માગું છું પરંતુ આપ અત્યારે શું ગાઇ રહ્યા હતા ?"

તે મારી વાતનો કાંઇ જવાબ ન આપતાં આ શેર બોલતો બોલતો આગળ વધ્યો.

ન છેડ એ નિગહતે બાદે બહારી રાહ લગ અપની
તુઝે અટખીલીયાં સુઝી હેં હમ બેઝાર બયઠે હેં.

હુ આ સાંભળી માફી માગવા આગળ વધી તો તેણે ઉભા રહીને કહ્યું.

" હું ગુસ્સે થયો નથી પણ તમારા ઉસ્તાદજીએ બરોબરજ કહ્યું છે કે આવા નકામા અને રખડતા માણસો તો ઘણાએ આથડે છે. "

આ સાંભળી ઉસ્તાદજી બહુજ શરમીંદા થઇ તેની આગળ નમીને બોલ્યા.

" હુઝુર ! માફ કરો, હું તો અમસ્થા અંજાણમાં બોલ્યો હતો. "

તેણે ઉસ્તાદજીના બોલવાનો કાંઇ જવાબ ન આપ્યો અને મારી સાથે નીચી નજરે ચાલવા લાગ્યો; એટલે મેં ઉસ્તાદજીને ઇશારો કરી પાનની દાબડીમાંથી એક પાન આપવા કહ્યું તેથી તેઓએ એક પાન આપ્યું, પણ તેણે પાનના માટે ઇનકાર કર્યો તેથી મેં જબરાઇથી બોહોસ કરીને આપ્યો એટલે તેણે આભાર માનીને કબુલ કર્યો અને ફરી મારા ઘરનું ઠેકાણું બતાવી આવવા માટે કહ્યું એટલે તે બોલ્યો.

" હું એક આઝાદ માણસ છું તેથી કયા વખતે આવીશ તે નકકી કહી શકતો નથી. પરંતુ ઉસ્તાદજીને ખાટું ન લાગે તો હું કોઇબી વખતે જરૂર આવીશ. "

' હું આ સાંભળી ગાડીમાં સવાર થઇ અને તે પોતાનુ' અચકન લીલા ઘાસ ઉપર પાથરી નમાઝ માટે ઉભો થઇ ગયો. આ જોઇ મારા દિલમાં અજાયબીની સાથે આવા માણસની હમદર્દી પેદા થઇ ગઇ અને એજ વિચારોમાં નવાબનો ખ્યાલ વીસરી ગઇ.

મારી ગાડી જ્યારે ઘેર ઉપર પોંહચી ત્યારે હું મારા વિચારોમાંથી જાગૃત થઇ ઘરમાં ગઇ. તે વખતે મારા દિલમાં અનેક વિચારોએ જગ્યા લીધેલી હોવાથી હું ઘરમાં જઇ પલંગ ઉપર પડીને આજના આખા દીવસમાં જે વાતો ગુજરી હતી તેના ઉપર એકાતમાં વિચાર કરવા ચાહતી હતી પણ ઘરમાં પગ મુકતાંજ જોયું કે આખો હોલ માણસોથી ચીકાર ભરાએલો છે, અને જુદા જુદા માણસોની વાતોથી શોર બકોર થઇ રહ્યો છે. અને વચમાં ગાવ તકીયા પાસે એક મોહટા પેટવાળો વાણીઓ બેઠો છે તેની આગળ બજારમાંથી મંગાવેલા પાન તથા કાથો ચુનો પડેલો છે. જ્યારે પેલા વાણીઆએ મને જોઇ ત્યારે અથડાતી જીભે કહ્યું.

" બાઇજી તમોએ તો બહુજ વાર લગાડી. અમે ઘણીવાર થયાં તમારી વાટ જોઇએ છીએ. "

હું સલામ કરીને વચમાં બેસી ગઇ એટલે એક જણાએ પેલા શેઠને કહ્યું.

" જોવા કરવામાં તો સારી છે. "

" ના અમે તો ગાણું સાંભળ્યા વિના બીડુ નહી આપીએ " બીજાએ કહ્યું.

આ સાંભળી અંમાએ સાઝંદાઓને બોલાવ્યા અને જે વખતે મારૂં દીલ એકાંતમાં બેસીને લગાર આરામ લેવા અને આખા દીવસની હીલચાલ ઉપર વિચાર કરવા ચાહતું હતું તે વખતે હું ન ધારેલી આફતમાં ફસી પડી. થોડીવારમાં ઉસ્તાદજીના હાલી મવાલી તૈયાર થઇને આવ્યા અને તેઓએ પોતાના સાઝ મેળવ્યા એટલે હું પેલા મોટા પેટવાળા શેઠની સામે બેસીને ગાવા લાગી. મેં શરૂઆતમાં પુરીયા, એમન કલ્યાણ ખમાચની કેટલીક ચીજો ગાઇ અને ઉસ્તાદજીએ પણ કારીગરીની સાથે સારંગી વગાડી

પણુ તે લોકોને તે લગારે પસંદ પડી નહીં તેથી મારો જીવ ગભરાવા લાગ્યો, મારો ગભરાટ અને મેહફીલનો રંગ ઉસ્તાદજીએ પારખી લીધેલો હોવાથી તેઓએ તરતજ દાદરો શરૂ કર્યો અને મે જ્યારે.

"રાજા તોરા પનિયા હમસે ન ભરા જાયરે."

વાલી ચીજ શરૂ કરી ત્યારે શેઠજી તથા તેમના સાથીઓનાં માથાં હાલવા લાગ્યાં. મેં પણ તે ચીજને સારી પેઠે અર્થ કરીને ગાઇ એટલે બધા જણા ખુશ ખુશ થઇ ગયા. તે બાદ ગાણું બંદ થયું, અને રૂપીઆ-ની વાતચીત શરૂ થઇ, લગભગ અર્ધાકલાક સુધી બહુજ બેશરમી ભરેલી રકઝક ચાલ્યા બાદ શેઠજીએ દોઢસો રૂપીઆની ચીઠી લખી આપી અને પોતાના સાથીઓની સાથે ઉઠયા અને જતી વખતે બોલ્યા "સોમવારના દીવસે પરોઢમાંજ અમારો માણુસ આવશે માટે તમે તૈયાર રહેજો" અંમાએ જવાબમાં "બહુ સારૂં, બેફીકર રહેજો" કહ્યું એટલે તેઓ બધા ચાલતા થયા.

હું ત્યાંથી અકળાયલી ગભરાયલી ઉઠી ને મારા ઓરડામાં જઇને પલંગપર થોડીવાર સુધી પડી રહી અને તે બાદ લુગડા બદલી શરીરપરના ઘરેણા ઉતારીજ રહી હતી કે, અંમાએ ખાવા માટે દસ્તરખાન પાથર્યું, અને દરવાજા બંધ કરી મને હાંક મારી. હું તે વખતે બાગમાં મળેલા જવાનના વિચારોમાં લીન હતી અને તેનો સુંદર ચેહરો આંસુઓ પાડતાં દર્દભર્યા દિલથી ગાવું, મારી સાથે વાતો કરી ગાડી સુધી આવવું અને છેવટે નમાઝની પાબંદીનો એટલો બધો ખ્યાલ કે મારા ગાડીમાં સવાર થતાંજ લીલા ઘાસ ઉપર અચકન પાથરીને નમાઝ માટે ઉભા થઇ જવું એ બધી વાતો મારા દિલમાં મજબુતીથી જચ્યા કરી રહી હતી; અને તેથી મેં તે વખતે દોઆ માંગી, કે ખુદાવંદા! તું તેમને આજે અહીં મોકલી દે તો કેવું સારૂં થાય! ખુદા કરે ને તે મોજીલા મનના જવાનનું મન આજેજ આવવાનું થઇ જાય!! હું આવી વાતો મારા દિલની સાથે કરી રહી હતી કે અંમાએ ખાવાના માટે ફરી હાંક મારી જેથી હું મારી વાતોમાંથી ચોંકી લાચારીએ ત્યાં ગઇ. તે દીવસે ખાણું પણ સાદુ અને શાકમાં મરચાં વધારે હોવાથી મારાથી ખવાયું નહી, એટલે ઉસ્તાદજીએ બજારમાં-થી મલાઇ અથવા કોઇ જાતની મીઠાઇ લાવવા માટે કહ્યું અને હજુ હું જવાબ આપું તેટલામાં તો કોઇએ બહુજ જોરથી બારણું ઠોક્યું. જે ઉપરથી અંમાએ બહુજ ગુસ્સાના આવેશમાં "કોણ છે?" કહયું, જવાબમાં બારણું

ઠોકનાર બોલ્યો "એ હું ઇમામી છું અને મને નવાબ સાહેબે મોકલ્યો છે." આ સાંભળી અંમાનો ગુસ્સો રફુચક્કર થઇ ગયો. અને તરતજ બારણું ઉઘાડ્યું તો મેં ઘણાજ ઉત્સાહથી નવાબના માણસની તરફ જોયું તો તેની સાથે બે માણસો ખાણાના થાળ ઉપાડીને ઘરમાં દાખલ થયા.

અંમાએ ઇમામીને બહુજ નરમાશથી ખાણું લાવવાનો સબબ પુછ્યો તો તે બોલ્યો "અહીંથી જવા બાદ નવાબ સાહેબના એક મિત્ર અલીગઢથી આવેલા મળ્યા અને તેઓ એક જરૂરી કામસર આવેલા હોવાથી સવારમાંજ પાછા જનાર છે તેથી દાવતનો બંદોબરત ન થઇ શક્યો પણ જલદીમાં ખાણાની એકાદ વસ્તુ વધારે રાંધેલી હોવાથી નવાબ સાહેબે મને કહ્યું કે "ગવહરજાનને ત્યાં પણ થોડુંક આપી આવજે જો કે તેમને તો પસંદ નહીં પડે પણ મારી ઇચ્છા એ રીજ છે કે તેમને ત્યાં આપી આવ" તેથી હું આ ખાણું લઇને આવ્યો છું." આ સાંભળી અંમા બોલ્યાં. "નવાબ સાહેબે તકલીફ લીધી. ખરે ખર તેમને ગવહરજાનનો બહુજ ખ્યાલ છે."

તે બાદ ઉસ્તાદજી અને અંમાએ ઘેરના વાસણોમાં ખાણું કાઢી લઇ વાસણો પાછા આપ્યા. અને ઇમામીને પાન આપી તથા હુક્કો પાઇ નવાબ સાહેબને આભારના શબ્દો કહેવરાવ્યા.

તે વખતે નવાબને ત્યાંથી ઉમદા પકવાનોના થાળ આવી જવાથી અમારી ખુશાલીનો પાર રહયો નહીં. ઉસ્તાદજીના મોહઢામાં તો માત્ર પકવાનોની ખુશબુથીજ પાણી આવી ગયું અને અંમાની ભુખ પણ ઉઘડી ગઇ. અમે ત્રણે જણાએ ફરીથી દસ્તરખાન પાથરી બધા ખાણાની રકાબીઓની હાર ગોઠવી અને ખુદાના શુકરાના કરી ખાણું શરૂ કર્યું. તે પકવાનોમાં બિરયાની, મુતનજન, મુઝફફર, ફિરની અને બેચાર જાતની મીઠાઇઓ બહુજ ઉમદા અને સ્વાદીષ્ટ હતી. કબાબ પણ ચાર પાંચ જાતના હતા. પરંતુ શામીકબાબ લગાર બળી ગયા હતા તો પણ તેની નરમાશ બહુજ સારી હતી. બાકરખાની, શીરમાલ, નાન, કુમાશ અને બજારની ખમીરી રોટીઓ પણ હતી વળી તે સિવાય કેટલીક જાતના અથાણા અને મુરબાઓની નાહની રકાબીઓ પણ હતી. આ બધા ખાણામાંથી થોડું થોડુ ખાતાંજ પેટ ભરાઇ ગયું. એટલે બાકીના ખાણાને સાવચેતીથી ભંડારીઆઆં મુકી હાથ ધોઇને પાન ખાધું એટલામાં દસનો ટકોરો વાગ્યો. ઉસ્તાદજી અને અંમા પણ હોકો પીતાં પીતાં ઉંઘવા લાગ્યા તેથી પથારીઓ કરીને સુઇ ગયા.

બીજા દીવસે સવારમાં હું તાલીમ લઇને બેઠીજ હતી કે ગઇ કાલે સાંજે જે બે જવાનીઆઓને પડીતના કુચાની પાસે ઉભેલા જોયા હતા. તેઓ ધીમે ધીમે સીડી ઉપર ચઢી ઘરમાં દાખલ થયા. અંમાએ બાવરચીખાનામાંથી બેઠાં બેઠાંજ "પધારો સાહેબ" કહ્યું. જેથી બંને જણા અંદર આવ્યા એટલે મેં તેમને ઉભા થઇને માન આપી વચમાં ગાદી ઉપર બેસાડી મીઝાજ પુછ્યો એટલે સોનેરી લેસની ટોપીવાલા બોલ્યા,

"અત્યારે આપના મકાનનો પતો લાગવો તે એક કરામતજ થઇ છે હું અને મીરઝા સાહેબ (પેલા સાદા લીબાસવાલા) લુગડું ખરીદવા માટે ઘંટાઘર સુધી આવ્યા હતા, કે એટલામાં ચાવડીનું એક કામ યાદ આવી જવાથી આ તરફ આવ્યા. અને અહીં આવીને ખ્યાલ થયો કે કાલે સાંજે જેમને જોયા હતા તેમનું મકાન જોયલું હોત તો અત્યારે જતા એટલામાં મીરઝાસાહેબે આપનું મકાન બતાવીને કહ્યું કે જાણ્યામાં આજ મકાન હશે. એટલે અમે બંને જણા બિસમિલ્લા બોલીને ઉપર આવ્યા તો ખુદાની કુદરતથી આપનુંજ મકાન નીકળ્યું તેથી હુ તો અમારા આ મીરઝા સાહેબને પુરેપુરા વલી સમજું છું."

"એમાં શું શક છે" ગઇ કાલે સાંજના મીરઝા સાહેબે મને જોઇને ખુદાની કુદરત યાદ કરી હતી તે યાદ દેવડાવતાં હું બોલી "એ સાહેબને તો કેટલાક માણસોમાં ખુદાની કુદરત પણ દેખાય છે?" ફરી મીરઝા સાહેબની તરફ જોઇને બોલી "કેમ સાહેબ? આપે કાલે સાંજે મને જોઇને શું કહ્યું હતું?"

મારી આવી પેચની વાતોથી મીરઝા સાહેબ ખુશી થઇને બોલ્યા. "એ બધી ડિપ્ટી સાહેબની મહેરબાની છે કેમકે તે વખતે તેઓએ આપના મનહર ચેહરાની તારીફ કરી હતી એટલે હું પણ તેમની વાતને ટેકો આપતાં બોલ્યો હતો કે એ પણ ખુદાની કુદરત છે. કહો જોઇએ એમાં મેં કાંઇ ખોટું કહ્યું હતું."

"આપ બંને સાહેબોની મહેરબાની છે નહીં તો હું પોતે ખુબસુરત છું કે બદસુરત તે સારી પેઠે જાણું છું" મેં લગાર ભાવ ખાતાં કહ્યું "પણ ચાલો આપનું એ બહાને આવવું થયું એ મ્હારા બહુ મોહટા નસીબ."

"મોહટા નસીબ તો અમારા કે આપે મહેરબાનીથી અમને બોલાવીને બેસાડયા." લેસદાર ટોપીવાળા ડીપ્ટી સાહેબ બોલ્યા.

"આપનું નામ?" મીરઝા સાહેબે પુછ્યું.

"મારૂં નામ વામ તો કાંઇ છેજ નહીં પણ લોકો ગોહર કહેછે."

તે બાદ તેઓ આમ તેમની વાતો કરવા લાગ્યા જેથી મને બહુજ ખુશાલી ઉપજી એટલામાં મે પાન બનાવીને આપ્યા તો મીરઝા સાહેબે પાન લેવાથી ઇનકાર કર્યો એટલે ડિપ્ટી સાહેબે કહ્યું. "મીરઝા સાહેબ મનહર ચેહરો જોઇ લેછે. તેના મકાન ઉપર પણ જતાં અચકાતા નથી પરંતુ રડીને ત્યાંનું પાન ખાતા નથી." આ સાંભળી મેં મીરઝા સાહેબને પાન લેવાની બહુજ આંહોસ કરી પરંતુ તેઓએ પાન ન લીધું તેથી મેં ડિપ્ટી સાહેબને અદબની સાથે પાન આપ્યું એટલે તેઓએ પાન લઇ થાળીમાં મારી નજર ચુકથી પાંચ રૂપીઆ મુકી દીધા. જ્યારે મેં પાંચ રૂપીઆ જોયા ત્યારે બહુજ આનાકાની સાથે ઇનકાર કર્યો પરંતુ ડિપ્ટી સાહેબ આપ્યા વિના રહ્યા નહીં, પાન ખાધા પછી ફરી વાતો થવા માંડી એટલામાં અંમાએ અંદરથી કહ્યું. "કોઇ સાહેબને કાંઇ હરકત ન હોય તો અમે પણ આવીએ" આ સાંભળી અમે ત્રણે જણા મોહટેથી હસી પડયા અને ડિપ્ટી સાહેબ બોલ્યા "આપ પધારો તેમાં હરકત શાની? આપ વિના તો મતલબ નહીં નીકળે માટે મહેરબાની કરીને જરૂર પધારો" આ સાંભળી મે શરમથી નીચી નજર કરી લીધી અને મીરઝા સાહેબે ડિપ્ટી સાહેબ ઉપર ગુસ્સાની નજર નાંખી. એટલામાં અંમા આવ્યા અને સલામ કરી તથા મીઝાજ પુછીને મારી પાસે બેસી ગયા તે બાદ તેઓએ તે બને સાહેબોની ઓળખાણ માટે ઇચ્છા જાહેર કરી એટલે મીરઝા સાહેબે ડિપ્ટી સાહેબના ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું.

" એમનું નામ સાદકઅલી છે અને અમારા મહેલ્લાના મશહુર ડિપ્ટી સાહેબના વચલા બેટા છે. થોડાજ દીવસમાં તેઓ તેહસીલદાર થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. જેવી રીતે આપનું નામ સાદકઅલી છે તેવીજ રીતે આપ સાહેબ જુઠ પણ બોલતા નથી" આ સાંભળી ડિપ્ટી સાહેબ પોતાની તારીફના ઇનકારમાં કાંઇ કહેવા ચાહતાજ હતા કે અંમાએ હસ્તા હસ્તા કહ્યું " વચમાં બોલવાની શરત નથી પણ જ્યારે આપની વારી આવે ત્યારે બોલજો " ફરી મીરઝા સાહેબને સંબોધીને કહ્યું " માશાઅલ્લાહ ! આપની બોલવાની ઢપ એવી તો મનહર છે કે આપની પોતાની તારીફ પણ આપનાજ મુખથી સાંભળવી જોઇએ. "

" હું શું ને મારી તારીફજ શું ?" મીરઝા સાહેબ પોતાની તારીફ માટે આખાડા કરી બોલ્યા "હું ડિપ્ટી સાહેબનો નાહનપણનો દોસ્ત છું અમે

બંને એક સાથેજ રમેલા છીએ. અને ડિપ્ટી સાહેબ મારા ઉપર બહુ મોહટી મેહેરબાનીઓ કરેછે."

" આતો ડિપ્ટી સાહેબની તારીફ થઇ." અંમાએ કહ્યું.

" ત્યારે હું કહું" ડિપ્ટી સાહેબ બોલી ઉઠયા. "અમારા મીરઝા સાહેબ એક ખાનદાની માણસ છે એમના વાલિદ રોહતકમાં શીરસ્તેદાર છે એમની અંગ્રેજી કેળવણી બહુજ સારી છે પણ થોડા વખતથી ફકીરોની સંગતમાં રહેતા હોવાથી અંગ્રેજી ભાષા તરફ ધીઃકાર ધરાવે છે. નોકરીના નામથી ચીડાય છે; રાત દીવસ નમાઝ રોઝા અને વઝાયફમાં ગુજારે છે મારા ઉપર મહેરબાની ગખતા હોવાથી આજે મારી સાથે અહીં ચાલ્યા આવ્યા. નહીં તો તેઓ આ મકાનમાં પધારે એ એક ન બનવા જેવી વાત છે."

"ત્યારે ફરી આપ કોઇના મુરીદ પણ થયા હશો ?" અંમાએ ઘણાજ ઉત્સાહની સાથે મીરઝા સાહેબને પુછયું.

"જીહા મુરીદ થયો છું પણ મારામાં મુરીદ થવાની કાબેલીયત નથી" મીરઝા સાહેબે નીચી નજરે ગરદન ઝુકાવીને કહ્યું. "માત્ર નામની ખાતર એક બુઝુર્ગનો હાથ પકડી લીધોછે."

" એ બુઝુર્ગ કોણ છે ?" અંમાને ફકીરો અને મુરશીદો પ્રત્યે બહુજ અકીદો હોવાથી ઘણીજ આતુરતા ભરી નજરે મીરઝા સાહેબને સવાલ કર્યો 'અને કયા ખાનદાનમાં બયઅત કરેછે."

"હઝરત સયદનશાહ સાહેબ એમનું નામ છે અને રોહતકમાં કાઝી રેહમતુલ્લા સાહેબના બાગમાં રહેછે લગભગ પચીસ વરસથી એકજ જગ્યા ઉપર બીરાજેલા છે " મીરઝા સાહેબ બોલ્યા "એમતો બધા ખાનદાનો તરફથી છુટ છે પણ ખાસ કરી ચીશતીયા નિઝામીયા ખાનદાનની વધારે બયઅત કરેછે."

" તો ફરી આપ કવ્વાલી સાંભળતા હશો ?" અંમાએ પુછયું

" હા કવ્વાલીથી ઇનકાર પણ નથી "

આ સાંભળી અંમાએ ઘણાજ ઉત્સાહની સાથે ઉસ્તાદજીને કહ્યું.

" ઉસ્તાદજી તાઅલિમ આપવાથી તમે થાકી તો ગયા હશો પણ માત્ર મારી ખાતરથી એક બે ગઝલોની તકલીફ લ્યો. તબલાની કાંઇ જરૂરત નથી એકલી સારંગી હશે તો પણ ચાલશે."

ઉસ્તાદજી પોતાના સાઝ ઠીક ઠાક કરીને બેસ્યા અને મીરઝા સાહેબ પણ અદબની સાથે મારી સામી બાજુએ બેસી ગયા એટલે હું આ ગઝલ ગાવા લાગી.

સાકીયા બરખીઝ દર દેહ જામરા
ખાક બર સર કુન ગમે અય્યામરા

મારૂં ગાણું સાંભળી મીરઝા સાહેબ ચુપચાપ બેસી રહ્યા પણ તેમની ગરદન હાલી રહી હતી અને મારા ચેહરા ઉપર નજર નાંખી ધ્રુજી રહ્યા હતા એટલામાં મેં આ શેર ગાયો.

ગરચે બદનામીસ્ત નિઝદે આકેલાં
મા નમી ખ્વાહેમ નન્ગો નામરા

આ શેર સાંભળતાંજ મીરઝા સાહેબ બેખુદ જેવા બની ગયા આંખો-માંથી આંસુઓની ધારા વ્હેવા માંડી અને મારી તરફ જોઇ "જઝાકલ્લાહ" "જઝાકલ્લાહ" ના પોકારો કરવા લાગ્યા. હું પણ મીરઝા સાહેબને હાલમાં આવેલા જોઇ હર વખતે તેજ શેરને ફરી ફરીને ગાવા લાગી. એટલામાં મેં એક વખતે લગાર વધારે ભાર દઇને ઉપલા શેરને ગાયો તો મીરઝા સાહેબ મારા પગ ઉપર પડીને રડતાં રડતાં બેહોશ થઇ ગયા, આ જોઇ હું બીકથી ગાણું બંદ કરવાની તૈયારીમાંજ હતી કે અંમાએ આંખો કાઢી ગાણું ચાલુ રાખવાની ધમકી આપી એટલે હું ધીમે ધીમે તેજ શેર ગાતી રહી. થોડીવાર સુધી બેહોશ રહ્યા પછી મીરઝા સાહેબ હોશમાં આવીને બેસ્યા અને ગજવામાંથી ઘડીઆલ તથા અછોડો કાઢી મારા પગો ઉપર મુકી દીધો મેં તથા અંમાએ તેના લેવા માટે ઇનકાર કર્યો. પણ મીરઝા સાહેબે કહ્યું "તમે મારી આ અદના ભેટને નહી કબુલ કરો તો અત્યારે મને જે આનંદ થઇ રહ્યો છે તે ધુળમાં મળી જશે." આ સાંભળી લાચારીએ મેં તે ઘડીઆળ તથા અછોડો લઇ અંમાના કહેવાથી ઉભા થઇને સલામ કરી. એટલે મીરઝા સાહેબ બેતાબ બનીને ઉભા થઇ ગયા અને મારા માથા ઉપર હાથ ફેરી દોઆઓ આપી. ને ડિપ્ટી સાહેબને કહ્યું.

"તમારે બેસવું હોય તો બેસો પણ હવે હું તો બેસી શકતો નથી."

આ સાંભળી ડિપ્ટી સાહેબ પણ ઉઠયા, અને ફરી આવવાનો વાયદો કરી ચાલ્યા ગયા.

આ બંને જણના જવા પછી અંમા અને ઉસ્તાદજીમાં વાતો થવા લાગી. ઉસ્તાદજીએ કહયું "બાઇજી ! જુઓ મીરઝા સાહેબ કેટલા બધા નરમ દિલના માણસ છે. રડતાં રડતાં બેહોશ થઇ ગયા."

" ઉસ્તાદજી ! આ બધી વાતો ફકીરોના જોડા ઉઠાવવાથી હાસલ થાયછે " અંમા બોલ્યા " જો તેઓનો શોખ આવીજ રીતે કાયમ રહ્યો તો તેઓ એક દીવસે પોતાની મુરાદ પામશે. "

" કઇ મુરાદ પામશે ? " હું વચમાં બોલી ઉઠી " અને અંમા તેઓ શામાટે રડતા હશે ? '

" દીકરી ! તું હમણા આ વાતોને કયાંથી જાણે ? આ લોકો ખુદાથી મોહોબ્બત કરે છે અને તેટલાજ માટે રડેછે."

" અને મુરીદ પણ એટલાજ માટે થતા હશે ? "

" ગવહર ! દુન્યાનું એક કામ એવુ નથી કે જે વગર શીખે આવી જાય " અંમાએ કહયું " માત્ર ગાણાના હુન્નરનેજ જો ? જેવી રીતે ઉસ્તાદજી મહેનત કરીને શીખવાડે છે, તેવીજ રીતે મુરીદ થવાથી પીર પણ ખુદાનો રસ્તો બતાવે છે."

" તો ફરી હુ પણ કોઇની મુરીદ થઇશ. " હું બોલી " અને જોઉ તો ખરી કે આમાં કેવી મઝા હોય છે. "

આ સાંભળી ઉસ્તાદજીએ ખુશામદી ટટુની પેઠે અંમાને કહયું "બાઇજી ! જોયું ? ગવહર કેવી વાતો કરે છે." અને ફરી મને સંબોધીને બોલ્યા. " દીકરી ! હમણા તો ગાવા બજાવવાનું શીખો, અને જ્યારે આ કામથી પરવારી જાવ ત્યારે કોઇ પીરનો પલ્લો પકડી લેજો " તે બાદ તેઓએ મીરઝા સાહેબની ઘડીઆળ જોવા માંગી એટલે મેં તે આપી તો તેને જોઇને તેઓએ અછોડા સાથે પચીસ રૂપીઆની કીંમત આંકી, અને તે બાદ નીચે જઇ ઘડીઆળીને પુછી આવ્યા તો તેણે પણ એટલીજ કીંમત બતાવી. જયારે ઉસ્તાદજીએ ઘડીઆળ મને આપી ત્યારે મેં કહયું "બીચારા થોડીજવારમાં પચીસ રૂપીઆનું નુકશાન કરીને ચાલ્યા ગયા જો તેઓ બેચાર રૂપીઆ આપી જાત તો બહુ સારૂં થાત પણ તેમનું પચીસ રૂપીઆનું નુકશાન થવાથી મારૂં દિલ બહુજ દુઃખાય છે" આ સાંભળી અંમાએ કહયુ " એમાં દિલ શાનું દુખેછે, અલ્લાહદે અને બંદાલે, અલ્લાહ તેમને એ કરતાં પણ વધારે આપશે, તું આ ઘડીઆળને મીરઝાસાહેબના તબરરૂકની પેઠે રાખજે. " ફરી ઉસ્તાદજીની તરફ જોઇને કહયું " અને હાં ઉસ્તાદજી આ ડિપ્ટી સાહેબની લગાર ખબર કાઢજો. દેખાવમાં તો રંગીલા દેખાય છે પણ આજે મીરઝા સાહેબના લીધે લગાર દબાયલાં રહ્યાછે, બાપુ દેખાય છે શોખીન માણસ ! "

"બાઇજી! એક દીવસે મેં તેમને દુર્ગા પાતરને ત્યાં જોયા હતા. પણ કોઇ મુસલમાન તવાયફને ત્યાં આજ સુધી જોયા નથી."

"ઉસ્તાદજી! પાતરો મુસલમાનોથી મેલ મીલાપ રાખતી નથી પણ જાણવામાં તેઓ અમસ્થા જઇને બેસતા હશે" અંમાએ કહ્યું "તમારો ભત્રીજો દુર્ગાને ત્યાં છે તો તેની મારફત લગાર ખબર તો કાઢજો કેમકે ડિપ્ટી સાહેબ કામના માણસ જણાય છે."

ઉપલી વાતચીત પુરી થતાં અમો બધાએ ખાણું ખાધું અને તે બાદ હું અંદર જઇને પલંગ ઉપર સુઇ ગઇ. અંમા અને ઉસ્તાદજી પણ રસોડામા જઇને બેઠા હુ સવારથી બેઠા બેઠા થાકી ગયેલી હોવાથી અને બપોરનો આળસાઇનો વખત હોવાથી પલંગ ઉપર પડતાંજ આંખ લાગી ગઇ, પણ થોડીવારમાં અંમાના બોલવાથી હુ ચોંકીને જાગી તો જોયું કે અંમા કોઇ માણસને કહી રહ્યાં હતાં, "આવો અંદર આવો સાહબ, ગુણિકાના મકાનમાં આવતાં શામાટે અચકાવ છો." હું આ સાંભળી વિચારવા લાગી કે પેલા મોહટા પેટવાલા વાણીઆનો માણસ તો નથી પણ ફરી સોમવારને હજુ ઘણા દીવસ છે એ વિચારથી લગાર નિરાંત વળી એટલે ઓઢણીને માથા ઉપર નાંખી તથા વિખરાયલા વાળોને ઠીક કરતી વચલા હોલમાં આવી અને કાલે સાંજે બગીચામાં જે યુવાન મળ્યો હતો, તેને આવેલો જોયો એટલે મારી ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં, હું એ યુવાનને જોતાંજ હસ્તી હસ્તી પોકારી ઉઠી "ઓહો આપ છો કે? બેસો" તે યુવાને ગરદન નમાવી નીચી નજરેએ જવાબ આપ્યો.

"જો મને એવી ખબર હોત કે બપોરની વખતે તમે આરામ કરો છો તો હું અત્યારે આવત નહીં, પણ હવે તો આવી ગયો અને તમારો આરામ પણ ગયો તેથી માફી ચાહું છું."

"નહીં એમાં માફીની કાંઇ જરૂરત નથી. હું આપની વાટ જોઇ જોઇને હમણાંજ લગાર પલંગ ઉપર અમસ્થી પડી હતી" મેં કહ્યું.

"ગવહર!, એ કોણ આવ્યું?" અંમાએ રસોડામાંથી પુછ્યું.

"જે સાહેબ કાલે રાતે બગીચામાં મળ્યા હતા અને જેમના વીષે મેં રાતે કહ્યું હતું તેઓ સાહેબ પધાર્યા છે" મેં જવાબ આપ્યો. અને તે બાદ તેમને બેસાડીને પુછ્યું.

"આપે અત્યારે પધારીને બહુ મોહટી મહેરબાની કરી."

"એમાં મહેરબાની શાની?"

"આપનું નામ?"

"મને મીર અસગરઅલી કહે છે."

"તો શું આપ સઇયદ છો"

"હા લોકો કહે છે તો ખરા."

"કાલે રાતે આપ પેલા શેરને બહુજ દર્દભર્યા દિલે પઢી રહ્યા હતા" મેં કહ્યું "હું તો ભુલી ગઇ, પણ જો આપને તકલીફ ન થતી હોય તો રાતની પેઠેજ એક વખત ફરી સંભળાવો."

"રાતની પેઠે તો કયાંથી પઢાય" મીરસાહેબે કહ્યું "તે વખત જુદો હતો, કોણ જાણે શાશા વિચારોમાં ઘેરાઇને તે શેર પઢી રહ્યો હતો. અને વાત એ છે કે મને પોતાને પણ તે શેર બહુજ પસંદ છે દરવખતે તેનુંજ રટણ કરૂં છું.

"વો નહીં ભુલતા જહાં જાઉં
હાય મેં કયા કરૂં કહાં જાઉં"

"ઓહ! કેટલો મુશકેલ શેરછે, કોઇપણ રીતે તેનો ભાવાર્થ સમજમાં આવતો નથી."

"વાહ સેહલા સરળ તથા સાફ સાફ ભાવાર્થવાળા શેરને મુશકેલ કહોછો? મીરસાહેબ અજબ થતાં બોલ્યા "કહો જોઇએ કયા શબ્દનો ભાવાર્થ સમજમાં આવતો નથી."

"કહી દઉ?" મેં હસતા હસતા કહયું. "વો નહીં ભુલતાનો ભાવાર્થ સમજમાં આવતો નથી, કોન નહીં ભુલતા!"

આ સાંભળી મીરસાહેબ હસી પડયા અને હસતા હસતા બોલ્યા-'સુભ્હાનલ્લાહ! આપની વય તો બહુજ નાહની છે પણ વાતો ભારે મજાકની કરો છો.'

"મીર સાહેબ હવે આ વાતોને બાજુએ મુકી આપ આપની હકીકત કહો" મેં દિલની વાત કઢાવવા માટે કહ્યું. "ગઇ કાલથી આપનો શેર સાંભળી, હાયકારા અને નિશ્વાસને નિહાળી હું એજ વિચારોમાં પડી ગઇ છું માટે ખુદાના વાસ્તે આ વાત ઉપર જે પરદો છે તેને ઉપાડી દયો" મીર સાહેબે એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખી અને આંખમાં ઝળઝળીયાં લાવી કહ્યું

"સર ગુઝસ્તે બલા કુશાં ન સુનો
ન સુનો મેરી દાસ્તાં ન સુનો

ગવહરજાન, હમણા તમે નાહનાં છો માટે આ વાત ઉપર પરહેજ પડેલો રહેવા દો, આવી વાતો સાંભળવાના તમારા દીવસો આવ્યા નથી, માટે વધારે પુછગાછ ન કરો. નહીં તો નકામા દુ:ખી થશો અને મને પણ દુ:ખી કરશો."

મેં જોયું કે આટલું બોલતાં બોલતાં મીર સાહેબના ચહેરામાં ફેરફાર થઇ ગયો. આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા વ્હેવા માંડી તેથી હુ ચુપ થઇ ગઇ પણ ફરી વિચાર આવ્યો કે મીર સાહેબ તો ચકરમ માણસની પેઠે છે. ફરી આવ્યા કે ન આવ્યા માટે અત્યારે હાથમાં આવેલી તક ગુમાવવી ન જોઇએ. આ વિચાર કરીને હું બોલી.

"મીર સાહેબ! આપે જે કાંઇ ફરમાવ્યું તે દુરસ્ત અને વ્યાજબી છે. હમણા મારી વયજ શું છે માટે મારાથી આવી વાતો ન પુછાય; પણ આપ કહોછો કે સાંભળીને તું દુ:ખી થઇશ, પરંતુ મીર સાહેબ! અત્યારે આપ એ વાત નહીં કહો તેથી મને બહુજ દુ:ખ થશે અને હું સમજીશ કે આપે મને નાલાયક સમજી." હું દિલાસાના રૂપમાં બોલી "હું અત્યારે ઓહોંસ કરીને આપથી એ વાત જાણવા માગું છું તેનું કારણ બીજું કાંઇ નહીં પણ એ વાત સાંભળીને જો મારાથી બની શકતું હોય તો હું મારાથી બનતી કોશીશ કરી તમારા દુ:ખમાં હીસ્સો લઉં. અને તમને એ દુ:ખમાંથી ઉગારવાની પયરવી કરૂં."

આ સાંભળી મીર સાહેબના ચેહરા ઉપર રતાશ ફરી વળી અને લગાર ખુશી થઇને બોલ્યા "ગવહરજાન! ખુદા તમારૂ ભલું કરે, આજે એક તમે મળ્યાં કે જેણે મને જોઇ મારી સાથે હમદર્દી બતાવી છે; નહીં તો ઓળખાણ પીછાણ વાળા સગા સબધીઓ બધા એકી અવાજે મને દીવાનો અને બેવકુફ કહે છે. કોઇ કહે છે કે આને ભુત પીશાચની વળગણ થઇ છે તો કોઇ ભેજું ચસકી ગયાની વાતો કરે છે. ટુંકમાં એટલુંજ કે જેટલા મોહઢાં તેટલી વાતો થઇ રહી છે. પણ હું એકનોએ જવાબ ન આપતાં

વો નહીં ભુલતા જહાં જાઉં
હાય મેં ક્યા કરૂં કહાં જાઉં

નું રટણ કરી રહયો છું."

આટલું બોલતાં બોલતાં મીર સાહેબ બેતાબ બની ચોધાર આંસુએ રડી પડયા. આંખો ઉપર રૂમાલ ઢાંકીને તેઓ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગ્યા. તે વખતે અંમાની આંખ લાગી ગએલી હોવાથી સારૂં થયું, નહીં તો તેમની

વાતો સાંભળીને નકામી પીડામાં પડવું પડત. ઉસ્તાદજી પણ બાહેર ચાલ્યા ગયા હતા, તેથી હું મારી જગ્યાએથી ઉઠીને મીર સાહેબની પાસે બેસી ગઇ અને તેમને દિલાસો આપતાં બોલી. "આપ સમજુ થઇને આવી રીતે રડો તે કાંઇ સારૂં ન કહેવાય, ધીરજ ધરો. ખુદા તમારી સ્હાય કરશે" તે બાદ હું ઉઠીને પાણી લાવી એટલે મીર સાહેબે એકાદ ઘુંટ પીધી, મેં પાન બનાવીને આપ્યું તો તેના ખાવાથી લગાર તબીયત ઠેકાણે આવી એટલે તેઓએ પોતાની કથા શરૂ કરવા કહ્યું.

"ગવહરજાન ! તમે તો કાલે બગીચામાં ભોગજોગે મળી ગયાં પણ હું આજે બે ત્રણ વરસથી એવીજ હાલતમાં ભટકું છું, અને એવી હાલત થવાનું કારણ..........." (મીર સાહેબ આટલું બોલતાં બોલતાં રડી પડયા, પણ ફરી હિમ્મત કરીને બોલ્યા) "ચાર વરસ ઉપર બસંતના મેલામાં હું ગયો હતો ત્યાં સાંજની વખતે તમારા જેવીજ અને તમારીજ વયની એક મનહર મુર્તીનાં દર્શન થઇ ગયાં જેને જોતાંજ હું ભાન ભુલીને તેના પ્રેમમાં દીવાનો બની ગયો. તે સમયમાં હું સ્કુલમાં ભણતો હતો અને ઇન્ટ્રન્સની પરિક્ષાની તૈયારી કરી રહયો હતો. પણ તે મનહર મુર્તીને જોતાંજ ભણવા ગણવાનું માંડી વાળ્યું અને તેના મકાનની શોધ કરતાં કરતાં એક દીવસે તેના મકાન ઉપર પહોંચી ગયો. તેણી મને જોઇને બહુજ મહેરબાનીથી મળી, તેણીના માતપિતા કે બીજી કોઇ બહેન નહોતી પણ માત્ર એક બુઢા ઉસ્તાદજી હતા અને તેઓ પણ મારાથી બહુજ ખુશી થઇને મળ્યા તે વખતે તમારી પેઠે તેણીની નાકમાં પણ નાત જરૂખાકારીની નીશાની પડેલી હતી. માત્ર બે ત્રણ વખત જવાથીજ અમો બંને જણમાં મોહોબ્બત થઇ ગઇ. તેથી મેં ભણવું ગણવું અને તેણીએ ગાવું બજાવવું મુકી દીધુ. કલાકો સુધી અમે બને જણા એકાંતમાં બેસી વાતો કરતા હતા ખુરશીદને.......(અરે મેં તેણીનુ નામ પણ કહી દીધું)...ભણવાનો શોખ હોવાથી માત્ર બે ત્રણ મહીનામાંજ તેણી સારી પેઠે ભણવા લખવા લાગી ગઇ જ્યારે ઉસ્તાદજીએ અમો બનેમાં સારી પેઠે પ્રીતીની ગાંઠ બંધાએલી જોઇ ત્યારે તેઓએ મારી પાસે નાહની મોહટી ફરમાશો (માંગણીઓ) કરવા માંડી. અને મારાથી જ્યાં સુધી બની શકયુ ત્યાં સુધી તેમની ફરમાશો પુરી કરી; પણ ફરી જ્યારે તેમની ફરમાશોને પોંહચી વળવાની શકિત ન રહી તો મોહડું છુપાવવાની કોશીશ કરી. ઉસ્તાદજીએ આવી માંગણીઓ ચાલુજ રાખી. અને જ્યારે જોયું કે હું માંગણીઓ પુરી કરી શકતો નથી ત્યારે, તેઓએ એક ગમ્બર મહાજનના

છોકરાને પોતાનો શીકાર બનાવ્યો અને મને સાફ શબ્દોમાં કહી દીધું કે તમે આટલો પગાર આપી શકતા હોવ તો ખુશીની સાથે પધારો અને નહીં તો હું ખુરશીદને નોકર રખાવી દઉં છુ. ગવહરજાન! મારી સ્થીતી એવી નહોતી કે હું પગાર આપીને ખુરશીદને રાખી લઉં, અને વળી મને ખુરશીદનો જે પ્યાર હતો તે કાંઇ પૈસા ટકા આપવાનો નહોતો, કેમકે હું તો સાચા પ્યારનો સેવક હતો, તેથી મેં પગાર આપવામાં આનાકાની કરી એટલે ઉસ્તાદજીએ પેલા મહાજનના છોકરાની સાથે ખુરશીદનો મેલાપ કરાવી દીધો. જ્યારે મેં મારી આંખોની સામે મારા પ્યારની મનહર મુર્તીને બીજાના પાસમાં જોઇ ત્યારે હું દુઃખના દરિયામાં ડુબી ગયો. ખાવું પીવું છોડી દીધુ રાત દિવસ તેનાજ વિચારમાં ભટકવા લાગ્યો એટલે આવી સ્થીતિથી ઘરના માણસો શકની નજરે જોવા લાગ્યા તેથી છેવટે હું મુંબઇ નહાસી ગયો" મીર સાહેબ અહીં સુધી પહોંચ્યા એટલે મેં પુછ્યુ.

"આપ કહોછો કે ખુરશીદને પણ મોહબત હતી તો ફરી આપની જુદાઇથી તેને પણ દુખ તો થયુંજ હશે!"

"દુઃખની વાત કહોછો?" મીર સાહેબ બોલ્યા "જે ખુરશીદના માટે મેં મારૂં ઘરબાર મુકયુ, જે ખુરશીદના સબબે બાપદાદાની આબરૂ ઉપર પાણી ફરી ગયું. જે ખુરશીદની પાછળ મારૂં ભણવું ગણવું બરબાદ થયું, જે ખુરશીદના લીધે મા બાપ અને સગા વ્હાલા નારાજ થયા તેજ ખુરશીદ હવે મારા નામથી પણ ચીડાય છે. ભુલે ચુકે કોઇ દીવસે મારી વાત નીકળે છે તો હજારો ભલાબુરા શબ્દો બોલે છે. પણ ગવહરજાન? મારા દિલમાં તો હજુ સુધી તેનો પ્યાર પ્રથમની પેઠેજ છે."

"પણ એ ખુરશીદ કઇ?" હું બોલી "સીતારામના બજારમાં કંદોઇના મેડા ઉપર રહેછે તેતો નહીં?"

'હા તેજ તેજ, ખુરશીદ. તેણેજ મને બરબાદ કયો છે. તેણેજ મને નકામો કરી દીધો છે તેનાજ પ્યારનો હું દમ ભરૂં છું અને જ્યારે કોઇ દીવસે બહુજ અકુળ વ્યાકુળ બનું છું તો બગીચાની તરફ જાઉં છુ અને ત્યાં એકાંતમાં રડીને જીવ હલકો કરૂં છું. એવીજ રીતે કાલે પણ ગયો હતો જ્યાં તમારી મુલાકાત થઇ ગઇ અને તે મુલાકાતના સબબેજ અહીં આવીને આ કથા કહેવા બેઠો છું. કાલે તમારી મુલાકાત થઇ છે ત્યારથી મારા દિલમાં નવી આશાએ જન્મ લીધો છે અને મને ખાત્રી થાય છે કે તમારા દિલાસા ભરેલા શબ્દોથી મને તથા મારા ભટકેલા દિલને આરામ

પહોંચશે. પણ ગવહરજાન ! સાચું કહો તમે તો ખુરશીદની પેઠે જુલમી નથી ને ?"

"મીર સાહેબ આપ ખાત્રી રાખજો કે હું તેવી નથી" મે દિલાસો આપતાં કહ્યું "આપની બધી હકીકત સાંભળી મને બહુજ અફસોસ થયો. ખુરશીદના ઉસ્તાદજી ઘણાજ લાલચુ અને પ્રપંચી છે આ બધું તેમનીજ કારસ્તાનીનું પરિણામ છે, નહીં તો ખુરશીદ પોતે બહુજ ભોળી છે. પણ કાંઇ ચિંતા નહિ આપ ખુશીની સાથે મારે ત્યાં પધારતા રહો. ઇનશાઅલ્લાહ કોઇ પણ વખતે આપને મારાથી નારાજ થવાનો વખત નહીં આવે અને જો આપની મરજી હશે તો હું ખુરશીદના મેળાપની પણ કોશીશ કરી તેનું દિલ આપના તરફથી સાફ કરી દઇશ"

"નહીં નહીં" મીર સાહેબ ગભરાટમાં બોલી ઉઠયા "જ્યાં સુધી પેલો પાજી ઉસ્તાદ જીવતો છે ત્યાં સુધી હું પોતે તેનાથી દુર નાસુ છું."

"આપ ચુનેખાન ઉસ્તાદની બીક ન રાખો. ઇનશાઅલ્લાહ હું ખુરશીદને એવી રીતે સમજાવીશ કે સાપ મરી જાય અને લાકડી ન ભાંગે, આપ કોઇ કોઇ વખતે તેની મુલાકાત લેશો અને તેના ઉસ્તાદને ખબરે નહી પડે"

મીર સાહેબ ! મારી આ વાત સાંભળીને બહુજ ખુશી થઇને બોલ્યા "જો તમે મારા તરફથી ખુરશીદનું દિલ સાફ કરી આપો અને તેણી આઠ દસ દીવસે ઉસ્તાદજીથી છાનામાના મારી મુલાકાત લેતી થાય તો હું આખી જીંદગી સુધી તમારો દાસ બનીને રહુ" આ સાંભળી મેં તેમને પુરે પુરી કોશીશ કરવાની ખાત્રી આપી. એટલે વધુ આનંદમાં આવી મારો આભાર માનીને બોલ્યા. "ગવહરજાન ! તમે નાહનાં છો તેથી પ્યારના રસ્તામાં કેવા કેવા સંકટો સેહવા પડે છે, તેનાથી અજાણ છો, પણ માત્ર પોતાના દયા ભરેલા દિલના સબબે તમે મારાથી આટલી બધી હમદર્દી કરો છો પરંતુ પ્યારની ખાતર મારા ઉપર કેવા કેવા સંકટો ગુજર્યા છે અને ગુજરે છે તે જો તમે સાંભળ્યા હોત તો કોણ જાણે તમને કેટલું બધું દુ:ખ થયું હોત ! !"

"મીરસાહેબ ! મને આપની સાથે ખાસ હમદર્દી થઇ ગઇ છે, પણ હું પોતે સમજી શકતી નથી કે શા માટે ? અત્યારે મારૂં દિલ આપના પ્યારની સઘળી હકીકત સાંભળવા ચાહે છે તેથી જો આપને પોતાની મેળે કાંઇ હરકત ન હોય તો ખુલ્લામેવાર ફરમાવો. વળી મારી ખુશનસીબીથી

અત્યારે કોઇ બીજું નથી, નહીં તો હરવખતે મારી પાસે ઉસ્તાદજી તથા અંમા એ બંનેમાંથી એક જણુ તો બેસેલુંજ હોય છે."

"જ્યારે તમે મારા ઉપર આટલી બધી મહેરબાની કરો છો અને પુરેપુરી કોશીશ કરવાનું કહો છો તો ફરી હું તમારાથી મારી હકીકત શા માટે છુપાવું. પરંતુ તે કોઇને પણ કહેશો નહીં એવી કસમ ખાવ તો હું મારી હકીકત કહું."

આ સાંભળી મેં મીરસાહેબને આ વાત બીજાને ન કહેવાની ખાત્રી કરી આપી તો તેઓએ પોતાની હકીકત આવી રીતે શરૂ કરી.

"જે દીવસે પહેલ વહેલી વખતે મેં ભોલુશાહની બસતમાં ખુરશીદને જોઇ હતી તે દીવસે તેનું જોબન પુર બહારમાં હતું. નહેરની પુલ પાસે તેની ગાડી ઉભી હતી અને આગળ પાછળ બીજી મોહટી મોહટી પૈસાદાર તવાયફોની ગાડીઓની હાર હતી, તે વખતે ખુરશીદનો ચંદ્રસમાન ચેહરો, રસીલી આંખો, કાળા વાળ, રાતા અને નાજુક હોઠ, લાંબી ગરદન, માથા ઉપર બસંતીરંગની ઓઢણી અને સઉથી વધુ ગજબનાક તો કમર ઉપર હાથ મુકી તથા એક અજબ અદાની સાથે પગ ઉપર પગ ચઢાવી બેસવુ, મારા વાસ્તે ગજબ થઇ ગયું. તેની સઘળી અદાઓએ મારા દિલમાં ઘર કરી લીધું. અને હું તેજ વખતે તેના પ્રેમમાં અંધ થઇ ગયો. ખુરશીદની પ્યારી પ્યારી નથણી, કાનોના એરીંગ અને ખુબસુરત ઝુમર, ગળામાં એક સુંદર હાર તથા જડાવની કંઠી અને તે કંઠીની ઓઢણીના ઝીણા રંગમાંથી બહાર આવતી ચમકદમક જોઇ હું દિવાનો બની ગયો. હલકા ગુલાબી રંગનો તંગ અને ચુસ્ત ઉરેબ પાજામો, જેમાં રૂષ્ટપુષ્ટ પીડલીઓ પોતાની બહાર બતાવી રહી હતી. અને પગના નકસીવાલા ઝીણા છરા, કાળી મખમલની સોનેરી જરીવાલી સલીમશાહી સપાટો, ગાડીમાંથી ઓઢણીનો લટકતો છેડો, આ બધી વાતો એવી હતી કે હું બાહોશીમાં બેહોશ બની ગયો તે વખતે હું લાહોરી દરવાજાની સડક ઉપરથી આવ્યો હતો અને ભોગજોગે એકલોજ હોવાથી પુલ ઉપર પહોચતાંજ આ ખુદાવંદે દોજહાંનની અજબ કારીગરી જોઇ કલેજું પકડીને બેસી ગયો, અને એક હાયકારો મારી બેહોશ થવાની તૈયારીમાંજ હતો કે ખુરશીદની નજર મારા ઉપર પડી ગઇ. હાય તે વખતે તેની નજરોથી જાહેર થઇ રહ્યું હતું કે લગાર સાવચેતી રાખ. હમણાથીજ આવી હાલત થઇ જશે તો ફરી આગળ ઉપર કેવી રીતે થશે. હું તેની ગાડીનું ચકર ખાઇ એક બાજુ ઉપર ઉભો રહી તેના મનહર

ચેહરાને નિહાળવા લાગ્યો તે વખતે મારૂં દિલ જખમી કબુતરની પેઠે તરફડીઆં ખાઇ રહ્યું હતું. બસંતના મેળાની બહારને બાજુએ મુકી હું તો ખુરશીદના ચંદ્રસમ ચેહરામાંજ બંધી બહાર જોઇ રહ્યો હતો. અને ઉભો વિચાર કરી રહ્યો હતો કે આ મનહરણી કોણ છે ને ક્યાં રહેછે, શું નામછે, તેણીથી કેવી રીતે મળું હું હજી તો આવા વિચારોમાંજ હતો કે મેળો વિખરાવા લાગ્યો. આ જોઇ છેલ્લી વખતે નજીકથી તે મનહરમુર્તિના દર્શન માટે હું તેની ગાડીની પાસે ગયો એટલામાં તો ખુરશીદની ગાડીની આગળની ગાડી વાળી તવાયફે ખુરશીદને કહ્યું "કેમ ખુરશીદ ! ચાલવું છે કે ?" આ સાંભળતાંજ નામની ખબર પડવાથી મેં પાક પરવરદિગારનો આભાર માન્યો. ખુરશીદે તે તવીયફના પુછવા ઉપર "હા ચાલો" નો જવાબ તો આપ્યો પરતુ તેણીએ ચારે બાજુ નજર નાંખી જેથી જણાતું હતું કે તેણીની આંખો કોઇને શોધી રહી છે."

"ત્યારે ખુરશીદના દિલ ઉપર પણ અસર થઇ?" હું વચમાં બોલી ઉઠી.

"હા તેને હવે અસર કહો કે ખુદાનો ફઝલ" મીરસાહેબે પોતાની કથા આગળ લંબાવતાં કહ્યું "પરંતુ જ્યારે તેણીએ મને જોયો ત્યારે તેની આંખો નીચી નમી ગઇ. વળી મેં તેની છેક પાસે પોંહચીને જોયું તો તેણી ઠંડો સ્વાસ લેતી જણાઇ. હાય ગવહરજાન ! તેજ વખતે મને જણાયું કે તેના મનમાં પણ મારો ખ્યાલ પેદા થઇ ગયો છે. હું એકી ટસે તેના ચંદ્રસમ ચેહરાને જોવામાં લીન હતો કે એટલામાં ગાડીવાળાએ ઉસ્તાદજીને પુછ્યું.

"સીધી ઘેર ઉપરજ હંકારૂં ?"

"હા સીધી ચાવડીમાં લઇ ચાલ."

ઉસ્તાદજીના આ જવાબથી મારા હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. વગર પુછે વાતો વાતોમાં નામ ઠામ જણાઇ આવતાં જાણે મોહટી જાગીર ન મળી હોય તેમ લાગ્યું. ખુરશીદની ગાડી તો સડસડાટ કરતી ચાલી પણ તે ગાડીની સાથે સાથેજ મારૂં દિલ પણ ગયું, જ્યાં સુધી તેની ગાડી જણાઇ ત્યાં સુધી મેં જોયા કીધું પણ જ્યારે તેની ગાડી જણાઇ નહીં, ત્યારે એક હાયકારો મારી બેસી ગયો. પરંતુ જતી વખતે ખુરશીદે આઠ દશ વખત પાછળ ફરી ફરીને જોયલું હોવાથી મારી હીમ્મતમાં બહુજ વધારો થઇ ગયો અને મેં તેજ વખતે દ્રઢ વિચાર કરી લીધો કે ગમે તેમ કરીને પણ ખુરશીદના ઘેર ઉપર જવું, અને તેણીને મારો ખ્યાલ રહ્યો છે કે નહીં તેની તપાસ કરવી."

મીરસાહેબ પોતાનું વૃતાંત કહી રહ્યા હતા અને હું ખાસ દિલ લગાવિને સાંભળી રહી હતી કે, એટલામાં ધબધબ કરતાં ઉસ્તાદજી આવ્યા તેથી મીરસાહેબ ચુપ થઇ ગયા. જ્યારે ઉસ્તાદજીએ મીરસાહેબને જોયા ત્યારે ખુશામતી લેહજામાં બોલ્યા.

"આહા ! હુઝુર આપ છો કે ? અલ્લાહ અલીની અમાન પીરોનો સાયો,"

"જીહા ખાંસાબ હુ છુ."

"હુઝુરના મીઝાજે શરીફ" ઉસ્તાદજીએ હાથ જોડીને પુછ્યું.

"ખુદાતાલાના ફઝલો કરમથી સારો છુ" મીરસાહેબે કહ્યું.

"હુઝુર ! કાલે તો આપ તે શેરને તાલસુરથી સાથે ગઇ રહ્યા હતા' ઉસ્તાદજી બોલ્યા. "જાણવામાં આપે કોઇ પ્રવિણ ઉસ્તાદજીની પાસેથી શીખેલું છે."

"નહીંરે ઉસ્તાદજી સંગીતનું શીખવું તો ઘણું કઠણ છે પણ ઘણા દીવસ થયાં એમ થાય છે કે કોઇ સારો ઉસ્તાદ મળે તો થોડુ ઘણું હાંસલ કરી લઉં પરંતુ હું એવો કમનસીબ છુ કે અત્યાર સુધી કોઇ એવું મળતુંજ નથી." મીરસાહેબે કહ્યું. "હા કેટલાક વરસો ઉપર બન્નુખાન ઉસ્તાદ પાસે થોડું ઘણું શીખવું શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ ફરી એવી જંજાળોમાં ફસી પડયો કે કાંઇ પણ શીખી શકયો નહીં."

"બેશક હુઝુર, ગાવું બજાવવું બહુજ મુશકેલ કામ છે અને તેના શીખવા માટે અથાગ મહેનતની જરૂર છે પરંતુ હુઝુરનું ગળું તો પહેલાંથીજ કસાએલું જણાય છે. તેથી માત્ર થોડીજ મહેનતની જરૂર છે."

"એ તો તમારી મહેરબાની છે નહી તો મને મારા ગળાથી સખત નફરત છે હા જો તે સંબંધી કાંઇક પુરેપુરો બંદોબસ્ત થઇ જાય તો ફરી મહેનત કરવાને તૈયારી કરૂં."

મીરસાહેબના બોલવા ઉપરથી જણાતું હતું કે તેઓ સંગીતના શોખીન જણાય છે, અને ગાણું શીખવાની ઉમેદ રાખે છે તેથી મને તરતજ વિચાર આવ્યો કે મારૂં ભણવું ગણવું અધુરૂં રહી ગયું છે, તેથી જો તેઓ ઉસ્તાદજીની પાસે ગાણું શીખે અને મને થોડુંક ભણવું ગણવું શીખવાડે તો ઠીક થાય. આ વિચાર આવતાંજ મેં મીરસાહેબને કહયું.

"મીરસાહેબ ! મારા ઉસ્તાદજી ગાવા બજાવવામાં બહુજ પ્રવિણ અને

પ્રખ્યાત છે. મારા સારા ખાનદાની માણસો તેમના શાગિર્દ બનેલા છે તેથી જો આપ તેમને રાજી કરી લ્યો તો તેઓ ઇનશાઅલ્લાહ મહીના બે મહીનાની ટુંક મુદતમાં સારી પેઠે બતાવી દેશે.'

'તો ફરી આપ મારી ભલામણ કરો?' મીર સાહેબે કહ્યું.

"અને આપને મારી ભલામણ કોણ કરે?" મેં કહ્યું.

'આપને શાની જરૂરત છે?' મીર સાહેબ અજાયબીથી બોલ્યા.

'જે મને આવડતું નથી અને આપને આવડે છે" હું બોલી.

"એટલે?"

"એટલે મારા અક્ષરો બહુજ કાચા છે. અને સાફ સાફ વાંચવું લખવું પણ આવડતું નથી તેથી જો આપ દરરોજ અર્ધા કલાકની તકલીફ લઇને બતાવતા રહો તો હું આખી જીંદગી સુધી આભાર નહીં ભુલુ" મેં આજીજીથી કહ્યું,

"વાહ ગવહરજાન?" ઉસ્તાદજી બોલ્યા "તમે તો નફામાંજ રહ્યા, પણ હું કયા લાભની આશામાં મહેનત કરૂં?"

"ઉસ્તાદજી! મને જે લાભ થાય તેમાં તમારો પણ લાભ છે ને?" મેં કહ્યું "તો પણ મીર સાહેબ ખાનદાની માણસ છે તેથી તેઓ તમારી જરૂર કદર કરશે."

"ખાંસાબ" મીર સાહેબે કહ્યું "ઇનશાઅલ્લાહ તમોને મારાથી કોઇ વાતની શીકાયત કરવાનો વખત નહી આવે માટે કહો ક્યારથી શરૂ કરાવશો?" જ્યારથી આપ મને ભણાવવાનું શરૂ કરશો."

મારા વચમાં બોલી ઉઠવાથી મીર સાહેબ હસી પડયા અને થોડી ક્રરકઝક કર્યા પછી ભણવા માટે સવારનો વખત નક્કી કર્યો. ઉસ્તાદજીએ તાઅલિમ આપવા માટે ત્રીજા પહોરનો વખત મુકરર કર્યો અને મીર સાહેબના ઘરનું ઠેકાણું પુછી લઇને કહ્યું:

"અલ્લાહનું ચાહવું છે તો માત્ર એકાદ માસમાં આપ પ્રવિણ થઇ જશો પણ હુઝુર પહેલાં આપને બાકાયદા શાગિર્દ બનવું પડશે."

"તો મને તેમાં ક્યાં ઇનકાર છે!" મીર સાહેબે કહ્યું. "ઉસ્તાદી શાગિર્દિ વગર દુન્યાનું કોઇ કામ પણ થઇ શકતું નથી.

"અલ્લાહ હુઝુરને સલામત રાખે, સમજદાર માણસની બલા દુર" ઉસ્તાદજી ચાપલુસી કરતા બોલ્યા. "હુઝુર ત્યારે ફરી હું ત્રીજા પોહરે આવીશ, પણ આપની પાસે સિતાર છે કે?

'હા છે અને એક નાહનો સરખો તંબુરો પણ છે કોઇ કોઇ વખતે તેનાજ ઉપર આ આ આ કરી લઉ છું."

"બસ તો ફરી બીજી કોઇ પણ ચીજની જરૂરત નથી."

આટલું બોલી ઉસ્તાદજી સલામ કરીને રસોડામાં ચાલ્યા ગયા એટલે મેં મીરસાહેબને કહ્યુ. "જુઓ ઉસ્તાદજીએ આવાને આપણી વાતોમાં ભંગાણ પાડયું" મીરસાહેબે આ સાંભળી અફસોસ જાહેર કર્યો, અને પોતાનો ગાવાનો બંદોબસ્ત થઇ ગયો તે માટે ખુશી થયા. એટલામાં મેં ફરી પુછયું "હા મીરસાહેબ ફરી શું થયું?" મીરસાહેબે જવાબમાં કહ્યું "ગવહરજાન! ઝોહરની નમાઝનો વખત થઇ ગયો છે તેથી અત્યારે તો રજા લઉં છું પણ ફરી ઇનશાઅલ્લાહ બીજા કોઇ પ્રસંગે કહીશ. આટલું કહી મીર સાહેબ જવા માટે ઉઠયા એટલે મેં પુછયું. "મને ભણાવવાનું કયારથી શરૂ કરશો?' મીરસાહેબે હીસાબ કર્યો તો તે દીવસે શનીવાર હતો, રવીવારના દીવસે તેમને પોતાને કાંઇ કામ હતું અને સોમવારના દીવસથી ચાર પાંચ દીવસના માટે મને પેલા મોહટા પેટવાલા વાણીઆની જાનમાં જવું હતું તેથી મીર સાહેબે કહયું "ઇનશાઅલ્લાહ, આવતા શનીવારના દહાડે સવારમાં આઠ વાગે આનીશ માટે તમે તમારી પાટી લખીને તૈયાર રાખજો." આટલું બોલી મીરસાહેબ ગયા.

મીરસાહેબના જવા પછી હું પાછી પલંગપર જઇને પડી અને તેમનાજ વિચારોમાં લીન બની સોચવા લાગી કે "બાપડા મીરસાહેબે ખુરશીદના ઇશ્કમાં કેટલાં બધા સદમા ઉઠાવ્યા અને બેવફા ખુરશીદને તેમનો ખ્યાલ પણ નથી. મીરસાહેબની ખાનદાનીયતમાં લગારે શક નથી વળી ચેહરા મોહરામાં પણ સારા છે પૈસા ટકા પણ પોતાના ગજા પ્રમાણે આપતા હશે, છતાં પણ ખુરશીદ બેવફા કેમ બની ગઇ?" હું મારા દિલમાં આ વાતો કરી રહી હતી કે એકાએક મારા દિલમાં આ સવાલે જન્મ લીધો કે "જો ખુરશીદે મીર સાહેબને જાણીબુઝીને સતાવ્યા હશે તો શું તેના ઉપર ખુદાનો ગઝબ નહીં પડે?" આ સવાલના જન્મ પામતાંજ હું મનમાંને મનમાં બીકથી ધરૂજવા લાગી અને તેના પરિણામે તેજ વખતે મેં મારા દિલમાં ઠરાવ કર્યો કે "હું કોઇ પણ દીવસે કોઇ પણ માણસને દુઃખ નહીં પોંહચાડું, અને ખાસ કરી નવાબ સાહેબને તો કોઇબી દીવસે સતાવીશ નહીં. ફરી ભલેને અંમા અને ઉસ્તાદજી ગાળો આપે. તેઓ બંને જણ તો પોતાના લાભ માટે મને નવી નવી ચાલો શીખવાડશે અને તેથી

તેઓ લાભ ઉઠાવશે પણ ખુદાનો ગઝબ તો મારા ઉપરજ પડશેને !!" આ ઠરાવ કર્યા પછી મને જણાયું કે મારા દિલમાં એક નવીજ શકિતએ જગ્યા લીધી છે અને તે શકિતના સબબે નવાબને સંતાવવા માટે ઉસ્તાદજી તથા અંમા શીખામણો આપશે તો તેમની એ શીખ મારા ઉપર લગારે અસર કરી શકશે નહીં એમ જણાવા લાગ્યુ. હું આવા આવા અનેક વિચારો કરી પલંગ ઉપરથી ઉઠી અને પાન ખાઇ નવાબની વાટ જોતાં વચલા હોલમાં આવીને બેઠી તે વખતે ત્રણ લાગ્યા હતા, અને કાલે પણ નવાબ સાહેબ ત્રણ વાગે આવેલા હોવાથી મને ખાત્રી હતી કે આજે પણ તેજ વખતે આવશે અંમા અને ઉસ્તાદજી રસોડામાં બેસીને કાંઇ ગુપચુપ વાતો કરી રહ્યા હતા. એટલામાં થોડીવાર પછી અંમા વચલા હોલમાં આવ્યાં અને મને જોતાંજ પોકારવા લાગ્યાં "આમ ઉઘાડે માથે મેલાં લુગડાં પેહરીને કેમ બેઠી છે? લગાર ઉઠ હાથ મોહડું ધોઇને લુગડાં બદલી નાખ, નવાબ હમણા આવતાજ હશે" હું આ સાભળી ઉઠી, અને સારી પેઠે હાથ મોં ધોઇને ચોટલો સાફ કર્યો તે બાદ અંમાએ સુરમાઇ રંગનો કપડાંનો જોડો કાઢી આપ્યો જે મેં મારા રૂમમાં જઇને પેહર્યો. ગઇ કાલ કરતાં આજે દર દાગીના પણ અંમાએ વધારે પેહરાવ્યા એટલે હું સારી પેઠે બનીઠનીને વચલા હોલમાં બેઠી. મારા બેસતાંજ અંમાએ ઉસ્તાદજીને ઇશારો કરીને બહાર જવાનુ કહયુ એટલે ઉસ્તાદ બહાર ચાલ્યા ગયા.

"ગવહર" અંમાએ મારી પાસે બેસીને કહ્યું. "આજે નવાબ સાહેબ આવે તો હસ્તા મુખે કેહજે, કે આપે કાલે જે ખાણું મોકલ્યું હતું તે જો કે બહુજ લહેજતદાર અને સ્વાદિષ્ટ હતું છતાં પણ જો આપ અમારી સાથે ખાવામાં શરીક હોત તો વધારે લહેજતદાર થઇ જાત ખેર કાલે તો એમ ન બની શકયું પણ જો આપને તકલીફ નથની હોય તો આજે રાતે અહીંજ ગરીબોની દાલ રોટી ખાવાની તકલીફ લ્યો." ફરી લગાર થોભીને અંમાએ કહ્યું "ગવહર વળી એક બીજી વાત મારે આ કહેવી છે કે મેં અત્યારે ઉસ્તાદજીને સારી પેઠે સમજાવી દીધા છે તેથી તેઓ નવાબ સાહેબના આવ્યા પછી રહેમતઅલી અત્તરવાળાને અહીં મોકલશે એટલે તું તેમાંથી સાત આઠ જાતનું અત્તર ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર તોલા પસંદ કરજે, પણ પસંદ કરતી વખતે દરેક અત્તર નવાબ સાહેબને બતાવતી રહેજે એ-ટલે તેઓ એમ સમજે કે જે અત્તરને હું પસંદ કરૂ છું તેનેજ ગવહર પણ પસંદ કરેછે. તે બાદ નવાબ સાહેબને કહેજે કે જેટલી જાતના અત્તરો મેં પસંદ કર્યા છે તેટલીજ જાતના અત્તરો તેટલાજ પ્રમાણમાં આપ પણ ખરીદ

કરો, બલકે એમ કરજે કે જે અત્તરો તેં પસંદ કર્યા હોય તે રહેમતઅલીને આપીને નવાબ સાહેબને ઘેર પહોંચાડી દેવાનું કહેજે અને હું તો ફરી લઇ લઇશ કહીને રહેમતઅલીને વિદાય કરી દેજે. જો ગવહર ! મેં અત્યારે જે કાંઇ કહયું છે તે ઉપર બરોબર અમલ કરજે, નહીંતો ફરી તારી વાત તું જાણે, અત્યારે હું માથામાં દરદ હોવાનું બહાનું કરી રસોડામાં જઇને સુઇ રહું છું અને તેથીજ આજે હું આ તરફ નહીં આવું."

અંમા આટલું કહીને રસોડા તરફ ગયાંજ હતાં કે એટલામાં નવાબ સાહેબ પધાર્યા, તેથી હું અંમાની શીખામણ ઉપર પુરેપુરી રીતે વિચાર પણ કરી શકી નહીં. આજે નવાબ સાહેબની સાથે તેમનો નોકર પણ નહોતો, નવાબ સાહેબને મેં ઉભા થઇને માન આપી વચમાં ગાવ તકીયા આગળ બેસાડયા. અને પગથી માથા સુધી તેમના શરીર અને સુંદર લીબાસ ઉપર એક નીચી નજર નાંખી ગરદન નમાવીને બેસી ગઇ. કાલ કરતાં આજે નવાબ સાહેબ લિબાસ પણ સારો પેહરીને આવેલા હોવાથી તેમની મોહકતામાં વધારો થઇ રહયો હતો પ્રથમ તો તેઓએ બેસતાંજ મીઝાજ પુરસ્સી કરી અને તે બાદ પુછયું.

" તમારી અંમા કયાં છે ? "

" આજે તેમની તબીયત ઠીક ન હોવાથી સુઇ રહ્યાં છે અને ઉસ્તાદજી પણ કાંઇ કામ પ્રસંગે બહાર ગયા છે. "

" આપની અંમાની તબીયત ઠીક ન હોવાનું સાંભળી દિલગીરી થઇ પણ ફરી તમારી સાથે એકાંતમાં વાતચીત થશે એ વિચારથી બહુ મોહટી ખુશાલી થઇ. " નવાબ સાહેબે હસતા હસતા કહયું એટલે હું નીચી નજરોએ બોલી.

" હું ગઇ કાલે સાંજે ફરવા ગઇ હતી પણ કયાંયે આપને તો જોયા નહીં. "

"કાલે મારા એક મિત્ર આવી ગયા હતા તેથી હું બહાર ગયો નહોતો " નવાબ સાહેબે જવાબ આપ્યો. જે સાંભળી મેં જાણે કાંઇ વાત યાદ ન આવી હોય તેમ ચેહરા ઉપર ફેરફાર કરીને કહયું.

" અરે હાં, ખાણાં માટે આભાર માનવાનું તો ભુલીજ ગઇ, નવાબ સાહેબ, કઇ કઇ વસ્તુની તારીફ કરૂં ! ! ખરેખર આપે બહુજ તકલીફ લીધી. "

" ગવહરજાન ! " નવાબ સાહેબ ખુશી થતા બોલ્યા "મને શામાટે શરમાવોછો, તે ખાણું તમારા લાયકનું નહોતું. "

"નવાબ સાહેબ !" મેં નીચી નજરોએ કહ્યું "ખાણું તો ખરેખર બહુજ લહેજતદાર હતું પરંતુ માત્ર એકજ કસર હતી."

"કઇ? જલદી કહો !!"

"માત્ર એક આપનીજ કસર હતી" મેં લજ્જાથી અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું. "મારૂં દિલ દસતરખાન ઉપર આપ ન હોવાથી બહુજ કચવાયું."

"ગવહરજાન ? એમાં તે વળી શું ?" બહુજ ખુશીના આવેશમાં આવીને નવાબ સાહેબ બોલ્યા. "મારૂં મોકલેલું ખાણું તમને પસંદ પડયું, એજ મારા માટે તો બહુ મોહટી ખુશીની વાત છે, પણ ગવહરજાન! તમારૂ આટલું બધું શરમાવું મને કતલ કરી નાખેછે. માટે પ્યારી !" નવાબ સાહેબ લગાર મારી પાસે આવી મારા માથા ઉપર હાથ મુકી બોલ્યા "લગાર નજર ઉંચી કરીને જુઓ કે તમારા મનહર ચેહરાને તમારો શાયદા નવાબ સારી પેઠે જુવે તો ખરો."

"તો ફરી આજે આપ મારે ત્યાં ખાવાનું કબુલ કરો"

"ગવહરજાન ! મને તેમાં ઇનકાર નથી પરંતુ અત્યારે હું બીજોજ બંદોબસ્ત કરીને આવ્યો છું. એટલે આજે તમને તકલીફ આપવાનો વિચાર હોવાથી મેં મારા મકાન ઉપર તમારા મુજરાનો બંદોબસ્ત કર્યો છે. માટે જો તમને આજે કોઇ બીજી જગ્યાએ ન જવું હોય તો સાંજના સમયે મારે ત્યાંજ પધારો અને ખાણાને પણ ત્યાંજ ઇનસાફ આપજો."

"વાહ ! મારી ઇચ્છા તો આજે આપને મારે ત્યાંજ જમાડવાની હતી, તેટલામાં આપે વળી પોતાને ત્યાંની વાત કયાંથી કાઢી ?" હું લગાર હસતા મુખે બોલી "આજે તો મારે બીજી કોઇ જગ્યાએ જવાનું નથી. છતાં પણ જો જવાનું હોત તોએ શું ? આપના હુકમને માન આપવું એ અમારી ફરજ છે પણ મુજરાના માટે ઉસ્તાદજીને કહેજો."

"ગવહરજાન !" નવ્વાબ સાહેબ મારી લગોલગ બેસી મારા હાથને પોતાના હાથમાં લઇને બોલ્યા "જુઓ ફરી કોઇ આવી જશે તો મારા મનની વાત મનમાંજ રહી જશે માટે તમો અત્યારે આ એકાંતના વખતને કીંમતી ગણી મારે જે વાત પુછવી છે તેનો સાફ સાફ અને પોતાના ઇમાનથી સાચો જવાબ આપો."

"આપ ખુશીની સાથે ફરમાવો. હું ધ્યાન દઇને સાંભળીશ અને સાચોજ જવાબ આપીશ."

"ત્યારે ગવહરજાન હું કહું ?"

"હા ફરમાવો."

"વ્હાલી! તમારી કાલની ભોળીભાળી વાતો, લિબાસની સાદગી, ચેહરાની મનહરતા અને સઉથી વધુ તો તમારી આ મૃગ જેવી આંખોના જાદુએ મને બેચેન બનાવી દીધો છે. દરેક વખતે અને દરેક પળે તમારી આ મનહર મુર્તી મારી આંખોમાં ફરે છે મેં કાલનો દીવસ કેટલી બધી બેચેનીમાં ગુજાર્યો છે તેનુ શું વર્ણન કરૂં ? હાય ગવહરજાન! તમે તો મને પોતાનો ગુલામ બનાવી લીધો એતો લગાર ઠીક થયું કે કાલે અહીં-થી ગયા બાદ એક મીત્ર અલીગઢથી આવી ગયા તો તેમના સાથે વાત-ચીતમાં બાકીનો વખત પસાર થઇ ગયો, નહી તો કોણ જાણે મારી હાલતનુ શું થાત? જ્યારે તેઓ સવારે દસ વાગે ગયા ત્યારેજ મારો ઇરાદો તમારા દર્શન માટે અહીં આવવાના હતો પણ ખરી બપોરનો વખત હોવાથી આરામમાં હશો એવા વિચારથી આવ્યો નહીં"

"આપે મારા આરામનો શા માટે વિચાર કર્યો !!" મેં એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખતાં કહ્યું. "મારા નસીબમાં તો આરામ છેજ નહી"

આ સાંભળતાંજ નવાબ સાહેબ બેચેન બનીને બોલ્યા "અરે તમો એવી તે કંઇ ચિંતામાં પડયા છો, કે આમ નિશ્વાસ નાંખીને બોલો છો" "નહીં, કાંઇ નહીં" મેં લગાર હુશીયારીથી જવાબ આપ્યો. "મને યાદ નથી કે મેં શું કહ્યું."

"નહીં, ગવહરજાન! હું માનતો નથી. તમે જે કાંઇ અત્યારે કહ્યુ તે મેં સાંભળ્યું છે માટે વ્હાલી ગવહર! તમારા દિલમાં જે કાંઇ હોય તે સાફ અને ખુલ્લા દિલથી કહો."

"કાંઇ હોય તો કહુંને ?"

"જુઓ ગવહરજાન! મારા ઉપર જુલમ કરવો ન જોઇએ, હું તમોને મારા ખરા દિલથી ચાહું છું અને સદાને માટે તમારોજ બની ગયો છું માટે તમારે પડદો રાખવો ન જોઇએ"

તે બાદ નવાબે એવા તો આજીજી ભર્યા શબ્દોમાં પોતાના દિલની વાત કહેવા માટે મને સમજાવી, કે હું ઉસ્તાદજીની શીખામણને ભુલી ગઇ અને નીચી નજર કરી બોલી.

"નવાબ સાહેબ! હું સાચુંજ કહું છું કે આપે કાલે અહીં આવીને

બાગ ઉપર જાદુ કરી દીધું છે, અને તેજ વખતથી હું પણ આપની યાદમાં બેચેન બની રહી છું, કલે સાંજરે હું એટલાજ માટે ફરવા ગઇ હતી. કે રસ્તામાં આપના દીદાર થશે પણ અફસોસ ! ક્યાએ આપ મળ્યા નહીં. રાત્રે આપે ખાણું માકલ્યું પણ આપ પોતે આવ્યા નહીં તેથી મને બહુજ દુઃખ થયુ અને હમણા પણ આવ્યા તો કહો છો કે બપોરે તું આરામમાં હઇશ એવા વિચારથી આવ્યો નહીં"

કોઇ પણ વખતે કોઇની સાથે અત્યાર સુધી મને પ્યાર જાહેર કરવાની તક મળેલી ન હોવાથી ઉપલા શબ્દો ઘણાજ ધબરાયલા દિલે અને ધડકતી છાતીએ અચકાઇ અચકાઇને કહ્યા, અને તે કહેતાંની સાથેજ મારા હાથ પગ બે કાબુ થઇ ગયા, તથા નવાબ મને પોતાના ગળે વળગાડી પ્યાર કરે અને હું તેમના ગળે વળગી સારી પેઠે દિલ ખોલીને રહું એમ જીવ ચાહવા લાગ્યો કે એટલામા નવાબ સાહેબને મારા દિલની હકીકતની કોણ જાણે ક્યાંથી ખબર પડી ગઇ કે તેઓએ મારા હાથને પોતાના હાથમાં લઇ ચુંબન કર્યું અને ફરી બહુજ પ્યારા શબ્દોમાં કહ્યું " વહાલી ! તમને પણ મારા પ્રત્યે પ્યાર છે એ વાતની જાણ થતાં મારા આનદનો પાર હો નથી. ખરેખર હું ઘણોજ બુલંદ નસીબાનો છું પણ ગવહરજાન ! અત્યારે તમે મારાથી દુર ન બેસો. હવે જુદાઇનો સદમો સેહવાની મારામાં શકિત નથી માટે આવો " નવાબે આટલું કહી મને પોતાના ગળે વળગાડી અને મારા વાળની ખુશબોની તારીફ કરી પોતે તેની ખુશબોથી મસ્ત થઇ રહ્યા છે એમ જણાવ્યું; હાય ! તે વખતે હું મારૂં ભાન ભુલી ગઇ. અને નવાબની બાથમાં જવાથી બંને જહાનની અખુટ દોલત ન મળી હોય તેમ સમજવા લાગી. મારી આંખોમાં નવાબના પ્યારનો નીશો કાબુ કરી બેઠેલો હોવાથી મેં મારૂ માથું નવાબના ખોળામાં નાંખી દીધું અને જ્યારે નવાબે મારા વાળોને મારા ચેહરા ઉપરથી હઠાવી ગાલ ઉપર એક મીઠું ચુંબન કર્યું ત્યારે મારૂં રહ્યું સહ્યું ભાન પણ દુર થઇ ગયુ. હાય ! તે ચુંબન લેવાથી હુ બેભાન અવસ્થામાં એટલી બધી બેચેન બની ગઇ કે નવાબના ઓષ્ટ ઉપર પોતાના ઓષ્ટ મુકી ઉતાવળમાં એક ચુબન લઇ લીધું. નવાબનું ચુંબન લેતાંજ મારા શરીરમાં પરસેવાનાં ઝોબેઝોબ બાઝ્યા અને ગભરાયલા અકળાયલા દિલે હું પાછી નવાબના ખોળામાં પડી તેમના મનહર ચેહરાનું ચુંબન લેવાની તૈયારીમાંજ હતી અને નવાબ પણ એવાજ વિચારમાં હતા કે એટલામાં દાદરમાં કોઇના

આવવાનો ખડખડાટ થયો. બસ અમે બંને જણુ ગભરાઇને જુદાં થઇ ગયાં અને હું માગ વાળોને તથા ઓઢણીને ઠીક કરતી નવાબની સામી બાજુએ પાનદાનની પાસે બેસી ગઇ અને નવાબ પણ ગાવતકીયાને અઢેલીને બેસી ગયા. એટલામાં અંમાએ અંદરથી પુછયું.

"દાદર ઉપર કોણ છે ?"

"એતો હું રહેમતઅલી છું અત્યારેજ કનોજથી અત્તરનું પારસલ આવેલું હોવાથી ગવહરજાનના માટે બેચાર જાતના અત્તર લાવ્યો છુ."

"અત્તર લાવવાનો આ કોઇ વખત છે." અંમા અંદરથીજ પોકાર્યાં "હજાર મારી આંખ લાગી હતી તેટલામાં તો તમારા આવવાના ખખડાટથી ઉઘડી ગઇ. ખેર, હવે આવ્યા છો તો વચલા હોલમાં જાવ. મારામાં ત્યાં આવી શકાય એટલી તાકાત નથી."

એટલામાં દરવાજો ઉઘડયો અને રેહમતઅલી અત્તરવાલાએ અંદર આવી નવાબ સાહેબને ઘણાજ અદબની સાથે સલામ કરી, અને તે બાદ અત્તરની પેટી ખોલી તેમાંથી જુદી જુદી જાતના અત્તરોની શીશીઓ કાઢી તે વખતે મને અંમાની સઘળી શીખામણ યાદ હતી, પરંતુ નવાબથી ગળે મળવાનો નીશો એટલો બધો ચઢેલો હતો કે રહેમતઅલી અત્તર દેખાડે છે કે નહીં તેનું પણ ભાન રહ્યું નહીં. રહેમતઅલીએ બેચાર જાતના અત્તરો મને દેખાડયાં જે મેં બહુજ બેપરવાઇની સાથે સુંઘી નવાબને આપ્યા નવાબે પણ મારી પેઠેજ બેપરવાઇની સાથે સુંઘીને નીચે મુકી દીધાં એટલે રહેમતઅલીને ઘણીજ અજાયબી થવા માંડી. તો પણ ફરી તેણે એક બીજી શીશી કાઢી અને કહ્યું "હુઝુર ! આ હિનાએ અમ્બરી છે અને તે હુઝુરને જરૂર પસંદ પડશે" આ સાંભળી નવાબે એવી રીતે ગળે મળતી વખતે પ્યાર ભરી અખોએ જોયું હતું તેવીજ રીતે મારી ઉપર નજર નાંખી અને જેથી હું ફરી બેચેન બની ગઇ. રહેમતઅલી ત્યાં મોજુદ છે કે નહીં તે બધું ભુલી ગઇ. હું ચાહતીજ હતી કે ફરી નવાબની બાથમાં જાઉં કે એટલામાં ઉસ્તાદજીએ અંદર આવી રહેમતઅલીની તરફ જોઇને કહ્યું.

"ઓહો રહેમતઅલી તમે છો કે ?" ફરી નવાબની તરફ જોઇને બોલ્યા "હુઝુર ! રહેમતઅલીમાં લાખવાતની એક વાત આ છે કે જ્યારે પણ તાજો માલ મંગાવે છે ત્યારે સઉથી પહેલાં ગવહરજાનની પાસે લાવે

છે અને તે બાદ બીજા કોઇને બતાવે છે” ફરી રહેમતઅલીને કહ્યું. “નવાબ સાહેબને અત્તરો દેખાડયા ?”

“હા, મેં પણ જોયાં” નવાબ સાહેબે કહ્યું. “હિનાએ અમ્બરી સારો છે.”

“બધા અત્તરો હમણાજ આવેલા હોય તેમ જણાય છે” મેં ઉપરના દિલથી કહ્યું પણ મનમાં તો આયું કે અંમાએ કહેલી બધી વાતો નવાબને કહી દઉં પણ ફરી અંમાની બીકથી ચુપ થઇ ગઇ. એટલામાં ઉસ્તાદજી બોલ્યા.

“ગવહરજાન ! તમોએ કયા કયા અત્તરો પસંદ કર્યા ?”

“મારે પોતાની પસંદગીના લેવા નથી પણ આજે તો......”

“શું નવાબ સાહેબની પસંદગીના અત્તરો ખરીદ કરશો?” ઉસ્તાદજીએ મારા મોઢાનાં વાકયને છીનવી લેતાં કહ્યું.

જેવી રીતે અંમાએ શીખામણ આપી હતી તેવી રીતે કરવા માટે મેં ઘણી કોશીશો કરી, પરંતુ હું મારા દિલ આગળ લાચાર બની ગઇ તેથી મેં ઉસ્તાદજીના બોલવાનો ઝટ જવાબ આપ્યો.

“નવાબ સાહેબ તો લખનઉથી અત્તર મંગાવતા હશે તેથી તેમને આ અત્તર કયાંથી પસંદ પડે ?”

“બેશક” નવાબ સાહેબ તરતજ બોલી ઉઠયા “ગવહરજાન ! તમને જેજે જાતના અત્તરો પસંદ હોય તે મને કહો, તો હું કાલેજ અસગરઅલીને લખનઉ લખીને મંગાવી લઉં” તે બાદ નવાબે રહેમતઅલીની તરફ જોઇને કહ્યું—

“માફ કરજો; મને અત્તરની પીછાણ ન હોવાથી અત્યારે મને આપના અત્તર બીલકુલ પસંદ ન પડયા.”

“નવાબ સાહેબ !” આપ સાચું કહોછો ?” હું એકદમ બોલી ઉઠી પણ ફરી અંમા અને ઉસ્તાદજીની બીકથી વાત બનાવતાં બોલી, પરંતુ બની શકી નહીં. “જાણ્યામાં આજે ભુલથી તેઓ એવા અત્તર લાવ્યા હશે, પણ કાલે જરૂર સારા અને ઊમદા લાવશે.”

આ સાંભળી ઉસ્તાદજીએ મારા ઉપર આંખો કાઢી, રહેમતઅલીએ ગુસ્સાથી પેટી બાંધવી શરૂ કરી. મેં થએલી ભુલના શરમથી નીચી નજર કરી લીધી અને નવાબ અજાયબીમાં પડી ગયા. રહેમતઅલી પોતાની પેટી બાંધીને ચુલતા થયા એટલે ઉસ્તાદજીએ અંમાને બોલાવતાં કહ્યું—

'બાઇજી ! શુ, આજે તમો આખો દીવસ એમને એમ પડી રહેશો ? જુઓતો ખરાં નવાબ સાહેબ પધાર્યા છે" આ સાંભળી અમાએ અંદરથીજ બેદીલીની સાથે જવાબ આપ્યો; કેમકે તેઓએ રહેમતઅલીની સાથે થએલી બધી વાતચીત સાંભળી હતી "આજે મારી તબીઅતનું ઠેકાણું નથી માટે મને તો માફજ રાખો."

"વાહ ! તમે તો હદજ કરી નાંખી" ઉસ્તાદજી ફરી પોકાર્યા "માથામાં દરદ શુ થયુ જાણે દુન્યાભરની બીમારી આવી ગઇ ! !"

આ સાંભળી અમા મોઢડું ચડાવી અને આંખો આંખોમાંજ મને ગાળો દેતાં આવી પહોંચ્યાં, નવાબ સાહેબે અંમાને આવેલાં જોઇ મીજાજ પુરસી કરી, પણ અમાએ ઉપરનાજ દીલથી જવાબ આપ્યો. આ જોઇ મને બહુજ દીલગીરી થઇ. તે વખતે મારી સ્થિતી ઘણીજ દયાપાત્ર થઇ રહી હતી. અંમાની બીકથી મારૂં કલેજુ ધડક ધડક થઇ રહ્યુ હતું અને તેથી મારા મુખમાંથી વાત સરખી પણ નીકળતી નહોતી. ઉસ્તાદજીનો ચહેરો પણ મલેકલમોતની પેઠે લાગતો હતો અને તેઓ પણ મને ખાઇ જવાને તલપી ન રહ્યા હોય તેમ દેખાતું હતું પરંતુ નવાબની મોજુદગીથી દિલને લગાર નીરાત હતી, કેમકે જયાં સુધી તેઓ બેઠેલા છે ત્યાં સુધી અંમા અને ઉસ્તાદજી મને કાંઇ પણ કહી શકશે નહીં. પણ તેમના જતાંજ મારા ઉપર આફતનો પહાડ તુટી પડનાર હતો.

થોડીવાર પછી નવાબને મુજરાની વાત યાદ આવી. એટલે તેઓએ ઉસ્તાદજીને મુજરા માટે કહ્યું, અને તે બાદ બોલ્યા "આજે મારી ઇચ્છા છે કે, તમે તથા ગવહરજાન વીગેરે બધા જણા મારે ત્યાંજ ખાણું ખાવ, હું ઇમામીને બોલાવવા માટે મોકલીશ" મુજરાની વાત સાંભળી અંમા અને ઉસ્તાદજીના ચેહરા ઉપર ખુશાલીના નિશાન પ્રગટ થયાં તેથી તેઓએ નવાબને ખુશી કરવા માટે બે ચાર વાતો હસતા મુખે કરી અને મુજરાની તથા ખાવાની વાતને કબુલ કરી લીધી. તે બાદ નવાબે રજા માંગી અને જતાં જતાં પણ જલદી તૈયાર રહેવા માટે કહેતા ગયા. નવાબ જવા માટે ઉઠયા તો મારી નજરો પણ તેમની સાથેજ ગઇ અને જાણે તેમને આજીજીથી કહી રહી હતી કે "હવે તમારા જતાંજ મારા ઉપર દુઃખનો પહાડ તુટી પડશે, માટે અહીંજ બેસો અને મારો બચાવ કરો." પણ નવાબસાહેબને આ વાતની ખબર કયાંથી હોય ! ! અને હોય તો પણ તેઓ શું કરી શકતા હતા ? તેથી તેઓ તો મારી તરફ પ્યારભરી નજર નાંખીને ચાલ્યા ગયા.

નવાબ સાહેબના જતાંજ અંમાએ ઉસ્તાદજીની તરફ જોઇને કહ્યું, " ખાંસાબ ! તમોએ જોયું, આ રાંડ કુતરીને કેટલી બધી શીખામણો આપી હતી પણ રાંડ જ્યારે બોલી ત્યારે ઉલટીજ વાત ! આ જોઇ મને તો કાંઇને કાંઇ થઇ જાયછે અને રાંડને કાચી ને કાચી ખાઇ જાઉં તેમ થાયછે. " હું આ સાંભળી થરથર કંપવા લાગી. આંખોમાંથી આંસુઓ જારી થઇ ગયાં. આ જોઇ અંમાએ ફરી ગાળો આપતાં આપતાં કહ્યું " રાંડ દુકતી ! નવાબની હિત્તેચ્છુ ન જોઇ હોય તો ! ખાંસાબ ! રાંડને કેવી કેવી રીતે સમજ પાડી હતી, પણ રાંડ નવાબપર મોહી પડેલી હોવાથી એક પણ મતલબની વાત કહી શકીજ નહીં, ઉભી રે રાંડ હમણાં તારી વલે કરૂંછું.' આટલું કહી તેઓ આગળ વધી મને મારવા ચાહતાંજ હતાં કે મેં હાથ જોડીને રડતાં રડતાં કહ્યુ, " અંમા મને માફ કરો, મારી તવબા છે, હું હવેથી આવું નહીં કરૂ. ખુદાના વાસ્તે મને મુકી દો. " ઉસ્તાદજી પણ મારી તરફેણમાં બોલ્યા, "બાઇજી ! હશે જવા દો, પહેલો ગુનોહ માફ કરો, હમણા એની વયજ કેટલી છે, વાતોથી તો તદ્દન બચપણ જણાઇ આવે છે, માટે આજે જવા દયો. હવેથી આપની દરેક વાત ઉપર અમલ કરશે." ઉસ્તાદજીના સમજાવવાથી અંમાએ પાંચ દસ ગાળો આપી કહયું, " ચાલ રાંડ, દુર થા ! જા, મારી સામેથી તારૂં મોહડું કાળું કર. રાંડ બેહયા મરતી પણ નથી કે પીડાજ મટી જાય. " હું આ બધી વાતો સાંભળતી, થરથર ધ્રુજતી મારા ઓરડામાં જઇ પલંગની નીચે પાથરેલા ગાલીચા ઉપર પડી ગઇ. અંમા, ઉસ્તાદજીને લઇને રસોડામાં ગયાં અને ઘણીવાર સુધી મને ગાળો આપતાં રહ્યાં; અને વાતો વાતોમાં મને સંભળાવવા ખાતર લગાર મોહટેથી બોલ્યાં, " જુઓ ઉસ્તાદજી ! આજે સાંજે પણ એ રાંડ કુતરીએ કોઇ નવો બુટો ઉડાવ્યો તો હુ તેને એવો સ્વાદ ચખાડીશ, કે આખી જીંદગી સુધી યાદજ કરશે. " હું તો ગાલીચા ઉપર પડી પડી બધી ગાળો સાંભળીને રડી રહી હતી, અને રડતાં રડતાંજ આંખ લાગી ગઇ. તો સ્વપ્નામાં જોયું કે, નવાબ મારી પાસે આવ્યા છે અને મારા હાથને પકડી ઘણીજ મમતાથી પુછી રહ્યા છે " ગવહરજાન ! તમે શા માટે રડી રહ્યાં છો? આ સાંભળી મેં સ્વપ્નાનીજ સ્થિતીમાં રડી રડીને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવતાં કહ્યું " આ બધું જે કાંઇ થયું છે તે આપના પ્યારનીજ શિક્ષા છે.' તેઓએ આ સાંભળી મને દિલાસો આપ્યો અને પોતાની પાસે બેસાડી તથા ગળામાં બાહયો નાંખી પ્યાર કરવા ચાહતાજ હતા, કે એટલામાં એક ખુબસુરત ચંદ્ર સમાન ચહરાવાળી બાળાએ તે ઓરડામાં દાખલ થઇ,

નવાબનો હાથ પકડી તેમને મારી પાસેથી ઉઠાવી દીધા અને મને ગાળો આપી એક ધક્કો માર્યો, જેથી મારી આંખ ઉઘડી ગઇ. આંખ ઉઘડતાંજ છાતી ધડક ધડક થવા લાગી અને સ્વપ્નાનો ખ્યાલ આવતાંજ ધ્રુજવા લાગી. એટલામાં અંમા અંદરથી પોકાર્યા. " કેમ, હજુ ક્યાં સુધી રડતી રહીશ ? " આ આંભળી હું બહાર આવી અને હાથ મોં ધોઇ, ઘડીઆળ જોઇ તો પાંચ વાગી ગયા હતા. આજે મને નતો ઉસ્તાદજીએ અને ન તો અંમાએ ફરવા જવા માટે કહ્યું અને ન તો મારી પોતાનીજ મરજી ચાહતી હતી. વળી મગરેબની વખતે મુજરામાં જવાનું હોવાથી તેની તૈયારી પણ કરવી હતી, તેથી હું વચલા હોલમાંજ ગમગીન ચેહરે બેસી ગઇ. એટલામાં મેલાં લુગડા પેહરેલો એક આઠ નવ વરસની વયનો છોકરો ઘરમાં દાખલ થયો અને એક કાગળ આપતાં બોલ્યો " પડીતના કુચામાં જે ડિપ્ટી સાહેબ રહેછે તેમણે આ કાગળ આપ્યો છે. " આ સાંભળી અંમાએ પુછ્યું " અહીં આવ " તે છોકરો તેમની પાસે ગયો એટલે ફરી પુછ્યુ " કયા ડિપ્ટી સાહેબ ?" છોકરાએ જવાબ આપ્યો " જે સવારમાં અહીં આવ્યા હતા. " અંમાએ છોકરાની પાસેથી કાગળ લઇ લીધો અને મને હાંક મારી. જ્યારે હું ગઇ ત્યારે કહ્યું કે, " આ કાગળ વાંચ, જોતો ખરી કે એમાં શું લખ્યું છે. આજેજ આવ્યા હતા અને આજથીજ કાગળ પત્રનો વ્યવહાર પણ શરૂ કરી દીધો. " મેં અંમાના કહેવાથી કાગળને વાંચ્યો, તો તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું—

" કરમ ફરમાએ દોસ્તાં તસલીમ.

હમણાંજ મારી પાસે નવાબ અખતર ઝમાનની ચીઠી આવી છે. તેમાં તેઓ લખેછે કે, સાંજરે મારે ત્યાં ગવહરજાનનો મુજરો છે તેથી તમે જરૂર આવજો. આ ચીઠી મળવાથી હવે હું આજે નવાબને ત્યાં મુજરામાં હાજર થનાર છું.

હું નવાબથી ઘણા દીવસ થયાં મળ્યો નથી, તેથી આપની સાથે મળવાની હકીકત પણ તેમને કહી નથી તેમજ નવાબની સાથે આપની પહેલાંથી મુલાકાત છે કે નહીં, તેની પણ મને ખબર નથી. વળી તેઓએ તમારી ઓળખાણના સબબે મુજરો કર્યો છે, કે અમસ્થો, તેનાથી પણ હું જાણીતો નથી માટે ટુંકમાં લખવાનું એટલુંજ કે, આજે મુજરામાં તમારે મારે, પેહલાંથી મુલાકાત છે એમ તમે જાહેર કરતા નહીં, મારી સાથે મારા મિત્ર મીરઝાસાહેબ પણ મુજરામાં આવનાર છે; તેમને તો મેં સારી પેઠે સમજાવી દીધા છે. માટે મેહેરબાની કરી તમે તમારા ઉસ્તાદજી વીગેરેને

પણ ખબરદાર કરી દેજો અને મારે તમારી સાથે પહેલાંથી ઓળખાણ છે એવી ખબર ન થાય તેની ખાસ સાવચેની રાખવાની મહેરબાની કરજો એજ. "

" અંમાએ કાગળ સાંભળીને લગાર મોહડું બગાડયું, અને તે બાદ, ઘણીજ બેપરવાઇથી છોકરાને કહ્યું " જા સલામ કહેજે, અને કહેજે કે, આપે જેવું લખ્યું છે તેવુંજ કરવામા આવશે. " છોકરો આ સાંભળીને ચાલ્યો ગયો એટલે અંમાએ મને કહ્યું " ગવહર ! હજુ તું અણસમજ છે તેથી મારી સોનેરી શીખામણોનું તોલ કરી શકીશ નહીં. પણ હું જે કાંઇ કહું છું તેજ પ્રમાણે કરીશ, તો આગળ ઉપર તારૂ ભલું થશે. માટે બેટા જો, ધ્યાન દઇને સાભળ ! આજે મુજરામાં જાય, તો ડિપ્ટીસાહેબ અને મીરઝાસાહેબથી બાત ન કરજે પણ ડિપ્ટીસાહેબની સામે બેસીને સારી પેઠે ગાયનના એક એક શબ્દને બતાવજે. અને તે એટલા સુધી, કે નવાબને શંકા થઇ જાય. હમણા તને આ ફનેહની ખબર નહીં પડે, પણ જ્યારે તેના ફાયદાથી જાણીતી થઇશ ત્યારે મને લાખો આશીર્વાદ આપીને યાદ કરીશ. "

હું " બહુ સારૂ " કહીને મારા ઓરડામાં ચાલી ગઇ તે વખતે અમાએ બને શું કહ્યું, તેનુ લગારે ભાન રહ્યું નહીં, કેમકે હું તો નવાબના સુંદર નામ અખતર ઝમાનને યાદ કરી આનંદ પામી રહી હતી.

દીવા થતાજ ઇમામી બોલાવવાને માટે આવી પહોંચ્યો. હું તો તૈયાર થઇનેજ બેઠેલી હોવાથી ગાડીમાં સવાર થઇ ગઇ. આજે અમારો બીજો સારંગીઓ બીમાર થઇ ગએલો હોવાથી ઉસ્તાદજીએ પોતાના ભત્રીજા નથનખાનને (જે દુર્ગા પાતરને ત્યાં નોકર હતો) બોલાવી લીધો હતો. અમે બરાબર સાડાસાત વાગે નવાબ સાહેબના મકાન ઉપર પોંહચી ગયાં. નવાબ સાહેબની આલીશાન હવેલી ચીતલી કબરની પાસેની ગલીમાં હતી. જ્યાં આજે સારી રોશની કરી હતી. જ્યારે મારી ગાડી હવેલીની પાસે પોંહચી ત્યારે નવાબ સાહેબે મોહટા ઉત્સાહની સાથે મને આવકાર આપ્યો અને પોતાના ખાસ ઓરડામા લઇ ગયા. બીજા માણસોને સામેની અગાસીના નીચલા ઓરડામા બેસવાનો હુકમ આપ્યો, હું તે વખતે આ વિચાર કરી રહી હતી કે, ઉસ્તાદજી મને આ ઓરડામાં નવાબની પાસે મુકી પોતે બીજા મીરાસીઓની પાગં જઇને બેસશે; પરંતુ તેમ થયું નહીં. ઉસ્તાદજી મારી સાથે સાથેજ ઓરડામાં બેઠા. નવાબ સાહેબ નોકરોની સાથે બંદોબસ્તમાં ગુથાયલા હોવાથી તેઓ મારી પાસેથી દસ મિનિટની રજા માંગીને ગયા

અને જ્યારે સઘળા કામથી પરવાર્યા ત્યારે મારી પાસે આવીને બેઠા અને બોલ્યા "ગવહરજાન ! હવે ખાણું ખાઇ લેવું જોઇએ, કેમકે મેં મારા બધા મિત્રોને નવ વાગે બોલાવ્યા છે અને ગાણું બરોબર સાડાનવ વાગે શરૂ થઇ જવું જોઇએ." આ સાંભળી ઉસ્તાદજી બોલ્યા—

"હુઝુર ! આ એકલીજ છે, કે બીજી કોઇને પણ હુઝુરે બોલાવી છે?"

"ના, મેં તો બીજી કોઇને બોલાવી નથી, અને ગવહરજાન એકલી ક્યાં સુધી ગાશે તેનો પણ વિચાર કર્યો નથી, માટે બીજી બોલાવવી જોઇએ"

"બેશક !' મને ખુરશીદનો વિચાર આવતાંજ બોલી ઉઠી 'સીતા-રામના બજારવાલી ખુરશીદને બોલાવી લ્યો. ગાય છે બહુ સારૂં !!"

"અને ચેહરો મોહરો પણ ક્યાં ખરાબ છે ?" ઉસ્તાદજીએ કહ્યું.

"તો ફરી ખાંસાબ !" નવાબ સાહેબ બોલ્યા "આ વાતનો તમેજ બંદોબસ્ત કરી દયો, પણ બરાબર નવ વાગે અહીં આવી જાય."

ઉસ્તાદજીએ તરતજ પોતાના ભત્રીજા નથનને ખુરશીદને બોલાવવા માટે મોકલી દીધો એટલે નવાબ ફરી પંદર મિનિટની રજા લઇ અંદર મકાનમાં ગયા અને તે બાદ અંદરથી આવી મને ખાવા માટે બોલાવી. અગાસીમાં સામા સામા બે મોહટા ઓરડા હતા તેમાંથી એક ઓરડામાં બધા મીરાસીઓના ખાવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો અને બીજા ઓરડામાં અમારા માટે દસ્તરખ્વાન પાથર્યું હતુ. નવાબના બોલાવવાથી હું ખાવાના ઓરડામાં ગઇ, તો ત્યાં પણ ઉસ્તાદજી મારી પાછળ પાછળ આવ્યા. આવી રીતે ઉસ્તાદજી "માન ન માન મેં તેરા મહેમાન" ની પેઠે અમારી પાછળ લાગેલા હોવાથી મને તથા નવાબને બહુજ ખોટું લાગ્યું. પણ "કહેરે દરવીશ બર જાને દરવીશ" ની કહેવત અનુસાર મારૂં તથા નવાબનું ચુપ રહેવા સિવાય કાંઇ ચાલ્યું નહીં. ખાવાના ઓરડામાં જતાંજ ત્યાં આગળ ખાણાની ગોઠવેલી રકાબીઓમાંથી નીકળો રહેલી સુગંધથી અમારો મગજ તર થઇ ગયો આજે નવાબ સાહેબે ખાણાનો ખાસ બંદોબસ્ત કરેલો હોવાથી અનેક જાતના પકવાનો બનાવ્યા હતા, અને ખાસ સફાઇથી સુંદર દસ્તરખ્વાન ઉપર દરેક ખાણાની રકાબીઓ ગોઠવી હતી. દસ્તરખ્વાનની આસપાસ સ્વચ્છ લુગડાં પેહરી તથા હાથમાં સફેદ ટુવાલ લઇ બે ખીદમ-તગારો ઉભા હતા. મજકુર ઓરડામાં એક બાજુએ શીશમનું ઉંચી બના-વટનું ટેબલ મુકેલું હતું અને તેના ઉપર સોનેરી પુંઠાવાળી ચોપડીઓ

ગોઠવેલી હતી, તથા એ સિવાય લખવા વાંચવાનો બધો સામાન ઘણીજ સફાઇથી મુકયો હતો ટેબલની સામી બાજુએ દિવાલ ઉપર નવાબ સાહેબે પોતાના નાહનપણની એક છબી ટાંગી હતી, જ્યારે મારી નજર તે છબી ઉપર પડી, ત્યારે સઘળું ભાન ભુલી ગઇ અને એકી નજરે તે છબીને નિહાળવા લાગી, અને નવાબના મોહડાં ઉપર તે છબીની તારીફ કરવાને મન ચાહતું હતું; પરંતુ ઉસ્તાદજીની મોજુદગીમા તેમ કરી શકી નહીં, પણ એટલામાં મને ચારે બાજુએ નજર નાંખતી જોઇ નવાબ સાહેબ બોલ્યા.

“હું મારા પિતાની જીંદગીમાં આજ ઓરડામાં બેસતો હતો, અને નાહનપણમાં પણ આજ ઓરડામાં રહેતો હતો.”

“અને આ છબી પણ જગ્યામાં આપના નાહનપણનીજ છે.” મેં સખત દિલ કરીને કહ્યું “વાહ કેવી સરસ છે!!”

“આપણા નવાબ સાહેબ બહાદુરને માશાઅલ્લાહ બધી વાતોનો શોખ છે” ઉસ્તાદજીએ વચમાં ઉમેર્યું, “જુઓ ગવહરજાન! આ ચાંદની કેવી સરસ રીતે બાંધી છે અને કેટલી બધી સુંદર છે? તમે પણ તમારા ઓરડામાં આવીજ ચાંદની બંધાવો તો સારૂ.”

“હાં, ઉસ્તાદજી! ઠીક યાદ દેવડાવ્યું” નવાબ સાહેબે કહ્યું “મને પણ તમારા ઘરની ચાંદની નાપસંદ છે.”

“અલ્લાહ હુઝુરને સલામત રાખે, બાઇજી પણ બહુજ ખુશી થશે.”

હુ તો ઉસ્તાદજીની વાતો સાંભળી અજાયબીમાં ગરકાવ બની રહી હતી, અને કેવી સરસ રીતે વાતો વાતોમાં મારા ઘેરની ચાંદની બનાવવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો તે જોઇ મનમાંને મનમાંજ શરમાઇ રહી હતી એટલામાં નવાબસાહેબે દસ્તરખ્વાન ઉપર બેસી એક નોકરને હુકમ આપ્યો “જુઓ, ઉસ્તાદજીની સાથે જેટલા માણસો આવેલા છે તે બધાને સારી પેઠે જમાડવાનો બંદોબસ્ત કરો” આ સાંભળી મને ખુશી થઇ કે, હવે ઉસ્તાદજી પોતાના સાથીઓની સાથે જમશે, અને તેથી હું નવાબની સાથે એકાંતમાં જમીશ. પરંતુ ઉસ્તાદજી તો સરેસની પેઠે ચોંટેલા હોવાથી કેમે કરીને ઉખડયા નહી. અને તરતજ બોલ્યા--

“હઝુર! હું તો આપના પગો આગળજ મઝામાં છું. ત્યાં આગળ નથન, કીમુ, અલીયો અને ગફુરી છે, તેમાંથી નથન ખુરશીદને ત્યાં ગયો છે તેથી તે આવી જાય તો ચાર માણસનું ખાણું મોકલવાનો હુકમ આપજો.”

ઉસ્તાદજી અમારી સાથે દસ્તરખ્વાન ઉપર જમવાને બેઠા તે માટે નવાબ સાહેબને ખરાબ તો લાગ્યું હશે, પણ બાપડા કાંઇ બોલી શકયા નહીં. અને જ્યારે ઉસ્તાદજીએ ઉપલી વાત કહી ત્યારે તેઓએ કહ્યું "ઉસ્તાદજી! તમો પણ તેમની સાથે બેસીને જમો એમ હું કહેતો નથી." ટુંકમાં એટલુંજ કે અમે ત્રણે જણા દસ્તરખ્વાનપર બેસી ગયા અને બિસ્મીલ્લા બોલી ખાવું શરૂ કર્યું. હજુ અમોએ બે ચાર કોળીયા લીધાજ હશે, કે ઉસ્તાદજીએ મને સંબોધીને કહ્યું "આજે તમારી અંમાને એકલાંજ જમવુ પડશે." આ વાકય સાંભળતાંજ નવાબ સાહેબ ચોંકયા અને નોકરો બોલાવી કહેવા લાગ્યા "ઇમામી તું તો આમનુ મકાન જાણે છે માટે હાલ તરત બે ત્રણ માણસનું ખાણું લઇને એમના મકાન ઉપર આપી આવ." તે બાદ ઉસ્તાદજીને કહ્યું "ઉસ્તાદ! જો તમે અત્યારે ન બોલ્યા હોત તો હું તદન વિસરીજ ગયો હતો." આ સાંભળી ઉસ્તાદજીએ આશિર્વાદ આપ્યા અને ફરી અમોએ ખાવું શરૂ કર્યું. આજે નવાબસાહેબે જુદી જુદી જાતના ઉમદા પકવાનો બનાવવા માટે ખાસ બંદોબસ્ત કર્યો હતો, પરતુ ગઇ કાલે અંમાએ આપેલી ગાળો તથા અત્યારે ઉસ્તાદજીની દેખરેખનો વિચાર આવતાંજ ઉદાસ થઇ ગઇ. અને તેથી ખાવાનું લગારે મન થતું નહોતું. નવાબ સાહેબ ઘડી ઘડી ખાવા માટે કહેતા હતા, પરંતુ મારી ભુખ મરી ગએલી હોવાથી મેં હાથ ખેંચી લીધો પણ તેઓની બોહોસ ચાલુજ રહી તેથી એક વખતે તો ઉસ્તાદજીની મોજુદગીને દિલમાંથી ભુલાવી દઇ નવાબ સાહેબને કહી દીધું, "હુઝુર! આપના સાથે બેસીને ખાવાની ખુશીમા મારી ભુખ નહાસી ગઇ છે તેથી શું! ખાઉં?" નવાબ સાહેબે હસતાં હસતાં સમોસાની થાળી આગળ મુકીને કહ્યું "બે ચાર સમોસા તો ખાવાજ પડશે, અને જો ઇનકાર કરશો તો ફરી લાચારીએ મારા હાથે ખવડાવવા પડશે." આ સાંભળી હું બેચેન બની ગઇ કેમકે ખરેખર મારૂ જીગર ચાહી રહ્યું હતું કે, નવાબ સાહેબ પોતાના હાથે મને ખવરાવે, બલકે હું વધુ ખુશી તો એમાં હતી કે, હું પોતે નવાબ સાહેબને મારા હાથે ખવડાવું, પરતુ ઉસ્તાદજીની હાજરીથી મારી બધી ખુશી ધુળમાં મળી ગઇ અને બધી ઉમંગોને મનમાંજ દબાઇ દેવી પડી નવાબ અને મેં તો જે કાંઇ ખાધું તે ખાધું, પણ ઉસ્તાદજીએ તો સારી પેઠે હોજરી ભરી લીધી અને જ્યારે ખાઇ રહ્યા ત્યારે હાથ ધોઇ ઓડકારો ખાતાં બોલ્યા—

"ખુરશીદ પણ હમણાં આવતી હશે, માટે હુઝુર! રજા આપો તો અમે અગાસીમાં જઇને બેસીએ. ઝવહરજાન આપના માટે પાન પણ લાવીજ

બનાવીને મોકલશે" આ સાંભળી નવાબ સાહેબના ચેહરા ઉપર ઉદાસી છાઇ ગઇ, પરંતુ પોતાની ઉદાસીને છુપાવતાં તેઓએ રજા આપતાં કહ્યું "ભલે જેવી તમારી મરજી, પણ પાન તો અહીંજ હાજર છે" તરતજ નોકરે ચાંદીની નકસીદાર થાળીમા ચાંદીના વરખ લાગેલાં પાનો આપ્યાં, જે લઇને હું ઉસ્તાદજીની સાથે અગાસીમાં આવીને બેઠી અને નવાબ સાહેબ ફરમાએલા ચેહરે ઉપરના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા.

મેં અગાસી ઉપર બેસીને વિચાર કરવા માંડયો કે આજે ઉસ્તાદજીએ કેમ પીછો લીધો છે. ઘણીવાર સુધી વિચાર કરતાં કરતાં હું આ પરિણામ ઉપર પોંહચી કે ગઇ કાલની નવાબની મુલાકાત અંમાએ જોઇ લીધી હશે અને તેઓએજ ચોકસી રાખવા માટે ઉસ્તાદજીને સમજાવી દીધા હશે. આ વિચાર આવતાંજ હું ચિંતામાં પડી ગઇ, એટલામાં ખુરશીદ આવી અને બધા લોકો પણ ખાણાથી પરવારી ગયા. નવાબ સાહેબના મિત્રોની આમદ પણ શરૂ થઇ ગઇ. અર્ધા કલાક પછી નોકરે ખબર આપી કે "પેહલાં ગવહરજાનનું ગાણું થશે, માટે તૈયારી કરો, અને ખુરશીદજાનને કાંઇ તકલીફ ન થતી હોય તો નવાબ સાહેબ ફરમાવે છે કે ત્યાંજ આવીને બેસે" તરતજ અમોએ તૈયારી કરી અને નવાબ સાહેબના દિવાનખાનામાં પોંહચ્યા, ખુરશીદ પણ સાદા લિબાસમાંજ આવીને એક બાજુએ બેસી ગઇ.

દિવાનખાનામાં જઇને મેં નજર નાંખી તો ડિપ્ટી સાહેબ અને મીરઝા સાહેબને જોતાંજ ઓળખી લીધા પણ બીજા ચાર પાંચ માણસ હતા તેમને ઓળખી શકી નહીં. મારા દિવાનખાનામાં પોંહચતાંજ નવાબ સાહેબે ડિપ્ટી સાહેબને ઇશારો કરી ધીમેથી કહ્યું, 'હું જેમના માટે કહેતો હતો તેઓ આજ છે?" ડિપ્ટી સાહેબે ધીમેથીજ જવાબમાં કહયું "મુબારક" પણ ડિપ્ટી સાહેબે મારા સામે જોયું નહીં મારા ઉસ્તાદજીનો ભત્રીજો નથન ડિપ્ટી સાહેબને ઓળખતો હોવાથી તેણે ઘણાજ અદબપુર્વક નમીને સલામ કર્યા અને તે બાદ કહયું, "હુઝુર! ઘણા દીવસથી કેમ પધાર્યા નથી? દુર્ગાબાઇ તો દરરોજ યાદ કરે છે" આ સાંભળી ડિપ્ટી સાહેબે શરમાઇને ગરદન ઝુકાવી લીધી તે વખતે મને ઉસ્તાદજીનું અંમાને કહેવું યાદ આવ્યું. કે તેઓ દુર્ગાપાતરને ઘેર જાય છે અને તેની સાથેજ સાંજરે આવેલી ચીઠીની યાદ થતાં મેં મનમાં નક્કી કરી લીધુ કે ડિપ્ટી સાહેબ ઘણા પેચદાર માણસ છે. કેમકે આ તરફ તો તેઓ દુર્ગાપાતરને ત્યાં જાય છે અને બીજી તરફ નવાબથી છુપી રીતે મારી સાથે મેલમિલાપ રાખવા ચાહે.

છે. આ વિચાર આવતાંજ મને તેમના ચેહરાની નફરત થઇ ગઇ; અને તેથી દિલમાં એમજ થતું હતું કે, ગાતી વખતે તેમની તરફ જોઉ પણ નહીં; પરંતુ અંમાની ધમકી યાદ હોવાથી તેમની તરફ જોયા વિના છુટકો નહોતો. બિચારા મીરઝા સાહેબ નીચી ગરદન કરીને બેઠા હતા. તેમને જોઇ જોઇને તેમનું રડવુ અને ઘડીઆળનું આપી દેવું યાદ આવી રહ્યુ હતું.

ઉસ્તાદજી તથા બીજા સાઝંદાઓએ પોતાના સાઝ મેળવી લીધા એટલે મેં "કમલા બારી બંદાઇ આવે ' વાળો ટપ્પો ઘણીજ સભાળથી ગાયો અને ફરી એક હુમરી ડિપ્ટી સાહેબની સામે અર્થ કરીને ગાઇ. આ જોઇ તેઓ શરમથી પરસેવામાં તરબોળ થઇ ગયા, અને હું ડિપ્ટી સાહેબને બતાવીને ગાઉ છું એ જોઇ નવાબના ચેહરા ઉપર અજાયબી પ્રગટી નીકળી, આખરે જ્યારે તેમનાથી રહેવાયુ નહીં ત્યારે બોલી ઉઠયા "કેમ સાહેબ! અમોએ શો અપરાધ કર્યો કે આપ અમારી તરફ ફરતાંજ નથી!!" ફરી મીરઝા સાહેબને સબોધીને કહયુ, "કા સાહેબ તમે કાંઇ જાદુ તો કર્યો નથીને?" આ સાંભળી હું શરમાઇને નવાબની સામે ફરી અને આ ગઝલ શરૂ કરી દીધી—

"મુહ ઉસને ઇસ અદાસે છુપાયા નકાબ મેં
ઓસા છુપાકે લે લિયા બઢકર હિજાબ મે"

આ શેરના એક એક શબ્દને સારી પેઠે બતાવ્યો એટલે નવાબસાહેબ ઘણાજ ખુશ થયા. મિરઝાસાહેબ પણ નીચી નજરે આ શેરની મઝા લઇ રહ્યા હતા કે એટલામાં મેં બીજો શેર કહ્યો—

"ઇશ્રતે મયકશીને કીયા મુઝકો જુઝવે મય,
સાકીને મેરી રૂહ કો ખીંચા શરાબ મેં"

મીરઝાસાહેબ આ સાંભળતાંજ ગરદન ઉંચી કરીને મને શાહબાશી આપી, અને આજ શેર ફરીથી કેહવા માટે ભલામણ કરી. એટલે મેં આ શેરને બે ચાર વખત સારીપેઠે અર્થ કરીને કહ્યો, જેથી મીરઝાસાહેબ બહુજ ખુશ થયા. તે બાદ મેં ત્રીજો શેર કહ્યો, પણ તેની અસર માત્ર એક પચાસ વરસની વયના માણસ સિવાય બીજા ઉપર થઇ નહીં. તે શેર આ હતો—

"શમશીરો સરકી લાગ ફકત મેરે દમસે હે,
સારા હવાકા ખેલ હે મોજે હુબાબમેં"

આ ગઝલના બાકીના શેર પુરા કરવા બાદ ઉસ્તાદજીએ આ ગઝલ શરૂ કરાવી.

" મોહોબ્બત બુરી હે ન ચાહત બુરી હે,
બુરા હે વોહી જીસ્કી નિય્યત બુરી હે "

બસ આ શેરના ગાતાંજ ચારે બાજુએથી મજાક મશ્કરી થવા લાગી. મેહફીલમાં એક ફોજદાર સાહેબ પણ હતા તેઓએ તો ખુલ્લે ખુલ્લી મજાક શરૂ કરી દીધી, એટલે તેઓ આ શેર સાંભળતાંજ બોલ્યા "આટલી નહાની વયમાં તમે શું જાણો, કે બુરી નિય્યત (ખરાબ નિષ્ટા) કોને કહેછે?" નવાબ સાહેબે તરતજ જવાબ આપ્યો " આપ જેવા સાહેબોની મહેરબાની હશે તો બધું જાણી લેશે " આ સાંભળતાંજ ફોજદાર સાહેબ લજવાઇને બીજી બેચાર વાતો બોલ્યા, પણ ફરી તે વાતોની અસર થઇ નહીં મેં ઉપલી ગઝલ પુરી કર્યા બાદ એક બે દાદરા ગાયા, એટલે મારો છુટકારો થયો અને ખુરશીદ ગાવાને બેઠી. જ્યારે હું ગાઇને ઉઠી ત્યારે નવાબ સાહેબે ઇશારો કરી મને પોતાની પાસે બોલાવી. મેં વિચાર કર્યો કે જો હું ઉસ્તાદજીને પુછીશ તો તેઓ કામ બગાડી નાંખશે તેથી હું તેમને પુછવાના અખાડા કરી નવાબની પાસે જઇને બેસી ગઇ. આ જોઇ ઉસ્તાદજી આંખો કાઢવા લાગ્યા પણ હવે શું થઇ શકે ? નવાબની પાસે બેસતાંજ તેઓએ કહ્યું " આજે ઉસ્તાદજીને શું શીખવીને લાવ્યાં છો કે તેઓ એક પળ માટે પણ પીછો મુકતા નથી, મેં તો આજે મોહટી મોહટી ઉમંગોને મનમાં જગ્યા આપી હતી. " આ સાંભળી મેં જવાબમાં કહ્યું " મને પોતાને આવી કેદ ખરાબ લાગેછે પણ શુ કરૂ ? કોણ જાણે આ લોકો કેવા છે ? શું હું નહાસી જાઉંછું ? " મેં શરમાઇને ત્રણ કટકામાં જવાબ અપ્યો જે ઉપરથી નવાબસાહેબે પ્યારભર્યા સાદે કહ્યું " જાણ્યામાં આ લોકોની એવી મરજી છે કે અમારી મરજી વિના કાંઇ ન થાય તો તેમાં મને કયાં ઇનકાર છે ! " મેં આ વાતના જવાબમાં કાંઇ ન કહેતાં નજરો નીચી કરી લીધી. તે બાદ હું લગભગ બે ત્રણ કલાક સુધી નવાબસાહેબની પાસે બેસી રહી પણ કેટલીક સાધારણ વાતચીત સિવાય બીજી કોઇ અગત્યની વાત થઇ નહીં. જ્યારે ખુરશીદ ઘણીજ થાકી ગઇ ત્યારે ફરી મને ગાવાનો હુકમ થયો. ખુરશીદ પણ ગાવાની જગ્યાએથી ઉઠીને પેલા ફોજદારની પાસે જઇને બેઠી જ્યારે મેં ગાવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ચારે બાજુએથી જુદી જુદી ગઝલો અને ઠુમરીઓની ફરમાયશો થવા માંડી. તે વખતે મારૂં ઉમદા ગાવું અને બતાવવું મારા માટે ઘણુંજ દુઃખદાયક થઇ પડયું, પણ ફરમાયશો પુરી કરવા સિવાય છુટકો નહોતો. જોકે ખુરશીદે ગાવા અને બતાવવામાં લગારે કચાશ રાખી નહોતી છતાં તેણી ફોજદારના સબબથી બીજા કોઇની આગળ સારી

પેઠે બતાવી શકી નહીં, તેથી આ વખતે મારી પાસેથી સખત મહેનત લેવામાં આવી અને જ્યારે મેં બધી ફરમાયશો પુરી કરી ત્યારે મારો છુટકારો થયો એટલે ફરી ખુરશીદની વારી આવી અને તેણી મારી જગ્યાએ આવીને બેઠી ખુરશીદના બેસતાંજ હું પ્રથમની પેઠે ઉઠીને નવાબની પાસે જવા ચાહતીજ હતી કે પાછળથી ઉસ્તાદજી એ સારંગીનો ગજ મારી કમરમાં માર્યો અને જ્યારે મેં પાછળ ફરીને જોયું તો તેઓએ વાઘની પેઠે આંખો કાઢી મને ત્યાંજ બેસવાનું કહ્યું એટલે હું લાચારીએ ત્યાંજ બેસી ગઇ. ખુરશીદે બેસતાંજ બે ચાર દાદરાની ચીજો સારી પેઠે બતાવીને ગાઇ અને તે બાદ કેહરવાની ચીજ ઉપર જલસો ખતમ કરવામાં આવ્યો એટલે નવાબસાહેબે અમો બધાને રજા આપી. હું બીજી વખતે નવાબની પાસે જઇને ન બેઠી તેથી નવાબ ભારે દિલગીરીમાં પડી ગયા હતા પરંતુ ઘેર જતી વખતે ઉસ્તાદજીએ ઘણીજ ચાપલુસી અને ખુશામદની વાતો કરી મકાન ઉપર આવવાની તાકીદ કરી જેથી નવાબના ચેહરા ઉપર થોડી ઘણી ખુશીનાં ચિન્હો પ્રગટી નિકળ્યાં. ઉસ્તાદજીએ નવાબસાહેબની સાથે જે વાતો કરી તે બીજા બધા માણસોથી અલગ બોલાવીને કરેલી હોવાથી નવાબના દિલ ઉપર તેની અસર બહુજ થઇ.

જ્યારે અમે બધા નવાબને ત્યાંથી રવાના થયા ત્યારે હું તથા ખુરશીદ જુદી જુદી ડોલીઓમાં સવાર હતી. ડોલીઓ ઝડપથી જતી હોવાથી અમારી સાથના માણસો પાછળ રહી ગયા એટલે મેં ખુરશીદની ડોલીની પાસે મારી ડોલી લઇ જઇને કહ્યું—

"ખુરશીદ! મારે તને કાંઇ કહેવું હતું તેટલા માટેજ મેં તને અહીં બોલાવી હતી પરંતુ અહીં વાતચીત કરવાનો વખત મળ્યો નહીં તેથી જો તું કાલે મારે ઘેર આવે તો મોહટી મહેરબાની!"

"બહેન! મને એવું તો શું કહેવાનું છે?" ખુરશીદ બોલી "કાંઇક કહે તો ખરી."

"બીજુ તો કાંઇ નહીં. મીરસાહેબના સંબંધમાં કહેવું છે."

"કયા મીરસાહેબ?"

"ઓહો! મીરસાહેબને જાણે ઓળખતીજ નથી" મેં ઠણકો કરતાં કહયું "જેમના ઉપર તેં જુલમ કર્યો છે. જેમની પાસેથી લખતાં વાંચતાં શીખી છો, જેમને તું ચાહતી હતી. કેમ હવે ઓળખ્યા?"

"ગવહર! તું તો મહા લુચ્ચી નીકળી" ખુરશીદે કહયું "તને કયાંથી ખબર?"

"ખબર ન હોત તો કહેતી કેમ ?" મેં કહયું "જો હવે તારે તારી ભલાઇ ચાહતી હોય તો કાલે મને મળીજજે."

"નહીં તો ?"

"હું મીરસાહેબથી મિત્રતા કરી લઇશ."

"ભલે ભલે! ખુદા તને મુબારક કરે" ખુરશીદ બોલી "પણ ઠીક કાલે હું જરૂર આવીશ."

આ વાતચીત પુરી થઇ એટલામાં મારૂં મકાન આવી પહોંચ્યું તેથી હું મારા મકાનમાં ગઇ અને ખુરશીદ પોતાને ઘેર ગઇ.

રાત્રે ત્રણ વાગ્યા પછી સુતેલી હોવાથી સવારમાં અગ્યાર સાડાઅગ્યાર વાગ્યા સુધી હું પલંગ ઉપરજ પડી રહી. જો કે અગ્યાર વાગેજ આંખ તો ઉઘડી ગઇ હતી પરંતુ આળસના સબબે પલંગ ઉપરજ આંખો બંદ કરીને પાસાં બદલી રહી હતી, કે એટલામાં વચલા હોલમાં ઉસ્તાદજી અને અંમામાં થતી નીચલી વાતચીત સાંભળી.

"બાઇજી ! વાતચીત કરવા માટે તો કસમ ખાઇ શકતો નથી પરંતુ મેં એટલી મોહોલત આપી નથી, કે બને સારી પેડે મળી શકે" ઉસ્તાદજી બોલ્યા.

"ખાંસાબ" અંમાએ કહ્યું "આ છોકરી તો તદન દીવાનીજ છે, તે દીવસે મેં મારી આંખોથી નવાબની સાથે ગળામાં હાથ નાંખીને ચુંબન લેતાં જોઇ હતી."

"પણ બાઇજી ! હમણા એની વયજ કેટલી છે? ધીમે ધીમે બધું શીખી લેશે" ઉસ્તાદજી બોલ્યા "હું રાત્રે ચાંદનીના માટે તો બંદોબસ્ત કરી આવ્યો છું."

"બસ ખાંસાબ ! આવાજ ઢંગથી ચાલશો તો ઇનશાઅલ્લાહ ન્યાલ થઇ જશો" અંમા બોલ્યાં "અને હા નથનયા ડિપ્ટી સાહેબની હકીકત પુછી કે ?"

"હા ! તે કહેતો હતો, કે દુર્ગાને ત્યાં તેઓ ચોરીચોરીથી આવે છે પણ તેણી તેઓને પુછતી નથી, એ અઢી મહીનાથીજ આવક જાવક શરૂ કરી છે એટલામાં સો દોઢસો રૂપિઆ પાણી થઇ ચુકયા પણ ત્યાં કાંઇ વળે તેમ લાગતું નથી, કેમકે દુર્ગા મહાપ્રપંચી અને હુશીયાર તવાયફ છે."

"ભલા, ખાંસાબ ! મારા કહ્યા પ્રમાણે રાત્રે ગવહરે ડિપ્ટીસાહેબના સાથું સારી પેડે બતાવ્યું હતું કે નહીં ?"

"આપના કહેવા પ્રમાણેજ ગવહરે તો કર્યું પણ નવાબના બોલવાથી ફરી બીજી તરફ ફરી ગઇ, તોપણ કહ્યા કરતાં વધારે વાર સુધી બતાવ્યું હતું."

"બસ, મારી પણ એજ ઇચ્છા હતી" અંમાએ કહ્યું "હવે લગાર ગવહર જાનમાં જઇ આવે તો ફરી તમને એક વાત કહીશ."

એટલામાં નવાબ સાહેબનો નોકર ઇમામી દરજીને સાથે લઇને આવ્યો તેથી અંમા અને ઉસ્તાદજીની વાતોમાં ખલલ પડી દરજીએ અવતાંની સાથે ચાંદની બનાવવી શરૂ કરી એટલે હું કલમો પંઢતી ઉઠી અને હાથ મોં ધોઇને બેઠી દરજીને બધી રીતની સમજણ પાડી ઇમામીએ જતી વખતે અંમાને કહ્યું "નવાબ સાહેબે ફરમાવ્યું છે કે, રાતના ઉજાગરાના સબબે માથામાં દર્દ થઇ રહ્યું છે તથા મારી અંમા સાહેબની તબીયત પણ લગાર નાસાઝ છે, તેથી હું ઘણું કરીને આજે આવી શકીશ નહીં." આ સાંભળી અંમાએ બહુજ આગ્રહની સાથે કહ્યું "નહીં, આજે તો નવાબ સાહેબને જરૂર આવવુંજ પડશે, માટે ઇમામી! મારી તરફથી નવાબસાહેબની ખીદમતમાં અરજ કરજે કે, આજે ગમે તેમ કરીને પણ થોડીવારના માટે આવી જાય. કેમકે કાલે ગવહરને એક જાનમાં ત્રણ ચાર દીવસ માટે બહારગામ જવું છે તેથી નવાબસાહેબથી મળ્યા વગર કેવી રીતે જશે? માટે તું મારો આ સંદેશો કહીને તેમને જરૂર મોકલજે." ઇમામી "બહુ સારૂં કહી દઇશ" નો જવાબ આપી ચાલ્યો ગયો.

જ્યારે મેં અંમાની આ વાતનો ખ્યાલ કર્યો ત્યારે ભારે અજાયબી ઉપજી. કેમકે કાલે રાત્રે નવાબની સાથે વાત કરવા પણ દીધી નહીં અને અત્યારે આટલા બધા આગ્રહથી બોલાવવામાં આવે છે એ શું? મેં મારી બુદ્ધિ ઉપર બહુએ જોર નાંખ્યું પણ આ પ્રપંચનો પરદો ખુલ્યો નહીં.

તે દીવસે ત્રીજા પોહોરના વખતે દાદર ઉપર ચુડીઓ અને છરાનો ઝણકાર સંભળાયો એટલે હું સમજી ગઇ કે ખુરશીદ આવે છે તેથી હું ઉઠીને બારણા સુધી ગઇ અને ખુરશીદને સાથે લઇ વચલા હોલમાં આવી; જ્યાં ખુરશીદે અંમાને સલામ કરી. એટલે તેઓએ સલામના જવાબમાં દોઆઓ આપી કહ્યું "ખુરશીદ! તારી મા તો બહુજ માયા મોહોબ્બત વાળી હતી અને તું તો કોઇ દહાડે આવતી પણ નથી."

"હવે હું આવ્યા કરીશ. કેમકે રાત્રે મેં ગવહરની સાથે સહેલપણું જોડયું છે."

આટલી વાતચીત પછી હું ખુરશીદને મારા ઓરડામાં લઇ ગઇ જ્યાં એસ્તાંજ મેં તેણીએ નાકમાં પહેરેલા જડાવના કાંટાની તારીફ કરી એટલે તેણીએ તરતજ જવાબ આપ્યો.

"બહેન! ચિંતા શા માટે કરે છે? ખુદાનું ચાહવું છે તો હવે તું પણ આવોજ કાંટો પહેરવાને ભાગ્યશાળી થઇશ."

"લે, હવે રહેવા દે, મને બનાવ નહીં."

"હુ કયાં તને બનાવું છું? હવે કયાં સુધી નથની પેહરીને ફરીશ?"

"લે ચાલ હવે ચુપ રહે."

"શા માટે ચુપ રહું! નવાબ જેવો રંગીલો, રસીલો, ગબ્બર ફસ્યો છે તો ફરી આ નથની રહેશે કે?" ખુરશીદ હાથના ટચાકડા ફોડતી બોલી "તારી નથની તો એવી ધુમધામથી ઉતરશે, કે કોઇ બે ઘડી જોઇ રહે, તે બાદ તારી મરજીમાં આવે તો હીરાનો કાંટો પહેરજે કે પોખરાજનો પહેરજે."

નવાબ રસીલો રંગીલો છે, અને તેનાજ માથા ઉપર સેહરો બંધાશે એ સાંભળી હું ખુશી થઇ; પરંતુ તે ખુશીને જાહેર ન કરતાં બોલી.

"ખુરશીદ! તું તો થોડીજ મુદતમાં ઘણી હુશીયાર બની ગઇ!! વાત કાંઇએ ન મળે અને તું કયાથી કયાં પોંહચી વળી!!!"

"લે હવે રહેવા દે, મન તો ઘણુંએ ચાહતું હશે. કે ગમે તેમ કરીને પણ જલદી થાય, પણ બહેન...........બસ હવે મને વધારે........... ખુરશીદના મોહડા ઉપર હાથ મુકી દીધો તેથી ચુપ થઇ ગઇ. એટલામાં ફરી બોલી "મીરસાહેબની શી હકીકત છે?"

"ખુરશીદ! હું એ હકીકત કહુ છું પણ પેહલાં તું મારા માથાની કસમખા, કે જે કાંઇ હકીકત હશે તે સાફ સાફ કહી દઇશ અને ખોટું નહીં માનું."

"બહેન! મને ખોટુ તો નહીં લાગે અને તેના માટે જેવી કસમ ચાહે તેવી લઇ લે. પણ મીરસાહેબના સંબંધનો જે ભેદ છે તે નહીં કહું, હા પેહલાં તું કહે તો હું પણ કહું."

"જો ખુરશીદ! હું તારી બહેનની પેઠે છું, માટે બહેનથી કોઇપણ વાત છુપાવવી ન જોઇએ" મેં કહ્યું "મારાથી પણ જે કાંઇ પુછવું હોય તે પુછજે હું કસમ ખાઇને કહું છું કે સાફ સાફ કહી દઇશ."

"ત્યારે તું કસમ ખાઇને પેહલાં બતાવ, કે મીરસાહેબની સાથે તારો શો સંબંધ છે?"

"હું તેમની પાસે લખતાં વાંચતાં શીખનાર છું તેથી તેઓ મારા ગુરૂ છે" આટલું કહી મીરસાહેબની બગીચામાં થએલી મુલાકાત, મારા ઘેર ઉપર આવી ખુરશીદના પ્યારની કહેલી હકીકત વીગેરે શબ્દે શબ્દ ખુરશીદને કહી સંભળાવી જે સાંભળી ખુરશીદે નિશ્વાસ નાખ્યો અને આ શેર કહયો—

"હમ કો તો જાન હોગઇ દુભર ફિરાકમેં
ક્યા જાને લોગ જીતે હેં કયોંકર ફિરાકમેં"

તે બાદ ખુરશીદે દર્દભર્યા દિલે અને હાયકારા નાંખતાં કહ્યુ "ગવહર! હવે તારી આગળ હું મારી બધી હકીકત કહું છું અને સાફ સાફ એકરાર કરૂં છું કે, મીરસાહેબની સાથે મને સાચી મોહબ્બત છે, પરંતુ ખુદા મારા ઉસ્તાદનું ભલું કરે કે જેમના ફંદામાં ફસાઇ પડી છું. તેઓ મીરસાહેબથી મળવા દેતા નથી. મીરસાહેબ જેવો સાચા પ્યારવાળો મને તો જીંદગી સુધી બીજો નહીં મળે, તેમના જેવો પોતાના ગજા પ્રમાણે પૈસા ટકા આપનાર પણ નહીં મળે. મીરસાહેબની ભલાઇઓ અને સાફ દિલથી મળવું મને આખી જીંદગી સુધી યાદ રહેશે, ગવહર! ખુદાની કસમ ખાઇને કહું છું કે, હું તો તેમનાં ઘરમાં પડી જાત પણ ખુદા મારા ઉસ્તાદજીનું સત્યાનાશ કરે કે તેઓને નાહકની મીર સાહેબની સાથે દુશ્મની થઇ ગઇ છે.

"અને મીરસાહેબની પણ કાંઇ કસુર છે?" મેં પુછ્યું. "નહીં, જરા-પણ નહીં" ખુરશીદ આંખમાંથી આંસુઓ પાડતાં બોલી "ગવહર! હું જે જંજાળમાં ફસી પડી છું, તેવી જંજાળમાં ખુદા દુશ્મનને પણ ન ફસાવે-મારી હાલત બહુજ અફસોસકારક બનેલી છે હાય! હું શું કહુ? પોતાની ટાંગ ઉઘાડવાથી પોતેજ લાજી મરે એવી હાલત મારી છે." આટલું બોલતાં બોલતાં ખુરશીદ ચોધાર આંસુએ રડી પડી. આ જોઇ મને ખુરશીદની સાથે હમદર્દી પેદા થઇ ગઇ, તેથી મેં ઘણીજ આજીજીથી તેનાં આંસુઓ લુછી પોતાની હકીકત કહેવા માટે કહ્યું; જેથી તેણીએ પોતાની હકીકત પાછી શરૂ કરી-"ગવહર! આ તારા ઉસ્તાદજીનો ભત્રીજો નથન જે રાત્રે સારંગી બજાવી રહ્યો હતો તે માત્ર ઉસ્તાદ ચુન્નાખાનનો પણ દુરનો સગો થાય છે. તે ગયા વરસમાં મારે ત્યાં નોકર હતો તે વખતે એ બદમાશે મારી સાથે........બસ ગવહર! સમજી જા. હું અત્યારે કાંઇ કહી શકતી નથી.

આ લુચ્ચા નથને મારા ઉપર તથા મીરસાહેબ ઉપર કેવા કેવા જુલમો ગુજાર્યા છે તે મારૂંજ મન સારીપેઠે જાણેછે. આ શયતાન નથનના સબબેજ એક વખતે મને ઝેર આપવાની તૈયારી પણ થઇ ગૈઇ હતી; પણ મારાખુદાએ મને બચાવી લીધી, નથન પોતે સારીપેઠે સમજતો હતો કે કોઇ પણ ગૃહસ્થ માણસની આવક જાવક રહેશે તો હું સારી પેઠે મોજ માણી શકીશ નહીં. તેથી તેણે જે જે ન કરવાનું હતું તે કર્યું. મારા ઉસ્તાદ ચુનાદખાન આ બદમાશની મદદ કરતા હોવાથી લાચારીએ તેઓએ જેજે કહ્યું તે કર્યું. ખુદા આવા બદમાશ ઉસ્તાદને જહન્નમમાં નાંખે. એક તરફથી તેઓ મને દીકરી કહેછે અને બીજી તરફ નથનને દીકરો કહેછે અને ફરી મારા ઉપર આવો જુલમ ! ! હાય, ગવહર ! હું તો એમ કહુંછું કે એમના ઉપર આસમાન કેમ તુટી પડતું નથી ! હમણા થોડા દીનસથી તેઓએ મને આ ફોજદારને હવાલે કરી દીધી છે તેથી તે મુવો રાત દીવસ પોલીસનોજ રોફ મારી, કેદખાનાનીજ બીક બતાવતો રહેછે. ગવહર બહેન ! મારા ઉપર શું શું વીતેછે તેનું વર્ણન કરવા જેટલી મારામાં શક્તિ નથી. હાય ! આ કરતાં તો મને મોત આવે તો સારૂં. આવી જીંદગી કરતાં તો મોત હજાર દરજ્જે સારૂં ” ખુરશીદ આ બોલતાં બોલતાં રડવાના સબબે અચકાઇ ગઇ. આ જોઇ મને અજાયબીની સાથે અફસોસ થયો અને ખુરશીદના જેવી પરાધિનતા કોઇને પણ નસીબ ન થાય એવી દોઆ માગવા લાગી. ઘણીવાર સુધી ખુરશીદને દિલાસા અને હિમ્મતના શબ્દો કહ્યા. જેથી તેના મન ઉપરથી લગાર દિલગીરી ઓછી થઇ એટલે મેં પુછ્યું—

“ તો તું હવે મીરસાહેબથી મળી શકીશ ? ”

“ શામાટે નહીં ! હું તો તેમને મળવા માટે તલપી રહી છું, પણ હવે તેઓ પોતેજ મારાથી જાહેર રીતે નહીં મળે, કેમકે તેઓ મારાથી મળતા હતા તે વખતમાં ઉસ્તાદજીએ તેમના ઉપર એક એવું તોહમત મુકયું હતું, કે મીરસાહેબ તો આપઘાત કરવા તૈયાર થયા હતા, ” ખુરશીદ બોલી “ મારા ઉસ્તાદજીએ જયારે જોયું કે અમારા બંનેમાં કોઇપણ રીતે ફુટ પડી શકતી નથી, ત્યારે તેઓએ મારી પોંચીઓ પેટીમાંથી ચોરી જવાનો મીરસાહેબઉપર આરોપ મુક્યો; આવા આરોપથી તેઓ મારાથી જુદા થઇ ગયા. તે દીવસથી મારા ઉસ્તાદજી દરેક માણસની સામે તેમની આવીજ બુરાઇઓ કરેછે અને કોઇ કોઇ વખત તો મને પણ ટેકો આપવા કહેછે. ગવહર ! હું મારી કથા કયાંસુધી કહું ? પણ ટુંકમાં એટલુંજ કે

જો તું મને મીરસાહેબથી મેળવી આપે તો આખી જીંદગીસુધી તારી દાસી બનીને રહું."

"ખુરશીદ ! બિચારા મીરસાહેબ તો પોતેજ તારી મુલાકાત માટે બેચેન બની રહ્યા છે. માત્ર એક વખત મુલાકાત કરાવવાનીજ જરૂરત છે. તે ઇનશાઅલ્લાહ ! હું જાનમાંથી આવ્યાબાદ મુલાકાતનો બંદોબસ્ત કરી દઇશ."

આ સાંભળી ખુરશીદે મારો આભાર માન્યો અને ઘણીવાર થઇ ગએલી હોવાથી ઘેર જવા માટે ઉઠી અને ઉઠતી વખતે બોલી "ગવહર ! માહરી આટલી વાત યાદ રાખજે, કે કોઇની સાથે મોહોબ્બત કરવી નહીં. મોહોબ્બત કરવા કરતાં મરી જવું સારૂ. માટે બહેન ! મોહબ્બતના નામથી ચેતતી રહેજે." ખુરશીદ અહીંજ સુધી કેહવા પામી હતી, કે ધભધભ કરતા નવાબ આવી ગયા અને ખુરશીદને જોતાંજ બોલ્યા–

"ઓહો ! તમે પણ અહીંજ છો ?"

"જીહા ! લગાર આ તમારી ગવહરને આપના તરફથી સમજાવવા આવી હતી પણ આપ પધાર્યા એટલે હું જાઉંછું. હવે આપ જાણો અને આપની ગવહર" હું તેના જવાબમાં કાંઇ કેહવા ચાહતીજ હતી, કે ખુરશીદ છમછમ કરતી દાદર ઉપર પોંહચી ગઇ. નવાબ પણ ખુરશીદને રોકવા માટે કેહતાજ રહ્યા પણ તેતો ધભધભ અને છમછમ કરતી ચાલી ગઇ. એટલામાં અંમા તરતજ આવ્યાં. નવાબે સલામ કરી અંમાએ દોઆ આપતાં કહ્યું–

"નવાબ સાહેબ ! આપે મારી ગવહરના સાથે કાલે જે જે મહેરબાનીઓ કરી છે તે માટે તેણી આપનો ઘણોજ આભાર માનતી હતી; અને ખરેખર આપ ઘણાજ ખાનદાની માણસ છો મારા જેવીને પણ ભુલ્યા નહીં. હું તો આપને ત્યાંના ખાણાની કાંઇ તારીફ કરી શકતી નથી."

"તમે મને શામાટે શરમીંદો કરો છો?" નવાબ બોલ્યા "કોઇ દીવસે તમને ખુશી કરવાની તક મળે તો હું મારાં મોહટાં નસીબ સમજું."

"અમે તો આપના તાબેદાર છીએ અને તેથી દરવખતે ખુશીજ છીએ" અંમાએ કહ્યું "આખો દીવસ આપનીજ વાતોજ કરે છે,"

"એમની મહેરબાંની અને મારી ખુશનસીબી છે,"

"અરે, તવબા!" અંમા બનાવટ કરતાં બોલ્યાં "હું તો પુછવુંજ ભુલી ગઇ, કે આપની અંમા સાહેબની તબીયત કેવી છે?"

"હમણા તો સારી છે. પણ તેમના લીધેજ મારૂં લાહોર જવું બંધ રહ્યું છે, નહીતો મારે કેટલાક અંગ્રેજોથી મળવાસારૂ પંદર વીસ દીવસ માટે લાહોર જવું હતું."

"ગવહર જાનમાં જઇને આવશે ત્યાં સુધી તો આપ નહીં જાવ ?"

"ક્યાં જવાનાં છે ? અને ક્યારે પાછાં આવશે ?"

"કાલે સોનીપત જશે અને ઘણું કરી શુક્રવારના દીવસે આવી જશે"

"ત્યારે હું તો ગુરૂવારે ચાલ્યો જઇશ."

"એક દીવસ રહી જાવ તો મુલાકાત થઇ જાય."

"પણ હું કોઇબી રીતે રહી શકતો નથી,"

"તો ખેર ! કાંઇ નહીં, અલ્લાહ તમોને ખેરીયતથી પાછા લાવે." અંમાએ પોતાના અસલી ખુશામદી સાદે કહ્યું, "ગવહરના માટે આપ જે કાંઇ લાવો કરો તેમાટે આપ જાણો અને તે જાણે; પણ મારા માટે પગમાં પહેરવાનાં બે કડાં લેતા આવજો."

"બહુ ખુશીની સાથે." ફરી મને પુછ્યું. "કહો ગવહરજાન ! તમારા માટે શું લાવું ? તમે કોઇબી ચીજ મંગાવશો તો હું મારાં મોહટાં નસીબ સમજીને લાવીશ," આ સાંભળી મેં શરમથી નીચી નજર કરી લીધી. વળી લાહોરમાં શું શુ મળે છે તેની પણ મને ખબર નહોતી. તેથી હુતો ચુપજ રહી પણ અંમા તરતજ બોલી ઉઠયાં–

"પંજાબી કરણફુલના માટે મારો જીવ ખાય છે અને હવે નવાબ સાહેબ પુછેછે તો બોલતી નથી ?"

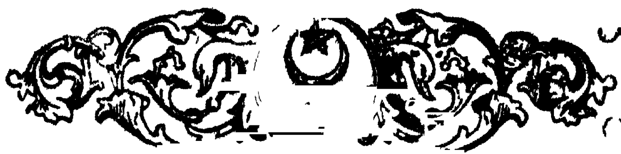
અંમાના સફેદ જુઠ ઉપર હુંતો અજબજ થઇ ગઇ, પણ " હાં " કીધા સિવાય છુટકો નહોતો, તેથી હા કહીને મનમાં વિચારવા લાગી, કે બિચરા નવાબના માથે સો રૂપિઆની મફતની ચોંટી. નવાબ સાહેબે હસતા મુખે કરણફુલ લાવવાનો ઇકરાર કર્યો અને ફરી ઘડીઆળ જોઇને કહયું. "સાડાપાંચ વાગી ગયા છે અને ડોકટર આવતા હશે માટે હવે હું રજા લઉં છું." આ સાંભળી અંમા છણકો કરતાં ઉઠીને બોલ્યાં, "નવાબ સાહેબ ! સાફ સાફ કેમ કેહતા નથી, કે ચાલ્યા જાવ." આ જોઇ નવાબ ના ના કહેતા રહ્યા પણ અંમા રસોડામાં ચાલ્યાં ગયાં. નવાબ મિનિટ બે મિનિટના માટે મળેલા એકાંતના વખતથી ખુશી થઇને બોલ્યા—

"ગવહરજાન! પંદર વીસ દીવસની જુદાઇમાં તમે મને નહીં ભુલો એવી આશા છે, પણ ગવહરજાન! હું પંદર વીસ દીવસ કેવી રીતે ગુજારીશ તેની ચિંતા પેઠી છે. ખેર! તમોને મળવાની આશામાં ગમે તેમ કરીને ગુજારી દઇશ. અત્યારે એકાંતનો વખત મળ્યો પરંતુ હું એક મિનિટ વધારે બેસી શકતો નથી." આ સાંભળી મેં નીચી નજરેજ ઉભા થઇને નવાબના કોટનો છેડો પકડી લીધો અને ધીમેથી કહયું—

"થોડીવાર તો બેસો."

"હાય! અત્યારે તમારી છબી ઉતારવી જોઇએ," નવાબે આટલું કહી મને બાથમાં લઇ લીધી અને મારી પેશાની તથા ગાલ ઉપર ચુંબનો ઉપર ચુંબનો કર્યાં તે વખતે મારાથી પણ જે કાંઇ થઇ શકયું તે કર્યું. લગભગ દસ મિનિટ સુધી અમે બંને જણ બેશામ હાલતમાં રહ્યાં અને તે બાદ લથડાતા પગે નવાબ સાહેબ મારી અંતઃકરણની અનેક દોઆઓ લેતાં ચાલ્યા ગયા.

દોર બીજો.

જુવાનીનો જોશ.

પેલા વાણીઆની જાનમાં ગઇ તો ત્યાં બે નવીન વાતો મારા અનુભવમાં આવી જે આ જગ્યાએ લખ્યા વિના રહી શકતી નથી. જ્યારે રાતના અગ્યાર વાગે મેહફિલમાં હું નાચવા માટે ઉભી થઇ ત્યારે મેહફિલનો રંગ બિલકુલ જામેલો નહોતો, કેમકે મેહફિલમાંથી દરવખતે દસ દસ વીસ વીસ માણસો જમવા માટે આવતા જતા હતા તેથી મારો જીવ લાગ્યો નહીં; અને હું મેહફિલ જામવા માટે સારી પેઠે નાચીને બતાવી રહી હતી, કે એટલામાં વરરાજાનો બાપ મારી પાસે આવીને ઉભો થઇ ગયો આ જોઇ મારો જીવ બિલકુલ ઉચાટ થઇ ગયો અને હું નાચવા ગાવાનું તથા બતાવવાનું પણ ભુલી ગઇ કેમકે વરરાજાના બાપનું બેડોળ શરીર અને તેના ઉપર પરસેવામાં તરબોળ બનેલું અંગરખું અને તેમાંથી આવતી વાસ, એ બધી વસ્તુઓ એવી હતી કે હું મારૂં ભાન ઠેકાણે રાખી શકી નહીં. વળી તેનું પેટ આટલું મોહટું હતું કે તેને જોતાંજ હું ધ્રુજવા લાગી. એટલામાં તેણે મારી પાસે ઉભા રહી, ઓડકારો ખાતાં તથા પોતાના પખાલ જેવા પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં મારી સામું જોયું તેથી હું લગાર પાછળ હઠી ગઇ, એટલે તે આગળ વધ્યો અને મારો હાથ પકડી બોલ્યો "બીબીજી! બીબીજી! એકાદ ભેરવીનું ગાયન ચલાવો ભેરવીનું, તેમાં બડી મજા આવતી હે" આ સાંભળતાંજ મારા રહ્યા સહ્યા હોશ ઉડી ગયા. કેમકે તે વખતે મેં બિહાગની ઠુમરી શરૂ કરી હતી અને તેને સારી પેઠે બતાવી તથા નાચીને ગાઇ રહી હતી, કે તેમાં ભેરવીની ફરમાશ થઇ તે વખતે બિહાગનો વખત હોવાથી બે વખતની ચીજ ગાતાં સારૂં લાગતું નહોતું અને વળી બેવખતની ચીજ ગાવી કાયદા

વિરૂધ્ધ હતી. પણ જો હું તેની ફરમાયશ પુરી ન કરૂં તો તે વરનો બાપ હતો. ઇનામ ઇકરામ આપવું તેના હાથમાં હતું, તેથી ભારે જંજાળમાં ફસી પડી, એટલામાં એક મેલાં લુગડાં પેહરેલો રસોઇઓ આવ્યો અને તે વરરાજાના બાપનો હાથ પકડી મેહફિલની બહાર લઇ ગયો. આ જોઇ મેં ખુદાતાલાનો આભાર માની ફરી ગાવું શરૂ કર્યું. તે મેહફિલમાં બીજા ત્રણ તાયફા હતા, તેથી એક ચીજ પુરી કર્યા બાદ મારો છુટકારો થનાર હોવાથી મેં જલદીથી ગાવા માંડયું અને ચાહતીજ હતી કે, તે ચીજ પુરી કરી પોતાની બેઠક લઉ, એટલામાં તો ફરી તે મોહટા પેટવાલો દેવ મારી પાસે આવ્યો અને પેહલાંની પેઠેજ મારો હાથ પકડીને બોલ્યો "બીબીજી ! ભેરવી ભેરવી, બીબીજી ! ભેરવી ભેરવી" આ જોઇ હું ફરી ગભરાટમાં પડી ગઇ. પરંતુ મારા ઉસ્તાદજીએ બહુજ ઝડપની સાથે મારા કાનમાં કહ્યું કહી દે, કે શેઠજી હું ભયરવીજ ગાઇ રહી છું" આ સાંભળી મેં અચકાતાં અચકાતાં ઉસ્તાદજીએ કહેલા શબ્દો શેઠજીને કહ્યા. ભયરવી બિહાગ વીગેરે કોને કહે છે તે શેઠજીનું ભુત પણ જાણતું ન હોવાથી તે આ સાંભળતાંજ ખડખડ કરતાં હસી પડયો અને ફરી પેટ ઉપર હાથ ફેરવી બોલ્યો "ભેરવીનું ગાયન હોનેસે તો બડી મજા આવતી હે, અયસા હમને ભી સુણ્યા થા, તો તમ ભેરવી ગાવતે હો તેથીજ એટલા બધા સ્વાદ અને મઝા આવે હે" આટલું બોલી તે હસતો હસતો મેહફિલમાંથી ચાલ્યો ગયો. તેના જવા બાદ મને લગાર નિરાંત વળી અને ગમેતેમ કરી તે ચીજ પુરી કરી મારી બેઠક લીધી. એટલે બીજો તાયફો ઉભો થયો. પાછળથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, જેવી રીતે લગ્ન અને બીજા ખુશીના અવસરો ઉપર ભાંગ પીવામાં આવે છે તેવીજ રીતે આ શેઠે પણ ભાંગ પીધી હતી અને તેના દોસ્તોએ લગાર વધારે પાઇ દીધેલી હોવાથી આ વખતે તે તેના નિશામાં ચકચુર બનેલો હતો.

બીજી વાત આ છેકે, ત્યાંની મસજીદનો એક મુલ્લાં મારા ઉપર આશક થઇ ગયો, તેનો કીસ્સો આવી રીતે છે, કે જયારે હું જાનમાંથી ફારેગ થઇ ત્યારે ત્યાંના કેટલાક માણસોની જુબાનીમાં સાંભળ્યું કે અહીં એક જાગતા જોરપીરની દરગાહ છે. અને આ ગામમાં જે કોઇ તાયફો આવે છે તે પીરની દરગાહ ઉપર મુજરા માટે જાય છે. આ સાંભળી ઉસ્તાદજી મને પણ તે પીરની દરગાહ ઉપર લઇ ગયા, પીરની દરગાહની પાસેજ એક ખંડેર મસજીદ હતી અને તેની દીવાલ ભાંગી ગએલી હોવાથી મસજીદનો સઘળો

બાગ દરગાહમાંથી દેખાતો હતો, લગભગ સાંજના સમયે હું દરગાહમાં પહોંચી હતી. દરગાહમાં પોંહચીને મસજીદની તરફ જોયું તો મસજીદમાં નીલા-રંગની લુંગી પહેરેલો એક મુલ્લાં ઉઘાડા શરીરે ઉભો હતો. તેના શરીરનો રંગ ઘઉં વર્ણનો અને હાથ પગ નગાર સારા હતા. પરતુ તેણે પોતાનું માથું તદ્દન બોડાવી નાંખેલું હોવાથી, પ્રદર્શનમાં જવા લાયક બની ગયો હતો; અને તેની દાઢીના વાળ એવી રીતે આસપાસ વિખરાઇને ઉડી રહ્યા હતા. કે જોતાંવેંતજ હસવુ આવતું હતું. તેના હોઠ જાડા તથા મોહટા હોવાથી તદન બેડોળ લાગતા હતા. પરંતુ કુદરતે જેવા બનાવ્યા તેવા ખરા તેમાં તેનો કાંઇ ઇલાજ નહોતો, પણ તેણે પોતાની મુછોનો કચડઘાણ વાળવામાં સારીપેઠે ઉદારતા બતાવી હતી તેથી તેની છેક પાસે જઇને જોતાં મુછોની જગ્યા ઉપર માત્ર સુરમાની એક લીટી હોય તેવો ભાસ થતો હતો જ્યારે હું દરગાહમાં પોંહચી ત્યારે તેણે મને જોઇ અને મેં તેને જોયો. મેં ગાવાનું શરૂ કર્યુ તે વખતે તે વઝુ કરવા બેઠો, અને મોહટેથી ખંખારી ખંખારીને વઝુ કરવા લાગ્યો. અને લગભગ અર્ધો કલાક સુધી વઝુ કર્યા બાદ એક સાદાં લુગડાંની ટોપી પેહરી મગરેબની અઝાન આપવા લાગ્યો. અઝાનનો સાદ સાભળી અમોએ ગાવું બજાવવું બંધ કર્યુ, અને સાઝ સમાન બાંધી ઉતારા ઉપર આવ્યા. રાતના આઠ નવ વાગ્યાના શુમારે તેજ મસજીદવાળો મુલ્લાં અમારા ઉતારા ઉપર આવ્યો એટલે અમોએ તેને માન અકરામની સાથે બેસાડયો. એટલે તેણે કહ્યુ—

“ હું અત્યારે ચુપચાપ અને સતાતો છુપાતો આવ્યો છું. માટે તમે ખુદાના વાસ્તે કોઇને મારી અહીં આવવાની ખબર ન આપજો. ”

આ સાંભળી મેં તેને ખાત્રી આપી તેથી તે રાજી થતાં બોલ્યો, “ હું ગોડગાંવનો રહેવાશી છું, મારાં માબાપ નહાનપણમાંજ મરી ગએલાં હોવાથી હું દીલ્લીમાં આઠ સરસ સુધી રહ્યો છું અને ત્યાંના નામચીન મૌલવીનો શાગિર્દ છું. ”

“ આપ અમો ગુનેહગારોને ત્યાં પધાર્યા તેથી ઘણીજ ખુશી થઇ. ” ઉસ્તાદજી બન્ને હાથ જોડી બોલ્યા, “ પણ હુઝુરે અમો ગુનેહગારોને ત્યાં પધારવાની શા માટે તકલીફ લીધી ? ”

“ લાહોલવાલા કુવ્વત ! ” આ અરબી વાકયને સારી પેઠે કિરાઅતની સાથે અદા કરતાં મુલ્લાં બોલ્યો, “ હું પોતે કયાં ઓછો ગુનેહગાર છું ! પણ કદાચ તકરારની ખાતર કબુલ કરી લઉ કે હું ગુનેહગાર નથી. તો એ

કોઇપણ ઇન્સાનને હિકારતની નજરથી જોવું તે શરીઅને હક્કામાં દુરસ્ત નથી; અને વળી આપણા પાકમઝહબમાં જુઠું બોલવું ગુનાહે કબીરા હોવાથી સાચું કહું છું કે, હું તો દિલ્હીમાં પણ........જાન ને ત્યાં જતો હતો અને તે બિચારી બીજે ત્રીજે મારી દાઅવત કરતી હતી."

"બેશક! આપ જતાં હશો" મેં કહ્યું "પણ હું તો મારાં બહુ મોહટાં નસીબ સમજું છું, કે આપના જેવા બુઝુર્ગ મારે ત્યાં પધાર્યા."

"બહુ મોહટાં નસીબ તો મારાં કે મેં તમારા જેવી નાઝનીનના દિદાર કર્યા અને તમે મને પોતાની પાસે બેસાડયો.' મુલ્લાંએ કહ્યું, "હમણા મગરેબની નમાઝ અદા કર્યા બાદ ખુદાબક્ષ લવારને ત્યાં દાઅવતમાં ગયો હતો, ત્યાંથી આવતી વખતે વિચાર આવ્યો, કે જે પરી જમાલે સાંજે નમાઝમાં ખલલ કરી છે, તેના દીદાર કરી આવું તો સારૂં એવા ઇરાદાથી આવ્યો છું.

"મી તરસગ અઝ ખરાબીએ ઇમાં કે મી બરદ
મેહરાબે અબરૂએ તો હુઝુરે નમાઝે મન"

આ શેરને પણ કિરાઅતની સાથે પઢી મારી સામું જોઇને પુછ્યું, "તમે આ શેરની મતલબ સમજ્યાં?"

"હા, થોડું ઘણું સમજી.

"કહો જોઇએ?"

"આપ અત્યારે ગુસ્સામાં ફરમાવી રહ્યા છો કે તારા જેવી ગુનેહગાર મસજીદની પાસે શા માટે આવી? કેમકે તારા આવવાથી નમાઝમાં ખલલ પડી ગઇ."

આ સાંભળી મુલ્લાં પેટ પકડીને હસ્યો અને તે એટલે સુધી કે તેની દાઢીનો એકે એક વાળ હલી ગયો. તે બાદ તેણે કહ્યું,

"સાહબ! તમે બહુજ શોખીન છો. ખુદાતઆલા તમારી ઉંમરમાં તરક્કી આપે."

"મોલવી સાહેબ!" મેં કહ્યું "આપ મને નમાઝરોઝો શીખવાડો તો બહુ મોહટો સવાબ થશે."

પહેલાં તમે મારૂં ઇમાન ઠેકાણે લાવી આપો એટલે ફરી હું બધું શીખવાડી દઇશ."

"એટલે?'

"જુઓ સાહબ! શરીઅતે હકકામાં નિકાહને અર્ધું ઇમાન લખેલું છે." મુલ્લાં લગાર થોભીને બોલ્યો "મેં જ્યારથી તમને જોયાં છે ત્યારથી મારો જીવ બેચેન બની રહયો છે તેથી દાવતમાં પેટ ભરીને ખાણું પણ ખાઇ શકયો નથી. મીઠા ચાવલની રકાબીમાંથી માત્ર પોણીજ રકાબી ખાધી છે અને પુલાવ પણ એકજ થાળ ખાધો છે. માટે જો તમે મારી સાથે નિકાહ કરી લ્યો તો સારૂં, મારી બધી બેચેની દુર થઇ જાય, મારૂં ઇમાન દુરસ્ત થઇ જાય, અને તમે પણ ગુનાહથી બચી જાવ..."

"બસ, મોલવી સાહેબ! ચુપ થાઓ" ઉસ્તાદજી વચમાં બોલી ઉઠયા "શરીઅતની વાતો કુંજડા કસાઇઓમાં જઇને બયાન કરજો, આ વાતો જો કદાચ ગવહરજાનની અંમા સાંભળી લે તો તમારી કમબખ્તીજ આવી જાય."

"મીયાં ખાંસાબ! તમે શા માટે ગુસ્સે થાવ છો?" મુલ્લાં આંખો કાઢીને બોલ્યો "હું કયાં આમને નસાડી લઇ જાઉં છું?"

"મીયાં! તમારૂં મોહડું છે કે.........?" ઉસ્તાદજી ગુસ્સાથી બોલ્યા "પેહલાં નિકાહની વાત કરી અને હવે નસાડી લઇ જવાનો ઇરાદો પણ છે કે શું? ચાલો ઉઠો લાંબા થાવ, ચાલતી પકડો, અહીં તમારી દાળ નહીં ગળે."

મેં જોયું કે વાતવાતમાં કાંઇ ઝગડો ન થઇ જાય તેથી મેં ઉસ્તાજીને કહ્યું "ઉસ્તાદજી! ખુદાના વાસ્તે માફ કરો, આ બિચારા જે કાંઇ કહે તે સાંભળી લો કેમકે સઘળો વાંક મારો છે. હું એમનાથી નમાઝ રોઝા માટે ન પુછતી તો આટલી બધી લાંબી વાત ન થાત; પણ હવે જે થયું તે ખરૂં."

"ગવહર! આ બધાં તારાંજ કૃત્યોનું પરિણામ છે. હું તો ઘેર પોંહચીને તારી માને કહી દઇશ કે આ છોકરી મારા કેહવામાં નથી."

હું ઉસ્તાદજીને હાથ જોડી સમજાવવા લાગી અને પેલો મુલ્લાં અરબી ભાષામાં ગાળો આપતો તથા બબડાટ કરતો ચાલ્યો ગયો એટલે મહા મુશ્કેલીથી ઉસ્તાદજી ઠંડા પડયા. આ વાત થઇ તેના બીજા દીવસે અમોએ કુચ કરી. રસ્તામાંએ ઉસ્તાદજીને સમજાવવામાં કસર રાખી નહીં. પેહલાં તો તેઓ સારી પેઠે ગુસ્સે થયા પણ ફરી બહુજ સમજાવવાથી નરમ થઇ ગયા. તે બાદ તેઓએ નીચલી વાત કેહવી શરૂ કરી—

"તારા નહાનપણમાં આ મુલ્લાંના જેવાજ એક મુલ્લાં દિલ્લીમાં આવ્યા હતા પણ ખુદાજાને તેમને એવા બનાવ્યા, કે તેઓ આખી જીંદગી સુધી ભુલશે નહીં."

"શુ, તેઓ પણ આ મુલ્લાંની પેઠે નિકાહ કરવા ચાહતા હતા?"

'તેઓ પોતાનો નિકાહ કરવા ચાહતા નહોતા પરંતુ તેમની એવી મરજી હતી કે, બધી તવાયફો નિકાહ કરીને ગાવું બજાવવું મુકી દે, પરદામાં રહે, ચરખો કાંતે, લોટ દળે, વાસણ કુસણ માંજે બાલ બચ્ચાંનું પાલણ પોષણ કરે, અને ઘરમાં રહેનારી ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓની પેઠે બધી મજુરી કરે"

"વાહ! વાહ! એવા તો કોણ હતા? શું તેઓ દીવાના તો નહોતા થયા?"

"શીકારપુરના રહેવાશી હતા, હાફિઝે કુરઆન અને એક આંખે કાણા હતા. ભણેલા ગણેલા તો કાંઇ વધારે નહોતા પણ છોકરાઓને ભણાવી પેટ ભરવા ચાહતા હતા. પહેલાં તો તેઓ સાજની વખતે ઘંટા ઘરની પાસે ઉભા રહી વાઅઝ કેહવા લાગ્યા. પણ પોતે જાહિલ હોવાથી કેટલીક એવી વાતો બોલી ઉઠયા, કે જેથી છોકરાઓ તાળીઓ બજાવીને પાછળ લાગ્યા એટલે તેઓએ ઘંટાઘર ઉપર આવવુ મુકી દીધું, અને હિંદુઓનાં મંદીરો આગળ જઇને ઉભા રહેવા લાગ્યા અને જે કોઇ સ્ત્રી પુરૂષ મળતાં તેમની આગળ દેવ દેવીઓની બુરાઇ કરતા; જેથી ત્યાં પણ એક બે દીવસમાંજ સારી પેઠે ખોખરા થયા. તે બાદ તેઓ જુદા જુદા મહેલ્લાઓમાં વાઅઝ કહેવા માટે ફર્યા પણ કોઇ જગ્યાએ તેમની દાળ ગળી નહીં. તેથી છેવટે તેઓએ કસ્બીઓ અને ડેરાવાલી તવાયફોને વાઅઝ સંભળાવી પોતાનો ધંધો મુકી દેવા માટે સમજાવવાનો ઇરાદો કર્યો આ ઇરાદો કરી તેઓ ખુંદાને ત્યાં આવ્યા ઉનાળાની મોસમમાં ચાંદની રાત્રે અગાસીમાં બે ચાર શોખીન ગૃહસ્થ ખુંદાજાનને ત્યાં બેઠા હતા જાણ્યામાં કોઇ કામસર હું પણ ત્યાં ગયો અને જોઉં છું તો ઉસ્તાદ મદારખાનનો ભાણેજ સિતાર બજાવી રહયો હતો. મદારખાનનું ખાનદાન સિતાર બજાવવામાં મશહુર છે અને તેમના ખાનદાનનો એક એક માણસ એવી સરસ વગાડે છે કે કાંઇ તારીફ થઇ શકતી નથી. એક સુર બીજા સુરનો મુશતાક રહે છે. ટુંકમાં મદારખાનના ભાણેજે સિતાર બજાવી એક સમો બાંધી દીધો હતો. ફઝલા ઉસ્તાદ તબલા બજાવવામાં તો પ્રખ્યાત છેજ. એટલે ફરી પુછવુંજ શું! સિતાર બજાવનાર અને તબલા બજાવનારની સારી જોડી થઇ હતી. જેટલા સાંભળનારા હતા તેટલા બધા મસ્ત બનીને સાંભળી રહ્યા હતા. એટલામાં દાદરમાં કાંઇક ખડખડાટ થયો લાકડી ટેકવાનો સાદ પણ સંભળાયો અને તેનીજ સાથે એક અંજાણુ સાદ આવ્યો.

અસ્સલામો અલયકુમ ! કાં સાહેબો આ ગુનેહગાર બંદો અંદર આવે કે ?"

અંદરથી કોઇ માણુસ પુરો જવાબ પણ આપવા પામ્યો નહોતો કે પેલા મુલ્લા સહેબ ખટ કરીને અંદર દાખલ થયા. તેમનો લીલા રંગનો સાયો, મેલો અમ્મામો, વાંસની લાકડી, બાદરપાટનો ઉંચો પાજામો, ફાટેલા જોડા અને પગમાં પાટો બાંધેલો જોઇ બધા જણા સમજ્યા કે કોઇ ભીખારી હશે તેથી બેસવાની પણ સલાહ કરી નહીં. પરંતુ તેઓ તો અંદર આવતાંજ બોલ્યા, "સાહેબો ! હવે તમારા શહેરમાં ખુદાનો ગઝબ ઉતરનાર છે, જુઓ અમે આઠ દીવસથી વાઅઝ કેહવા માટે ફરીએ છીએ પણ કોઇ સાંભળતું નથી અને કાલે તો એક ભલા માણુસે કુતરૂં પણ કરડાવ્યું અત્યારે અમોએ સાંભળ્યું કે ખુંદાજાન બહુ મોહટી ખાનદાની બાઇ છે તેથી અમે તેની પાસે એવા ઇરાદાથી આવ્યા છીએ, કે ખુદાની કાંઇક વાતો બતાવીએ." આ સાંભળી ખુંદાજાને મોહટા માનની સાથે તેમને પોતાની પાસે બેસાડયા અને એક નોકરને પંખો હલાવવા માટે કહી તેમના મીઝાજ પુછ્યા એટલે મોલવી સાહેબ બોલ્યા.

"ખુંદાજાન ! હરામકારી અને ગાવું બજાવવું મુકી દો. કેમકે આ બધી વાતો ખુદા તઆલાની મરજી વિરૂધ્ધની છે. માટે તેને મુકી દઇ નિકાહ કરી લ્યો "

"આપતું કયાંથી આવવું થયું ?" ત્યાં બેઠેલા ગ્રહસ્થોમાંથી એક ગ્રહસ્થ વચમાં બોલી ઉઠયા એટલે મોલવી સાહેબ લગાર ગુસ્સો કરીને બોલ્યા.

"તમને શી પંચાત ? જાણ્યામાં તમારી દાનત પણ ખરાબ છે, "

"પણ કયાંથી આવવું થયું એ બતાવવામાં શી હરકત છે?" બીજાએ પુછ્યું એટલે લાચાર બનીને બોલ્યા,

"અમારૂં વતન શરીફ શીકારપુર છે અને ત્યાંથીજ આવીએ છીએ."

"બસ. એટલુંજ પુછવું હતું. હવે આપની મરજીમાં આવે તે ફરમાવો."

"જે કાંઇ કહેવું હતું તે કહી દીધું માત્ર ખુંદાજાનના જવાબની વાર છે.

"મોલવી સાહેબ ! ખુદા આપનું દીન અને દુન્યામાં ભલું કરે આપ ફરમાવો છો તેવીજ રીતે અમો લોકો હરામકારીમાં પડેલા છીએ" ખુંદા-

જાને કહ્યું "પણ હવે તો આવી ખરાબ જીંદગીથી તદન કંટાળો આવે છે, માટે કાલે હું દસવીસ નામચીન તવાયફોને મારે ત્યાં બોલાવું અને તેમની રૂબરૂ આપ નિકાહનો વાઅઝ સાંભળાવો ખુદાનું ચાહવું છે તો તેમના ઉપર અસર થઇ જશે; અને મહેનતની દાદ પણ મળશે માટે આપ કાલે સાંજે પધારજો પરંતુ તે પેહલાં તે તવાયફોના માટે વરનો બંદોબસ્ત પણ આપ કરી રાખજો."

મોલવી સાહેબ આ વાત કબુલ કરી ત્યાંથી રવાના થઇ ગયા. બીજા દીવસે આખા શહેરમાં આ વાતનો ઢંઢેરો પીટયો અને સાંજરે ખુંદાને ત્યાં આવ્યા. ખુંદાએ પોતાની બધી સાહેલીઓને બોલાવી હતી, અને મોલવી સાહેબની ગત બનાવવા માટે ચાર પાંચ દીલલગીબાઝ માણસો પણ આવી પહોંચ્યા હતા. એટલે સઘળાની વચમાં ઉભા રહીને મોલવી સાહેબે નિકાહનો વાઅઝ શરૂ કર્યો અને બેએક મિનિટ થઇ હશે, કે તવાયફોએ તથા બીજા માણસોએ ઉપરાછાપરી સવાલો કરી તેમને સારી પેઠે બનાવવા માંડયા, ચારે બાજુએથી તાળીઓનો સાદ સંભળાયો અને છેવટે દસેક મિનિટ સુધી બબડાટ કરી લાખો ગાળો આપતાં મોલવી સાહેબ ચાલતા થયા. બીજા દીવસે આખા શહેરમાં મોલવી સાહેબના વાઅઝનો શોરબકોર થઇ ગયો. આખા શહેરના છોકરા "પેલો તવાયફોનો નિકાહ, પેલો તવાયફોનો નિકાહ"ના બુમબરાડા મારતા તેમની પાછળ લાગ્યા તેથી છેવટે ગભરાઇને બે ત્રણ દીવસમાંજ મોલવી સાહેબ પોતાનું કાળું મોહડું લઇને દીલ્હીથીજ ચાલ્યા ગયા."

ઉસ્તાદજીએ નિકાહવાળા મોલવી સાહેબની વાત પુરી કરતાં કહ્યુ. "ગવહરજાન! ખુદાએ તમોને અયશ અશરત અને હુકુમત કરવા માટે દુનિયામાં પેદા કર્યા છે માટે કોઇ પણ દીવસે આવા મુલનટાઓની વાતો સાંભળી નિકાહના વિચારને મનમાં જગ્યા આપવી નહીં; નહીંતો યાદ રાખો કે, ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓની પેઠે રાત દીવસ મજુરી કરવી પડશે. ગરીબ બિચારી ગ્રહસ્થીઓને કેટલાં બધાં સંકટો સહન કરવાં પડેછે? તે તેમનાજ મનથી પુછો તો જણાય, અને આપણા આ ધંધામાં રાત દીવસ અમન-ચેન અને આનંદ આનંદજ છે"

મેં ઉસ્તાદજીની દરેક વાત ઉપર હાહા ભણી, અને એમ કરતાં છેક રાતના અગ્યાર વાગે ઘેર ઉપર પોંહચી. સવારમાં ઉઠી તો તે શનીવારનો દીવસ હતો અને તેજ દીવસે મીરસાહેબે આવવાનો વાયદો કર્યો હતો. હું

સવારના જરૂરી કામકાજથી પરવારીજ હતી, કે એટલામાં મીરસાહેબ કેટલીક ભણાવવાની ચોપડીઓ લઇને આવી પહોંચ્યા. હું પોતે મીરસાહેબથી મળી ખુરશેદ સંબંધી વાત કહેવાને તલપી રહી હતી એટલામાં તેઓએ પોતેજ કહ્યું.

"તમો તો જાનમાં સારી પેઠે રહયાં અને હું અહીં ખુરશેદના વિચારોમાં અધૉ થઇ ગયો. હવે જોઉં છું તમો મારૂ કામ કરોછો કે નહીં? યાદજ નહીં રહ્યું હોય!"

"મીરસાહેબ! હું ભુલી જાઉં એવી નથી, પરંતુ આપનુ કામ બહુજ મુસ્કેલ જણાય છે પરંતુ હા આપે મોહઢું મીઠું કરાવવાનું તો કબુલ્યુંજ નથી?"

"મીઠું મોહઢુ તો શુ, પણ તમે જે કાંઇ કહો તે કરવા તૈયાર છું."

"અને જો આપનું કામ અબઘડી કરી આપું તો?"

"આખી જીંદગીના માટે ગુલામ બની જાઉં."

"મીરસાહેબ! ધીરજ ધરો" મેં કહ્યું "જાનમાં જવા પહેલાંજ મેં આપનું કામ કરી રાખ્યું છે."

આટલુ કહી નવાબને ત્યાં મુજરામાં જવાની અને ત્યાંથી આવતી વખતે ખુરશીદથી થએલી વાતચીતની બધી હકીકત શબ્દે શબ્દ કહી સંભળાવી. જે સાંભળતાંજ મીરસાહેબ બેતાબ બનીને મારા પગો ઉપર હાથ મુકી આશિર્વાદ આપવા લાગ્યા એટલે મેં મારા પગો હઠાવી લેતાં કહ્યું કે,

"હવે કહો જોઇએ ખુરશીદથી કયાં મળવા ચાહો છો?"

"જયાં તમો કહો" મીરસાહેબે કહ્યું "અહીં ન બની શકે?"

"બની તો શકે. પણ અંમાની રજાની જરૂર છે."

"તો આજે રજા લઇ લ્યો" મીરસાહેબ બોલ્યા. "અને આજે ભણવાનું નહીં બની શકે માટે ચોપડીઓ મુકી દો. અને ખુદાના વાસ્તે ખુરશીદથી મળવાનું ઠેકાણું કરી આપો."

"આપ નચિંત રહો."

"ત્યારે હું જાઉં છું."

"ભલે જેવી મરજી, પણ ફરી કયારે?"

"કાલે સવારે"

આટલું કહી મીરસાહેબ ચાલ્યા ગયા. થોડીવાર પછી અંમા મારી

પાસે આવ્યાં અને રસોડામાં ઉસ્તાદજી હતા તેમને "ઉસ્તાદજી જાવ પેલું કામ કરી આવો" કહી મને કેહવા લાગ્યાં.

"ગવહર! તારા જવા પછી પેલા ડિપ્ટીસાહેબ મારી પાસે દરરોજ આવતા હતા, બિચારા બહુજ ભલા માણસ જણાય છે. આ ત્રીસ ચાલીસ રૂપીઆનું લુગડું પણ તારા માટે આપી ગયા છે."

આટલું કહી એક લુગડાંની ગાંસડી ઉપાડી લાવ્યા જેમાંથી રેશમી તથા સુતરાઉ ફેન્સી લુગડાંના કટકાઓ કાઢીને મારી આગળ મુકયા; મેં તે લુગડાના કટકાઓને જોયા તો ઉંચી જાતના ઉમદા કકડા હતા. એ સિવાય એક વિલાયતી બુટની જોડ, એક ડઝન વિલાયતી કાંસકા અને પીયર્સ સોપનું બાકસ હતું. આ સમાન જોતાંજ મારી ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં. દરેક વસ્તુને મોહટા ઉત્સાહની સાથે જોવા લાગી એટલામાં અંમાએ કહ્યું.

"આપણા ઘર સિવાય બીજાના ઘેર જવાની ડિપ્ટી સાહેબે મારી આગળ કસમ ખાધા છે તેથી મેં પણ તારી મુલાકાત કરાવી આપવાની હા ભણી છે માટે ગવહર! તેઓ આવે તો તેમનાથી હસ્તા મુખે મળજે. વળી તેઓએ પોતેજ ખર્ચ આપવાનું કહેલું હોવાથી મેં અત્યારે ઉસ્તાદજીની સાથે તારા આવવાની ખબર મોકલાવી છે તેથી તેઓ બપોર સુધીમાં આવશે. નવ્વાબ કરતાં આ માણસ ઉદાર જણાય છે તેથી આપણને આગળ ઉપર સારો ફાયદો થશે માટે તું તેમનાથી મોહોબ્બતની સાથે મળજે. નવાબ આપણે ત્યાં આવે છે ખરો, પણ હજુ તે કેટલા પાણીમાં છે તે હું પારખી શકી નથી, તેથી તેની પુરેપુરી ખબર મેળવ્યા બાદ જોઇશું; તેટલામાં તું ડિપ્ટીસાહેબનું દિલ હાથમાં લઇ લે. ખુદા ચાહશે તો તું સોનાના દાગીનાઓમાં લાલ પીળી થઇ જઇશ. માટે ગવહર! હું કહું છું તેના ઉપર પુરેપુરો અમલ કરજે. નહીં તો ફરી મને બીજી રીતે તને સમજાવવી પડશે."

"નહીં, અંમા! તમોએ મને જેવી રીતે કહ્યું છે તેવીજ રીતે કરીશ."

"અને હાં, મેં ડિપ્ટી સાહેબને આ વાત પણ કહી દીધી છે કે નવાબમાં લગાર બાળકબુધ્ધિનો ભાગ વધારે હોવાથી તેઓને આ વાતની ખબર પડે તે મને પસંદ નથી. આ સાંભળી ડિપ્ટી સાહેબે ધકરાર કર્યો છે કે આ વાતની કોઇને ખબર પડવા નહીં દે, અને તે પણ એટલે સુધી કે તેમના ખાસ મિત્ર મીરઝા સાહેબને પણ અંધારામાંજ રાખશે. જો કે મીરઝા સાહેબને કોઇ કોઇ વખતે સાથે લાવશે પરંતુ તે વખતે મોહોબ્બત

સંબંધી કાંઇ પણ વાત કરશે નહીં માટે ગવહર ! તું પણ આ વાતનો ખાસ ખ્યાલ રાખજે. "

" ઇનશાઅલ્લાહ ! હું આપના કહ્યા પ્રમાણેજ કરીશ. "

" અને ગવહર ! આ મીરસાહેબ તો કાંઇ સારા માણુસ દેખાતા નથી, તેમનાથી કાંઇ લાભ પોંહચે એમ પણ જણાતું નથી માટે તેમનાથી વધારે મેલમીલાપ રાખવો નકામો છે. "

" પણ મેં તો તેમની પાસે ભણવાનો ઇરાદો કર્યો છે અને તેઓએ ઉસ્તાદજીની પાસે કાંઇક શીખવાનો વિચાર કર્યો છે. "

" ખેર ! તારી ઇચ્છા હોય તો કાંઇ પણ હરકત નહીં, પણ માણુસ નકામા છે. "

" અંમા ! તેઓ બિચારા બહુજ મુસીબતમાં પડેલા છે" ખુરશીદ અને મીરસાહેબના સંબંધની વાત યાદ આવી જવાથી મેં કહ્યું " અને ખરેખર તેમના ઉપર બહુજ જુલમ ગુજર્યો છે. "

" કેવી મુસીબત ? "

" મારાથી એક ભુલ થઇ છે જે તમે માફ કરો તો કહું. "

" કહે જોઇએ ? "

" મીરસાહેબ ખુરશીદને અને ખુરશીદ મીરસાહેબને ચાહતી હતી તેથી ઉસ્તાદ ચુન્નાખાન અને નથન તેમનાથી બળવા લાગ્યા એટલે તેઓએ મીરસાહેબના ઉપર પોંહચીઓ ચોરી જવાનો આરોપ મુકીને તેમને સારી પેઠે બદનામ કરી દીધા. તે દીવસથી તેઓએ ખુરશીદને ત્યાં આવવું જવું બંધ કરી દીધું. આ બધી હકીકત મીરસાહેબે મને કહી ખુરશીદથી એક વખત મેળવી આપવાનું કહ્યું. જે ઉપરથી મેં ખુરશીદને પુછ્યું તો તેણીનું દીલ પણ મીરસાહેબની તરફથી સાફ જણાયું. તેથી હવે આપ રજા આપો તો એક દીવસે ખુરશીદ અને મીરસાહેબનો આપણે ત્યાં મેલાપ કરાવી આપું. "

અંમાએ મારી આ વાત ઘણીજ ધ્યાનપુર્વક સાંભળીને ચુપકીદી ધારણ કરી. તેથી હું બીકથી ધ્રુજવા લાગી અને હમણા માર પડશે એવા વિચારથી અર્ધી થઇ ગઇ; પરંતુ તેઓએ થોડીવાર સુધી વિચાર કર્યા બાદ ઘણીજ બેદીલીથી કહ્યું-

" ગવહર ! આ વાત ઘણીજ પેચદાર છે પરંતુ મીરસાહેબ આપણા

કહ્યા પ્રમાંણે એક કામ કરવાની કસમ ખાય તો ફરી ખુરશીદથી મેળવી આપવામાં કાંઇ હરકત જેવું નથી. કાલે મીરસાહેબ આવે તો પેહલાં તેમને કસમથી બાંધી લેજે અને ફેરી ખુરશીદનો મેલાપ કરાવજે. જ્યારે તેઓ કસમ લેવા સંબંધી પુછે તો કહેજે કે હું તમને નવાબ સાહેબની મુલાકાત કરાવી આપું તો તમે દરરોજ તેમની હીલચાલ ઉપર નજર રાખી દરેક વાતની બાતમી આપતા રહેજો. ગવહર ! જો મીરસાહેબ આ વાત કબુલ કરી લે તો ફરી ઇનશાઅલ્લાહ ફત્તેહ છે. ”

“ આપના કહ્યા પ્રમાણેજ કરીશ ” અંમાની વાતનો આ જવાબ આપી હું ભારે સોચમાં પડી ગઇ. અંમા રસોડામાં ચાલ્યા ગયાં તે બાદ અંમાની દરેક વાત ઉપર વિચાર કર્યો તો પોતાની નજર આગળ એક મોહટો ડુંગર ઉભેલો જોયો. ડિપ્ટીસાહેબ આવે તો તેમની સાથે મોહોબ્બતની વાતો કરવી સખતમા સખત મુસ્કેલ કામ જણાયુ. મારૂ દિલ અને રૂંવેરૂંવું નવાબની શોધમાં હતું તો ફરી હું ડિપ્ટીસાહેબની સાથે પ્યારની વાતો કેવી રીતે કરી શકું ? અને વળી પ્યારની વાતો પણ એવી રીતે કરૂં કે જેને ડિપ્ટીસાહેબ સત્ય સમજી લે. આ એક ન બનવા જેવી વાત હતી. વળી દિલમાં એવું પણ આવતું હતું કે ડિપ્ટી સાહેબ આવે તો તેમને સાફ કહી દઉં કે મને તો નવાબ અખતરઝમાનની સાથે મોહોબ્બત છે માટે તમારે મારી આગળ પ્યારની વાતો કરવી નહીં, અંમાએ તમોને આશા દેખાડી હોય તો તેમની પાંસે જાવ, મારાથી પ્યારની આશા રાખતા નહીં. વળી વિચાર આવતો હતો કે જો ડિપ્ટી સાહેબને મારા પ્રત્યે પ્રેમ નહોત, તો તેઓ મારા માટે આટલાં બધાં લુગડાં અને બીજી વસ્તુઓ શામાટે લાવત ? નહીં, તેઓ મને જરૂર ચાહેછે અને મારા પ્રેમમાં પડેલા છે. તેથી તેઓ આવે તો તેમની સાથે હસ્તા મુખે વાતચીત કરવી જોઇએ ”

આવા જુદા જુદા વિચારોમાં હું લિન બની હતી, કે પોતાની મેળેજ મારા દિલમાં નવી ઉમંગે જન્મ લીધો અને તેથી વિચારવા લાગી કે મારી બધી વાતો ફોગટની છે. હું જે કાંઇ વિચારો કરીશ તે નકામા છે, કેમકે અંમાએ જે કાંઇ કહ્યું છે તે પ્રમાણે કર્યા વિના છુટકો નથી, માટે તેને એવી રીતે કેમ ન કરૂં કે જેથી અંમા પણ ખુશી થાય અને ડિપ્ટીસાહેબ પણ રાજી થઇ જાય. આ વિચાર આવતાંજ લગાર નિરાત વળેલી જણાઇ અને ડિપ્ટીસાહેબ જલદી આવે એમ દિલ ચાહવા લાગ્યું. વળી આવી વાતોમાં કેવી મઝા પડે છે તેનો વિચાર કરી દિલમાં ને દિલમાં ખુશ થવા

લાગી. ડિપ્ટીસાહેબ આવશે તો હું આમ બેસીશ, અને તેમ વાતો કરીશ, તેમને આવી રીતે પ્યારની વાત કહીશ વીગેરે તરંગોમાં લિન બની હતી, કે એકાએક નવાબનો ખ્યાલ આવી જવાથી ચોંકી ઉઠી, દિલ ધડક ધડક થવા લાગ્યું, હાથ પગ ટાઢા પડી ગયા, ચેહરા ઉપર ઉદાસી ફરી વળી. એટલામાં "ગવહર! રસોડામાં આવીને બેસ અને ગરમ ગરમ રોટલીઓ ઉતરતી જાય તેમ તેમ ખાતી જજે" નો અમાનો સાદ સંભળાવાથી હું ઉઠી અને રસોડામાં જઇને ખાવા બેઠી. હું ખાણું ખાઇને પાણી પીવાને ઉઠીજ હતી, કે એટલામાં ઉસ્તાદજી આવ્યા અને આવતાંની સાથેજ બોલ્યા, "ગવહર! હમણા ડિપ્ટીસાહેબ આવે છે, માટે જલદીથી તારી જગ્યા ઉપર જઇને બેસ," આ સાંભળી હું પાણી પીને મારી જગ્યા ઉપર જઇને બેઠી અને પાન ખાઇને મીરસાહેબની લાવેલી ચોપડીઓને બેપરવાઇથી જોવા લાગી; એટલામાં સીડીનું બારણું ઉઘડવાથી મને જણાયું કે ડિપ્ટીસાહેબ આવ્યા છે. પણ હુ ચોપડીમાં મોહડું ઘાલીને બેઠેલી હોવાથી તેઓ એમજ સમજ્યા કે, તેમના આવવાની મને ખબર પડી નથી. તેથી તેઓ પહેલાં અંમાની પાસે ગયા અને સલામ કરી. જેના જવાબમાં અંમાએ દોઆઓ આપી મારી પાસે આવવાનું કહ્યું; એટલે તેઓ મારી પાસે આવ્યા. જ્યારે તેઓ છેક મારી પાસે આવી ગયા ત્યારે હું ચોપડીઓને બાજુએ મુકી ઉભી થઇ ગઇ અને તેમને વચલા ગાવતકીયાની પાસે બેસાડી તેમની સામી બાજુએ હુ બેસી ગઇ. ડિપ્ટીસાહેબે બેસતાંની સાથેજ મારાથી નજર મેળવીને કહ્યું,

"અલ્લાહ, અલ્લાહ! હું તો આ ચંદ્રસમાન ચેહરો જોવાને તલપી રહ્યો હતો પણ ખુદાનો શુકર કે આજે મારી આશા પુરી થઇ."

"ખુદાનો શુકર ફરી કરજો પહેલાં પાન તો ખાઇ લ્યો" આટલું બોલી મે પાન આપ્યું જે તેઓએ હસતા ચેહરે લઇને પોતાની આંખોએ લગાડયું અને ફરી તેને ચુંબન કરી ખાઇ ગયા. તે બાદ તેઓએ પોતાનો પ્યાર જાહેર કરતાં જુદાઇના રોદણા અને બેકરારીનું બ્યાન શરૂ કર્યું જે સાંભળતાંજ મેં ટણુકો કરતાં જવાબ આપ્યો.

"બસ રહેવા દો. નવાબને ત્યાં મુજરો હતો તે દીવસે ચીઠી લખીને મારી ઉમંગોનો નાશ કરી દીધો અને હવે બેકરારીનું બ્યાન કરી રહયા છો. ભલા! એતો કહો, કે તમને ત્યાં કોની બીક હતી? અને જો તમે આમ લોકોથી બીહતા ફરશો, તો ફરી કોઇ માણુસ તમારાથી કઇ આશાએ

મોહોબ્બત કરે !" મારા આ છેલ્લાં વાકય ઉપર ડિપ્ટીસાહેબ નરમ મેંસ જેવા બની ગયા અને હાથ જોડીને બોલ્યા, "જો મને એવી ખબર હોત કે મારા લખવાથી તમને ભોટું લાગશે તો હું એમ કદીએ લખત નહીં."

"તમને નવાબની બીક હશે !" મેં કહ્યું "પણ મને તો કોઇનીએ બીક ન હોવાથી તમારા સામું જોઇને સારી પેઠે ગાઇને બતાવવામાં લગારે કસર રાખી નહોતી."

"બેશક ! તે દીવસે તમે ગજબજ કર્યો, બધી મેહફિલની નજરો મારી તરફજ ચોંટી હતી."

"અને હાં. કહો તો ખરા, કે આપનાં બાઇજી કેવાં છે ?" દુર્ગાપાતરની યાદ દેવડાવતાં ચીડવવા ખાતર કહ્યું અને ફરી લગાર દુર ખસીને બોલી 'તવબા ! તવબા ! હું પણ કયાં આપની પાસે આવીને બેસી ગઇ ! આપતો બાઇજીના મળનારા, તેથી મારા બેસવાથી અભડાઇ જશો, માટે મારૂં દુર બેસવુંજ સારૂં."

બસ, આ વાકય ઉપર તો ડિપ્ટીસાહેબ બિલ્કુલ લટ્ટુ બનીને બોલ્યા "ગવહરજાન ! આ વાતોને મુકી દયો. હું તમારી અંમાની આગળ કસમ ખાઇને બંધાઇ ચુકયો છું માટે આવી વાતો ન કરો. મને બેહદ રંજ થાય છે, તમારા જેવી પરી પેકરને જોયા પછી બાઇજી તો શું, પણ હુરનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી." ફરી મને પોતાની પાસે બેસાડીને બોલ્યા, "તમારી કસમ ખાઇને કહું છું કે, હવે મને બાઇજી વાઇજી કોઇનો પણ ખ્યાલ નથી."

"ડિપ્ટીસાહેબ ! માફ કરજો, હું તો અમસ્થી કહેતી હતી" મેં ડિપ્ટીસાહેબની પાસે બેઠક લેતાં કહ્યું "ભલા ! આપને મારો ખ્યાલ ન હોત તો આટલાં બધાં લુગડાં અને બીજી વસ્તુઓની શા માટે તકલીફ લેત ? માશાઅલ્લાહ, બધી વસ્તુઓ સારી છે."

"અલહમ્દોલિલ્લાહ !" ડિપ્ટીસાહેબ ફુલણજી બનતાં બોલ્યા "તમોએ મારી લાવેલી વસ્તુઓ પસંદ કરી એ, મારા માટે બહુજ ખુશીની બીના છે, પણ હવે તમે તેને જલદીથી સીવડાવી લો, કે હું તમને તે લુગડાં પહેરેલાં જોઉં."

"અને હું આપને કયા લુગડાં પેહરેલા જોઉં ?" મેં કહ્યું "ડીપ્ટી સાહેબ ! આ જાડાં ઇગ્રેજી લુગડાં, જેવાં આપે પહેર્યાં છે તેવાં મને તો બિલ્કુલ પસંદ નથી."

ડિપ્ટીસાહેબે ઇંગ્રેજી લુગડાં ન પહેરવાનો ઇકરાર કરતા કહ્યું "હવેથી આવાં લુગડાં નહીં પહેરૂં. પણ તમે જેવાં પસંદ્ કરશો તેવાં પેહરીશ. જાણ્યામાં અત્યારે તમે મારાથી દુર દુર રહો છો તેનું પણ એજ કારણ હશે! જો અત્યારે હું અચકન અને પાટલુન પેહરીને ન આવ્યો હોત તો આજનો દિવસ બરબાદ ન થાત, પણ હશે જે થયું તે ખરૂં! કાલે જીંદગી રહે તો આવાં લુગડાં પેહરીને નહીં આવું." આટલું કહી ડિપ્ટી સાહેબે મારી ચોટલીના જમણી બાજુના આઠ દસ વાળ કાઢી મારા ગાલ ઉપર ફેલાવી દીધા અને ફરી નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યા "હાય! આવા મનહર ચેહરાના કુરબાન" હું શરમથી નીચી નજર કરીને બેઠી હતી તે આ સાંભળી વધારે શરમથી નીચી નમી ગઇ. અને નીચી નમી તો કયાં? તેમના પગો આગળ! ડિપ્ટીસાહેબે તરતજ મને પોતાની ગોદમાં લઇ લીધી, અને દિલ ખોલીને સારી પેઠે પ્યાર કર્યો. હું આવી રીતે ફસાઇ પડવાથી બોલી, "બસ, સાહેબ રહેવા દો. કોઇ માણસને આવી રીતે દબાવી પોતાના મનની ઉમંગો પાર પાડવી અને તેના ઉભરાઓનો વિચાર ન કરવો એ પણ એક જાતનો જુલમ નહીં, તો બીજું શું?" આ સાંભળતાંજ ડિપ્ટીસાહેબ બેતાબ બની ગયા. એટલામાં મને નવાબની યાદ આવી જવાથી કલેજામાં ગુપ્ત ફટકો લાગ્યો. તેથી હું મારી બધી બેશરમી તજી ડિપ્ટી સાહેબની પાસમાંથી હઠીને બાજુએ બેસી ગઇ; એટલામાં અંમા આવી ગયાં જેમને જોઇ ડિપ્ટીસાહેબે કહ્યું "આપ આટલીવાર સુધી કયાં હતાં?" તેઓએ આમતેમનો અમસ્થો જવાબ આપી મારી પાસે બેઠક લીધી, અને ફરી ડિપ્ટીસાહેબની આગળ તદન તુતે તુત જુઠા ગપ ગોળા ફેંકવા શરૂ કર્યા.

"જાનમાં જતી વખતે ગવહરે આપને બહુજ યાદ કર્યા હતા અને જ્યારથી આવી છે ત્યારથી પણ હજારો વખત યાદ કરી ચુકી છે. કોણ જાણે આજકાલની છોકરીઓ કેવી છે, કે બસ, જ્યાં કોઇથી જીવ મલ્યો, કે ફરી તેનીજ થઇ ગઇ. આપની લાવેલી બધી વસ્તુઓને સેંકડો વખત જોઇ ચુકી છે અને હમણાંજ મારી નજર બચાવીને દરેક વસ્તુને આંખોથી લગાવી રહી હતી. અમારા જમાનામાં તો એવું કાંઇએ નહોતું પણ હાલના બારીક જમાનામાં આવી છોકરીઓ થઇ છે. પ્યાર અને મોહોબ્બતને સંતાડી રાખવાની કાબેલીયતજ નથી."

ડિપ્ટીસાહેબ આ સાંભળીને ઘણાજ ફુલણજી બની ગયા અને ફરી મારી તરફ નજર કરીને બોલ્યા—

"એમને મારો આટલો બધો ખ્યાલ છે એ મારાં બહુ મોહટી ખુશ નસીબી છે. આ બધી આપના જેવા બુઝર્ગોની દોઆનીજ અસર છે."

"મારી ગવહર બાઈઓની પેઠે તડાક ભડાક નથી; પરંતુ ઘણીજ કમ બોલનારી તથા જેટલી વાત કરે છે તેથી દસઘણો વધારે દિલમાં ખ્યાલ રાખનારી છે.' આ સાંભળી ડિપ્ટીસાહેબે કહ્યું.

"હું પણ એવાજ માણસને પસંદ કરૂં છું અને હું પોતે પણ એવોજ છું." ફરી મારી સામુ જોઇને બોલ્યા "ત્યારે ફરી આ હીસાબથી આપણે બન્ને એકજ સ્વભાવના જણાઇએ છીએ." આ સાંભળી મેં શરમથી નીચી ગરદન કરી લીધી. ફરી અંમા ત્યાંથી જવા લાગ્યાં એટલે ડિપ્ટી સાહેબે કહ્યું "મારે આપની સાથે કાઇ વાત કરવી છે" આટલું બોલી તેઓ અંમાને લઇને દુર જઇને ધીમેથી વાતો કરવા લાગ્યા. પેહલાં તો મને તેમની વાતો ઉપર કાંઇ ખ્યાલ ન આવ્યો, કેમકે તે વખતે હું આ વિચારમાં પડી હતી કે, આજની આ વાતોનું કોણ જાણે કેવું પરિણામ આવે છે? પણ ફરી જ્યારે મેં નજર ઉઠાવીને જોયુ તો અંમાના હાથમાં ડિપ્ટી સાહેબને નોટોનું બંડલ આપતા જોયા અને તેના જવાબમાં અંમાને આ બોલતાં સાંભળ્યાં કે, "હમણાજ આટલી બધી શી ઉતાવળ છે? ધીમે ધીમે થઇ રહેશે. દેર આહે દુરૂસ્તા હે (દેર આયદ દુરૂસ્ત આયદ)" આ સાંભળતાંજ મારા જીગરમાં ચિન્તાએ વાસો કર્યો, ચેહરા ઉપર ઉદાસી છવાઇ ગઇ. આ બન્ને જણ ખુશી ખુશી થઇ જુદાં થયાં. અંમા રસોડામાં ગયાં અને ડિપ્ટીસાહેબ મારી પાસે બેસીને પ્યારની વાતો કરવા લાગ્યા; અને ફરી મારા હાથને પોતાના હાથમાં લઇ મારા હાથની વીંટીઓ અને છીલ્લાઓની તારીફ કરવા લાગ્યા. ફરી મારા કમીસના કફને ખોલી મારાં કાંડાંને ચુંબન કરી આંખોએ લગાડયાં, તે વખતે મને ઉસ્તાદજીની તે તરકીબ યાદ આવી ગઇ; જે તેઓએ નવાબના માટે બતાવી હતી. તેથી મેં તેમને કહ્યું,

"જે હાથમાં સાધારણ પોંચીઓ સિવાય ચુડીઓ, કાંકણીઓ અને કડાં નથી તે કાલા કાલા હાથને શું પ્યાર કરોછો? અંમા તો દરરોજ કહેછે કે, તને કાંકણીઓ, કડાં વીગેરે બનાવી આપીશ પણ અત્યાર સુધી બનાવ્યાં નથી" આટલું બોલી મેં મારા હાથને ખેંચી લીધો આ જોઇ ડિપ્ટીસાહેબ પેહલાં તો લગાર થોભ્યા પણ ફરી બોલ્યા—

"ગવહરજાન! ખુદા ચાહશે તો સઉ સારૂં થશે. તમારી અંમાએ.

બધી વાતો મંજુર કરી છે એટલે હવે ગભરાવાની વાત નથી." આ સાંભળી મને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું તેથી લગાર ગુસ્સાથી બોલી—

" અંમાને તો બસ પોતાનાજ હાથ ગરમ કરવાની ચિંતા પડેલી છે."

આટલું બોલી હું તરતજ અચકી પડી અને ફરી આળસ ખાઇ ગાવતકીયા ઉપર માથું રાખીને ટેકાથી બેસી ગઇ. આ જોઇ ડિપ્ટીસાહેબ મગરૂરી ધરાવતાં બોલ્યા,

" કરૂંગા મેંભી તેરા એકહી લહુ પાની
જો દમમેં દમ મેરે અય તેગે યાર બાકી હે "

આ શેર પઢી તેઓ મારી આગળ વધવા લાગ્યા. તે વખતે હું વિચારોના વમળમાં ક્યાંથી ક્યાં પોંહચી ગઇ હતી, અંમા અને અંમાની દરેક વાત ઉપર ગુસ્સો આવી ગયો હતો, ડિપ્ટીસાહેબનો ચેહરો ઝેર સમાન લાગતો હતો તેથી ડિપ્ટીસાહેબનો આગળ વધેલો હાથ દુર ખસેડી દઇ બુમ મારીને ખસી ગઇ. આ જોઇ ડિપ્ટીસાહેબે કહ્યું,

" શું નવાબસાહેબ યાદ આવી ગયા કે ? "

" ડિપ્ટીસાહેબ ! બીજાનું નામ લેનાર તમે કોણ ? " મેં ગુસ્સાથી કહ્યું " તમોએ મને શુ સમજી લીધી ? લગાર સીધા બેસો. "

ડિપ્ટીસાહેબ આ સાંભળી અજાયબીમાં પડીને બોલ્યા " ખરેખર તમે તો ગુસ્સામાં આવી ગયાં ! "

તે વખતે મારા મનમાં તો આવ્યું કે, બેચાર એવી સંભળાવું, કે ડિપ્ટીસાહેબ દુમ દબાવીને નહાસી જાય, પણ ફરી તેઓ અંમાને કહી દેશે અને અમા જુલમનો વરસાદ વરસાવશે એવો ખ્યાલ આવી જવાથી ગુસ્સાનો ઘુંટડો પી જઇ વાત ફેરવતાં બોલી,

" નહીં, હુંતો આ કહુંછું કે આપ નવાબનું નામ ન લ્યો. અમા સાંભળી લેશે તો ખોટું માનશે કેમકે તેઓ નવાબથી ગિડાય છે. રહી, મને હાથ લગાડવાની વાત; તો તેના માટે અત્યાર સુધી જે કાંઇ થયું તે ખરૂ. હવે તમે જ્યાં સુધી દુર્ગાપાતર અને તમારે શો સંબંધ હતો તે. તથા નવાબને ત્યાં મુજરામાં તમે એટલા બધા દબાયલા કેમ રહ્યા હતા ? તેનું કારણ નહીં જણાવો ત્યાંસુધી તમારી સાથે દુરથીજ અલેક સલેક રહેશે."

આં સાંભળી ડિપ્ટીસાહેબ હસી પડયા, અને મારા માથાંની કસમ આઇને નીચે પ્રમાણે સત્ય હકીકત કહેવા લાગ્યા—

" ગવહરજાન ! તે દીવસે જે મીરઝા સાહેબ મારી સાથે આવ્યા હતા તેઓજ મને દુર્ગાને ત્યાં લઇ ગયા હતા, પણ પાછળથી તેઓએ આવવું જવું બંધ કરી દીધું; કેમકે દુર્ગા તેમનાથી કાંઇ બીજીજ આશા રાખતી હતી અને તેઓ પોતે તો સુરી માણસ હતા તેથી તેઓએ મને આગળ ધકેલી પોતે આવવા જવાનું બંધ કરી દીધું. હું પણ લગભગ દસવીસ વખત એને ત્યાં ગયો હઇશ. તેપણ મીરઝા સાહેબના કહેવાથીજ તેની ખબર અંતર પુછવા ગયો હતો, તેથી કાંઇ વધારે થયું હોય તો તમે ચાહો તે કસમ ખાવા તૈયાર છું. મેં કાલે. એક માણસની જુબાને સાંભળ્યું છે કે દુર્ગાએ મીરઝા સાહેબને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા હતા પણ આ વાત મારા માનવામાં આવતી નથી. મીરઝા સાહેબ પણ મારાથી મળ્યા નથી. નહીંતો તેમને પુછીને બધી હકીકત જાણી લેત. "

" એતો થયું ! પણ નવાબસાહેબથી આટલું બધું છાનું મળવાનું કારણ ? " મેં પુછ્યું.

" ગવહર ! તે સબંધી ન પુછો. " ડિપ્ટીસાહેબે કહેવાના અખાડા કરતાં કહ્યું " તેઓ મારા નહાનપણના મિત્ર છે તેથી તેમનો ભેદ ખુલ્લો થાય તે મને સારૂં લાગતું નથી. "

" વાહ ! હુંતો પુછ્યા વગર નહીં રહું. શું આપે ત્રીયા હઠ સાંભળી નથી ? "

" પણ ખુદાની કસમ ખાઇને કહો કે, હું તેમને નહીં કહું. "

" હા. હવે કહો જોઇએ. "

" અસલ વાત આ છે કે, ઘણા લાંબા સમયથી અખતરઝમાન તમારી બહુજ તારીફો કરતો હતો, અને જે દીવસે પેહલી વખતે તમારે ત્યાં આવ્યો તે દીવસે તો તમારી તારીફોનાં દફતર ખોલીને મારા નાકમાં દમ લાવી મુકયો. ભોગજોગે તેજ સાંજરે અમોએ તમને પંડીતના કુચા આગળ જોયાં. રાત્રે નવાબને ત્યાં ખાવાની પાર્ટી હોવાથી અમે ત્યાં ગયા અને જ્યારે નવાબની આગળ તમારા મનહર ચેહરાની દરેક નિશાનીઓ બયાન કરી ત્યારે તેને યકીન થઇ ગયું કે તે તમેજ હતાં અને અમને પણ પુરેપુરૂં યકીન જામી ગયું, કે નવાબ જેની તારીફો કરતો હતો તે પણ તમેજ હતાં. બીજા દીવસે સવારે ખસુસ કરીને અમે તમારે ત્યાં આવ્યા. ત્રીજા પોહરે નવાબ તમારે ત્યાં થઇને અમારી પાસે આવ્યો અને તમો તેને

ચાહો છો એ વાત કહી પોતાનાં સદ્‌ભાગ્ય ઉપર ખુશી થઇ રહ્યો હતો. તે વખતે અમે વિચાર કર્યો કે, જો તમારી ત્યાં આવવાની હકીકત અમે કહી દઇશું તો, નવાબ અમને દેખાડવાની જે ઇચ્છા ધરાવતો હતો તેમાં નાસીપાસ પામશે; તેથી અમે ચુપ થઇ ગયા અને ફરી તમને પેલી ચાઠી લખી. અખતરઝમાનની ટેવ એવીજ છે કે, મહિના બે મહિનાના માટે નવા માશુકનો ગુલામ બની જાય છે, પણ તે બાદ કાંઇએ મળે નહીં. તેની આદત તદન આ મીસરાને મળતી છે.

આંધી કી તરાહ ગાઇ તબીયત જીધર આઇ

માટે ગવહરજાન! તમે તેનાથી ચેતતાં રહેજો. લગાર ખુબસુરત અને દેખાવડો હોવાથી રખે એની જાળમાં ફસાઇ પડતાં!"

ડિપ્ટી સાહેબની આ વાતો કેવી રીતે મેં સાંભળી તે મારૂંજ દિલ જાણે છે. તેઓએ બધી વાતો કસમ ખાઇને સાચી કહેલી હોવાથી મને તેના ઉપર ભરૂસો આવી ગયો; પરંતુ નવાબના સંબંધમાંજ છેલ્લી વાત કહી હતી તે માનવામાં લગાર આનાકાની કરી રહી હતી અને તેમની દરેક વાતને દિલમાં સોચી રહી હતી. નવાબની ચાલચલણ માટે શંકાને જન્મ આપું એ મારૂં દિલ કબુલ કરતું નહોતું; તેથી મેં ડિપ્ટી સાહેબની વાતોના જવાબમાં કહ્યું—

"ખેર! બિચારો નવાબ મારૂં શું કરી લેશે? મારે ને એને એવો ધાડો સંબંધજ કયાં છે? પણ અત્યારે આપે જે જે વાતો કહી તેઓએ મારા મનમાં પેદા થએલી શંકાઓનો તોડ કરી દીધો તે માટે આભાર માનું છું."

હું અહીંજ સુધી કેહવા પામી હતી, કે તે દીવસે ડિપ્ટીસાહેબની ચીઠી લઇને જે છોકરો આવ્યો હતો તે હાંફતો હાંફતો અંદર દાખલ થયો અને ડિપ્ટીસાહેબને કહેવા લાગ્યો—

"હુઝુર! આપના મામાસાહેબ આપની નોકરીની ખબર લાવ્યા છે તેથી ચારે બાજુએ આપની શોધ થઇ રહી છે. મને ખબર મળતાંજ હું અહીં દોડતો દોડતો આવ્યો છું માટે ચાલો."

આ સાંભળતાંજ ડિપ્ટીસાહેબ જવાને માટે ઉઠયા, એટલામાં અંમા પણ મુબારકબાદી આપતાં આવી પહોંચ્યાં મેં પણ નીચી નજરોએ મુબારકબાદી આપી, જેનો એહસાન માનતાં ડિપ્ટીસાહેબ વિદાય થયા.

ડિપ્ટીસાહેબ ગયા તેને ચાર પાંચ દીવસ થઇ ગયા એટલે અંમાને

ચેન પડયું નહીં, તેથી તેઓએ ઉસ્તાદજીને ડિપ્ટીસાહેબના ઘર ઉપર મોકલ્યા. જ્યાંથી ખબર મળી કે, ડિપ્ટીસાહેબ, ડિપ્ટીકમીશ્નર ડીસ્ટ્રકટમાં ગએલા હોવાથી તેમને મળવા માટે ગએલા છે, અને ત્યાંથી આવીને અમૃતસરમાં તેહસીલદારના હોદ્દા ઉપર જશે. આ સાંભળી મને લગાર નિરાંત વળી. ડિપ્ટીસાહેબના જવા પછી મીરસાહેબ અને ખુરશીદની મુલાકાત થઇ ગઇ. અને આઠમે દસમે દીવસે મારા ભણાવવાના ટાઇમ ઉપર મુલાકાત કરવાનુ મુકરર થઇ ગયું. જેથી મીરસાહેબ ઘણીજ ખુશીની સાથે મને ભણાવવા લાગ્યા. અને ત્રીજા પહોરે ઉસ્તાદજી તેમને શીખવાડવા જતા હતા. આ ચાર પાંચ દીવસમાં મીરસાહેબ સિવાય કોઇ આવનાર જનાર ન હોવાથી આખો દીવસ ફુરસદ રહેતી હતી. ડિપ્ટીસાહેબે આણેલાં લુગડાં સીવવાને આપી દીધાં હતાં અને ઘણીજ તાકીદથી તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. અંમા તથા ઉસ્તાદજીમાં ખાનગી વાતો વધી પડી હતી અને તેથી મારો જીવ ગભરાતો હતો. હું દર વખતે એજ વિચારમાં રહેતી હતી કે કોણ જાણે હવે શું થશે? અંમા અને ડિપ્ટીસાહેબની તે દીવસની વાતોનો જેમ જેમ વિચાર કરતી હતી તેમ તેમ નવાબનો ખ્યાલ મજબુત થતો હતો; અને ધીમે ધીમે મને જણાયુ કે, હું તો નવાબની અમાનત છું. અને જો આ અમાનતમાં ખ્યાનત થઇ ગઇ તો ફરી હું નવાબને શુ મોહડું બતાવીશ! એ ખ્યાલ આવતાંજ બીકથી થરથર ધ્રુજતી હતી. દરરોજ આવાજ વિચારોમાં આખો દિવસ પસાર થતો હતો. એક દીવસે ત્રીજા પોહોરે હું એકલી બેઠી હતી એટલામાં દાદર ઉપર નીચલો સાદ સંભળાયો.

" અચો શેઠ અચો, હી મકાન તાયફેજો આય. "

આ સાદ સાંભળી હું ભારે સોચમાં પડી ગઇ કેમકે મેં કોઇ દીવસે આવી ભાષા સાંભળી નહોતી તેથી આ ભાષા બોલનારા કેવા માણસો છે તે જોવાને માટે ઉભી થઇ ગઇ. તે વખતે અંમા અને ઉસ્તાદજી સોનીને ત્યાં ગએલા હોવાથી આખા ઘરમાં હું એકલીજ હતી. થોડી વારમાં ચાર માણસો ઉપર આવ્યા જેઓમાં ત્રણ માણસ તો પચીસથી ત્રીસ વરસની વયના હતા અને એક આશરે સત્તર અઢાર વરસની વયનો હતો જે સત્તર અઢાર વરસની વયનો હતો તે ગોરા રંગનો તથા હાથપગે સારો હતો; માથા ઉપર આશરે ત્રીસ ચાલીસ રૂપીઆની કસબી ટોપી મુકી હતી અને તે એટલી બધી વાંકી મુકી હતી કે, દુરથી જોનારને ઉઘાડું માથુ હોવાનું યકીન થતું હતું. પોલકાં અને બડમોના છેહગામાં જે ઝાલર લગા-

ડવામાં આવે છે તે ઝાલરવાળી ઉંચી મુરવાળ અને તેના ઉપર એક નીચું પહેરણ પહેર્યું હતું અને પહેરણ ઉપર બસ્સો ત્રણસો રૂપીઆનો સદરીઓ અને તેમાં સોનાનો જાડો અછોડો લટકી રહ્યો હતો. હાથમાં હીરા તથા માણેકની ચારપાંચ વીંટીઓ તથા પહેરણમાં પોખરાજનાં બટન લાગેલાં હતાં. ટુંકમાં એટલુંજ કે, તે છોકરો હીરામાણેક અને સોના તથા કસબ, ઝીંક ટીકીમાં લેસ થઇને આવેલો હતો; તેની સાથવાળા ત્રણે માણસો તેના જેવાજ ઘાટના સાદા લીબાસમાં હતા. જ્યારે તેઓ ચારે જણા ઉપર આવ્યા ત્યારે મેં તેઓને અદબની સાથે સલામ કરી વચમાં બેસાડયા; અને હું સામી બાજુએ પાનદાનની પાસે બેસી પાન બનાવવા લાગી. આવી રીતે લગભગ પા કલાક ગુજરી ગયો પરંતુ તેઓ કાંઇ વાતચીત કરતા ન હોવાથી મને બારે અજાયબી ઉપજી પણ ફરી તેઓ ઉર્દુ નહીં જાણતા હશે એવો વિચાર આવવાથી ચુપકીદી ધારણ કરી લીધી. અને પાન તૈયાર થઇ ગએલા હોવાથી આપ્યાં. તે બાદ તેમાથી એક લાલ સદરીઆવાળાએ કહ્યું, જે હું તેમનીજ સુફીયાની ઉર્દુમાં ઉતારી લઉં છું.

"હમેરે સેટ તમેરા ગાણા સુણનેકો આયે હેં વાસ્તે તમેરે ઉસ્તાદજીયુકો બુલાવ." હું તરતજ તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગએલી હોવાથી બોલી,

"મારી અમ્મા તથા ઉસ્તાદજી બહાર ગએલા છે તેથી તેઓ આવે ત્યારે તેમને કહેજો."

"બીબી! તમેરા નામ કયા હે?" કાળા સદરીઆવાળાએ પુછ્યું.

"મને ગવહર કહે છે,"

"હમેરે મુંબઇમેં ભી એક ગવહર હે."

"તો શું આપ મુંબઇના રહીશ છો?"

"મુંબઇકે તો નહીં પણ હમ લોગાં કાઠીયાવાડમે ધોરાજી શહેરકે રહેણેવાલે હેં ઓર મેમણ હેગે." લાલ સદરીઆવાળાએ કહ્યું

"ધોરાજીકા નામ તમને નહીં સુણ્યા હે?"

જો કે આ વાકયમાં મને પુરેપુરી સમજ પડી નહીં, તોપણ હું એટલું સમજી ગઇ કે તેઓ "તમે અમારા ગામનું નામ નથી સાંભળ્યું" એમ કહેવા ચાહતા હતા તેથી મેં કહ્યું,

"ના!"

"હમેરા ધોરાજી શહેર બડા શોખીન હે, ઓર વાં બડાબડા રંડીલોગ આવતે હે, ઓર હમમેં રૂપીઆ પેદા કરતે હે. કયા તમેરેકું ખબર નહીં હે?"

"જી ના, હું તો આજેજ સાંભળું છું."

"હમેરે લોગાં બોત કદરદાન હે હજારોં રૂપીએ એક પળમેં દે દેતે હે. યે હમેરે કાસુપેઠ (પેલા છોકરાની તરફ ઇશારો કરતાં કહ્યું) ભી બડે શોખીન આદમી હે અભી ઇતીજ ઉમરમેં હજારોં રૂપીયે દે દીયે હે."

બેશક! ખાનદાની માણસો એવાજ હોયછે. અમે લોકો પણ એવાજ કદરદાનોના તાબેદાર છીએ."

"તમેરી ઉમર તો નની હે પણ બોલતે અચ્છે હો" પેલા કાસુશેઠે કહ્યું "હમ ભી તમેરા નામ સુણકે આયે હે."

આ વાકય ઉપર મને લગાર હસી આવી, પણ હસીને દબાવતાં બોલી,

"બહુ મોહટી મહેરબાની થઇ," મેં પુછ્યું "આપ દીલ્લીમાં શા માટે પધાર્યા છો!"

"હમેરા બેપાર હે ઓર યે આદમી હમેરે મુનીમ હે."

"શાનો વ્યાપાર છે?"

"અનાજ ઓર કરીઆણેકા."

જો કે હું પાછલા શબ્દના અર્થ સમજી શકી નહીં પણ તે ફરીથી પુછવાના અખાડા કર્યા, એટલામાં ફરી પેલા કાસુશેઠ બોલ્યા—

"હમેરી એસી ખુસી હે, કે હમ તમેરેકું ધોરાજી લેજાવે."

"દાણા પાણી હશે તો આવીશ."

આ વાતો ચાલી રહી હતી એટલામાં અંમા અને ઉસ્તાદજી આવ્યા અને પારકા માણસોને બેઠેલા જોઇ તેઓ પણ ત્યાંજ આવ્યાં અને સલામ કરીને બેસી ગયાં. એટલે મેં ઉસ્તાદજીને તેઓ ગાણું સાંભળવા આવ્યા છે તે કહ્યું જે સાંભળી તેઓએ કહ્યું,

"હુઝુર! અત્યારે અમારે એક જગ્યાએ મુજરામાં જવું છે તેથી ગાણું સંભળાવવાનું બની શકે તેમ નથી પણ ઇનશા અલ્લાહ કાલે આપ પધારો તો મોહટી મહેરબાની."

"અચ્છા ઉસ્તાદજી! તમેરી એસી મરજી હે તો એસાહી સહી." આટલું બોલી તેઓ ચારે જણા લગાર ખાટા દીલે ઉઠયા અને પોતાની

ભાષામાં કાંઇક બોલતાં બોલતાં ચાલ્યા ગયા. તેમના જવા પછી તરતજ અંમાએ ઉસ્તાદજીને કહ્યું,

"ગબ્બર માણસો જણાય છે માટે લગારે ખબર તો કાઢો કે ક્યાં ઉતરેલા છે?"

ઉસ્તાદજી તરતજ નીચે ગયા અને અર્ધા કલાક પછી પાછા આવીને બોલ્યા—

"મેં બધું ઠેકાણું પુછી લીધું છે તેઓ પરમ દહાડે આવવાનું કહી ગયા છે, અને માણસો ઘણા કામના દેખાય છે."

આટલું બોલી અંમાના ઇશારાથી ઉસ્તાદજી પાછા બહાર ચાલ્યા ગયા. અંમાએ રસોડામાં જઇને પોતાના હાથે પાણી ગરમ કર્યું અને ફરી સીડીને સાંકળ દઇ મને બોલાવીને કહ્યું "લે લગાર માથું ધોઇ નાખ." આ સાંભળી મને ભારે અજાયબી ઉપજી; કેમકે સાંજના પાંચ વાગી ચુક્યા હતા. ઠંડીનું જોર હતું તોપણ હું લાચાર થઇ ઉઠી અને માથું ધોવા બેઠી એટલે અંમા પણ મારી પાસે આવીને મારૂં માથું ધોવા લાગ્યાં. તે વખતે તેઓએ મારી સાથે એવી એવી વાતો કરી કે જે મારા કાનોએ કોઇ કાળે પણ સાંભળી નહોતી; અને હું અજબ થઇ રહી હતી કે તેઓ અંમા થઇને આ શું કહી રહ્યાં છે! અંમાની વાતો સાંભળીને આજની ગરબડની ખબર પડી ગઇ અને તેથી મારૂં કલેજું ધ્રુજવા લાગ્યું. જીગરમાં ચીંતાએ વાસો કર્યો, અને મને સ્વપ્નામાં પણ આ વાતનો ખ્યાલ નહોતો, કે હું નવાબ સાહેબની અમાતન છતાં અંમાની આગળ લાચાર બનીને જોતીજ રહી જઇશ. નવાબ પણ ભુલાવામાં રહેશે અને ડિપ્ટીસાહેબ વચમાં કુદી પડી મારા જીગરમાં હોળી સળગાવશે.

સાંજના છ વાગ્યામાંજ ખાણું ખાઇ કરીને બધા પરવારી ગયા અને ઉસ્તાદજીએ બીજા સાઝંદાઓને મારી તબીયત ઠીક ન હોવાથી આજે તાલીમ લઇ શકશે નહીં એવું બહાનુ બતાવી જલદીથીજ વિદાય કરી દીધા અને રાતના આઠ વાગ્યામાં તો સપાચટ મેદાન થઇ ગયું. જે ઘર રાતના બાર-એક વાગ્યા સુધી તબલા, સારંગી અને આ આ આ ના સાદોથી ગુલજાર બની રહેતું હતું તે મકાન રાતના આઠ વાગ્યામાંજ સુનસાન બની ગએલું હોવાથી સારૂં લાગતું નહોતું. લગભગ સાડાઆઠ વાગ્યાના શુમારમાં હું ઉદાસ ચેહરે મારા પલંગ ઉપર જઇને પડી તે વખતે પલંગની પાસેના ટેબલ ઉપર પાન, ફુલ, અત્તર તથા મીઠાઇ વીગેરે જોઇ મને આજની ગરબડ વિષે

ખાત્રી થઇ ગઇ. હાય! તે વખતે મારી હાલત કેવી થઇ હતી, કે કાંઇ બ્યાન કરી શકતી નથી. પલંગ ઉપર પડતાંજ મેં મારા દિલમાં નવાબની સાથે વાતો કરવા માંડી. તે વખતે હુ નવાબને હાથ જોડીને મનમાને મનમાંજ વીનવી રહી હતી કે "ખુદાના વાસ્તે તમે મારી તરફ શંકાની નજરે જોતા નહીં; હું તદ્દન લાચાર છું. આજે જે કાંઇ કારસ્તાની થવાની છે તે બધી અંમાની મહેરબાની છે. તેઓએજ મને આ પ્રપંચની જાળમાં ફસાવી મારો શિકાર કરવાની પયરવી કરી છે. તોપણ જો તમે અત્યારે એકાએક આવી જાવ તો તમારી અમાનત સલામત રહી જાય; અને હુ તેમના પંજામાંથી છુટી શકું છુ." હું આવીજ વાતો કરતી કરતી રડવા લાગી અને રડતાં રડતાંજ નિદ્રાવશ થઇ ગઇ. કોણ જાણે હું ક્યાં સુધી આવી હાલતમાં પડી રહી? પણ લગભગ સાડાદશ વાગ્યાના શુમારમાં મારા સુવાના રૂમનાં બારણાં બંધ થવાના ખડખડાટથી હું જાગી ઉઠી અને ઉઠીને જોઉ છું તો ડિપ્ટી-સાહેબ બારણાં બંધ કરી મારા પલંગની પાસે આવી રહ્યા છે તે વખતે તેઓએ જુની ફેશનનો હિન્દુસ્તાની લિબાસ પહેરેલો હતો અને લુગડાંમાં એટલું બધું અત્તર નાખેલું હતું કે જેની સુગંધથી આખો રૂમ મહેકી ઉઠયો હતો. તેઓએ ગળામાં ફુલનો હાર પહેર્યો હતો અને આવી રીતે ભપકાબંધ બનીને મારા પલંગપર આવીને બેસી ગયા. હું તેમને મારી પાસે બેઠેલા જોઇ ધડકતી છાતીએ અને ધુજતા શરીરે ઉઠીને બેઠી એટલે તેઓએ એક હાયકારો ખેંચી પોતાના ગળામાં પહેરેલો હાર મારા ગળામાં નાખી દેતાં કહ્યું, "ખરેખર કોઇ શાયરે આ શેર મારા માટેજ કહેલો લાગે છે કે,

અય શમ્આ તેરી ઉમ્ર તબઇ હે એક રાત
રોકર ઝુઝાર યા ઉસે હંસકર ગુઝાર દે

ગવહરજાન! કાલે સવારે દસ વગ્યાની ગીડીમાં અમ્રતસર તરફ કુચ છે ફરી કોણ જાણે ક્યારે મેલાપ થશે, માટે આજે મને ખુશી કરવો ન કરવો તમારા હાથમાં છે."

પેહલા તો છાતી અને શરીર ધરૂજી રહ્યું હતું પણ આ સાંભળીને શરીરનું લોહી પણ ઉડી ગયું. પેશાની અને આખા શરીરમાં પરસેવાના ઝોબેઝોબ ફરી વળ્યા તોપણ લગાર હિમ્મતથી અચકાઇ અચકાઇને નીચી નજરોએ જવાબ આપ્યો,

"આપને નોકરી મળી ગઇ એ સાંભળી ઘણીજ ખુશી થઇ છે. અમ્રતસર દીલ્લીથી કાંઇ દુર નથી. આપ જ્યારે ચાહો ત્યારે રજા લઇને આવી શકો છો."

"ગવહરજાન! રજા મળવી સહેલ નથી તેથી કોણુ જાણે હવે ક્યારે મેલાપ થાય છે!"

"જો આપથી ન અવાય તો મનેજ ત્યાં બોલાવી લેજો." આ જવાબ મેં એટલામાટે આપ્યો કે ડિપ્ટીસાહેબ આજની રાતને જરૂરી ન સમજે અને આજનું કામ ફરી બીજા પ્રસંગ ઉપર મુકરર રાખે; પણુ દિલ જે ચહાય છે તે થતું નથી, તેથી મેં ઘણુંએ ફાંફાં માર્યા અને ડિપ્ટીસાહેબને બહુએ સમજાવ્યા પણુ છઠ્ઠીના લખેલા લેખ ટળ્યા નહીં. અને તેથી સવારમાં ઉઠીને જીગરનાં આંસુઓ કાઢી, રડતાં રડતાં મારે આ શેર પઢવો પડયો

અસીર પંજએ ઓહદે શબાબ કરકે મુઝે
કહાં ગયા મેરા બચપન ખરાબ કરકે મુઝે

સવારમાં લગભગ અગ્યાર વાગે ઉઠી અને હાથ મોં ધોઇ કરીને પાન ખાવાને બેઠી તો બંગડીઓના કટકા નજરે પડી ગયા (જે, દાસીએ રૂમમાંથી વાસીદું વાળતી વખતે પલંગપરથી ઉપાડીને બહારના હોલમાં ફેંક્યા હતા) જે જોતાંજ રાતની વાત યાદ આવી ગઇ જેથી મારા જીગરમાં હોલવાયેલી હોળી પાછી સળગી ઉઠી, પરંતુ હવે શું થઇ શકે? જે થવાનું હતું તેતો થઇ ચુક્યું. આખો દીવસ દીલગીરીમાં પસાર થઇ ગયો. ઘરના માણુસોએ પણુ મારી સાથે વાત કરી નહીં તેથી આખો દીવસ હું ચોરની પેઠે રહી. મીરસાહેબ ભણાવવાને માટે આવ્યા હતા પરંતુ મારી તબીયત ઠીક ન હોવાનું બાહનું કરી ઉસ્તાદજીએ બારોબાર વિદાય કરી દીધા હતા. તે બાદ તેઓ દરરોજ આવતા હતા, પણુ મને ભણાવીને તથા ખુરશીદની તારીફના બેચાર શબ્દો કહી ચાલ્યા જતા હતા આવી રીતે ઘણા દીવસ પસાર થઇ ગયા. પણુ એટલામાં પેલા કાસુશેઠ અને તેમના ગોઠીયાઓ ગાણું સાંભળવા માટે આવી પહોંચ્યા જેથી તેમની ફેન્સી વાતો તથા સંગીતથી અંજાણુ પણુ હોવા છતાં પણુ પોતે મહા મોહટા સમજનારા હોવાનો ડોળ વીગેરે જોઇ મારી દીલગીરીમાં ફેર પડવા માંડયો કોણુ જાણે કાસુશેઠ મારી કઇ વાત ઉપર રીઝા થઇ ગયા, કે જેથી અંમા તથા ઉસ્તાદજીને આ વાતની જાણુ થતાં તેઓએ જોતજોતાંમાં તેમનું બસ્સો ત્રણુસો રૂપીઆનું પાણી કરી નાંખ્યું, જેથી તેઓએ આવતું બંધ કરી દીધું એટલે ફરી તબીયત ગભરાવા લાગી. પણુ આ વખતે અંમા તથા ઉસ્તાદજીએ ગાવા બજાવવામાં સખત મહેનત લેવા માંડી જેથી ધીમે ધીમે ડિપ્ટીસાહેબવાળી વાત ભુલવા લાગી. મારે ત્યા રાતે કોઇ ગાણું સાંભળવા આવે કે

ન આવે તોપણ ઉસ્તાદજી અને તેમના ગોઠીયાઓ તાલીમ આપવાને બહાનેજ મને ગવાડતા હતા, જેથી પહેલાં તો લોકો નીચે ઉભા રહીને સાંભળવા લાગ્યો, પણ ધરી તેઓએ મારે ત્યાં આવવું શરૂ કર્યું. લોકોના આવવાથી અને મારૂં ગાણું સાંભળીને તારીફ કરવાથી મારા ઉત્સાહમાં વધારો થવા લાગ્યો, અને હું બધી વાતો ભુલીને ગાવા બજાવવાનીજ ધુનમાં રહેવા લાગી. આ ગઝલને આવી તરઝમાં ગાઇશ અને આ ઠુમરીને આવી રીતે બતાવીશ એવાજ વિચારોમાં રાત દીવસ પસાર થવા લાગ્યા. લોકો આવશે તો આવી રીતે બેસીશ, ફલાણી વાતો કરી તેમની પાસેથી પૈસા કઢાવીશ, પાન આવી રીતે આપીશ અને આમ અંદાની સાથે સલામ કરીશ વીગેરે બાબતોના ઉલટ ફેરમા રહેવાથી દીવસો કયાં પસાર થતા હતા તે જણાયું નહીં. નાચ મુજરામાં પણ લોકો બોલાવવા લાગ્યા અને ટુંક મુદતમાંજ મારી ગણત્રી પણ નાચ મુજરા વાળીઓમાં થઇ ગઇ. વળી મારી ગાએલી ગઝલો અને ઠુમરીઓ લોકોને એટલી બધી પસંદ પડી ગઇ કે લોકો રસ્તામાંથી ગાતા પસાર થતા હતા. જે સાંભળી મારા આનંદનો પાર રહેતો નહીં. ખાસ કરીને આ ગઝલતો બહુજ પ્રખ્યાત થઇ ગઇ હતી.

ફના કયસી બકા કયસી, જબ ઉસ્કે આશના ઠયરે
કભી ઇસ ઘરમેં આ નીકલે' કભી ઉસ ઘરમેં જા ઠયરે
ન ઠયરા વસ્લ કારા અબ, કત્લહી પર ફયસલા ઠયરે
કહાંતક દીલ મેરા તડપે, કહાંતક દમ મેરા ઠયરે
સફેં આરાસ્તા હોને લગીં, જબ એહલે મેહશરકી
જમાકર એક ટુકડી હસરતોં, કી હમ જુદા ઠયરે
તહે ખનજર ભી મુહ મોડા, ન કાતિલકી ઇતાઅતસે
તડપનેકા કહા તડપે, ઠેહેરનેકા કહા ઠયરે
હકીકત ખોલદી આઇનએ, વેહદતને દોનોંકી
ન તુમ હમસે જુદા ઠયરે, ન હમ તુમસે જુદા ઠયરે
શબે વસ્લત કરીબ આને, ન પાયે કોઇ ખિલવતમેં
અદબ હમસે જુદા ઠયરે, હયા તુમસે જુદા ઠયરે
ઉઠો જાવો સિધારો કયોં, મેરે મુર્દેપે રોતે હો
ઠેહેરનેકા ગયા વકત અબ, અગર ઠયરે તો કયા ઠયરે
અમીર આયા જો વકતે બદ, તો સબને રાહલી અપની
હઝારોં સેંકડો મેં દર્દો, ગમ એક આશના ઠયરે

નવાબ સાહેબ લાહોર ગયા તો ત્યાંથી આવવામાં મહિનો દોઢમહિનો થઇ ગયો, પણ તેટલા અરસામાં મને તેમજ મારા ઘરમાં કોઇને પણ તેઓ યાદ આવ્યા નહીં. કેમકે નાચમુજરાની ધુન તથા તેમાં થતી આવકના લીધે નવાબનો ખ્યાલ રહયો નહીં. મારા રંગરૂપમાં અને કદ વીગેરેમાં પણ હવે વધારો થવા લાગ્યો અને મઝાક મશ્કરીમાં પહેલાં કરતાં મારૂ દિલ વધારે લાગવા માંડયુ. વળી આટલા દીવસમાં મે એક નવી વાત આ પ્રાપ્ત કરી લીધી કે, કોઇપણ માણસની સાથે વાત કરતી તો વાત કર્યા પેહલાં ગરદનને મચક આપી લટકો કરતી હતી. મારા મોંહડાં ઉપર મારા રંગરૂપ અને નાચ ગાણાની તારીફ કરનારની મુલાકાતોથી, નાચમુજરામાં ખાતર બરદાશથી, મઝાક મશ્કરીની વાતોથી, સારામાં સારાં લુગડાં પહેરવાથી ઉત્તમ પકવાનો જમવાથી, સાંજના બની ઠનીને હસ્સાબંધ બહાર ફરવા જવાથી મારામાં પેહલાં કરતાં જમીન આસમાનનો ફેર પડી ગયો, અને તેથી દીવસ, ઇદ અને રાત શબેબનાતની પેઠે પસાર થવા લાગી. જ્યારે અંમાએ મારી આવી સ્થિતી જોઇ ત્યારે મકાનની ટાપટીપમાં પણ વધારો કરી દીધો અને મારા ઉત્સાહમાં વધુને વધુ વધારો થતો ગયો.

નવાબ સાહેબ લાહોરથી આવ્યા તો ફરમાયશોથી ભરપુર આવ્યા. જેથી તેમની સારી પેઠે ખાતર બરદાશ કરવામાં આવી, અને અંમાએ તેલ માશ અને કુંડો મોકલવાની તજવીજ કરી પણ જ્યારે નવાબે પોતાનાં મકાન ઉપર મોકલવાથી ઇન્કાર કર્યો ત્યારે અંમાએ અમારા મકાન ઉપરજ કરી દીધું. નવાબ સાહેબ મારાથી મળ્યા તો તેમના આનંદનો પાર રહયો નહોતો. મહિનો દોઢમહિનો પંજાબમાં રહેલા હોવાથી ચેહરાના રંગરૂપમાં ઘણો વધારો થયો હતો, વળી જે કામ અર્થે ગયા હતા તે પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે ફતેહ થએલું હોવાથી તેમની ખુશીનો પાર નહોતો. પેહલા દીવસેજ તેઓએ મારાથી મળતાં કહ્યું,

ગવહરજાન ! હવે મને કોઇપણ વાતની ચિંતા રહી નથી. ખુદાતાલાના ફઝલો કરમથી મારી સઘળી જાગીર અને બીજી બધી માલમીલ્કત મારા સ્વાધિનમાં આવી ચુકી છે; અને એક ગામના માટે જે કેસ ચાલતો હતો તેનો ચુકાદો પણ મારાજ લાભમાં થયો છે, તેથી હવે મને કોઇની પરવા રહી નથી. આઠદસ દીવસમાંજ દીવાનખાનાને વિલાયતી ફરનીચરથી શણુગારીશ અને ફરી અયશોઅશરતમાં જીંદગી પસાર કરીશ."

લાહોરથી આવ્યા બાદ નવાબ સાહેબ દરરોજ ત્રીજા પહોરે મારે ત્યાં

આવતા હતા, અને કલાક દોઢ કલાક સુધી મારી સાથે પ્યારની વાતો કરતા હતા. જેથી હું પણ નવાબસાહેબની સાથે સારી પેઠે હળી મળી ગઇ, અને આખો દીવસ તેમનાજ વિચારોમાં રહેવા લાગી તેઓ દરરોજ નવી નવી વસ્તુઓ ખાવા:પીવાની લાવતા હતા. અંગુરની પેટીઓ, નારંગી, સંતરા, અનનાસ વીગેરે જાતના મેવા ઢગલે ગઢલા પડી રહેતા હતા. સર્વે જાતની મીઠાઇઓનો કોઇ ભાવ પણ પુછતું નહોતું. ડિપ્ટીસાહેબ જે લુગડાં મારા માટે લાવ્યા હતા અને જેને અંમાએ આપની પધરામણીની ખુશાલીમાં મે સીવડાવેલાં છે એમ નવાબને કહ્યું હતું તે લુગડાં નવાબે ફેશન વિરૂધ્ધ જાહેર કરી, ઉમદા અતલસ અને રેશમી લુગડાંના બે જોડા બનાવી આપ્યા, તથા ખાસ બોસ્ટોકની રેશમી ગાદીવાળી સ્લીપરની બે જોડ લાવી આપી. ટુંકમાં એટલુંજ કે થોડા દીવસમાંજ નવાબે મારી હાલતમાં બહુ મોહટો ફેરફાર કરી આપ્યો, અને પોતે પણ સારી પેઠે બની ઠનીને રહેવા લાગ્યા. જુની ડોગકાર્ટ અને વીકટોરીઆને કાઢી નાખી, નવી ઇંગ્લીશ બનાવટની વીકટોરીઆ તથા ડોગકાર્ટ ખરીદી હતી. બે વેલર ઘોડાની જોડી પણ ભારે કીંમત આપીને લીધી. નોકર ચાકરોમાં પણ વધારો કરી દીધો; અને આવી રીતે ઠસ્સાથી રહેવા લાગ્યા. બીજે ત્રીજે મારો મુજરો પણ થતો હતો. નવા નવા દોસ્તો થવા લાગ્યા. ઉજાણીઓ અને પ્રાર્ટીઓ ઉડવા લાગી, અને એક અમીરો કબીરની પેઠે જીંદગી ગુજારવા લાગ્યા.

એક દીવસે દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ત્રીજા પોહોરે નવાબ મારે ત્યાં આવ્યા, હું વચલા હોલમાં તેમની વાટ જોઇને બેઠી હતી; પરંતુ તેઓ આવતાંની સાથેજ સીધા અંમાની પાસે અગાસીમાં ગયા અને તેમના વાણના ખાટલા ઉપરજ બેસીને ધુસપુસ ધુસપુસ વાતો કરવા લાગ્યા. હું વાટ જોઇને બેસીજ રહી, પણ તેઓ લગભગ સાંજ સુધી આવ્યા નહીં, તેથી મને બહુજ ખોટું લાગ્યું; અને જ્યારે સાંજરે તેઓ અંમાની પાસેથી ઉઠીને મારી પાસે આવ્યા ત્યારે મેં સીધી રીતે વાત પણ કરી નહીં. જેથી તેઓ શરમાતા શરમાતા ચાલ્યા ગયા. તેજ સાંજરે ઉસ્તાદજી મને તાલીમ આપી રહયા એટલે અંમાએ ખુલ્લી રીતે મારી સામે મારા અને નવાબના સંબંધની વાત કરી. અને જોડા વીગેરેની રકમ તથા ઓળખાણ, પીછાણ અને ભાઇબધોના જમણ વીગેરેની વાતચીત કરવા માંડી તથા જમણવારના ખર્ચનો હિસાબ કર્યો. આ સાંભળી મારા દિલમાં ફરી હોળી સળગી ઉઠી. જો કે આ બધી વાતો મને હદથી વધારે આનંદ આપનારી હતી અને

જેને સાંભળી મારી ખુશીનો પાર રહયો નહોતો; પરંતુ તેથી ઉલટી રીતે હોળી સળગાવવાનું મુખ્ય કારણ પેલી ડિપ્ટી સાહેબ વાળી વાત હતી અને તેજ વાત મારી ખુશીને દિલમાં ફેરવી નાખતી હતી. તે દીવસ પછી હું નવાબની સાથે ખુલ્લી રીતે મળવા લાગી અને નવાબ પણ મારી સાથે ઉઘાડે છોગે મળવા લાગ્યા. ઉસ્તાદજી તથા અંમાએ પેહરો ચોકી કરવાનું કામ મુકી દીધુ. બેચાર દીવસમાંજ આ સંબંધની ખબર બીજી તવાયફોમાં ફેલાઇ ગઇ. ખુરશીદે જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેણી મારી પાસે આવતી અને મશ્કરીઓ કરતી હતી. જે દીવસે ખુરશીદ ત્રીજા પોહોરે નવાબસાહેબની મોજુદગીમાં આવતી અને તે વખતે તેણી મને બનાવતી ત્યારે હું અંદર ને અંદર મનમાંજ આનંદ પામતી હતી. તે દીવસો એટલા બધા આનંદમાં પસાર થયા કે, જ્યારે તેની યાદ થતી ત્યારે એક ઝીણી હાય નીકળી જતી હતી. દસપંદર દીવસ પછી જોડો તૈયાર થઇ ગયો અને એક શુભ દીવસ નક્કી કરી અમા તથા ઉસ્તાદજીએ સઘળો સામાન તૈયાર કરી દીધો. ઘરમાં કઢાઇ ચઢાવવામાં આવી અને બધી ઓળખાણ પીછાણની નાત જાતવાળીઓ ભેગી થઇ. ખુરશીદે મારો ચોટલો ગુંથ્યો, અને હાથ પગમાં મેંહદી લગાવી. મારી સઘળી સાહેલીઓએ આખી રાત ગાવા બજાવવામાં પસાર કરી. સાંજે નવાબસાહેબ વહેલાસર આવી ગયા હતા તેથી બધી જણીઓએ તેમને સારી પેઠે પજવ્યા અને તેજ શોરબકોર અને ખુશાલીના ધુમધડાકામાં નવાબ તથા મને, આખી રાત પસાર કરવી પડી. તે રાતના આનંદ, ખુશી અને હર્ષનું હું કાંઇ બ્યાન કરી શકતી નથી. નવાબ તો આનંદમાં સમાતાજ નહોતા, પરંતુ મારા આનંદનોએ કાંઇ પાર નહોતો. અત્યાર સુધી હું એમજ સમજતી હતી કે, મને એકલીનેજ નવાબ સાહેબ પ્રત્યે પ્યાર છે. પરંતુ આજની રાતના વર્તાવથી મને ખાત્રી થઇ ગઇ કે, નવાબ સાહેબ મારા ઉપર જેટલો પ્યાર રાખે છે તેટલો પ્યાર મારો નથી. હું તે રાતનું વર્ણન કાંઇ કરી શકતી નથી. પણ જો તેવીજ રીતે આખી જીંદગી પસાર થઇ હોત તો કેવું સારૂં થાત?

સવારમાંજ ઉસ્તાદજી અને અંમાને મુબારકબાદી આપવા માટે લોકો આવવા માંડયા. નીચ લોકોનો હક આપવા તથા ઓળખાણ પીછાણવાળામાં હીસ્સા વહેંચવા કરવામાં અંમાને બપોર થઇ ગયા. આખો દીવસ બાપડી ખુરશીદ મારા શણગારમાંજ ગુંથાએલી રહી અને જ્યારે હું બની ઠનીને તૈયાર થઇ ગઇ ત્યારે, બધા ભાઇબંધો અને તવાયફોની સામે મારી નાકની

નથની કાઢીને કાંટો પહેરાવ્યો. એટલે બન્નાએ મળીને મુબારકબાદીનાં ગીતો ગાયાં અને સઘળા હસીખુશીથી વિદાય થયા.

યાં ફી યાં અબ રેહને દો
આગે બાકી કેહને દો

દરમહિને બસ્સો રૂપીઆ ઉપરાંત નવાબ સાહેબ અમારી સેંકડો ફરમાયશો પુરી કરતા હતા. ઇદ, બકરીઇદ અને ખેલ તમાશા તથા મેળા ખેળાનું બધું ખર્ચ આપતા હતા. તથા અમે જેવી રીતે રાજી રહીએ તેવી રીતે બધી ખાતર બરદાશ કરતા હતા. તેથી પાંચ છ મહિનામાંજ મારા ઘરની તદન કાયા પલટી ગઇ. ઉંચામા ઉંચાં ફરનીચર અને બિલોરી સામાનથી મારૂં મકાન શણગારી દીધું હતું તેથી આખી ચાવડીમાં મારૂં મકાન પેહલા નંબરનું ગણાવા લાગ્યું. લુગડાંલત્તાં અને દરદાગીનાની ખોટ રહી નહીં. અયશ અયશરતની બધી વસ્તુઓ તથા દર વખતે નવાબની ખાતર બરદાશથી મારા રંગરૂપ અને ચેહરા મોહરામાં એટલો બધો ફેરફાર થઇ ગયો કે, જે માણસોએ મને વરસ દોઢ વરસ ઉપર જોઇ હતી તેઓ મુસ્કેલથી ઓળખી શકતા હતા. મારી ઉગતી જુવાની, ચેહરાની ચમક, દિલની ઉમંગો વીગેરે જોઇ નવાબ સાહેબ દરવખતે આ શેર પઢતા હતા

હર અદા મસ્તાના સરસે પાઉંતક છાઇ હુઇ
ઉફ્ તેરી કાફિરની જવાની જોશપર આઇ હુઇ

તે વરસમાં અમે ફુલવાળાના મેળામાં જે ઠાઠથી ગયા તે ખરેખર જોવા લાયક હતો. કુતુબસાહબમાં બંગલાને જેવી રીતે અમોએ શણગાર્યો હતો તેવી રીતે આજસુધી ભાગ્યેજ બીજા કોઇએ શણગાર્યો હશે. તે મેળામાં સેંકડો માણસોનાં મોંહડાંથી મેં પોતે સાંભળ્યું હતું કે " નવાબવાળી ગવહરે બધા બંગલાઓના શણગારને શરમમાં નાંખી દીધાછે. " એ સિવાય " નવાબવાળી ગવહર" મારૂં નામ પડી ગયું તેથી હુંતો ખુશી થતીજ હતી. પરંતુ નવાબસાહેબ પોતે પણ ઘણોજ આનંદ પામતા હતા. કુતુબસાહબમાં, નફીરીવાળાને અમોએ ભારે દુપટ્ટાઓ ઇનામમાં આપ્યા જેથી અમારી આબરૂમાં ઘણોજ વધારો થઇ ગયો અને એવીજ બેચાર ઉદારતાની વાતો પ્રખ્યાત થઇ જવાથી અમારો ડેરો કાયમ થઇ ગયો.

હવે લગાર મીરસાહેબની હકીકત પણ સાંભળો ! મારૂં ભણવું ગણવું તો આવી નવી વાતોમાં પડવાથી નામનુંજ રહી ગયું હતું. પરંતુ બાપડા મીરસાહેબ દીવસમાં એક વખત તો જરૂર આવી જતા હતા અને બીજે

ત્રીજે ખુરશીદ આવીને એકાંતમાં કલાક અર્ધો કલાક મુલાકાત લેતી હોવાથી તેઓ ખુશી ખુશી રહેતા હતા. અને એજ લાલચમાં અમારા ઘરનાં ઘણાં કામકાજ કરી આપતા હતા. મારા અને નવાબના સંબંધને થોડાજ દીવસ ગુજર્યા હશે, કે એટલામાં અંમાએ એવી બાજી રચી, કે જેથી મીરસાહેબ નવાબસાહેબના નાકના બાલ બની ગયા. પેહલાં તો ઉસ્તાદજી મીરસાહેબને ઘેર શીખવાડવાંને જતા હતા, પરંતુ ફરી એવી બાજી રચવામાં આવી કે જેથી નવાબસાહેબ પોતે પણ ઉસ્તાદજીની પાસે શીખવા લાગ્યા. જેથી મીરસાહેબ પણ નવાબસાહેબને ત્યાંજ જઇને શીખી લેતા હતા. અંમાએ મીરસાહેબની મારફતે નવાબની માલમિલ્કત અને જાગીરની બધી બાતમી મેળવી લીધી અને એક એવી યુક્તિ કરી કે, જેથી જાળમાં ફસીને નવાબે ખુશી ખુશી થઇ પોતાનું બે હજાર રૂપીઆની કીંમતનું મકાન મારા નામ ઉપર કરી આપ્યુ.

મકાન કબજે કરવાનો કીસ્સો આવી રીતે છે કે, એક દીવસ નવાબના આવવાના વખતથી દશેક મિનિટ પહેલાં અંમાએ મને કહ્યું,

"તું અંદર જઇને મોઢું બનાવીને સુઇ રહે."

"આમ સુઇ રહેવાથી શું થશે?" મેં પુછ્યું.

"તે પુછવાની કાંઇ જરૂર નથી. માત્ર હું જેટલું કહું છું તેટલુંજ કર." અંમાએ કહ્યું "અને રડવાનો ડોળ કરી સારી પેઠે ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડજે-"

"પણ કારણ તો કહો!"

"બસ, હું કહુ છું તે કર."

આ સાંભળી હું અંદર પલંગ ઉપર જઇને ઓઢણામાં મોઢુ લપેટીને સુઇ ગઇ. ઉસ્તાદજી વચલા હોલમાં છોકરાંની પાસે પગ દબાવવા લાગ્યા અને અંમા મોઢું બગાડીને રસોડામાં બેઠાં. લગભગ ચારવાગ્યાના શુમારમાં નવાબ આવ્યા તો બનાવટી શણગાર કરીને હું તેમને માન આપવા દાદર સુધી ગઇ; અને નતો ઉસ્તાદજીએ છેક નીચે નમીને ફરશી સલામ કરી, નતો અંમાએ દોઆઓ આપી. જેથી તેઓ બહુ મોહટી અજાયબીમાં પડીને અંદર આવતાંજ બોલ્યા,

"કેમ! આજે છે શું? આમ બધાં ચુપાચુપ કેમ છો?"

આનો જવાબ અંમા સિવાય બીજું કોણ આપે! પરંતુ તેઓએ નવાબના સવાલનો કાંઇએ જવાબ ન આપતાં મને સારી પેઠે ગુાળો દીધી

અને ફરી વચલા હોલમાં આવી ઉસ્તાદજીને ઉઠાડ્યા અને મને પણ બેચાર હાંકો મારી. આ તાલ જોઇ ફરી નવાબે કહ્યું,

"કાંઇ કહેશો ! આંજે છે શું ?" ફરી ઉસ્તાદજી કે જેઓ આંખો મસળતાં મસળતાં આળસ ખાઇ રહ્યા હતા તેને કહ્યું "ઉસ્તાદજી ! ખેર તો છે ?"

"જી, હુઝુર ! લગાર અમસ્થોજ સુઇ રહ્યો હતો."

ઉસ્તાદજીએ ઘણીજ બેપરવાઇ અને અજાણુપણાથી જવાબ આપ્યો. તે બાદ અંમાને ફરી નવાબે પુછ્યું તો તેના જવાબમાં અંમાએ કહ્યું,

"નવાબસાહેબ ! ખુદા આપને સલામત રાખે, આપે તો ગવહરના મિજાજને તદ્દન બગાડી નાંખ્યો છે. હવે તેના વિચારો તો અમીરી બની ગયા છે તેથી તે અમો લોકોમાં રહેવા લાયક નથી." ફરી મને બુમ પાડતાં કહ્યું, "લે ચાલ, બહાર આવ ! અંદર ક્યાંસુધી રડતી રહીશ?"

આ સાંભળી નવાબ ગભરાઇને અંદર દોડી આવ્યા અને મને પ્યાર કરીને કાંઇ પુછવા ચાહતાજ હતા, કે મેં તેમના ખભા ઉપર હાથ મુકીને રડી દીધુ અને ફરી તેમના સમજાવવાથી નિશ્વાસ નાંખતી તથા હાયકારા ભરતી બહાર આવીને બેઠી. એટલે નવાબે અંમાને પુછ્યુ,

"હવે આ ભેદ કહો તો કાંઇ ખબર પડે."

"હુઝુર ! હુંતો સો વાતની એક વાત જાણુંછું." અમાએ કહ્યું "ગવહરનો મિજાજ હુઝુરેજ બગાડયો છે. તો હવે હુઝુર પોતેજ એના મિજાજને પુરા પડે. અમે તો આવી મિજાજીથી ધરાઇ ગયા."

"એટલે કાંઇ ખુલાસો કરશો કે નહીં ? કાંઇ કહેશો કે નહીં?"

'કેમ નહીં કહું ! આપને નહીં કહું તો કોને કહીશ ?"

અંમાએ ખુશામદથી બનાવટ કરતાં કહ્યું "વાત બીજી કાંઇ નથી, પણ માત્ર એટલીજ છે કે, આજે ઉસ્તાદજીએ બહારથી આવીને ચણગારી મુકી અને કહ્યું કે બઢીઓના કટડામાં પેલી હયદરજાને એક મકાન ખરીદ કર્યું તેના ખત ઉપર આજે શાખ કરવા હું પણ ગયો હતો. બસ આ સાંભળતાંજ ગવહર હઠ લઇને પડી છે; અને ત્યારથીજ કહે છે કે હવેથી હું પણ આ ઘરમાં નહીં રહું. કેમકે પેલી બન્નાજાને ઘર લીધું, નંનીજાને ઘર લીધું, આબાદી પહેલાંથીજ ઘરના ઘરમાં રહે છે, નસીબન કુતરાવાળીએ પણ ઘર લીધું, પરંતુ એ તો ખેર, પણ આજકાલની આવેલી હયદર પણ

ઘર રાખે અને હું આ ભાડાની મેડી ઉપર રહું! બસ મારે નથી રહેવું. આવી નકામી હઠ લઇને સવારથી પડી છે માટે હવે તો ખુદા હુઝુરને સલામત રાખે. આપ પોતેજ એને સમજાવો ”

“ હયદરનો સબંધ કોની સાથે છે? ” નવાબે પુછ્યું.

“ એક પંજાબી વેપારી સાથે. કોણ જાણે એનું નામ શુ છે! ” ઉસ્તાદજીએ જવાબ આપ્યો.

“ બસ એટલા ઉપરથીજ તો ગવહરે હઠ લીધી છે ” અંમા બોલ્યાં “ અને તેથીજ કહી રહી છે કે, આજકાલના આવેલા અને પાઇ પાઇમાં સુઇદોરો વેચનારા પોતાની મળનારીને મકાન આપે અને હું એક આલીખાનદાનના નવાબની મહોબ્બતનો દમ ભરૂં તો ભાડાના મકાનમાં રહું? ”

અંમાનું આ ધતિંગ સાંભળી નવાબની દાઝ ખાતાં મેં કહ્યું “ હું કયાં કહું છુ કે હમણાંજ મકાન ખરીદી આપે, પણ મેં તો આ ચાવડીની મેડી ઉપર રહેવાના સોગન ખાધા છે અને મનમા પાકો ઇરાદો કરી લીધો છે કે મેડી ઉપર ન રહેતાં મકાનમાંજ રહીશ. ફરી ભલેને તે ભાડાનુજ કેમ ન હોય!! ’

“ લ્યો સાહેબ! આ વળી નવોજ બુટ્ટો ઉડાવ્યો ’ ઉસ્તાદજી લગાર બગડીને મારી તરફ આંખો કાઢતાં બોલ્યા “ બેગમસાહેબ માટે ભાડાનું મકાન શોધતા ફરો, કે જેથી લોકોને ખાત્રી થઇ જાય કે નવાબ સાહેબ સાથે લડાઇ થઇ છે અને બીસાહેબ મુફલિસ બની ગયાં છે. તેથી મેડીનુ ભાડુ ન આપી શકતા હોવાથી ભાડાના મકાનની શોધ ચલાવી રહ્યાં છે.” ફરી મારા તરફ જોઇને કહયું “ ગવહર! આવા અપશુકનના શબ્દો કહેતાં શરમ નથી આવતી? ”

“ ઉસ્તાદજી! આ રાંડ એવીજ છે.” અંમા ગુસ્સાથી બોલ્યાં “ પોતે શું કહી રહી છે તેનું પણ ભાન નથી.”

“ એમાં તે વળી શું મોહટી વાત છે? કે આપ લોકોએ નકામી બકબક શરૂ કરી દીધી ” નવાબસાહેબે ઉસ્તાદજી અને અંમાને શાંત પાડતાં કહયું “ મારૂં એક મકાન બિલ્લીમારોના મહોલ્લામાં છે, તે જો ગવહરજાનને પસંદ પડે તો અબઘડી ખાલી કરાવી આપું.”

“ જ્યાં પેલા તારકશનુ કારખાનું છે ત્યાં, કે? ” ઉસ્તાદજી ખુશી થતાં બોલ્યા.

"હા તેજ." નવાબસાહેબે કહયું "તમોએ કયારે જોયું?"

"એક દીવસે હું ગયો હતો તો ત્યાં આપને ઉભેલા જોયા હતા." ઉસ્તાદજીએ ફરી મારી તરફ જોઇને કહયું "ગવહર! ખુદાની સોગન મકાન એવું સરસ છે કે તું ખુશ ખુશ થઇ જઇશ."

"લે, હવે તારી હઠ પુરી થઇ, ઉઠ નવાબ સાહેબને સલામ કર." અંમાના કહેવાથી મેં નવાબ સાહેબને સલામ કરી એટલે ફરી અંમાએ નવાબ સાહેબને કહ્યું "હુઝુર! આટલી મહેરબાની ન કરતા તો કોણ જોણે આની હઠ કયારે પુરી થાત! સવારથી ધુમ મચાવી દીધી હતી."

આ વાતચીત પુરી થવાના આઠ દસ દીવસ પછી સારાં શુકન જોઇને અમે નવાબ સાહેબવાળા મકાનમાં રહેવા ગયાં. નવાબ સાહેબે તે મકાનનું વેચાણખત વીગેરે પણ મારા નામનું કરી આપ્યુ અને મકાનનાં ફરનીચર તથા શેતરજી ગાલીચા વિગેરેની પણ ગોઠવણુ કરી આપી અને અમે હસી ખુશીથી નવા મકાનમાં રહેવા લાગ્યાં.

મીરસાહેબે આ મકાનમાં પણ આવવું જારી રાખ્યું હતું, પરંતુ લગાર ઉદાસ રહેતા હતા. કેમકે આ મકાનથી ખુરશીદનું ઘર દુર પડતું હતું તેથી તેણી બીજે ત્રીજે આવી શકતી નહોતી. વળી એક બે વખતે એવું પણ થયું કે, તેણી આવી તો મીરસાહેબ ન મળ્યા, અને મીરસાહેબ આવ્યા તો ખુરશીદ ન મળી. તેથી મીરસાહેબ પહેલાંની પેઠે પ્રફુલ્લિત દેખાતા નહોતા. જ્યારે પણ મીરસાહેબ આવતા ત્યારે તેમનો કાયદો હતો કે ખુરશીદનીજ વાતો કરતા હતા અને તે પણ તારીફથી ભરેલી અને ચુન્નાખાનની બુરાઇઓ કરતા હતા. પરતુ એક દીવસે આવ્યા તો પોતાના કાયદા વિરૂદ્ધ મારાથી મોહોબ્બત કરવા લાગ્યા, અને મારા હાથને પોતાના હાથમાં લઇ મારાં નાજુક આગળાંની તારીફ કરવા મંડી પડયા. વળી મારા મનહર ચહેરા અને સુંદર લિબાસની તારીફમાં પણ એક બે શબ્દો કહી ઠંડો નિશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા "અફસોસ! નવાબસાહેબના સબબથી હું તમારી સાથે હસી ખુશીથી વાત પણ કરી શકતો નથી." આ સાંભળતાંજ મને બહુજ ખોટું લાગ્યું અને મનમાં આવ્યું કે મીરસાહેબના હાથને તરછોડી સારી પેઠે ખોખરા કરી નાખું, પણ ફરી વિચાર આવ્યો કે, મીરસાહેબની મારફતે પોતાની મતલબ પાર પડતી હોવાથી અંમા તેમની બહુજ ખાતર બરદાશ કરે છે તેથી હું જો તેમને ગાળો આપીશ તો ફરી અંમા મારી ખબર લઇ નાંખશે. આવો વિચાર કરી મેં બનાવટથી હસતાં હસતાં કહ્યું

" કાં, મીરસાહેબ ! આ શું ? દીવાના તો નથી થયા ? ખુરશીદમાં કીડા પડી ગયા કે આપને બીજીની સાથે હસવા બોલવાની જરૂર પડી!!"

"ગવહરજાન ! તમે તો દરવખતે મશ્કરીઓ કરો છો. ફરી ભલેને બીજાના જીવ ઉપર પણ કેમ ન બની જાય?"

"ત્યારે શું ખુરશીદને બોલાવી મંગાવું ?'

" ફરી તેજ વાત! ખુદા વાસ્તે તેનું નામ ન લ્યો મારા તનબદનમાં આગ લાગે છે."

ઓહો ! એટલું બધું !" મેં અજાયબીથી પુછ્યું " તે દીવસે તો આપ ખુરશીદની સાથે પ્યારની વાતો કરી તેના પગ ઉપર માથું મુકતા હતા અને એટલાજ દીવસમાં આ શુ થઇ ગયું ?"

" હવે ખુરશીદ અને મારૂ મળવું કયામતમાં થશે."

" કાંઇ કહેશો ? કે બસ અમસ્થાજ બોલ્યા જશો !"

' મને શરમ આવે છે" નીચી નજરો કરતાં મીરસાહેબ બોલ્યા "કાલે રાત્રે પેલો બદમાશ નથ્થન મળ્યો હતો, તેણે મને જોતાંજ બેચાર ગાળો આપી અને ધરી કહ્યું કે, અમને બધી ખબર પડી ચુકી છે હવે ખુરશીદ ગવહરના મકાન ઉપર પગ મુકે તો પહેલાં તેના જીવની ખેર નથી. આટલું કહી તે બદમાશે મને દસવીશ ગાળો આપી, અને તમો લોકોને પણ સારીપેઠે અપશબ્દોથી યાદ કર્યા."

" અને આપ કાંઇપણ બોલ્યા નહી ?"

" બદમાશની વાતોનો જવાબ આપવો અકલમંદનું કામ ન હોવાથી હું તેની ગાળો સાંભળીને ચાલ્યો આવ્યો."

" બેશક ! એવુંજ ઘટારત હતું." મેં મીરસાહેબને દીલાસાના રૂપમાં કહ્યું "આ વાત સાંભળી મને ઘણીજ દિલગીરી ઉપજી, પણ જો મારી પાસે બેસવાથી આપને આનંદ થતો હોય તો હું હાજર છું."

" પણ આપની પાસે બેસવાથી નવાબ સાહેબને ખોટું લાગશે."

કોણ જાણે હું મીરસાહેબની વાતનો શો જવાબ આપતી અને મીરસાહેબ પણ મને શું શું કહેતા, કે નોકરે વરદી પહોંચાડતાં કહ્યું.

" મીરઝાસાહેબ પધાર્યા છે અને બહાર દેવડીમાં ઉભા છે."

હું આ સાંભળતાંજ ખુશીથી ઉભી થઇ ગઇ અને અંદરથી પોકારી

કહી "પધારો સાહેબ! આપના માટે વરદી મોકલવાની જરૂરત નથી" મીરઝા સાહેબ આ સાંભળતાંજ શરમાતા શરમાતા અંદર આવ્યા, પણ મેં જોયું કે મીરઝાસાહેબનાં આવતાંજ મીરસાહેબના ચહેરા ઉપર હવાઇઓ ઉડવા લાગી, અને તેઓ ઉઠીને જવા લાગ્યા; પણ મીરઝાસાહેબના આ કહેવાથી "જો મારા આવવાથી આપની વાતોમાં ખલલ પડી હોય તો હું પોતેજ જાઉં છું" બેસી ગયા. અને ફરી મેં મીરઝાસાહેબની મીઝાજ પુરસી કર્યા બાદ પુછ્યું,

"આપ લાંબી મુદત પછી પધાર્યા, કાંઇ ગુસ્સે તો થયા નથીને? આ મકાનમાં તો જાણ્યામાં અગાઉ પધારેલા નથી!"

"હું ગુસ્સે શા માટે થાઉં, અને જો થાઉં તો આપના ઉપર? ન બનવા જેવી વાત!" મીરઝાસાહેબે જવાબમાં કહ્યું ' માત્ર દુન્યવી ઝગડાઓમાં ફસાએલો હોવાથી આવી શકયો નથી." આટલું કહીને મીરઝા સાહેબે મકાનની સારી પેઠે તારીફ કરી અને મને મુબારકબાદી આપતા કહ્યું "અસલમાં વાત આ છે કે તમારૂં પહેલુ મકાન સરીઆમ રસ્તા ઉપર હતું જેથી આવતાં લગાર વિચાર પડતો હતો; પરતુ આ મકાન એવી સરસ જગ્યાએ આવેલુ છે કે અહીં આવતાં કાંઇપણ વિચારની જરૂરત નથી. તેથી ખુદા ચાહશે તો કોઇ કોઇ વખત આવતો રહીશ."

મીરઝા સાહેબ અને મારી વાતો સાંભળી મીરસાહેબ ઉઠવા ચાહતા હતા તેથી છેવટે મેં તેમને લગાર ગુસ્સાથી રજા આપી દીધી. મીરઝા સાહેબે પણ બેસવાની બોહોંસ ન કરી તેથી તેઓ ચાલ્યા ગયા. આ વખતે મીરસાહેબનું જવું મને બહુજ પસંદ પડયું કેમકે મારે મીરઝા સાહેબથી ડિપ્ટી સાહેબ અને દુર્ગાની વાતો પુછવી હતી, તેથી મીરસાહેબના જતાંજ લગાર પણ સબર કર્યા વિના મેં શરમાતાં શરમાતાં પુછ્યું.

"આપના ડિપ્ટી સાહેબ કયાં છે. કાંઇ કાગળપત્ર આવે છે કે?"

"મારા ડીપ્ટી સાહેબ કે કોઇ બીજાના! લગાર વિચાર કરીને કહો જોઇએ?"

"જો આપની એવીજ ઇચ્છા હોય તો મારા ડિપ્ટી સાહેબ, ચાલો આપ રાજી થયા? પણ એ તો કહો કે છે તો સારા? કયાં સુધીમાં આવશે?

"હવે એમના આવવાનું શું ઠેકાણું? એ પોતે તો ગયાજ હતા, પાછળથી તેમનો સરસામાન પણ ગયો"

"એટલે ?'

"શું તમને ખબર નથી" મીરઝા સાહેબે સાદગીથી કહ્યું "પરમ દહાડે દુર્ગા પણ અમરતસર ગઇ !"

"તો શું તેઓ અહીં હતા ત્યારે દુર્ગાની સાથે તેમનો સંબંધ હતો ?"

"તેમનો અને દુર્ગાનો તો લાંબી મુદતથી સંબંધ હતો. પણ આ સંબંધ તદન છાનો હતો. હમણા પણ તેણી જુદોજ સબબ બતાવીને ગઇ છે પરંતુ જાણનારા સારી પેઠે જાણે છે કે તેહસિલદાર સાહેબના માટેજ ગઇ છે."

આ સાંભળતાંજ હું ગુસ્સાથી લાલચોળ બની ગઇ અને દિલ ઉપરનો કાબુ ખોઇ દેતાં બોલી.

"મને તો કહેતા હતા કે હુ તો મીરઝા સાહેબના લીધે બે ચાર વખત ગયો હતો.'

"મારા લીધે ? લાહોલવલા કુવ્વત" મીરઝા સાહેબે ડિપ્ટી સાહેબની તરફ અણગમો બતાવતાં કહ્યું. "વગર પાયાનું જુઠ તે આનું નામ ! બેશક હું ગુનેહગાર છું પણ એટલોજ કે જેવી રીતે તેમની સાથે આપના મકાનપર આવ્યો તેવીજ રીતે તેમની સાથે દુર્ગાના મકાન ઉપર પણ ગયો હતો. બધા મળીને ચાર પાંચ વખત તેમની સાથે ગયો હઇશ.'

એ બાદ મીરઝા સાહેબ અને હું ડિપ્ટી સાહેબની આવી ચાલ બાબે અણગમો જાહેર કરતા રહ્યા. પણ મને આ વાતથી બહુજ ખુશી થઇ કે ડિપ્ટી સાહેબે મીરઝા સાહેબની આગળ મારો ભેદ ઉઘાડો પાડયો નહોતો. કેમકે મીરઝા સાહેબે ડિપ્ટી સાહેબની ઘણી ખાનગી વાતો અને ભેદ મારી આગળ બયાન કર્યાં અને તે એટલાજ માટે કે હું મીરઝા સાહેબથી ખુલ્લા દિલથી મળું. પરંતુ મારા ભેદનો અણસારો વટિક કર્યો નહીં. જ્યારે આ વાતો પુરી થઇ ગઇ ત્યારે મીરઝા સાહેબે ઘણીજ અજાયબીની સાથે પુછ્યું.

"રાત્રે તમે કેમ નહોતાં ?"

"ક્યાં ?" હું અજાયબીથી બોલી.

"નવાબ સાહેબને ત્યાં."

"એમને ત્યાં શું હતું ?"

"બહુ મોહટી મેહફિલ હતી, અને તેમાં આ તમારા મીરસાહેબ તો રાજા ઇંદર બનીને બેઠા હતા."

આ સાંભળી હું અંદરને અંદર બેચેન બનીને તથા રાત્રે નવાબ સાહેબના ન આવવાનો સબબ જાણીને બોલી "ત્યારેજ મીરસાહેબ આપને જોઇને ગભરાઇ ગયા હતા, પરંતુ ત્યાં શું હતું ?"

'શું હતું તે તો મને ખબર નથી પરતુ તમારો નવાબને ત્યાં પેહલો મુજરો હતો અને જેમાં હું તથા ડિપ્ટી સાહેબ પણ આવ્યા હતા તે મુજરામાં જે તવાયફ હતી તેજ તવાયફ કાલે રાત્રે પણ હતી. મને નવાબે બોલાવ્યો નહોતો પણ ભોગજોગે હું તેમના ઘર તરફથી આવતો હતો તે વખતે તેઓ પોતે બહાર ઉભા હતા અને અંદર ગાણું થઇ રહ્યું હતું તેથી તેઓ જબરીથી મને પણ અંદર લઇ ગયા."

"કોણ ખુરશીદ ?" મેં બહુએ કોશીશ કરી પરંતુ છેવટે નજ રહે-વાથી બોલી ઉઠી "ખુરશીદ મુજરામાં ગઇ અને મને ખબર પણ ન આપી ?"

આટલું બોલતાં મારા હાથ પગમાં ધ્રુજરી છુટી, આંખોમાં અંધારૂં આવી ગયું, અને એક સેકન્ડમાં સેંકડો વિચારો આવ્યા, જેમાં સઉથી મજબુત વિચાર એ હતો કે મેં જે સ્વપનું જોયુ હતું અને જેમાં એક ચંદ્ર સમાન ચેહરાવાળી બાળાએ મને નવાબથી જુદી કરી દીધી હતી તે જરૂર સાચુ પડશે. અને તે બાળા બીજી કોઇ નહીં પણ આ ખુર-શીદજ હશે. તેણી જરૂર નવાબથી મને વિખુટી પાડી દેશે. મે તેના ઉપર કેટલા બધા આભાર કર્યા છે, મેં તેના માટે શું શું કર્યું છે ને બધું ભુલાવી દઇ શોકયની ગરજ સારશે; આ વિચારોની સાથે તરતજ નવાબની તરફથી મારા દિલમાં શંકાએ જન્મ લીધો, અને મીરસાહેબની કારસ્તાની જણાવા લાગી. મને આવી રીતે બેચેન બનેલી જોઇ મીરઝા સાહેબ દીલગીર થઇ મારી માફી ચાહવા લાગ્યા. મીરઝા સાહેબની સચ્ચાઇથી થયેલી વાતો અને તેરી એ મારા દિલની બધી વાતો કહી મારા ભેદુ બનાવી લઉં તો તેઓ મને મુશકીલના વખતમાં કામ લાગશે એટલામાં તેઓ પોતે લગાર મારી પાસે આવીને બેઠા અને દિલાસો આપતાં બોલ્યા.

" ગવહરજાન ! તમે આટલા બધા દિલગીર શામાટે થાવછો ! અગર જો મારા લાયક કાંઇ કામકાજ હોય તો બતાવો હું મારાથી બનતી કો-શીશે તમારા કામમાં મદદ આપવા તૈયાર છું "

આટલા દિલાસાના શબ્દો સાંભળતાંજ મેં બધું દફતર ખોલી દીધું અને મીરસાહેબ તથા ખુરશીદની સઘળી હકીકત કહી દીધી. તથા આજે તેઓએ જે વાત કહી તે પણ કહી, જે સાંભળીને મીરઝા સાહેબે

બધી વાતોના પરિણામમાં જણાવ્યું કે "મારો મત તો એવો છે કે ખુરશીદના ઉસ્તાદે નવાબ સાહેબને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માટે મીરસાહેબને સમજાવી લીધા છે" ફરી મીરઝા સાહેબે લગાર થોભીને પુછ્યું. "શું મીરસાહેબ નવાબના બહુજ માનીતા છે?"

"હા બહુજ માનીતા થઇ પડયા છે, અને એ બધો અંમાનો પ્રતાપ છે, તેઓએ લાલચમાં લપટાઇને મારા હાથમાંથી નવાબને ગુમાવી દીધો! હાય હવે હું શુ કરૂ?"

આટલુ બોલતાંજ મેં ચોધાર :આંસુએ રડવું શરૂ કર્યું. આ જોઇ મીરઝા સાહેબ ગભરાઇ ગયા અને જ્યારે અંમાએ મારા રડવાનો સાદ સાંભળ્યો ત્યારે ગભરાઇને ઉઘાડા માથે મારી પાસે દોડી આવ્યાં. અને મને બાથમાં લઇ લીધી. ફરી મીરઝા સાહેબથી મારા રડવાનું કારણ પુછ્યું. પરંતુ તેઓ બિચારા ઝંખવાણા પડીને ચુપ બેઠા હતા, એટલામાં તો ઉસ્તાદજી અને બીજા નોકર ચાકરો પણ આવી પહોંચ્યા. તેથી મીરઝા સાહેબે બીજા નોકર ચાકરોને બાજુએ ખસેડી દીધા અને ફરી અંમા તથા ઉસ્તાદજીની આગળ ખુરશીદના મુજરાની હકીકત કહી જે સાંભળતાંજ અંમા ગુસ્સાથી ભડકી ઉઠીને બોલ્યાં.

"વોય રાંડ ખુરશીદ, તું પણ એવી થઇ કે મારી ગવહરના મળનારાને ત્યાં જાય? અરે એવી રાંડને તો મારી ગવહરના જોડા ઉપર કુરબાન કરૂ. એ રાંડ સમજે છે શું?" ફરી મારી તરફ જોઇને કહ્યું. "પણ ગવહર! આ બધી તારીજ નાદાનીની મહેરબાની છે, હજુએ તેના ધગડાને બોલાવીને સારી પેઠે મેલાપ કરાવ!"

"બેશક" ઉસ્તાદજીએ અંમાની વાતને ટેકો આપતાં કહ્યુ "મને પણ પેહલાંથીજ આ વાતની બીક હતી કે એક દીવસે આ મીરસાહેબ રંગ લાવશે, તે આજે લાવ્યા. ગમે તેમ હોય પણ મને તો આ ખટપટ મીરસાહેબનીજ જણાય છે."

"બસ ઉસ્તાદ, હવેથી એ મુવાને મીરસાહેબ કહેતા નહીં કોણ જાણે એનો બાપ કોણ હશે?"

"જ્યાં સુધી આપણે જુના ઘરમાં રહ્યાં અને ત્યાં ખુરશીદની સાથે મીરસાહેબની મુલાકાત થતી હતી ત્યાં સુધી તેઓ સારી પેઠે ચાલ્યા પરંતુ" મેં કહ્યું. "આ ઘર દુર હોવાથી ખુરશીદ આવી શકતી નથી અને તેથી તેમની મુલાકાત પણ નહીં થતી હોવાથી જાણ્યામાં તેઓએ નવાબને રાજી

ફરી ખુરશીદને બોલાવી હશે, અને એજ બહાનાથી તેઓ ખુરશીદથી મળતા હશે.”

“અને તેજ સબબસર તેઓ રાત્રે આવ્યા પણ નથી” અંમાએ ઉસ્તાદજીને કહ્યું. “ખાનસાબ, લગાર નવાબને જઇને કહો કે તમને ગવહરની અંમાએ એક જરૂરી કામસર તરતજ બોલાવ્યા છે માટે ઉભા ઉભા આવી જાવ, પણ જોજો આ શિવાય એક શબ્દ પણ વધુ કહેતા નહીં.”

“આ સાંભળી હું ઉસ્તાદજી નવાબ સાહેબને ત્યાં ગયા એટલે ફરી અંમાએ મને દિલાસો આપતાં કહ્યું. “તું લગારે ચિંતા ન કર, નવાબને આવવા તો દે પછી એની વાત છે. એ શા ઉપર આટલો બધો ભુલો પડયો છે! હમણા પરમ દહાડેનીજ વાત છે કે પેલા જવેરીના છોકરાએ ત્રણસો રૂપીઆના માસીક પગાર અને ફરમાયશો સાથે નોકરીનો પેગામ મોકલ્યો હતો, પણ માત્ર નવાબના માટેજ વાત ઢીલમાં નાંખી દીધી.” અંમાની આ વાત સાંભળી મને ભારે દુઃખ ઉપજ્યું અને તે દુઃખની સાથે આ ચિંતાએ જન્મ લીધો કે રખેને અંમા ગુસ્સામાં આવીને નવાબથી મને વિખુટી પાડી દે; તેથી ઘણીએ કોશીશ કરી કે તેઓ આ મામલામાં વચમાં ન પડે, પરંતુ તેઓએ માન્યું નહીં, અને ઉલટાં મારા ઉપર ચીડાયાં. આવી ગડબડ સડબડ થઇ જવાથી મીરઝા સાહેબ પણ નિરાશ બનીને ચાલ્યા ગયા. મીરઝા સાહેબને ગયાને દસેક મીનીટ થઇ હશે કે નવાબ સાહેબ હાંફળા ફાંફળા બનીને આવ્યા અને આવતાંની સાથેજ બોલ્યા.

“અંમા ક્યાં છે! ખેરીયત તો છેને, મને અત્યારે તાબડતોબ કેમ બોલાવ્યો?”

આ સાંભળી અંમા રસોડામાંથી બહાર આવીને ગુસ્સાથી બોલ્યાં “મેં અત્યારે આપને એટલા માટે તકલીફ આપી છે કે અમે આપને લાયક રહ્યાં નથી માટે જો આપ રજા આપો તો અમે અમારૂં કાળું મોહડું કરીને આ શહેરમાંથી ચાલ્યાં જઇએ.”

“શા માટે? કાંઇ કહો તો ખરાં, અને ગવહરજાન ક્યાં છે?”

“અંદર મોહડું લપેટીને પડી છે, તેજ મુરદારે આટલી બધી ઢીલી દોરી મુકી તો આજે આ દીવસ જોવો પડયો. ભોગ એના, મારે શું? અમે તો કાલે અહીં પાણી પીવા પણ ઉભા નહીં રહીએ, (ખુરશીદને ગાળ આપીને બોલ્યાં)......થી સહેલપણું જોડયું હતું અને તેના......ને બોલાવી મુલાકાત કરાવી હતી, જેનું ફળ મળી ચુક્યું. અને જો હજુ પણ

નહીં સમજે તો આગળ ઉપર સારી પેઠે સજા મળશે અને માથા ઉપર હાથ મુકીને રડશે."

ગાળો અને અપશબ્દો સાંભળી હું અંદર બીકથી થરથર ધ્રુજવા લાગી અને આ તરફ નવાબ સાહેબ અજાયબીથી જોતાજ ઉભા રહી ગયા અને પોતે હજુ પણ કાંઇ સમજેલા ન હોવાથી સાદગીથી પુછવા લાગ્યા,

"ખુદાના વાસ્તે જીભ શા માટે ખરાબ કરો છો જે કાંઇ કસુર થઇ હોય તે સાફ સાફ કહી દો, મને તો આવી પેચની વાતોમાં લગારે સમજ પડતી નથી."

"સાફ સાફ પુછતા હોવ તો હું કહું છું કે આવી વાતો સહન કરવાની અમારામાં શકિત નથી અને અમે કોઇ કાળે પણ બીજીને આપને ત્યાં આવેલી જોઇ શકતાં નથી."

"મારે ત્યાં બીજી કોણ આવી ?"

"ગઇ રાત્રે આપને ત્યાં ખુરશીદ કેમ આવી હતી ?"

આ સાંભળતાંજ પેહલાં તો નવાબ સાહેબ લગાર અચકાયા, પણ ફરી જવાબમાં બોલ્યા "તેમાં મારો શો વાંક ? કોઇ મિત્રની ખાતર ઉઠાવવી પણ ગુનાહની વાત છે ?"

"જો અમે પણ આવીજ રીતે લોકોની ખાતરો ઉઠાવત તો આજે પસ્તાવાનો વખત ન આવત" અંમા બોલ્યાં. "એવા તો આપના કયા દોસ્ત હતા કે જેના માટે ગુલછરરા ઉડાવવા પડયા ? મેં તે માત્ર આપની ખાતરથીજ ગવહરને ડિપ્ટી સાહેબથી મળવા ન દીધી ......તેમજ પેલા જવેરીના છોકરાએ હજારો રૂપીઆ આપવા માંડયા તો પણ નજરનટીકે ન કીધી અને આપે લોકોની ખાતર કરવા સારૂ પેલી ખુરશીદ હરામઝાદીને બોલાવીને મુજરો કર્યો અને કોણ જાણે બીજું શું શું થયું હશે ? આ બિચારી ગવહર કોણ જાણે કયા વાંકની શિક્ષાથી એમને એમ રહી ગઇ!"

"હું તદન લાચાર થઇ ગયો હતો, માફ કરો" નવાબ સાહેબ લથડતી જીભે બોલ્યા "રાતે મીરસાહેબ પેલા ખુરશીદને ચાહનાર ફોજદારને લઇને આવ્યા અને મારા ઉપર એટલું બધું દબાણ કર્યું કે ખુરશીદને બોલાવ્યા સિવાય છુટકો ન થયો"

"આપ તે લોકોના દબાયલા નહોતા. તેમના નોકર નહોતા કે લાચાર થવું પડયું" અંમાએ કહ્યું "શું તેઓએ ખુરશીદને બોલાવવાના દબાણની સાથેજ ગવહરને ન બોલાવવાનું પણ કહ્યું હતું ?"

આ વાકય સાંભળતાંજ મેં મોહટેથી રડવું શરૂ કર્યું, જે સાંભળી અંમા, ઉસ્તાદજી તથા નવાબ સાહેબ મારી પાસે દોડી આવ્યા. નવાબ સાહેબે મારી પાસે આવીને સારી પેઠે સમજાવવી શરૂ કરી હાથ જોડયા, અને ફરી એવુ ન કરવાના સોગન ખાધા તથા પોતાની આંગળીમાં પહેરેલી હીરાની વીંટી મારી આંગળીમાં પહેરાવી દેતાં બોલ્યા, "લ્યો આ દંડ લ્યો અને માફ કરો" અંમા તો વીંટીને જોતાંજ નરમ પડી ગયાં પરંતુ મેં લગાર નખરો કરતાં કહ્યું. "હવેથી આપ આપને ત્યાં મીરસાહેબને આવવાની સખત મનાઇ કરજો." નવાબ સાહેબે આ શરત કબુલ કરી, અને ઘણી રકઝક ચાલ્યા બાદ મીલાપ થઇ ગયો.

જ્યારે અંમા અને ઉસ્તાદજી મારી પાસેથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે નવાબ સાહેબે મને પુછયું "અત્યારે તમારી અંમા કયા ડિપ્ટી સાહેબને માટે કહી રહ્યાં હતાં કે આપની ખાતરથીજ ગવહરને ડિપ્ટી સાહેબથી મળવા ન દીધી? શું તે મારા પેલા દોસ્ત તો નહી કે જેઓ તમારા પેહલા મુજરામાં મારે ત્યાં આવ્યા હતા, અને આજકાલ દુર્ગાપાતરની સાથે અમ્રતસરમાં ચેન ઉડાવે છે." આ સાંભળી મારા હોશ ઉડી ગયા અને હાંફળી ફાંફળી બની જવાબ સોધવા લાગી પણ એકે જવાબ ન જડવાથી આખરે પ્રપંચ કરતાં બોલી "આપ આ બાબતમાં મને કેમ પુછો છો, જેમણે આ વાત કહી હોય તેમનાથી પુછો, હુકમ હોય તો તેમને બોલાવું?" મેં આ જવાબ લગાર બનાવટી ગુસ્સાના રૂપમાં આપેલો હોવાથી નવાબ ચુપ થઇ ગયા. આ બાબત બન્યા પછી નવાબ મારી સાથે પેહલાં કરતાં વધુ પ્યારથી મળવા લાગ્યા. મીરસાહેબે અમારે ત્યાં તો આવવું મુકી દીધુજ હતું પણ ફરી નવાબને લાંચીએ ખડખડીયું મળી ગયુ. અને થોડા દીવસ પછી ખબર મળી કે તેઓ દીલ્લી મુકીને બહાર ગામ ચાલ્યા ગયા. મીરઝા સાહેબ આઠમે દસમે દીવસે આવતા હતા અને ડિપ્ટી સાહેબની હકીકત કહી જતા હતા. તેમના આવવાની નવાબને ખબર હતી પરંતુ તે મીરઝા સાહેબને સારી પેઠે જાણતા હોવાથી કોઇ દીવસે તેમના આવવા ઉપર અભાવ જાહેર કર્યો નહોતો.

અત્યાર સુધી તો જે કાંઇ ફંદ ફરેબ કે પ્રપંચ નવાબ અથવા બીજા કોઇની સાથે કરવામાં આવતા હતા તે અંમાની તરફથી થતા હતા પરંતુ ઉપલી લડાઇ થયા બાદ નવાબની સાથે સાચો પ્યાર હોવા છતાં પણ હું એમજ સમજવા લાગી કે નવાબની પાસેથી જે કાંઇ લુટયું તે આપણુંજ

છે. મીરસાહેબના વર્તાવથી હું પુરૂષો તરફ અભાવની લાગણી જાહેર કરવા લાગી, અને કોઇની સાથે સચ્ચાઇથી મળવા જીવ ચાહતો નહોતો. નવાબ મારી સાથે જે વર્તાવથી વર્તતા હતા તેમાં જો કે પુરેપુરી મોહોબ્બત ભરેલી હતી, છતાં પણ મને ખુરશીદનો ધાસ્કો લાગેલો રહેતો હતો અને તેથી પેહલા જે નિખાલસ પ્યાર નવાબ પ્રત્યે હતો તેમાં લગાર ઓછાઇ આવી ગઇ હતી ખુરશીદે મારે ત્યાં આવવુ મુકી દીધુ હતું પરંતુ ભોગ જોગે કોઇ નાચ મુજરામાં મેલાપ થઇ જતો તો મને તેનો ચેહરો ઝેર સમાન લાગતો અને જાણે કાચીને કાચી ખાઇ જાઉ તેમ થતું હતું. ડિપ્ટી સાહેબનો વિચાર આવતાંજ હુ ભારે ગુચવણમાં પડી જતી હતી. અને વિચાર કરતી કે તેઓ દુર્ગાની સાથે ભારે મોહોબ્બતથી મળતા હતા અને જેના પરિણામમાં તે અમ્રતસર ચાલી ગઇ છતાં તેઓએ મારી હાલત ઉપર એટલી બધી કેમ મહેરબાની કરી ? આ બધી વાતો ઉપર એકંદર વિચાર કરતાં હું આ પરિણામ ઉપર પોંહચી કે પુરૂષો સાચા પ્યારથી મળતા નથી અને જે સ્ત્રીઓ પુરૂષોની સાથે સાચા પ્યારથી મળતી હશે તેણીઓ જરૂર નુકસાનમાં રહી આગળ ઉપર પસ્તાવો કરતી હશે. ધીમે ધીમે આ બધી બાનોના પરિણામમાં મે નવી જીંદગી શરૂ કરી એટલે જે લોકો મારે ત્યા આવતા હતા તેમના પ્રત્યે તદન બનાવટી અને જુઠો પ્યાર દર્શાવવા લાગી. દરરોજ નવા નવા જુઠા કિસ્સા એવી વાતો કરતી કે જેથી તેઓ લોટપોટ બનીને મારા આશક બની જતા હતા. દરરોજ નવી નવી ફરમાશો કરવાની બાજી રચવામાં મશગુલ રહેતી હતી. અને જેમ જેમ આ વાતોમાં ફતેહમંદી મળતી ગઇ તેમ તેમ મારો જીવ વધુ વધુ મજબુત થવા લાગ્યો અને પોતાની મેળે નવી નવી તરકીબો હાથ આવવા લાગી, જેથી વરસ દોઢ વરસની ટુંક મુદતમાંજ હુ સારી પેઠે હુશીયાર બની ગઇ. સહુથી વધારે તારીફ લાયક આ કમાલ મેં પેદા કર્યો હતો કે જેટલા લોકો મારે ત્યાં આવતા હતા તેમનાથી એવી રીતે મેલમીલાપ રાખતી અને વાતચીત કરતી કે દરેક જણ એમજ સમજતો કે મારી સાથે સાચો પ્યાર છે અને હું એકલોજ તેનો ભેદુ છું. થોડુ ઘણું લખવું વાંચવું આવડતું હોવાથી જરૂરતની વખતે ચીઠી ચપાટી પણ ચાલવા લાગી અને તેમાં પેહલી આ શરત લખવામાં આવતી કે મારી ચીઠી અને મોહોબ્બતની બીજા કોઇને ખબર પડે નહી. આ રીતે દરેકની સાથે પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો અને એકની બીજાને ખબર પડતી નહોતી. મારી દરેક ફરમાયશ એવી રીતે પુરી થતી હતી કે કોઇને લગાર પણ ખબર

પડતી નહોતી. તે દીવસોમાં મીરઝા સાહેબની મારફતે ડિપ્ટી સાહેબથી પણ પત્રવ્યવહાર શરૂ થઇ ગયો અને તેથી મેં ડિપ્ટી સાહેબની સાથે પણ એક નવીજ ચાલ કરી પચાસ સાઠ રૂપીયાનો માલ મંગાવી લીધો, અને જ્યારે તેઓ દીલ્હી આવ્યા ત્યારે તેમનાથી મુલાકાત પણ કરી લીધી. પરંતુ આ વાતની નવાબને લગાર પણ ખબર પડી નહીં. ડિપ્ટી સાહેબવાળી વાતનો મને પેહલાં જેટલો રંજ અને સદમો થયો હતો તેટલીજ હવે તે વાત ઉપર હું મગરૂરી કરવા લાગી. જ્યારથી નવાબે ખુરશીદને મુજરા માટે બોલાવી ત્યારથી મારા મનમાં નવાબ પ્રત્યે શંકાએ જન્મ લીધો અને તેથી હવે હું તેમની વધારે પરવા નહોતી રાખતી. ડિપ્ટી સાહેબની પાસેથી પચાસ સાઠ રૂપીઆનો માલ મંગાવવા તથા મુલાકાત કરવાનો કીસ્સો એવી રીતે છે કે મારે અને તેમને પત્રવ્યવહાર ચાલુ થઇ ગયો હતો અને તેથી દરેક પત્રમાં મઝાક મશકરી ચાલતી હતી તેઓ મને નવાબના માટે અને હું તેમને દુર્ગાના માટે ઘણી વખતે લખતી હતી. એટલામાં એક વખતે તેઓએ લખ્યું કે "એકાદ અઠવાડીઆમા બેએક દીવસના માટે હું દીલ્હી આવનાર છું. દુર્ગા અહીંજ રહેશે માટે જો બની શકે તો મુલાકાતનો લાભ આપજો" અત્યાર સુધી તો હું ડિપ્ટી સાહેબને મીરઝા સાહેબના હાથથી કાગળ લખાવીને મોકલતી હતી પરંતુ આ પત્રનો જવાબ મેં મારા હાથે લખ્યો. બધી મઝાક મશકરીને બાજુએ મુકી મેં તેમના જવાબમાં સાફ સાફ લખી દીધું કે "મને ફલાણી વસ્તુઓની ઘણીજ જરૂરત છે માટે આવતી વખતે અમ્રતસરથી લેતા આવજો અને જે ટ્રેન દીલ્લીમાં રાતના બાર વાગ્યા પછી પહોંચતી હોય એવી ટ્રેનમાં આવજો હું આપની મુલાકાત માટે ઇંતેજાર કરીશ." ડિપ્ટી સાહેબ મારા આ લખાણના ભાવાર્થને સમજી ગયા અને ચોકસ ટાઇમ તથા તારીખે આવવાની ખબર આપી. ટુંકમાં એટલું કે જે દીવસે ડિપ્ટી સાહેબ આવનાર હતા તે દીવસે નવાબની પાસેથી મુજરામાં જવાની રજા લઇ લીધી અને ઘેર ઉપર રહી રાતના બાર વાગ્યાની ટ્રેનમાં ડિપ્ટી સાહેબ બારોબાર મારે ત્યાં આવ્યા અને સવારમાં ચાલ્યા ગયા. આ વાતની નવાબ તો શું પણ મારી અંમા તથા ઉસ્તાદજી સિવાય બીજા કોઇને ખબર પડી નહીં. મારી આવી ચાલબાઝી અને પ્રપંચોથી અંમા ઘણાજ ખુશી થતાં હતાં અને ઉસ્તાદજી જ્યારે પણ મારી વાત કાઢતા ત્યારે કહેતા કે "હવે માશા અલ્લાહ ગવહરજાનમાં પુરેપુરી સમજ આવી ગઇ છે." મેં મારી આવી પ્રપંચની જીંદગી શરૂ કરતાં મારે ત્યાં આવનારા બધાને સારી પેઠે

નીચોવી લીધા પરંતુ માત્ર મીરઝા સાહેબને બાકી રાખ્યા હતા કેમકે તેઓની નેકી, સચ્ચાઇ અને પવિત્રપણાની મારા દીલમાં છાપ પડી ચુકી હતી. પેલા ધોરાજીવાળા કાસુ શેઠ જો કે પહેલાં ભડકી ચુકયા હતા પણ ફરી ઉસ્તાદજીના પ્રપંચમાં ફસાઇને મારે ત્યાં આવવા લાગ્યા અને તેથી થોડાજ દીવસમાં મેં મારા હાથે તેમની સારી પેઠે હજામત કરી નાંખી. દરેક માણસને પારખી લઇ તે પ્રમાણે વર્તાવ કરવો મારા ડાબા હાથનો ખેલ હતો. વાતો વાતોમાં પાણી કરી નાંખવામાં હું પેહલો નંબર ધરાવવા લાગી. ફંદ ફરેબ અને લટકા મટકામાં મારી જોડ મળતી નહોતી. નવાબની મીલકત ઉપર પણ મેં સારી પેઠે દિલ ખોલીને વાર ઉપર વાર કરવા માંડયા. નવાબને વધુને વધુ લુટવામાં મારૂં રડવું બહુજ સ્હાય કરતુ હતું કેમકે નવાબની આગળ બહુજ જલદી રડવું આવતું હતું અને તેથી તે બિચારો મારી દરેક હઠ અને વાત ઉપર રાજી થઇ જતો હતો. ખરેખર તે સમય મારી પુરેપુરી પ્રખ્યાતીનો હતો નાચવા, ગાવા, વાતચીત, વિવેક વિગેરેમાં મારી નામના સારી પેઠે થઇ હતી. મકાનના શણગારમાં લુગડા લત્તામાં પણ મારો પેહલો નંબર હતો અને તેથી શહેર સિવાય બહાર ગામના લોકોએ પણ મને મુજરાના માટે બોલાવવાની શરૂઆત કરી દીધી.

તે દીવસોમાં કાશમીર રાજ્યમાં એક મોહટા જલશાની તૈયારીઓ થઇ રહી હતી તેથી રાજ્યના કારંદાઓ દીલ્હીમાં તાયફાઓ બોલાવવા આવ્યા હતા. તેઓએ દિલ્લીમાંથી અમીરજાન પાનીપતવાલી તથા મહમદીજાન લખનઉવાલી અને મને પસંદ કરીને કાશમીરના પાયતખ્ત જમ્મુમાં લઇ ગયા. રીયાસ્ત તરફથી જે કાંઇ ઇનામ ઇકરામ મલ્યું તે તો જાણે ઠીક પણ ત્યાં એક સરદાર સાહેબ મારા રંગરૂપ ઉપર આશક થઇ ગયા તેથી તેઓએ હઝારો રૂપીઆ રોકડા અને હઝારોના શાલ દુશાલા આપ્યા જેથી થોડાક દીવસ વધુ થોભવું પડયું એટલે નવાબના કાગળો ઉપર કાગળો આવ્યા પરંતુ હું તો સરદાર સાહેબની પાબંદ થઇ ચુકેલી હોવાથી તેમના લખવા ઉપર આવી શકી નહીં તેથી તેઓને ખુરશીદની સાથે સારી પેઠે મળવાની તક મળી અને તેની ખબર મને કાશમીરમાંજ મળી હતી, પણ મને તેનો કાંઇ વધારે સદમો થયો નહીં. કેમકે મને સારી પેઠે યકીન હતું કે હું દીલ્હી પોહચતાંજ નવાબને ઠીક કરી લઇશ અંમને કાશમીરમાં સારી પેઠે રૂપીઆ પ્રાપ્ત થએલા હોવાથી તેઓએ નવાબની લગારે પરવા કરી નહી કાશમીરમાં અમે લગભગ બે અઢી મહીના રહીને પૈસે ટકે ભરપુર દીલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે અમો પોતાને કાંઇને કાંઇ સમજવા લાગ્યા.

અમોએ અમારા આવવાની ખબર નવાબને આપી નહીં પરંતુ તેઓને જ્યારે અમારી ખબર મળી ત્યારે તેઓ પોતેજ અમારે ત્યાં આવ્યા અને અમો જે પૈસા ટકા તથા ઘરેણાં ગાડાં અને શાલ દુશાલા લાવ્યા હતા તે જોઇ આભાજ જેવા બની ગયા અને મનમાં સમજવા લાગ્યા કે હવે અગને તેમના ખસ્સો રૂપીઆના પગારની લગારે પરવા નથી. નવાબ આવ્યા ત્યારે અમાએ સારી પેઠે વાતચીત પણ કરી નહીં અને તેઓ જેવા આવ્યા હતા તેવાજ પાછા ચાલ્યા ગયા.

આ વખતે અમારામાંથી કોઇએ પણ નવાબની સાથે ખુરશીદ સંબંધી પડપુછ કરી નહીં જેથી તેઓ પણ ખુશ હતા. જ્યારે અમે કાશમીરથી આવ્યા ત્યારે ચાંદની પંદરમી તારીખ હતી અને જ્યારે તે મહીનો પુરો થયો ત્યારે નવાબે પોતાના નોકરની સાથે સો રૂપીઆ મોકલ્યા. અંમાના હીસાબે અઢી માસના પાંચસો રૂપીઆ જોઇએ કેમકે તેઓ કાશમીરમાં રહે-વાનો પગાર પણ ગણતાં હતાં તેથી સો રૂપીઆ જોતાંજ ગુસ્સે થઇ ગયાં અને સો રૂપીઆની થેલી નોકરને પાછી આપતાં બોલ્યાં "અમોએ આ-પની લાયકાત જોઇ લીધી માટે આજથી ગવહર આપને ત્યાં નહીં આવે." નોકર આ સાંભળીને ચાલ્યો ગયો તે બાદ મારા દીલમાં નવાબની પુરાણી મોહોબ્બત પાછી યાદ આવી અને તેથી હું ભારે ઉદાસ થઇ ગઇ જે જોઇ અંમાએ પેહલાંતો વીસ પચીસ ગાળો આપી અને પછી કહ્યું "ખુ-દાનો શુકર કર કે આવા ટડપુંજીયાની જાળમાંથી નીકળી ગઇ હવે એની પાસે ખાવા કયાં છે અને આ દીવસો તો તારી કમાઇના છે તેને આ એક નવાબનીજ પાછળ બરબાદ કરી દઇશ તો આગળ ઉપર માથે હાથ મુકીને સારી પેઠે રડીશ." આ સાંભળી હું ચુપ થઇ ગઇ પરંતુ નવાબની યાદથી બેચેન બની રહી હતી અને વિચાર કરી રહી હતી કે જોઇએ હવે નવાબ શું કરે છે! એટલામાં નવાબનો નોકર આવ્યો અને પુરા પાંચસો રૂપીઆ અંમાને ગણી આપ્યા. રૂપીઆની સાથેજ એક ચીઠી પણ આપી જે મેં વાંચી તો નીચેની લીટીઓ લખેલી હતી.

"લ્યો આ તમારા હીસાબે અઢી મહીનાનો પગાર ગણી લ્યો. મેં તમોને સારી પેઠે જોઇ લીધા. પહેલાં તમોએ ગવહરજાનના ન આવવા વિષે કહેવડાવ્યું હતું, પણ હવે હું કહું છું કે હું તમારા ઘર તરફ કોઇ કાળે આવીશ નહીં માટે તમે પણ મારો પીછો મુકી દેજો."

આ ચીઠી વાંચતાંજ મારી આંખોમાંથી ટપટપ આંસુ ખરી પડયાં

આ જોઇ અંમા પણ ચુપ થઇ ગયાં અને નોકરને આ કહીને વિદાય કર્યો કે "બહુ સારૂ તેઓ પોતાના ઘેર ખુશી તો અમે અમારા ઘેર ખુશી" તે રાત કેવી રીતે પસાર કરી છે તે મારૂજ મન જાણે છે. ખુરશીદથી મળવાની નવાબની સઘળી બુરાઇઓ મારા મનમાંથી હઠી ગઇ, અને પહેલા દીવસે મારી સાથે પ્યારની વાતો કરવી, દર વખતે મારી આગળ દબાઇને રહેવું, કોઇપણ વાત ઉપર ઇનકાર ન કરવો, અંમા તથા મારી સેંકડો કડવી વાતો સાંભળવી વીગેરે યાદ આવીને બેચેન બની રહી હતી. અને નવાબની સાથે જે દગાબાજી મેં કરી છે તેનું કોણ જાણે કેવું પરિણામ આવશે એ વિચારથી આખા શરીરમાં કંપારી છુટની હતી. વળી મને એવું જણાતું હતું કે અલ્લાહનો ફિરશતો મારા કાનમાં કહી રહ્યો છે કે "જો તું હમણા પણ નવાબની સાથે ભવિષ્યમાં સચ્ચાઇથી મળવાનો ઇકરાર કરી લેતો અમે નવાબને તારો બનાવી દઇએ અને તેઓ ખુરશીદને તરછોડી દે. વળી એવો વિચાર આવતો હતો કે હળવેથી બારણા ઉઘાડીને નવાબને ત્યાં નહાસી જાઉં અને થએલી ભુલોની માફી માંગી મનાવી લઉં પણ ફરી ખુરશીદ ત્યાં મોજુદ હશે એ વિચારથી બંધાએલી આશા તુટી જતી હતી. મારા ઘરની દરેક વસ્તુ નવાબની યાદી આપતી હતી અને કરડવા દોડતી હતી. ટુંકમાં આવાજ વિચારોમાં સવાર થઇ ગઇ. હાથ મોં ધોઇને બેઠી હતી કે એટલામાં મીરઝા સાહેબ આવ્યા તેમના આવ્યાથી લગાર રંજ દુર થશે એમ સમજી હું તેમની સાથે વાતો કરવા લાગી. મીરઝા સાહેબે બહુજ માયાથી મારા ચહેરા ઉપર પ્રસરેલી ઉદાસીનું કારણ પુછયું જે પહેલાં તો મેં આનાકાની કરી દીધી પણ ફરી બહુજ આગ્રહ કરવાથી પહેલાથી છેલ્લે સુધી કહેવું પડયું જે સાંભળી તેઓએ અફસોસ જાહેર કરતાં કહ્યું. "તમારી ગેરહાજરીમાં ખુરશીદની સાથે નવાબનો જે મેળ મીલાપ વધ્યો હતો તેનું પરિણામ એવું આવવું જોઇએ કે જે આવ્યું છે." મીરઝા સાહેબ જેટલી વાર મારી પાસે બેઠા હતા તેટલી વાર સુધી તેઓએ મારો રંજ દુર કરવા માટે અનેક મઝાક મશ્કરીની વાતો કરી, જેથી લગાર મારા મનની બેચેની દુર થઇ તેથી મેં તેમને ઘણીજ આજીજીની સાથે દરરોજ આવવા માટે કહ્યું જે તેઓએ કબુલ કર્યું અને તે પ્રમાણે તેઓ દરરોજ આવતા હતા. ત્રીજા દીવસે અમોને ખબર મળી કે ખુરશીદ એકસો રૂપીઆના માસિક પગારે નવાબ સાહેબની નોકર થઇ ગઇ જેથી નવાબના મળવાની સઘળી આશાનો નાશ થઇ ગયો. મીરઝા સાહેબની વાતોમાં મારો જીવ લાગવા માંડયો અને તેમની નેકીથી ભરપુર વાતો સાં-

બળી તેમના પ્રત્યે દિન પ્રતિદિન માન વધવા લાગ્યું. તેમની પાક મુલાકાતે મારા દીલમાં ઘર કરી લીધું, જેથી મન એમજ ચાહવા લાગ્યું કે આવીજ રીતે પાક મોહબ્બતમાં જીંદગી ગુજરે તો કેવું સારૂં ? દશ પંદર દીવસમાંજ મીરઝા સાહેબના બોધથી હુ એક બે વખતની નમાઝ પણ પઢવા લાગી. અને ઘેરઉપર ગાવા બેસતી તો ખાસ કરી કવ્વાલીજ ગાતી હતી. મારા આગ્રહથી મીરઝા સાહેબ કેટલીક વખતે મારી તાઅલિમની વખતે પણ આવવા લાગ્યા અને બે ચાર ફારસીની ગજલો પણ લખી આપી. જ્યારે અંમાને નવાબની આશા રહી નહી ત્યારે તેઓએ પેલા જવેરીના છોકરાની તપાસ કરી તો જણાયું કે તેના માબાપને ખરાબ સંગતની ખબર પડી જવાથી પોતાના છોકરાને સખત કાબુમાં રાખ્યો છે તેથી ત્યાં કાંઇ દાળ ગળશે નહી આ ખબરથી તેઓ તથા ઉસ્તાદજી દીલગીર રહેવા લાગ્યાં એ તો સારૂં થયું કે આ મામલામાં મારો રતી બરાબર પણ વાંક નહોતો નહીં તો અંમા તથા ઉસ્તાદજી બંને જણા મેણા ટોણા તથા ગાળોથી મારો કચુંબરજ કાઢી નાંખત. એક દીવસે અંમા પહાડીવાળા પીર સાહેબની પાસે ગયાં અને બેરોજગારીનું બ્યાન કરી સવાપાંચ રૂપીઆ નજર કર્યા એટલે પીર સાહેબે મારા કદની બરાબર નીલી દોરી મંગાવી તાવીજ કરી આપ્યો જે ચાંદીના માદળીઆમાં મઢાવી અંમાએ મારા ગળામાં પહેરાવ્યો પણ એક મહીના સુધી તે તાવીજની કાંઇ અસર ન થવાથી ફરી સવાપાંચ રૂપીઆ લઇને અંમા પીર સાહેબની પાસે ગયા એટલે તેઓએ ફાલ જોઇને કહ્યું "પીરનું ચાહતું છે તો દોઢ માસની અંદર ગવહરના નસીબાનું પાસુ પલટશે અને તેને એટલી બધી દોલત પ્રાપ્ત થશે કે કોઇ વાતની પરવા નહીં રહે." પીર સાહેબના આ વચનથી અંમાને લગાર નિરાંત વળી અને તેઓ દર ગુરૂવારે કાંઇને કાંઇ નજરાણું લઇને પીર સાહેબની સેવામાં જવા લાગ્યાં એક બે વખતે મને પણ સાથે લઇ ગયા એટલે મેં ત્યાં જોયું કે આખી દીલ્લીની બધી તવાયફો પીર સાહેબને ત્યાં બેસેલી હતી. પીર સાહેબ જો કે પચાસ વરસ ઉપરની વયના હતા પણ દેખાવમાંતો પાંત્રીસ વરસનાજ લાગતા હતા. તેઓના મકાનની પાસે તેમના એક દાદા પરદાદાનો મકબરો હતો જે ઝાડ ઝુમ્મરથી સારી પેઠે શણગાર્યો હતો અને તેમાં રાત દીવસ અગર લોબાન વીગેરે બળતું હોવાથી તેની સુગંધની લપટો પીર સાહેબ બેઠા હતા ત્યાં પણ આવતી હતી. હુ જે વખતે પીર સાહેબને ત્યાં ગઇ તે વખતે મકબરા આગળ બેસીને એક તવાયફ ગાઇ રહી હતી અને તેના ગાણાની ધુનથી

આ તરફ પીર સાહેબ મસ્ત થઇ રહ્યા હતા. પીર સાહેબની પાસે જેટલી તવાયફો આવી હતી તેટલી બધી કાંઇને કાંઇ ગરજ લઇને આવી હતી. એટલે કોઇ બેરોજગાર હતી, કોઇ પોતાના યારને તાબે કરવા ચાહતી હતી, કોઇ પૈસે ટકે પુર નવજવાનની તલાશમાં હતી તો કોઇ ગબરૂ જવાનને મળવાની આશામાં હતી. આવી આવી ગરજવંતી તવાયફોને પીર સાહેબ તેમની બધી હકીકતો સાંભળી લીલી દોરીનો તાવીજ આપતા હતા. વળી કોઇને કાગળના કટકા ઉપર કાંઇક નકશ લખી આપતા હતા. અને કોઇને બાળવાને માટે સુખડના કટકા આપતા હતા. પીર સાહેબની પાસે તવાયફો સિવાય કેટલાક શહેરના ગૃહસ્થ બદમાશો પણ આવતા હતા. અને કેટલાક સાદા ગૃહસ્થ યુવાનો પણ કાંઇને કાંઇ ગરજસર આવતા હતા. જે દીવસે હું ગઇ તે વખતે પ્રથમ આવેલી તવાયફોને વિદાય કરી પીર સાહેબે મને પોતાની પાસે બોલાવી અને ઘણીજ મમતાથી મારા માથા ઉપર હાથ ફેરવી કહ્યું " ગવહર ! પીરની મદદથી હવે થોડાજ દીવસમાં તારો નસીબો ઉઘડશે પણ તે વખતે આ ફકીરને યાદ રાખજે." પીર સાહેબના એ કહેવામાં મને જુદીજ તરેહનો ભાસ થયો પરંતુ મે તો નીચી નજરોએ તેમના પગો ઉપર માથું મુકી દીધું અને અંમાના આ કહેવાથી " ચાલ ગવહર પીર સૌ સારૂં કરશે " ઉઠીને અંમાની સાથે ઘેર ઉપર આવી તે દીવસે પણ અંમાએ સવાપાંચ રૂપીઆ પીર સાહેબને નજર કર્યા હતા. પીર સાહેબને ત્યાં જવાને ત્રણેક દીવસ ગુજર્યા હશે કે એટલામાં એક દીવસે સવારે પીર સાહેબના નોકરે આવીને ખબર આપી કે " આજે હઝરત કીબલાના મકબરામાં લખનૌવાલી મહમદીજાન અને મુંબઇવાલી અચ્છનજાનનો મુજરો થવાનો છે માટે તમે પણ સાજના પાંચ વાગે તમારા માણસોની સાથે હઝરત કીબલાના મકબરા ઉપર આવજો એમ હેઝરત પીર સાહેબે કહેવડાવ્યું છે." પીર સાહેબના આ હુકમને અંમાએ આંખો ઉપર ચઢાવ્યો અને હુકમ લઇને આવેલા માણસની હુકકો પાનથી ખાતર બરદાશ કરી બરાબર વખતસર આવી જવાનું કહ્યું અને જ્યારે તે જવા લાગ્યો ત્યારે ઘણીજ આજીજીથી કહ્યું " તમે પણ હઝરત પીર સાહેબને દોઆ કરવાનું કહેજો." પેલો માણસ જવાબમાં ' તમે નચિંત રહેો હઝરત પીર સાહેબને ગવહરજાનનો ઘણોજ ખ્યાલ છે, " કહી વિદાય થયો.

તે સાંજરે અમે હઝરત કીબલાના મકબરા ઉપર ગયા પણ ત્યાં કોઇ માણસ ન હોવાથી મુજાવરને પુછતાં જણાયું કે " હઝરત પીર સાહેબ

આરામમાં છે અને તેમને જગાડવાનો કોઇને હુકમ નથી પણ તેમના જાગવાનો વખત થઇ ગયો છે, તેથી હમણા પધારશે. મહમદીજાન લખનઉ વાલી અને અચ્છન મુંબાઇ વાલી આવી છે અને તે હઝરત પીર સાહેબના જનાનખાનામાં ગએલી છે તેમના માણસો જનાનખાનાની દેવડી ઉપર હોકો પીવાને બેઠાં છે” આ સાંભળી જનાનખાનામાં જવાનો મારો ઇરાદો થયો પણ એટલામાં અચ્છન અને મહમદી જાનાનખાનામાંથી મકરબરામાં આવી પહોંચી. તેમના આવી જવા બાદ અર્ધો કલાક પછી પીર સાહેબ પધાર્યા એટલે મેં તેમને સલામ કર્યા તેઓએ ઘણાજ હસતા ચેહરે મારા સલામનો જવાબ આપી અંમાને કહ્યું “આજે રાતનું ખાણું પણ અહીંજ છે માટે તમારા ઘેર ઉપર કહેવડાવી દો” અંમાએ આ સાંભળી દોઆઓ આપતાં અમારી સાથે આવેલા એક છોકરાને ઘેર ઉપર મોકલી ખાણું ન પકાવવા માટે નોકરને કહેવડાવ્યું. પીર સાહેબ મકરબરાની પાસેના એક નાહના બેઠા ઘાટનાં બંગલામાં પધાર્યા અને અમોને પણ ત્યાંજ આવવાનો હુકમ કર્યો જેથી અમે ત્રણે તવાયફો પોતાના સરસામાનની સાથે ત્યાં ગઇ એટલે પીર સાહેબ ગાણું શરૂ કરવાનો હુકમ આપ્યો જે સાંભળતાંજ મહમદીજાનના ઉસ્તાદોએ પોતાના સાઝ મેળવ્યા અને મહમદીજાને આ ગઝલ કવ્વાલીની તરઝમાં શરૂ કરી.

યા ખ્વાજા મોઇનુદદીં ચિશતી સુલતાનુલહિંદ ગરીબ નવાઝ
યા વાકિફે રાઝે ખફી વ જલી સુલતાનુલહિંદ ગરીબ નવાઝ
આગાહ હો મેરે હાલસે તુમ ગુમકરદાખિરદ હું હોશમેં ગુમ
દુશમન હેં પએઆઝાર દહી સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
ફરિયાદ તુમીંસે હે યે મેરી તકલીફ સહી કયસી કયસી
હો દાદ તલબ કી દાદ રસી સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
મુંહ અયશો તરબને ફેરલિયા દિનરાત કે ગમને ઘેર લીયા
સબ દુર હોં મેરે રંજે દિલી સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
સીના હો મેરા ખુમખાનએ ઇશ્ક દિલ ઓર જીગર પરવાનએ ઇશ્ક
અયે આશિકે ઝારે ખુદા વ નબી સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
લાઇ હે મુઝે ઉમ્મીદે કરમ ઇસ ખાકકી ઓર ઇસ દરકી કસમ
આયા હું પએ હાજત તલબી સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
કયા મેરી ઝબાં કયા મેરા બયાં યે હેચમદાં તુમપર કુરબાં
કેહતે હે મલક ભી તુમકો યેહી સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
યે દાગ કહાં તક રંજસહે તુમસે ન કહે તો કિસ્સે કહે
તુમ આલે નબી અવલાદે અલી સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ

મહમદીજાને જ્યાં સુધી આ ગઝલ ગાઇ ત્યાં સુધી પીર સાહેબ આંખો બંદ કરી મુરાકિબામાં બેસી રહ્યા અને જ્યારે આ ગઝલ પુરી થઇ ત્યારે તેઓએ ઉંચી નજર કરી અચ્છનને ગાવાની ફરમાશ કરી એટલે મહમદીજાનની જગ્યાએ અચ્છન જઇને બેઠી. મહમદીજાને ઘણીજ સરસ રીતે ગઝલ ગાઇ હતી અને તેથી પીર સાહેબ ઉપર પણ ઘણી અસર થઇ હતી અને એ સિવાય ગાણાનો સાદ સાંભળી આઠ દસ માણસો બીજા પણ આવી ગયા હતા તેઓ પણ ઝુમી રહ્યા હતા. અચ્છને પોતાના સુરીલા સાદમાં મહમદીજાને જે કાફીયા રદીફ વાલી કવ્વાલીની ગઝલ ગાઇ હતી તેજ કાફીયા રદીફમાં નીચલી ગઝલ શરૂ કરી અને હજુ તો તે પેહલીજ કડી ગાઇ રહી હતી કે બેચાર મુસાહેબોની સાથે ઝરરીન પોશાકમાં સજ થએલો એક જુવાન આવી પહોંચ્યો જેને જોતાંજ અચ્છન, અમે, મહમદીજાન તથા પોતે પીર સાહેબ પણ ઉભા થઇ ગયા અને પોતાની પાસે ગાદી ઉપર બેસવાનું કહેતાં બોલ્યા "પધારો દરબાર સાહેબ! માત્ર આપનીજ કસર હતી" આ સાંભળી તે જુવાન પીર સાહેબની પાસે બેસી ગયો અને મહમદીજાન તથા અચ્છનને જોઇ પુછ્યુ "આપ લોકો અહીં ક્યાંથી?" બંન્ને એ જવાબ આપ્યો "હુઝુરનુ નામ સાંભળી અમે પણ હાજર થયાં ફરી મારી તરફ જોઇને પીર સાહેબને પુછ્યું આમનું નામ" પીર સાહેબે મારી ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું "ગવહરજાન એમનું નામ છે અને ખરેખર નામ પ્રમાણે બધી ચીજોમાં પ્રવિણ છે. અંમાના કહેવાથી મેં તરતજ ઉભા થઇને સલામ કરી જેનો જવાબ પેલા જુવાને હસ્તા મુખે આપી અચ્છનને કહ્યું "હાં સાહેબ આપ આપનું કામ કરો" આ સાંભળી અચ્છને ફરી ગઝલ શરૂ કરી.

અયે માહિરે રાઝે ખુદાએ જહાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
અયે વાકિફે સરરે નિહાં વ અયા સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
તેરા વસ્ફ કરૂં યે તાબ કહાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
તોસીફ તેરી ઓર મેરી ઝબાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
તુમ મસદરે રેહમતે બારી હો તુમ મઝહરે લુત્ફે ઇલાહી હો
તુમ હો મલજાયે આલમીયાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
ન મેં શાયકે હુરો ગિલ્માં હું નહીં તાલિબે દીદે હસીના હું
અલબત્તા હુઝુરકા હું ખ્વાહાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
કર બેહરે ખુદા ઇમદાદ મેરી ગમ દુર હો દેખું શકલ તેરી
હેં સબપે તેરે લુત્ફો એહસાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ

અજમેરમેં અબતો બુલાલે મુઝે રૂખે પાક ખુદારા દિખાદે મુઝે
તેરે હિજ્ર મેં નામન આઇબજાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
સદ શુક્ર કે તેરી હુઝુરી હુઇ મેહરૂઝકી ખ્વાહિશ પુરી હુઇ
મુદ્દતસે થા દિલમેં યેહી અરમાં સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ

" વાહ ! વાહ ! મહમદીજાનની ગઝલના જવાબમાં બહુજ ઉમદા ગઝલ ગાઇ " પીરસાહેબે ગઝલ પુરી થતાંજ અચ્છનને શાહબાશી આપતાં કહ્યું અને ફરી મારી તરફ જોઇને બોલ્યા. " જોઇએ હવે બી ગવહર કઇ ગઝલ ગાય છે. "

"હુઝુરનો હુકમ હોય તો અચ્છનજાન અને મહમદીજાને ગાએલી ગઝલોના કાફિયા રદીફવાલી ગઝલ ગવડાવું " ઉસ્તાદજી બંને હાથ જોડીને બોલ્યા એટલે પીરસાહેબે દરબાર સાહેબની તરફ જોઇને કહ્યું.

" કેમ દરબાર સાહેબ ફરી શું જોઇએ ? "

" જી હા, આજે તો આ ત્રણેની પરીક્ષા છે " દરબાર સાહેબે મારી તરફ જોઇને કહ્યું. " ચલાવો જોઇએ , "

આ સાંભળી હું અચ્છનની જગ્યાએ આવીને બેઠી અને નીચલી ગઝલ કવ્વાલીની તર્ઝમાં તાનપલટાની સાથે શરૂ કરી.

પીયા ખ્વાજા મોઇનુદ્દીન હુસન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
તોરે હિજ્રમેં હે મેરા જીવરા કઠન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
દર છોડ તેરા કિત જાઉ ભલા તોરે દર પે અબતો આન પડા
અજમેર કે બાશી મોરે સજન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
પઝમુર્દા હે દિલ મેરા તાઝા કરો ઓર દામને મકસદ પુર કરદો
હુસનેન કે હો તુમ સર્વે ચમન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
તોરે બિરેહને મોહેતો માર લિયા ગર સપને મેં દર્સ દિખાયે પીયા
વહીં દોડ કે ચુમ લું તોરે ચરન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
મુઝે ખટકા હે બદ આઅમાલીકા મોહે અબ ન કરો ચરનનસે જુદા
દિન રેન કરત હું યેહી સખુન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
સનસાર કે ગમને ઘેર લીયા નહીં કોઇ હે મેરા આપ સિવા
મોરે અબતો મિટાદો રંજોમહન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
ઇસ હિંદમેં આકે ખ્વાજા પીયા સબ કુફ્રકી હા દી તુમને બિના
અજમેર હુવા ગુલઝારે ચમન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ
અબ સુનલો અર્જ મોરી ખ્વાજાવલી કરો દુર વફા કે રંજેદિલી
અબઆન લિયોહે તુમરા સરન સુલતાનુલ હિંદ ગરીબ નવાઝ

મારી આ ગઝલ પુરી થતાંજ ચારે બાજુથી વાહ વાહના પોકારો થવા માંડયા અને પેલા દરબાર સાહેબ ઘણાજ ખુશ થઇ ગયા એટલે પીર સાહેબથી કાંઇ ઘુસપુસ કરવા લાગ્યા. તે બાદ દરબાર સાહેબે મહમદીજાનની તરફ જોઇને ફરમાવ્યુ.

"કાં સાહેબ તમને પેલી દાગની ગઝલ યાદ છે કે ?"

"કઇ સરકાર ?"

"પેલી નાલે શેવનમેં વાલી"

"જી હા યાદ છે."

"ત્યારે કહો ફરી"

"જેવો હુકમ."

આટલું કહી મહમદીજાન વચમાં આવીને બેઠી અને પેહલાં કરતાં વધારે ઉત્સાહથી હયદ્રાબાદના નામદાર નિઝામ સરકારના ઉસ્તાદ ફસીહુલ મુલ્ક નવાબ મીરઝા દાગ દહેલવીની આ ગઝલ શરૂ કરી.

કુગાં મેં આહ મેં ફરિયાદ મેં શેવન મેં નાલે મેં
સુનાઉ દર્દે દિલ તાકત અગર હો સુનનેવાલે મેં
ન કયોં હોં લાખ મસ્તાના અદાયે મેરે નાલે મેં
ગદાયે મયકદા હું હર તરહ કી હે પ્યાલે મેં
ખબર સુનકર મેરે મરનેકી વો બોલે રકીબોંસે
ખુદા બખશે બોહેતસી ખુબિયાંથી મરનેવાલે મેં
કયામત કી ખલિશ આફત કી કાવિશ કેહેરકી સોઝિશ
મેરે દિલમેં તેરી હસરતહે યા કાંટાહે છાલે મેં
ખુલા જાતાહે ઝાહિદ આરઝુમેં હવઝે કવસરકી
કોઇ તસવીર ઉસ્કી ખીંચદે મેરે પ્યાલે મં
લિબાસે સુર્ખ સે હોતા નહીં ખુની કફન કોઇ
નિચોડો તો લહુકી બુંદ તક નિકલે ન લાલે મેં
યે કયસા રંજ હે યારબ ટપકતીહે ખુશી જીસ્સે
કે નગમે કી હે કેફિયત મેરે દુશમન કે નાલે મં
નિગાહે શોખ હલકે મેં હે ચશમે શર્મ આગી કે
તમાશા હે કે બિજલી કોંદતી હે આજ હાલે મેં
મિલે મુજસે તો ફરમાયા તુમીકો દાગ કેહતે હે
તુમીંહો માહ કામિલ મેં તુમી રહેતોહો હાલેમેં

આ ગઝલના દરેક શેર ઉપર ચારે બાજુથી વાહ વાહના ઉદગારો નીકળવા માંડયા અને દરબાર સાહેબ તો એવા મસ્ત બની ગયા કે બસ કાંઇ ન પુછો? હજુ તો બધા વાહ વાહજ કરતા હતા કે ચવન્નીજાનની નાહની બેહેન દુઅન્નીજાન આવી પોંહચી અને પ્રથમ પીરસાહેબને સલામ કરી, ફરી દરબાર સાહેબની તરફ જોઇને બોલી.

"હુઝુર મને યાદ ન કરે પણ હું હુઝુરને ભુલું તેવી કયાં છું."

"તમારી મહેરબાની."

"અંત્યારે મને ખબર મળી કે હુઝુર હઝરત કિબલાને ત્યાં પધારેલા છે તથા અચ્છનજાન, મહમદીજાન વીગેરે આવેલાં છે તેથી હુ પણ વગર બોલાવે આવી પોંહચી."

"ભલે આવ્યાં" પીરસાહેબે કહ્યું. "તમે આવ્યાં તેમાં અમને તો લાભજ છે. કાંઇને કાંઇ નવુંજ સાંભળવાનું મળશે"

"હું સફરદાઇઓની સાથે આવી નથી."

'તેમાં શુ થયુ અમારા ઉસ્તાદજી તો છે" મહમદીજાને કહ્યુ.

"જો એવીજ ઇચ્છા છે તો મારે ના નથી."

"ત્યારે ફરી બેસી જાવ" દરબાર સાહેબે કહ્યું "મહમદીજાને દાગ સાહેબની શેવન મેં નાલે મેં વાલી ગઝલ ગાઇ છે માટે તમે પણ એજ કાફીયા રદીફવાલી ગઝલ ગાઇ સંભળાવો."

"જેવી અજ્ઞા" આટલુ બોલી દોઅન્નીજાને રાફીમુદદવલા જનાબ જહીર દહેલવીની નીચલી ગઝલ શરૂ કરી.

હલાવત જામેજમકી હે ફકીરોં કે પ્યાલે મેં
કે નોશોનેશે ઝેહરો અંગબી હે હર નિવાલે મેં
મિલી દિલ બસ્તગી ગુનચેકો દાગે દિલ હે લાલેમેં
મઝાકે તલ્ખ કામી ભરદિયા મેરે પ્યાલે મેં
મુઝે હાલે દિલે રન્જુરપર અફસોસ આતા હે
કહાં સે દુઝદે ગમ આયે મેરે નાઝોં કે પાલે મેં
અભી તો મોહતસિબ મસજીદસે ખાલી હાથ આયાહું
ઉલટકર દેખલે ઝાલિમ નહીં હે કુચ્છ પ્યાલે મેં
ખુદાયા કયા બલાહે યેજો રેહરેહકે ખટકતા હે
કોઇ ખારે તમન્ના રેહ ગયા કયા દિલ કે છાલે મેં
તુમારે રૂએ ઝેબાસે ન યે મિલતા ન વો મિલતા
મહે કામિલમેં ધબ્બા હે અગર હે દાગ લાલે મેં

ઇલાહી ઉઠ ગઇ કયસી હલાવત રંગે શાદીકી
ન વો નગમા હે નગમે મેં ન વો નાલા હે નાલેમેં
ખુદા હાફિઝ હે અબ અગયાર ગિર્દ ઉસ બુતકે રેહતેહેં
બોહોત ખુરેઝીયાં હોંગી કે હે ખુરશીદ હાલે મેં
ઝહીરે ખસ્તએ આફતઝદાકા દમ ગનીમત હે
કે બુ બુ મિલતી જુલતી હે તુમારે મરનેવાલે મેં

એક તો દોઅન્નીજાનની ગાવાની ઢબ અને બીજું ઝહીર જેવા નામવર શાયરની ગઝલ એટલે ફરી પુછવુંજ શું? ચારે બાજુથી વાહ વાહ વાહ વાહના પોકારો થયા અને મોહટા માન સહીત દોઅન્નીજાને પોતાની ગઝલ પુરી કરી એટલે પીરસાહેબે અચ્છનને ઇશારો કર્યો. પીરસાહેબનો હુકમ થતાંજ લગાર મગરૂરીની સાથે અચ્છને વચમાં બેઠક લીધી અને પોતાના સુરીલા તથા દિલકશ સાદમાં સર આમદે એહલે કમાલ હઝરત જલાલ લખનવીની નીચલી ગઝલ ગાવી શરૂ કરી.

કહાં કી શોખિયાં યારબ ભરી થીં મેરે નાલે મેં
તડપને કી સિફત પેદા હુઇ તડપાને વાલે મેં
ન રાઝે દિલ બતાયે વરપ યે હેં મેરે નાલે મેં
કભી ફુટે ન મુંહસે બાત યે હે મુંહકે છાલે મેં
ચલા જબ લેકે ખત ફિર આશના થા નામાબર કિસ્કા
મુરૂવ્વત હી નહીં દેખી ઉધરકે જાનેવાલે મેં
ભર આયે કયોં ન દિલ રેહકે તેરી બઝમમેં સાકી
ન દેખે અપને ચાર આંસુહી જબ અપને પ્યાલે મેં
તેરે સોઝે જુદાઇને ભી કી હે તુરફાતર ગરમી
પડી હે રાતસે કુચ્છ ફુટ મેરે દિલકે છાલે મેં
ચલે અય બાગમાં હમ, દેખ લે તું અપને ગુલશનકો
ગુલોંકી બુ ગુલોંમેં રંગ લાલેકા હે લાલેમેં
સુને યે કાન યારબ ગેરકા સદમા સહા ઉસ્ને
દુખે દિલ જીસસે દુશમનકા ન હો વો દર્દ નાલે મેં
પૂકારે ચાંદકો જીસ શબ કોઇ આંખોમેં ફિરતા હો
હમારા ચાંદ દો હાલો મેં હે તુ એક હાલે મેં
અજબ દરપરદા શોખી કી હે ગુલચીંસે જલાલ ઇસને
છુપા હે ખુન મુર્ગાને ગુલિસ્તાં કાં તો લાલે મેં

અચ્છનની આ ગઝલ ઉપર પણ સૌએ ખુશાલીના પોકારો કર્યા જેથી તે સૌને સલામ કરી પોતાની અસલ જગ્યાએ આવીને બેઠી એટલે પીર સાહેબે મારા તરફ જોઇને ફરમાવ્યુ.

" ચાલો ઉઠો બી ગવહરજાન હવે તમારી વારી આવી. "

" હાજર છું. "

" ઓહો ઘણુંજ હીમ્મતવાન દેખાય છે. " દરબાર સાહેબ બોલ્યા, " વય તો નાહની છે પણ ગજબ છે. "

" દરબાર સાહેબ, આપે એમની કાબેલિયત હજુ જોઇ નથી " પીર સાહેબે કહ્યું. " માશાઅલ્લાહ આટલી વયમાં તો એવાં જોહરો દેખાડયાં છે કે આખી આલમમાં એમના નામની ધુમ મચેલી છે. આપ કોઇ વખતે ખાસ જલસામાં સાંભળશો તો ખાત્રી થઇ જશે. "

" ઇનશાઅલ્લાહ આજકાલમાંજ સાંભળીશું " દરબાર સાહેબે મારી તરફ નીચી નજરોએ ટીકતાં પુછ્યું. " કેમ ગવહરજાન સંભળાવશો કે. "

" આપ જે વખતે ફરમાવો તે વખતે દાસી હાજર છે ' મેં નીચી નજરોએ જવાબ આપ્યો. તે બાદ હુ મારી બેઠક ઉપરથી ઉઠીને વચમાં આવીને બેઠી અને મલેકુશ શોઅરા .અમીર લખનવીની આ પ્રખ્યાત ગઝલ ગાવી શરૂ કરી.

કિયા આરેફ મુઝે પીરે મુગાંને એક પ્યાલે મેં
કરામત યે નહીં દેખી કિસી અલ્લાહ વાલે મેં
નઇ શાયદ નિકલવાઇ હે ઉસને ગુંજ બાલે મેં
ખટક હરરોઝસે બડકર હે મેરે દિલકે છાલે મેં
હઝારોં ખાર પ્યામે વાદીએ ગુરબત મેં હેં યારબ
પીલાઉ કિસ્કો કિસ્કો બુંદ ભર પાની હે છાલે મેં
લગાઉં મુંહ ન હિર્જે યાર મેં વાબઝ કે સરમારૂ
જો લાન હુર ભી ભરકર મએ કોસર પ્યાલે મે
ઇધર ભી એક નિગાહે લુત્ફે ખુમકી ખેર અય સાકી
હમેં ભી એક ચુલ્લુ મય કિસી ટુટે પ્યાલે મેં
ચમન સે ખાનએ સય્યાદ તક ઝિન્દા ન પહોચુંગા
કે દમ અટકા હે નરગીસ મેં તોજાં અટકી હે લાલે મેં
તડપતે ઉમ્ર ગુઝરી યાર આયે યા અજલ આયે
ખુદાવંદા કોઇ તાસીર તો પયદા હો નાલે મેં

યેહી હે શર્મ તો વો આ ચુકે આગોશમેં મેરી
ઝુકા લેતે હેં આંખે ચાંદ હોતા હેંજો હાલે મેં
અમીર ઉસ નાઝની પર હે ગિરાંબેલાં ચંબેલી તક
પહેનતા હે પિરોકર ફુલ જુહી કે વો બાલે મેં

મારી ગઝલ પૂરી થતાંજ ચારે બાજુથી તારીફો ઉપર તારીફો થવા માંડી અને દરબાર સાહેબ તો એટલા બધા ખુશ થયા કે મને પોતાની પાસે બોલાવી તારીફ કરી. લગભગ અર્ધા કલાક સુધી મેં ગાએલી ગઝલનીજ મસ્તીમાં બધા જણા રહ્યા અને તે બાદ જલસો બરખાસ્ત કર્યો મગરેબની નમાઝનો વખત થઇ ગયો હતો એટલે જે લોકો નમાઝ ભણતા હતા તેઓ ત્યાંથી ઉઠીને નમાઝ અદા કરવા ગયા. તે વખતે મને આશા હતી કે પીર સાહેબ પણ નમાઝ ભણવા જશે. પરંતુ મારી તે ધારણા પુરી પડી નહીં કેમકે તેઓ તો ત્યાંજ બેસી રહ્યા. મને મીરઝા સાહેબની સગતથી નમાઝ રોઝાની સમજ પડી ગએલી હોવાથી મેં ઘણીજ અજાયબીથી પીર સાહેબને અરજ કરી.

"બધા સાહેબો નમાઝ અદા કરવા ગયા અને આપ કેમ ગયા નહી?"

"ગવહરજાન ! તમે શું જાણો ?"

"હુઝુર ફરમાવે તો હુ જાણી લઉં"

"ગવહરજાન! અમે તો ફકીર લોકો છીએ અને રાત દીવસ ખુદાની મસ્તીમાં રહીએ છીએ તેથી "નમાઝે આશિકાં દરદિલ" ઉપર અમારો અમલ છે. જાહેરી નમાઝ રોઝાના અમે પાબંદ નથી."

આ જવાબ પીરસાહેબે આંખોના ડોળા કાઢીને આપેલો હોવાથી તથા અંમાએ પણ મને ચુપ રહેવાને ઇશારો કરેલો હોવાથી હું તે વખતે ચુપ થઇ ગઇ પરંતુ પીરસાહેબના ઉપલા જવાબથી મને લગારે સંતોષ થયો નહીં તેથી આજ સવાલનો જવાબ મીરઝાસાહેબથી પુછવાનું મનમાં નક્કી કરી તે વખતે વધુ બોલવાનું માંડી વાળ્યું. મગરેબની નમાઝ બાદ દસ્તરખાન પાથરવામાં આવ્યું. પીરસાહેબ, દરબાર સાહેબ, હું મહમદીજાન, અચ્છનજાન તથા દોઅન્નીજાન એટલે દસ્તરખ્વાન ઉપર ખાવાને બેઠાં અને અંમા તથા ઉસ્તાદજીઓ વીગેરે માટે જુદું દસ્તરખ્વાન પાથરવામાં આવ્યું અને દરબાર સાહેબના ખાસુલખાસ બે મુસાહિબોને દરબાર સાહેબની ખાસ ઇચ્છાથી અમારા દસ્તરખ્વાન ઉપર બેસાડ્યા અને બીજા બધા માણસો બીજા દસ્તરખ્વાન ઉપર બેસી ગયા. આજના ખાણામાં પીરસાહેબે સારા

સારા પકવાનોનો બંદોબસ્ત કરેલો હતો જે જોઇ મને ભારે અચંબો થયો. જે પકવાનો આજે દસ્તરખ્વાન ઉપર આવેલાં હતાં તેવાં પકવાનો નવાબ અખતર ઝમાનનાં દસ્તરખ્વાન ઉપર પણ જોએલાં ન હોવાથી મને ભારે અજાયબી ઉપજી, કેમકે પીર સાહેબ તો પોતાને ફકીર તરીકે ઓળખાવતા હતા અને તેમનું દસ્તરખ્વાન તો મોહટા મોહટા અમીરોના દસ્તરખ્વાનને શરમાવે તેવું હતું. હું આવાજ વિચારોમાં દસ્તરખ્વાન ઉપર બેઠી અને ખાવું શરૂ કર્યું. દસ્તરખ્વાન ઉપર પીરસાહેબ, દરબાર સાહેબ તથા મારી સાથવાળી તવાયફો અને મારી વચ્ચે અનેક મઝાક મશકરીઓ ચાલી, અને લગભગ એક કલાક પછી દસ્તરખ્વાન ઉઠાવવામાં આવ્યુ. ખાણાથી પરવારીને એકાદ કલાક સુધી ગપ્પો સપ્પો ચાલ્યા બાદ દરબારસાહેબ પોતાના મુસાહિબોની સાથે વિદાય થયા, અને તે પછી અચ્છન, મહમદી તથા દોઅજ્જીજાને પણ રજા લીધી, હવે પીરસાહેબની પાસે માત્ર હું તથા અમ્મા અને અમારા માણસો રહી ગયા એટલે પીરસાહેબ અંમાને પોતાના હુજરામાં લઇ ગયા જ્યાં લગભગ અર્ધો કલાક સુધી વાતચીત કરી અને ફરી અમને પણ વિદાય કર્યા જેથી અમે અમારે ઘેર આવ્યા.

બીજા દીવસે સમીસાંજથી અમાએ ઘર સાફસુફ કરવા માંડયુ અને જલદીથીજ ખાઇ લીધું. લગભગ આઠ વાગતામાં તો મને પણ શણગારીને તૈયાર કરી દીધી એટલામાં પીરસાહેબનો નોકર આવ્યો, અને પીરસાહેબ તથા દરબાર સાહેબ લગભગ દસ વાગે આવ્યાની ખબર આપી ગયો. અંમાએ તે નોકરની આગલા દીવસની પેઠે સારી રીતે ખાતર બરદાશ કરી જેથી જતી વખતે તેણે અંમાને કહ્યું.

"તમે ખાતર જમા રાખો, પીરસાહેબ વચમાં છે તો પોબારાજ સમજી લ્યો."

"મને પણ એવીજ આશા છે."

"પણ જુઓ મને ભુલી જતા નહીં."

"અલ્લાહ અલ્લાહ કરો, તમને તે ભુલાય !"

"અને અમારા હઝરતને"

"એમની તો ગવહર વગર પૈસાની લોંડી છે."

આટલી વાત ચીત પછી નોકર ચાલ્યો ગયો. નોકરના ગયા બાદ ઉપલી વાતચીતના ભાવાર્થ માટે મને મોહટી ચિંતા થવા માંડી પરંતુ મારૂં દિલ સખત થઇ ગએલું હોવાથી ચિંતાથી કાંઇ વધુ દુઃખ થયું નહીં.

આવા વિચારોમાં દસ વાગવાનો અમલ થયો અને તેજ નોકર પાછો આવ્યો અને તેણે દરબાર સાહેબ તથા પીરસાહેબના પધારવાની ખબર આપી. જેથી અમે બધા ઉભા થઇ ગયા દરબાર સાહેબ પોતાના બે ખાસમુસાહેબો અને પીરસાહેબની સાથે પધાર્યા. અમોએ તેમને મોહટા અદબ આદાબની સાથે બેસાડયા અને ફરી કેટલીકવાર સુધી ખુશગુફતેગુ ચાલી. ગુફતેગુ પુર્ણ થતાંજ દરબાર સાહેબે ગાણાનો હુકમ આપ્યો એટલે અમારા ઉસ્તાદજીએ પોતાના સાઝ મેળવ્યા અને મેં નીચલી ગઝલ શરૂ કરી.

નિગાહ કી આઇને મેં .ચોટ ચલતી હે બરાબર કી
લડાઇ તીરમે હે તીરકી ખંજર સે ખંજર કી
ન સરકા હોશ કાતિલ કો ખબરથી કુછ ન ખંજર કી
બ વકતે ઝીબ્હા કયો નિકલી સદા અલ્લાહો અકબર કી
જનાબે શેખને મયપી સમઝ કર હવઝે કવસર કી
ખુમાર ઉતારા તો સીધી રાહલી અલ્લાહ કે ઘર કી

આ શબ્દો હું પુરેપુરી રીતે ગાઇ પણ નહોતી રહી કે દરબાર સાહેબે પીરસાહેબની તરફ જોઇ એક મોહટો કેહકહો લગાવ્યો અને પીરસાહેબ પણ હસી પડયા. લગભગ દસ મીનીટ સુધી ઉપલા ત્રણે મતલાઓને પોતાના મોંહઢે બોલી દરબાર સાહેબ તથા તેમના મુસાહિબોએ સારી પેઠે તારીફ કરી જેનો જવાબ મેં નમી નમીને સલામો કરીને આપ્યો અને ફરી તેજ ગઝલનો આ ચોથો મતલો સારી પેઠે બતાવીને કહ્યો.

મેં વોહ ગરદિશ ઝદા મયકશ હું મય ગરદિશ સે સાગરકી
છલકતેહી ઝમીં પી જાતી હે મેરે મુકદરકી

"સુબ્હાનલ્લાહ સુબ્હાનલ્લાહ!" દરબાર સાહેબ પોકારી ઉઠયા "કયા અચ્છા મતલા હે વાહ વાહ !" આટલું બોલી દરબાર સાહેબ ઘણીવાર સુધી તારીફ કરતા રહ્યા. ફરી મેં નીચલો શેર ખાસ દરબાર સાહેબની તરફ ઇશારો કરીને કહ્યો,

કહાં તુમ ઓર કહાં મેરા મકાં કુચ્છ ખેર હે સાહબ
મગર અય બંદા પરવર રાહ ભુલે ગેરકે ઘરકી

આ સાંભળતાંજ દરબાર સાહેબ બહુજ ખુશ થઇ ગયા અને પીરસાહેબે ખાસ મારા તરફ જોઇને કહ્યું,

"એ તો માત્ર તમારાજ માટે આવ્યા છે કાંઇ બીજાના ઘરને બદલે તમારે ત્યા ભુલા નથી પડયા.

"જી હા, પીરસાહેબ સત્ય ફરમાવે છે,"

"હું કયા કહુ છું એ તો શાયર સાહેબ કહે છે."

"શાયર સાહેબે તો માત્ર લખ્યું છે પણ અત્યારે તમોએ બતાવીને ગાયું તેથી જાણે સાચે સાચું તમેજ ન કહેતાં હોવ તેમ જણાયું" પીર સાહેબ બોલ્યા.

"પણ એ ગઝલ કોની છે?" દરબાર સાહેબે પુછ્યું.

"હમણા જણાઇ આવશે, માત્ર એકજ શેર વચમાં છે."

"પચાસ હોય તોએ શું? ગઝલ એટલી બધી દિલચસ્પ અને બરજસ્તા છે કે કાઇ કહેવાની વાત નહીં, જાણ્યામાં કોઇ નામચીન શાયરની છે,' દરબાર સાહેબે કહ્યું.

"મને પણ એમજ જણાય છે." પીરસાહેબે ટેકો આપ્યો તે બાદ મેં નીચલો શેર કહ્યો,

સિતમ કયા કયા સહે લેકિન શિકાયત તક ન કી ઉનકી
બુતોં કે સામને મેં બન ગયા તસવીર પત્થરકી

આ શેર ઉપર દરબાર સાહેબ બેસાખ્તા "વાહવાહ વાહવાહ!" પોકારવા લાગ્યા અને બાર બાર પોતાના મોંહઢાથી આ શેર બોલી પુરી ગઝલ લખી લેવાનો પોતાના એક મુસાહિબને હુકમ કર્યો. એટલે મેં છેવટના મકતાનો શેર કહ્યો.

કિસીકો ભી નહીં આરામ અય **આરામ** દુન્યામેં
મગર રાહત હે કુન્જે કબ્રમેં આગોશે માદરકી

નવાબ સાહેબે છેવટના મકતાનો આ શેર સાંભળી તરતજ પોતાના મુસાહિબને પુછ્યું..

"આ આરામ કયા?"

"સરકાર! આ તો મારા ખાસ મિત્ર નિકળ્યા,"

"એટલે?"

"મારે અને એમને તો લાંબા સમયથી સંબંધ છે, વડોદરા રાજ્યમાં એમના વડીલો નામાંકિત હકીમો થઇ ગયા છે અને એઓ પોતે ખાસ દાગ સાહેબના નામી, શાગિર્દોમાં છે. જો કે પોતે ગુજરાતના રહીશ છે, પણ કલામ બહુજ ઉમદા કહે છે."

"એમનું નામ?"

"મુનશી અમીરૂદ્દીન ગરીબ હકીમ છે અને **આરામ** તખલ્લુસ કહે છે."

"ગરીબ હકીમ કુટુંબની સાથે તો આપણે પણ સબંધ છે માટે તેમને લખી તેમના બીજા કલામો મંગાવજે, અને જ્યારે (મારી તરફ ઇશારો કરી) આ સાહેબ મહેરબાની કરી આપણે ત્યાં પધારશે ત્યારે આરામ સાહેબના બધા કલામ એમનીજ પાસે ગવડાવીશું"

"જેવી હુઝુરની આગ્ના."

તે બાદ લગભગ બાર વાગ્યાં સુધી ગાણું ચાલ્યું જેમાં મને જેટલું યાદ હતું તેટલુ બધુ સંભળાવી દીધું તેથી દરબાર સાહેબ ઘણાજ ખુશ થઇ ગયા અને જતી વખતે એકસો રૂપીઆની નોટ પાનની થાળીમાં મુકી દીધી જે લેવાને માટે અંમાએ બહુ ઇન્કાર કર્યો પરતુ ફરી દરબારસાહેબ અને પીરસાહેબના આગ્રહથી લઇ લીધી.

દરબારસાહેબ અને પીરસાહેબના વિદાય થવા બાદ હું એટલી બધી થાકી ગઇ હતી, કે તરતજ પલંગ ઉપર જઇને સુઇ ગઇ; અને જ્યારે સવારમાં ઉઠી ત્યારે મારા પલંગની પાસે મીરઝાસાહેબને જોયા. હું તરતજ પલંગ ઉપરથી ઉઠી અને હાથ મોં ધોઇ તેમની પાસે આવીને બેઠી તે વખતે મને પીરસાહેબની "નમાઝે આશિકા દરદિલ" વાળી વાત યાદ આવી એટલે મેં પુછ્યું.

"અલ્લાહતાલાએ બધા મુસલમાનો ઉપર નમાઝ ફરઝ કરી છે તે શું સાચી વાત છે?"

"આ સવાલ કેવો?" મીરઝાસાહેબ બોલ્યા "આપણા મઝહબમાં દરેક મુસલમાન માટે પાંચ ફરઝો રાખેલી છે જેમાંની એક, નમાઝ પણ છે."

"જો નમાઝ અદા કરવામાં ન આવે તો શું થાય?"

"ગુનોહ થાય."

"કોનો?"

"અલ્લાહનો, કેમકે આ પાંચે ફરઝો અલ્લાહની તરફથી છે."

"પણ કોઇ ખાસ માણસ આ ફરઝોમાંથી મુક્ત થઇ શકે છે?"

"નહીં."

"ત્યારે ફરી પેલા પહાડીવાળા પીરસાહેબ પરમ દહાડે નમાઝ પઢવા ન ગયા તો મેં તેનો સબબ પુછ્યો એટલે તેઓએ જણાવ્યું છે કે, અમે

તો ફકીર છીએ માટે અમારો અમલ તો " નમાઝે આશિકાં દરદિલ " ઉપર છે માટે આપ એવા પીરસાહેબ માટે શું કહોછો ?"

" આ વાત તદન શરે શરીફની ખિલાફ છે તેથી શરે શરીફની ખિલાફ ચાલનારા માટે જે કહેવામાં આવે તેજ તેમના માટે પણ કહેવામા આવશે. "

" તો શું પીરસાહેબે નમાઝ ન ભણી તો તેઓ ગુનેહગાર થયા ?"

" બેશક."

" તેતો મોહટા ખુદા રસીદા, આલે રસુલ બુઝુર્ગ છે માટે એઓ કેવી રીતે ગુનેહગાર થાય ?'

" કેમ ન થાય ? ખુદાને ત્યાં બધા બરાબર છે. આજ સુધી ખુદાએ કોઇપણ મુસલમાનને નમાઝ માફ કરી નથી. મોહટા મોહટા સહાબે કિરામ અને ઇમામો પણ નમાઝ પડતા હતા, કેમકે ખુદાની નજીક તો બધા મુસલમાનો સમાનજ છે. ખુદાને ત્યાં જાત નાત નથી. તેની ઇબાદત તો દરેક બંદા ઉપર ફરઝ છે. નાતજાત ઉપર જે લોકો ફખ્ર કરી અલ્લાહતાઅલાની ફરઝને અદા કરતા નથી તેઓ બેશક ગુનેહગાર થાયછે અને જેઓ " નમાઝે આશિકાં દરદિલ " કહી નમાઝ જેવી ફરઝને અદા કરતા નથી તેઓ પોતાના દાવામાં જુઠા છે. કેમકે ખુદાવંદે કરીમ પોતાના કલામે પાકમાં ફરમાવે છે કે **"ઇન્ના અકરમકુમ ઇનદલ્લાહે અતકાકુમ"** (અલ્લાહની નજીક તમારામાં મોહટો બુઝુર્ગ તેજ છે કે જે તમારામાં મોહટો પરહેઝગાર છે) ગવહરજાન ! ખુદા તો પોતાના કલામમાં આવી રીતે ફરમાવે અને પીરસાહેબ પોતાની સીયાદત ઉપર ફખ્ર કરી નમાઝને એક સાધારણ વસ્તુ સમઝે તે તેઓની જહાલત નહીં તો બીજું શું ? "

" પર મીરઝાસાહેબ ! જે લોકો ખુદાના આશેક અને તેનીજ યાદમાં રાત દીવસ મસ્ત રહેનારા છે તેઓને જાહેરી નમાઝની શી જરૂરત છે ? "

" ગવહરજાન ! તમે આવી વાતોથી તદન અજાણ છો માટે આ વીવાદને મુકી દો. "

" નહીં, મીરઝાસાહેબ ! મને સમજાવવું પડશે. "

" મેં તો તમોને કહીજ દીધું છે કે ગમે તેવો બાખુદા સીયાદત પનાહ કેમ ન હોય પણ અલ્લાહની ફરઝમાંથી મુક્ત થઇ શકતો નથી. શું સહાબા કિરામ અને અઇમ્મએ અતહાર વીગેરે બુઝુર્ગોને દીનથી કોઇ વધુ બાખુદા થઇ શકે છે ? તેઓની આખી જીંદગી ખુદાની યાદ અને શરીઅ-

તની પાબંદીમાં ગુજરે અને આજ કાલના કેટલાક અજ્ઞાનો પોતાને અલ્લાહના આશક બનાવી ખુદાની ફરઝને એક સાધારણ વાત સમજે તે કેવી રીતે બને ? વળી જે લોકો કહે છે કે અમે તો અલ્લાહના આશક છીએ તેથી જાહેરી નમાઝની જરૂરત નથી તેઓ જુઠા અને જાહેલ છે કેમકે શરીઅત જાહેર છે, બાતેન નથી. શરીઅતનો રસ્તો તો પસાર કર્યો નથી અને પોતાને એકદમ મારેફત હકીકતમાં શુમાર કરાવે તો તે તેમની તદન જહાલત છે. આવા લોકોને માત્ર જાહેલો અને ખુદા રસુલના ફરમાનથી અજાણ્યા લોકોજ બુઝુર્ગ સમજતા હશે પણ જે લોકો ખુદા રસુલના ફરમાનોથી જાણીતા છે, જેઓ શરીઅતની હકીકત પીછાણે છે તેઓ કદી પણ બુઝુર્ગ સમજશે નહીં." "નમાઝે આશેકાં દરદિલ" કહી જે આજ્ઞાનો નમાઝ જેવી ફરઝમાથી મુક્ત થવા માગે છે તેઓ ખરારીતે જોતાં ઉપલા વાક્યના અર્થથી તદનજ જાહેલ હોય છે કેમકે "નમાઝે આશેકાં દરદિલ" ના અર્થ આશેકોની નમાઝ દિલમાં હોય છે એટલે આશેકો પોતાની નમાઝ જાહેરી પાબંદી અને રૂકુ સુજુદવગર દિલમાં અદા કરી લેછે એમ તેઓ સમજતા લાગે છે; પરંતુ એમ થતા નથી. પણ જે ખુદાના ખાસ પ્યારા બંદાઓ છે જે તેના આશેકો છે તેઓની નમાઝ "નમાઝે આશેકાં દરદિલ" એટલે આશેકોની નમાઝ દિલથી હોય છે એવા અર્થ થાય છે. નમાઝની વખતે તેમનું દિલ ખુદાની હુઝુરીમા રહે છે, અને દુન્યવી બાબતોથી તદન પાક હોય છે તેઓ નમાઝની વખતે એમજ સમજેછે કે અમે આ વખતે પાક પરવરદિગારના દરબારમાં તેની સ્તુતી કરી રહ્યા છીએ માટે ગવહરજાન ! જે લોકો નમાઝને મામુલી ઇબાદત સમજી તેનાથી દુર રહેતા હોય તેવાઓને ખુદાના આશકો નહીં પણ શયતાનના ગુલામ સમજવા જોઇએ."

"ત્યારે પીરસાહેબે ખાલી ડફાંસજ મારેલી કે ?

"ડફાંસ નહીં તો બીજું શું ?"

"ચાલો હશે, આપણે શું ! જે કરશે તે ભરશે."

આ વાતચીત થવા બાદ મીરઝાસાહેબ વિદાય થયા અને હું મારા કામકાજમાં ગુંથાઇ.

સાંજના પાંચેક વાગ્યાના શુમારે પીરસાહેબનો માણસ અંમાને બોલાવવા આવ્યો તેથી તેઓ પીરસાહેબને ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી છેક રાતના આઠ વાગે આવ્યા. જે વખતે અંમા આવ્યા તે વખતે તેઓ બહુજ ખુશી જણાતા હતા. આવતાંની સાથેજ તેઓએ મને તથા ઉસ્તાદજીને કહ્યું,

"લ્યો સાહેબો ! મુબારક ગવહરની નોકરી થઇ ગઇ."

"ક્યાં ?" ઉસ્તાદજી તથા મેં પુછ્યું.

"દરબાર સાહેબને ત્યાં"

"તેઓ કયા ગામના દરબાર છે ?' મેં પુછ્યું.

ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં કાઝીપુર નામની રયાસતના દરબાર છે. વરસ દહાડે લાખ દોઢ લાખની આમદ થાય છે. હજુ સુધી તેઓ આવા છંદમાં પુરેપુરા પડેલા નથી. પણ ગાણાના બહુજ શોખીનછે, તેથી પહેલાં અચ્છન તથા મોહમદીને નોકર રાખીને લઇ ગયા હતા પરંતુ હવે તો તેઓ ગવહર ઉપર મરી ફીટેલા હોવાથી પાંચસો રૂપીઆના માસીક પગારે લઇ જવા ચાહે છે. કહો શુ ઇરાદો છે ?"

"વાહ વાહ ! ! એમા તે ઇરાદો શું ?" ઉસ્તાદજી બોલ્યા "ઇનામ ઇકરામ પણ મળશે ને ?"

"હજારોનો"

"ત્યારે ફરી આપે શુ જવાબ આપ્યો ?"

"કબુલ કરી લીધું."

"સારૂં થયુ. મુબારક."

"તમને સલામત" અંમાએ કહ્યું. "પણ ઉસ્તાદજી ! આજે રાત્રે પીરસાહેબે ગવહરને બોલાવી છે."

"શામાટે ?" મેં પુછ્યુ.

"એક તાવીજ આપવાનો છે."

"હું તો રાત્રે નહીં જાઉ" મેં કહ્યું.

"શા માટે ?

"તાવીજ દહાડે અપાય કે રાત્રે ?"

"એ તાવીજ જ એવો છે માટે રાત્રેજ જવું પડશે." અંમાએ ઉસ્તાદજીની તરફ લગાર હસતાં કહ્યુ "કેમ ઉસ્તાદજી ! પીરસાહેબ ખાસ ખાસ તાવીજો રાત્રે આપેછે ને ?"

"જી હા"

"પણ ઉસ્તાદજી ! આ બધું પીરસાહેબની મહેરબાનીથી થયું છે, માટે આપણે બદલો કેવી રીતે વાળીશું."

"એ ગવહરથી પુછો."

" ગવહર ! બોલ જોઇએ "

આ સાંભળી મને બહુજ ગુસ્સો ચઢયો તેથી હું બીજા હોલમાં ચાલી ગઇ અને અંમાની વાતો ઉપર વિચાર કરવા લાગી. અંમાએ ઘણીવાર સુધી ઉસ્તાદજીની સાથે ગુપચુપ વાતો કરી અને ફરી મને ખાવાને માટે બોલાવી હું ખાવાને બેઠી, અને ખાધું ન ખાધું કરીને ઉઠી ગઇ અને પાછી પલંગ ઉપર જઇને પડી. થોડીવાર પછી અમા મારી પાસે આવ્યાં અને ઘણુાજ વ્હાલથી મારા માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં બોલ્યાં.

" દીકરી ! હવે આપણું ભાગ્ય ઉઘાડયું છે, દરબાર જેવો દરિયા દિલનો સરદાર તારો આશક બન્યો છે, પાંચસો રૂપીઆના માસિક પગારે નોકર રાખવા તલપે છે, વળી તે નોકરીમાં હજારોના ઇનામની પુરેપુરી આશા છે. દરબાર લોકોને પૈસાની કદર હોતી નથી, તેઓની હાલત તો એવી છે કે જ્યાં કોઇના ઉપર તબીયત આવી, કે બસ, ફરી તેનાજ થઇ ચુકયા. આખી રયાસતની લગામ તેનેજ સોંપી દેછે. પેલી ઇદનનેજ જોને ? લાખો રૂપિયાની માલેક બની ગાડી ઘોડામાં ફરે છે. તે બધો કોનો પ્રતાપ ? રયાસતની નોકરીનોજ પ્રતાપ છે. માટે બેટી ! આવી તક ગુમાવવી તે ગોયા હાથે કરીને ગરીબી હોરી લેવા બરાબર છે. " અંમાનું આ લાંબું ભાષણ ચાલુજ રહેલું હોવાથી મેં તેને ટુંકું કરી દેવા માટે કહ્યું.

" આટલું બધુ બોલવાની મતલબ ? "

" મતલબ એટલીજ કે, આપણા પીરસાહેબના પગોના પ્રતાપે આ સોનેરી તક હાથ લાગી છે માટે તું આજે રાત્રે પીરસાહેબની પાસે જઇ આવ, હવે તું સમજણી થઇ છે તેથી તને વધુ કહેવાની જરૂરત નથી, માટે દીકરી ! હઠ મુકી દે. "

" પણ અંમા ! પીરસાહેબને આપણે કેવા બુઝુર્ગ સમજીએ છીએ તે આપ જાણોછો ? "

" હા, બેટા હુ જાણુંછું, પણ આપણો ધંધોજ એવો છે, પીરસાહેબ તો શું પણ એક વખતે ગમે તે કેમ ન હોય ! "

" ઠીક, ત્યારે જેવી ઇચ્છા. "

આટલું બોલી હું ચુપ થઇ ગઇ, અને વેષ્યાને ત્યા મારો જન્મ થએલો હોવાથી મારા જન્મની ઘડીને હજારો ગાળો મનમાં ને મનમાં દેવા લાગી. મારી હા થતાંજ અંમાએ ઉસ્તાદજીને તૈયાર કર્યા અને હું પીરસાહેબને

ત્યાં પોંહચી તેઓએ એકાંતમાં પોતાની કારકિર્દીનું સઘળું દફતર ખોલ્યું અને જે સાંભળીને હું ભારે અજાયબીથી પીરસાહેબના મોહઢાંનેજ જોતી રહી; ટુંકમાં એટલુંજ કે દરબાર સાહેબને ત્યાં નોકરી અપાવવાની દલાલી તરીકે પીરસાહેબે તે રાત મને પોતાને ત્યાંજ રાખી. મારૂં દિલ પણ આવી બદીઓના સહેવાસથી સખત થતું ચાલ્યું હતું તેથી આવી વાતનો સદમો થયો નહી બીજા દીવસે અમાની ફરમાશથી, અને ઉસ્તાદજીની ખુશામદથી પીરસાહેબના પેલા નોકરને પણ રાજી કરી દીધો. હવે અમારી નોકરીનો પાકો બંદોબસ્ત થઇ ગયો, અને અમે એકાદ અઠવાડીઆમાં કુચ કરવાની તૈયારીમાં પડયાં. અમારા જવાથી અમારૂં ઘર સુનું રહેતું હોવાથી અંમાએ બે વિશ્વાસુ માણસો નોકર રાખ્યા અને બે ચાર મહીને એકાદ ફેરો ખાઃ જવાનું નકી કર્યું. દરબારસાહેબ પોતાનો એક ખાસ મુસાહિબ અમારી પાસે મુકી પોતે કાઝીપુર ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં પોંહચી અમને આવવા માટે તાર કર્યો. જે જોતાંજ અમે અમારા નોકરો ચાકરોની સાથે કાઝીપૂર રવાના થયા.

જ્યારે અમે કાઝીપુર પહોંચ્યા ત્યારે દરબારસાહેબે અમારા રહેવા માટે એક સુંદર બંગલો ઉઘાડી આપ્યો જેમાં અંગ્રેજી ફરનીચર ગોઠવેલુ હતું. બંગલાની આસપાસ સખત પેહરો મુકી દીધો અને દરબારસાહેબના ખાસ વિશ્વાસુ માણસો સિવાય બીજાના આવવા માટે સખત બંધી કરી દીધી. અમે પોંહચ્યાં તેના બીજાજ દીવસે દરબારસાહેબે પોતાના ખાસ સોબતીઓનો એક જલસો કર્યો, જેમાં મેં એવી તો સરસ રીતે ગાઃ અને બતાવ્યું કે બધા જણા બેખુદ જેવા થઇ ગયા. આથી દરબારસાહેબે ખાસ રાજી થઇને મારા પગમાં સોનાનાં કડાં પેહેરાવ્યાં જે લગભગ હજાર દોઢ હજારનાં હતા આવી રીતે માત્ર થોડાજ દીવસમાં દરબારસાહેબે અમોને ઇનામ ઇકરામ આપી સારી પેઠે નવાજી દીધાં. અંમા અને ઉસ્તાદજીન ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહોતો. દરબારસાહેબ મારા તથા અંમાના તાબામ થઇ ગએલા હોવાથી દરબારી કામવાળા કેટલાક ગરજવાનો પણ અમાં ત્યાં આવવા લાગ્યા અને હજારો ખુશામદો અને રોકડા રૂપીઆની લાલચે બતાવી દરબારસાહેબને સીફારશો કરવાનું કહેવા લાગ્યા. જેથી થોડાજ દીવસમાં અંમાનો અને મારો મીઝાજ આસમાન ઉપર ચઢી ગયો અં હકુમતના નીશામાં રાત દીવસ ચકચુર રહેવા લાગ્યાં. દરબારસાહેબને ત્ય આવ્યાને લગભગ બે માસ થયા હશે, કે અંમાની શીખવણીથી મેં દરબા સાહેબને દારૂ પીવા ઉપર ચઢાવી દીધા. તેથી દરબારસાહેબ રાત દીવસ

દારૂનાજ ઘેનમાં રહેતા હતા; અને મારા ઉપર એટલા બધા રીઝા હતા કે હું જે કાંઇ કહેતી તે, વગર આનાકાનીએ કબુલ કરી લેતા. આવી રીતે ધીમે ધીમે મારૂં માન વધવા લાગ્યું દરરોજ સાંજરે બે ઘોડાનીગાડી મારા માટે આવતી હતી અને જેમાં બેસીને હું ખાસ ફરવા જતી હતી તે વખતે દરબારસાહેબના હુકમથી ચાર ઉઘાડી તલવારના સવારો મારી ગાડીની આગળ પાછળ રહેતા હતા, અને થોડાજ દીવસમાં દરબારસાહેબે હુકમ કર્યો કે જ્યારે પણ મારી ગાડી પસાર થાય ત્યારે રાજ્યના નાહનામાં નહાના દરજ્જાના નોકરથી લઇને તે દીવાન સુધી બધા મારી ગાડીની આગળ ઉભા થઇ સલામ કરે અને હું જ્યારે ગાડીમાં સવાર થાઉ ત્યારે આગળ પાછળ સો વાર સુધી કોઇપણ ગાડી કે માણસ આવ જા કરી શકે નહીં. આવો હુકમ નીકળતાંજ રૈયતવર્ગ અને મોહટા અમલદારવર્ગમાં ભારે ચર્ચા થવા લાગી, પરતુ માલેકનો હુકમ હોવાથી કોઇપણ માણસ ચું કે ચાં કરી શકયો નહીં. દરબારસાહેબ પુરેપુરા મારા તાબામાં છે અને હું જે કાંઇ ચાહું તે કરી શકું છુ એવી વાત ફેલાઇ ગએલી હોવાથી હજારો અરજ દારો મારી ગાડી પસાર થાય ત્યારે અરજના માટે ઉભા રહેતા હતા અને હું એટલી બધી રોફમાં રહેતી કે, કોઇપણ માણસની અરજ ઉપર લગારે ધ્યાન આપતી નહોતી. મારી સાથવાળા ઉસ્તાદજીઓનું પણ એટલું બધુ માન વધી ગયુ હતું કે હજારો લોકો તેમની ખુશામદ કરી લાંચ રૂશવતના સેંકડો રૂપીઆ આપતા હતા. ટુંકમાં એટલુંજ કે થોડી મુદતમાં અમે આખી રયાસતના માલેક બની ગયાં. દરબાર સાહેબ તો માત્ર એક પુતળાં સમાન રહી ગયા, હું જે તરફ તેમની કળફેરવતી તે તરફ તેઓ ફરતા હતા. આખો દીવસ દારૂના નીશામાં ચકચુર બની મારે ત્યાંજ પડી રહેતા હતા. દરબાર સાહેબની જોકે બે બેગમો મારા કરતાં અતી ખુબસુરત હતી છતાંપણ કોણ જાણે દરબાર સાહેબને મારી કઇ વસ્તુ પસંદ પડી હતી કે તેઓ મહિનાઓ ઉપર મહિનાઓ ગુજરી જતા તોપણ તે બેગમોને ત્યાં આડી નજર પણ કરતા નહોતા. એક દીવસે મેં બેગમોની વાત કહાડી તો તેઓ મને પોતાની બેગમોને ત્યાં લઇ ગયા અને તેમની આગળ મારા રંગરૂપની તારીફ કરી, જે સાંભળી તે બિચારીઓ મારા મોહઢાં સામુજ જોતી રહી. મારામાં શા શા અવગુણો ભરેલા છે તેથી તેણીઓ તદન નાવાકેફ હતી, જેથી દરબાર સાહેબના હુકમને માન આપી તેણીઓ મારી ભારે ખાતર તવાઝો કરતી હતી. જ્યારે મેં બેગમોને જોઇ અને મારા તથા તેમના રંગરૂપની સરખામણી કરી ત્યારે હું તેમની આગળ તેમની

એક લોંડી જેવી પણ ન જણાઇ, તેથી પોતાની મેળે મારા મનમા અદેખાઇની લાગણી ફુટી નીકળી અને એજ અદેખામન પ્રતાપે દરબાર સાહેબના હાથે તેમને પજવવામાં લગારે કસર રાખી નહીં. કેમકે મને પુરેપુરી ખાત્રી હતી કે દરબાર સાહેબ એક ને એક દીવસે તેમના મનહરણ રૂપથી અંજાઇને મને તરછોડી મેલશે; જેથી મારાથી બની શકી તેટલી તેમની બુરાઇઓ કરી, જેની એટલી બધી અસર થઇ કે દરબારસાહેબે પોતાની લાયક બેગમોને એકદમ તરછોડી દીધા. એ સિવાય મેં તેણીઓને ઝેર આપી ઠેકાણે કરી નાખવાની પણ બાજી રચી, પરંતુ તેમાં હું ફાવી શકી નહીં. અંમા પણ રાત દીવસ બેગમોનું કાંસળ કાઢી નાખવાની પયરવીમાં રહ્યા પણ કાંઇ વળી શકયું નહીં.

કાઝીપુરમાં અમને લગભગ બે વર્ષ વીતી ગયાં એટલામાં તો અંમાએ અને મેં લગભગ સાઠ સીતેર હજાર રૂપીઆની પુંજી ભેગી કરી લીધી અને રયાસતનો મામલો હોવાથી બધી પુંજી દીલ્હી પહોંચાડી દીધી. એટલામાં દરબારસાહેબે મારા માટે શહેરની બહાર તળાવના કીનારે એક સુંદર મહેલ બનાવવો શરૂ કર્યો અને હજુ તો તે તૈયાર થાય એટલામાં તો તેનું નામ પણ "ગવહરવિલાસ" રાખી દીધું તે મહેલ બંધાવવા પાછળ લગભગ વીસેક હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થઇ ચુકયા હતા અને હજુ દસ પંદર હજાર રૂપીઆનું કામ બાકી રહ્યું હતું, કે એટલામાં અમારાં કિસમતનું પાસુ પલટયું. દરબારસાહેબ રાત દીવસ દારૂના નીશામાં ચુર બની મારે ત્યાં પડી રહેતા હોવાથી રાજ્યાં ચોમેર અંધેર થવા માંડયું. અમલદાર વર્ગે પોતાના રાજાને રાજ્યથી ગાફલ જોઇ પ્રજા વર્ગ ઉપર જુલમ ગુજારવા માંડયો અને જ્યાં ત્યાં લાંચ રૂશવતનો દોર જામી ગયો, જેથી પ્રજાવર્ગે દરબારને અરજીઓ કરવા માંડી પરંતુ તે તો મારા ગુલામ બની ગએલા હોવાથી અરજીઓ ઉપર ધ્યાન આપી શકયા નહીં તેથી વધુને વધુ અંધેર થતું ગયું. ખર્ચ અને બજેટ પણ ન રહેલું હોવાથી ત્રીજોરી ખાલી થઇ ગઇ અને હવે કરજ થવા માંડયું. રાજ્યના નિમકહલાલ નોકરો પોતાના માલેકની આવી ગફલત જોઇ રાજીનામા આપીને ચાલ્યા ગયા. જેમની જગ્ગાઓ ઉપર અમારી સિફારશથી નાકાએલ માણસો ને રાખ્યા. અમારા ઉસ્તાદજીઓ પણ એવા લાંચીઆ બની ગયા હતા કે, ગરજવાનોને સારી પેઠે નિચોવી લેતા હતા તથા દરબાર મારા તાબામાં હોવાથી તેઓ મોહટા મોહટા અમલદારોને કાંઇ વીશાદમાં ગણતા નહોતા આવી રીતે રાજ્યમાં અંધેર થઇ જવાથી આખરે આ વાતની ખબર પ્રાંત

ના સાહેબને આપવામાં આવી અને પ્રજાવર્ગ તરફથી સેંકડો અરજીઓ થઇ, જે ઉપરથી પ્રાંતનો સાહેબ વગર ખબર આપે એકદમ કાઝીપુરમાં આવ્યો અને જ્યારે તેણે તપાસ કરી તો ચોમેર અંધેર ભાળ્યુ, એટલે તાબડતોબ જપ્તી મુકી પોલીટીકલ એજંટને બોલાવ્યો. જેણે આવતાંની સાથેજ દરબાર-સાહેબને નાલાયક ઠેરવી રાજ્ય ઉપર મેનેજમેટ કરી નાખ્યું અને અમને માત્ર ચોવીસ કલાકમાંજ રાજ્યની હદ મુકીને તાબડતોબ નીકળી જવાની નોટીસ આપી. જે જોતાંજ અમારા હોશ ઉડી ગયા, હું તથા મારી સાથના બધા માણસો ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા; આખી રયાસતના માણસો અમારા ઉપર થુ થુ કરવા લાગ્યા. એ તો ઠીક થયું કે, અંમાએ દુરઅંદેશી વાપરીને ઇનામ ઇકરામમાં મળેલી બધી રોકડ તથા ઘરેણાં વિગેરે દીલ્લી પહોંચાડી દીધાં હતાં. નહીંતો આ વખતે મુશ્કેલ થઇ. પડત. રાજ્યના અમલદારોએ અમારા બધા માણસોની ઝડતી લઇ ઘણીજ ખરાબીની સાથે અમોને રયાસતમાંથી વિદાય કર્યા તે વખતે મારી હાલત બહુજ કબિલે રહેમ હતી, પણ અમોએ કોઇના ઉપર રહેમ ન કરેલી હોવાથી આખી રયાસતમાં અમારો એકે દાઝ ખાનાર ન નીકળ્યો, અને દરબાર સાહેબ તો એવા સખત ચોકી પહેરામાં હતા કે અમારી સાથે છેવટની મુલાકાત પણ કરી શકયા નહીં. મારા માટે તૈયાર થનાર "ગવહરવિલાસ" મહેલને જોઇ મેં ચોધાર આંસુએ તેનાઉપર છેલ્લી નજર નાખી અને ઘણીજ દીલગીરી સાથે આ શેર પઢી કાઝીપુર રયાસતની જાહોજલાલીને સલામ કરી.

નિકલના ખુલ્દસે આદમકા સુનતે આયે થે લેકિન
બોહોત બે આબરૂ હો કર તેરે કુચે સે હમ નિકલે

જ્યારે હું કાઝીપુરથી દીલ્લીમાં આવી ત્યારે મને ચોથા મહિનાનો ગર્ભ હતો, તેથી દીલ્લીમાં આવતાંજ સખત રીતે માંદગીના બિછાને પટકાઇ પડી. લગભગ બે વરસ સુધી રાજ્ય કરેલું હોવાથી તેના છુટવાનો સખત અફસોસ થયો અને તેજ અફસોસના સબબે મારી માંદગીએ ગંભીર રૂપ લીધું. ઘણા ડોકટરો, હકીમો, અને વૈદ્યોના ઇલાજ કર્યા પરંતુ કોઇપણ રીતે આરામ થયો નહીં. એવીજ રીતે પુરા નવ માસ થઇ ગયા અને આજ કાલમાં પ્રસવ થશે એવી આશા જણાઇ. એક રાત્રે હું મારા બીછાના ઉપર "અરે ઉં અરે ઉં" કરતી પડી હતી કે એટલામાં નીચેથી એક ફકીરે સદા નાંખી—

નેકીકા બદલા નેક હે બદસે બદીકી બાત લે
મેવા ખીલા મેવા મીલે ફુલફુલ દે ફલપાત લે
કલજુગ નહીં સતજુગ હે યાં દિનકો દે ઓર રાત લે
ક્યા ખુબ સોદા નકદ હેયે ઇસ હાથ દે ઇસ હાથ લે

આ સાંભળતાંજ મારાં રૂવે રૂવાં ઉભાં થઇ ગયાં અને તેજ વખતે મોતની ભયંકર મર્તી મારી નજરે આગળ ઉભી થઇ ગઇ. મેં આજ સુધીમાં જે જે પ્રપંચો રચ્યા હતા તથા જે જે અનાથોને દુઃખ દીધાં હતાં તે બધા મોતની સાથે યાદ આવવા માંડયા. દરબારસાહેબની સત્યવની બેગમોના માટે જે જે પ્રપંચો અને ઝેર આપવાની બાજીઓ રચી હતી તે તોપના ગોળાની પેઠે યાદ આવી મારી છાતીમાં લાગવા માંડી. આવી સ્થિતિમાંજ હુ દીવાની જેવી બહાવરી બનીને રડવા લાગી, જે સાંભળતાંજ અંમા વીગેરે દોડી આવ્યાં અને મને સમજાવવા લાગ્યાં, પરંતુ કાંઇએ અસર થઇ નહીં. આવીજ સ્થિતિમાં મેં દીકરીનો જન્મ આપ્યો, જેથી આખા ઘરમાં ખુશાલી પ્રસરી ગઇ. પરંતુ તે સાથેજ બધાએ મારા બચવા-ની આશા મુકી દીધી.

મારા આવા સંકટના સમયમાં બધા ઓળખાણ પીછાણવાળાએ મને તરછોડી દીધી હતી, પરંતુ ભલા મીરઝાસાહેબ પહેલાંના પેઠેજ દરરોજ આવતા હતા અને હકીમ ડાકટરોને ત્યાં જવું, મને દવા પાવી તથા દી-લાસો આપવો વીગેરે કામ કરતા હતા. જોકે તેઓએ ઘણા લોકોના સમજાવવાથી નોકરી કરી લીધી હતી અને પોતાના ઘરના કામકાજમાં પણ ધ્યાન આપવા લાગ્યા હતા, પરંતુ મારે ત્યાંનો રોજનો ફેરો વગર ભુલે ખાતા હતા. મારી માંદગીમાં મીરઝાસાહેબને આવી રીતે વફાદાર રહેલા જોઇ તેમના માટે મારા તથા અંમાના દિલમાં પહેલાં કરતાં વધારે માન પેદા થયું અને તેમની આવી ઝાંરીશાનીનો કેવી રીતે બદલો વા-ળીશું એજ વિચાર આવવા લાગ્યો. મીરઝાસાહેબ દરરોજ સવારે આવતા હતા અને બપોરે તેઓ પોતાના એક બે મીત્રોને મારી ખબર અંતર પુછવા તથા કામકાજ માટે મોકલતા હતા; તેથી મારૂં આખું ઘર તેમના આભાર તળે દબાઇ ગયું હતું. મેં પુત્રીનો જન્મ આપ્યો તે બાદ લગભગ છ માસ સુધી સખત માંદગી ભોગવી અને છેવટે હજારો ઇલાજો થવા બાદ લગાર આરામ થયો, અને ફરી ધીમે ધીમે એક વરસમાં પુરેપુરી તંદુરસ્ત. થઇ ગઇ. મારી માંદગી તો એવી સખત હતી કે, બધાઓએ

મારી આશા મુકી દીધી હતી, પરંતુ કોણ જાણે કયા વખતનાં પુન્ય આડે આવ્યાં, કે હું મોતના પંજામાંથી બચી ગઇ, મારી પુત્રી જેનું નામ મીરઝાસાહેબે "અખતર" રાખ્યું હતું તે હવે એક વરસની થઇ હતી અને તેણી મારા કરતાં મીરઝાસાહેબની ગોદમાં ઘણીજ ખુશીની સાથે રહેતી તથા તેમનેજ "પાપા પાપા" કરીને બોલાવતી હતી. મીરઝાસાહેબ અખતરને પોતાની પુત્રીની પેઠે સમજી આખો દિવસ ગોદમાં લઇને ફરતા હતા અને કેટલીક વખતે તો આખો દીવસ અને રાત પોતાને ત્યાંજ રાખતા હતા. હું પુરતી તદુરસ્તીમાં આવી ત્યારે મારૂં દિલ બેહલાવવાને માટે મીરઝાસાહેબે મશહુર શાયરોના દીવાનો અને એવીજ બીજી કીતાબો લાવી આપી, જેથી આખો દિવસ તેનાજ વાચવામાં પસાર થતો હતો, અને એમ કરતાં કરતાં ફરી મારૂં દિલ કોઇને ચાહવા માટે લલચાવા લાગ્યુ એટલે મેં મારી નજર મીરઝાસાહેબ તરફ ફેરવી, પરંતુ તેઓ તો પાક મોહોબ્બતથી મળનારા માણુસ હોવાથી મારી ગરજ સરશે નહીં એમ ધારી કોઇ બીજા ગબરૂ જવાનની શોધમાં રહેવા લાગી, પણ આખા શહેરમાં આ વાત ફેલાઇ ગએલી હતી કે, ગવહર તો કોઇ નવાબની શોધમાં રહે છે અને તેણી સાધારણ માણુસ ઉપર નજર વટિક પણ નાંખતી નથી, તેથી કોઇ મારા પંજામાં સપડાયો નહીં. આથી મેં ફરી એકવાર નવાબ અખતરઝમાનથી મળવાની આજી રાખી, પરંતુ તે તો ખુરશીદ અને ચુન્નાખાન ઉસ્તાદના પંજામાં સપડાઇને બરબાદ થઇ ચુકયો હતો. આખો દીવસ દારૂના નીશામાં ચકચુર બનીને પડી રહેતો હતો અને ખુરશીદ તથા ચુન્નાખાને પણ નવાબને ત્યાંજ પોતાનો પડાવ નાખ્યો હતો. વળી આવા ઉડાઉ ખર્ચો કર્યાથી લગભગ બધી માલમિલ્કત વેચાઇને રોટલાના સાસાં પડવાનો વખત નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. આવી બધી બાબતોના લીધે મે નવાબની આશા મુકી દઇ બીજા શિકારની શોધ ચલાવી. પણ હવે એક છોકરીની મા થએલી હોવાથી કોઇ સદ્ધર બિલ્લુ ફસવાની આશા નહોતી તેથી ગમે તેવો પણ મળી જાય તો સારૂં એવા ઇરાદાથી સાંજરે ફરવા જવા માંડયુ અને કોઇ કોઇ વખતે નાટકમાં જવાની શરૂઆત પણ કરી, પરતુ લગભગ બે મહિના સુધી કાંઇ દાળ ગળી નહી

આ ફુરસદના દીવસોમાં મેં ગાવા બજાવામા સારી પેઠે ઉન્નતી કરી લીધી હતી અને તેની સાથે મેં મારા દસ્કતો સુધારવા તરફ પણ સારી પેઠે લક્ષ આપેલું હોવાથી મોતીના દાણા જેવાં મારા દસ્કતો થઇ ગયા

હતા અને વાંચવામાં પણ ગમે તેવું લખાણ કેમ ન હોય ! હું સહેલાઇથી વાંચી લેતી હતી. એક લાંબી ભયંકર માંદગી માંથી સહી સલામત બચી ગએલ હોવાથી કોઇ પણ ચાહનારને સતાવવાના વિચારો નાબુદ થઇ ગયા હતા, પરંતુ એક બે માણસો એવા હોય કે જેઓ મને ખુબસુરત સમજીને મારા રંગ રૂપની મારી નાજુકીની તારીફ કરે અને જેને સાંભળીને હું રાજી થાઉં.

કોઇ મને સરકાર કહે, કોઇ હુઝુર કહે અને હું તેમને મારા ચાહનાર જાણી તેમના ઉપર હુકમ બજાવું આવા માણસોની શોધમાં દર પળે મારૂં દિલ રહેવા લાગ્યું, અને થોડાજ દીવસમાં એવા માણસ મળી પણ ગયા; એટલે એક દીવસે હું નાટકમાં ગઇ તો ત્યાં મારી ખુરશીની પાસે પચીસેક વરસની વયનો એક ખુબસુરત જવાન બેઠેલો હતો. જ્યારે મેં તેની પાસે જઇને બેઠક લીધી ત્યારે તે આડી નજરોએ મને જોવા લાગ્યો અને કોઇ સરસ સીન આવતો તો તે મારી સામું જોઇને હસ્તો હતો, જેનો જવાબ હું પણ હસીને આપતી હતી. એમ કરતાં પહેલો ડ્રોપ પડયો ત્યારે તેણે બહાર જઇને મારા માટે રોઝબરી અને બરફનો ગ્લાસ મોકલ્યો, જે મેં વગર આનાકાનીએ કબુલ કરી લીધો અને જ્યારે બીજા ડ્રોપની શરૂઆતમાં તે મારી પાસે આવીને બેઠો ત્યારે મેં નીચી નજરોએ રોઝબરીના ગ્લાસ માટે આભાર માન્યો, જેના જવાબમાં તે લગાર હસ્યો. તે વખતનું તેનું હસવું એવું તો મનહરણ હતું કે હું બેચેન બની ગઇ. આવીજ રીતે બીજા ડ્રોપ વખતે પણ બરફ શરબતનો ગ્લાસ મોકલ્યો અને ફરી જ્યારે તે આવીને બેઠો ત્યારે મેં તેનો આભાર માનતાં કહ્યું,

"આપે આટલી બધી શા માટે તકલીફ લીધી ?"

"એમાં તકલીફ શાની ?"

"તકલીફ કેમ નહીં ?"

"જો તમે આને તકલીફ સમજતાં હોવ તો તેનો બદલો વાળી આપજો."

"એટલે ?" મેં અજાણ બનીને પુછ્યું "કેવો બદલો ?"

"ઇનાશાઅલ્લાહ, બીજી મુલાકાત વખતે કહીશ."

"હમણાં કહેવામાં કોઇની બીક લાગે છે ?"

"હા, એમ છે ખરૂં."

"કોની બીક લાગે છે ?"

"સાચે સાચું કહી દઉં ?"

"આપની મરજીમાં આવે તો જુઠું બોલો."

"ખોટું તો નહીં લાગે ?"

"ખોટું પણ લાગે ?"

"ત્યારે તો ચુપ રહેવુંજ બહેતર છે."

"ચુપ રહેવું મને તો પસંદ નથી."

"ત્યારે કહીજ દઉં છું."

"ભલે."

"ખરૂં પુછતાં હોવ તો મને તમારીજ બીક લાગે છે."

"મારી બીક ?"

"જી હા,"

"મરદ થઇને સ્ત્રીથી બીઓ છો ?"

"કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી હોયછે કે ભલભલા પહેલવાનો અને મહાત્માઓ પણ તેમનાથી બીએછે તો ફરી હું કેમ ન બીઉં ?"

"કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી હશે, પણ હું કેટલીકમાંની નથીને?"

"એ તમારે મારા દીલથી પુછવું જોઇએ ?"

"આપનું દીલ કયાં છે ?"

"મારૂં દિલ!" આટલું બોલી તેણે કોઇ ચીજ ખોવાઇ ન હોય એવો ચેહેરો બનાવી આમ તેમ જોઇ મારી તરફ ઇશારો કરતાં બોલ્યો,

"આ તમરા હાથોમાં કેદ થઇ ગયું છે."

"તેને કેદમાંથી છોડાવી લ્યોને!"

"સખત પહેરામાં છે તેથી લાચાર છું."

"કોનો પહેરો ? કેવો પહેરો ?" મેં અજાયબીથી પુછયું એટલે તે બેચેન બનીને બહાર ચાલ્યો ગયો અને ફરી થોડી વાર પછી એક ગાડી વાળો મારી પાસે આવીને બોલ્યો,

"આપને એક સાહેબ બહાર બોલાવે છે."

"શા માટે ?"

"મને ખબર નથી."

"કયાં ઉભા છે ?"

"મારી ધ્રુમ ગાડીમાં બેઠા છે"

આ સાંભળી હું તરતજ બહાર આવી અને બ્રુમગાડીની પાસે જઇને ઉભી તો તે જવાન નીચે ઉતરી પડયો અને મને અંદર બેસવાની બોહોમ કરવા લાગ્યો, એટલે હું પણ કાંઇ આનાકાની કર્યા વગર અંદર બેસી ગઇ. જ્યારે હું અંદર બેસી ગઇ ત્યારે તે પણ મારી સામી બાજુએ આવીને બેઠો અને ફરી ગાડીવાળાને ગાડી ચલાવવાનો હુકુમ આપતાં આગળ પોતાના પ્યારના રોદડા રડવા લાગ્યો અને મારા શરીરની, મારા રંગરૂપની અને મારી નાજુકીની એવી તો દીલકશ શબ્દોમાં તારીફ કરી કે હું બેહોશ જેવી બનીને તેના ખોળામાં પડી ગઇ. બસ જેવા ચાહનારની શોધમાં હતી તેવોજ ચાહનાર હબીબુર રહેમાનખાન જેવો રસીયો મળી આવેલો હોવાથી મારી ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહીં. મેં તે વખતે ગાડીવાળાને મારા ઘર ઉપર લઇ જવાને કહ્યું અને થોડીજ વારમાં મારૂં ઘર આવી ગયુ. એટલે હું તે નવજવાન હબીબુર રહેમાનખાનને મારા ઘરમાં લઇ ગઇ અને અંમાની આગળ તેમની તારીફ કરી. હબીબુર રહેમાનનો લિબાસ ભપકાદાર હોવાથી અંમા તેને શિકાર સમજીને ખુશાલી જાહેર કરવા લાગ્યાં. તે દીવસે રાત ઘણી ગએલી હોવાથી હબીબુર રહેમાન બીજા દીવસનો વાયદો કરી ચાલ્યો ગયો અને વાયદા પ્રમાણે બીજા દીવસે આવ્યો. હું પણ તેની વાટ જોઇનેજ બેઠેલી હોવાથી મેં તેને માન સાથે મારી પાસે બેસાડયો અને ફરી એક બે દીવસના આવવા જવામાં તેની સાથે જીવ મળી ગયો.

કેટલાક માણસોમાં આગલી પાછલી વાતો ખંત કરીને પુછવાની ટેવ હોય છે. તેવી ટેવવાળા માણસથી મને સખત ચીડ હતી અને તેવી ટેવવાળા માણસમાં લાખ હુન્નર હોય તોએ શું ? માત્ર આ એકજ ટેવના સબબે તેના બધા હુન્નરોને હુ ધુળ સમજતી હતી. હબીબુર રહેમાનમાં લાખ વાતની એક વાત આ હતી કે, ગમેતેવી વાત ન હોય ! પણ તે બાબતમાં તે લગારે પડપુછ તેમજ આગલી પાછલી વાતો ખંત કરીને પુછતો નહીં. વળી એ સિવાય તેનો સ્વભાવ તદન મારા જેવોજ હોવાથી બે ચાર દિવસમાંજ તે મારો અને હું તેની થઇ ગઇ. મારે ત્યાં ગમે તે આવે તેની હબીબુર રહેમાનને લગારે પરવા નહોતી. કેમકે તે મારાથી તદન છાની રીતે મળવા ચાહતો હતો અને હું પણ એવીજ રીતે મળવા ઇચ્છતી હોવાથી અમો બંન્નેના જીવ મળવામાં લગારે અડચણ નડી નહીં. હબીબુર રહેમાનમાં સૌથી સરસ એક વાત આ, પણ હતી કે મારે ત્યાં આવનારની ભારે ખાતરબરદાશ કરતો હતો. શેર શાયરીમાં પુરેપુરો દરીયા હતો, તેથી તે દીવસોમાં સાંજની વખતે મારે ત્યાં જેવી એઠક થતી હતી

તેવી બેઠક ભાગ્યેજ બીજા કોઇને ત્યાં થતી હશે. હબીબુર રહેમાનની શેર શાયરી, ફકીરૂલ્લાહનો ઉમદા મઝાક. અશફાક હુસેનની સિતારબાઝી. એહમદબેગની ચોસર તથા શેતરંજની રમતમાં હુશીયારી વીગેરે એવી બાબતો હતી કે દીવસ અને રાત ક્યાં પસાર થાય છે તેની લગારે ખબર પડતી નહોતી. મીરઝાસાહેબને હબીબુરરહેમાનના સંબંધની ખબર પડી ગઇ હતી પરંતુ તેઓ બીચારા એવા ભલા અને નેક હતા કે કોઇપણ દીવસે મારી સાથે તેના સંબંધની વાત પણ કરી નહોતી અને પ્રથમની પેઠેજ બરોબર આવતા જતા હતા. હુ હબીબુરરહેમાન ઉપર ફીદા ફીદા થઇ રહી હતી એ જોઇ અમ્મા અને ઉસ્તાદજી બહુજ બળવા લાગ્યાં પરંતુ મે તેઓની લગારે પરવા કરી નહીં. એક દીવસે અંમાએ હબીબુરરહેમાનના ગજવા ઉપર ત્રાપ મારવા માટે મને સારી પેઠે શીખામણ આપી પરંતુ મેં તે બાબતમાં એક પાઇ પણ હબીબુરરહેમાનની પાસેથી મેળવવા માટે સાફ ના પાડી. બે દીવસ બાદ અંમા અને મારા વચ્ચે એક મોહટી લડાઇ થઇ જેથી તેઓને સારી પેઠે ખાત્રી થઇ કે હવે ગવહર અમારા તાબામાં રહી શકે તેવી રહી નથી અને તેના મનમાં આવશે તે કરશે. તેમનું આવું સમજવું મારા હકમા સારૂં થયુ તેથી મે હબીબુરરહેમાનની પાસે એક પાઇ પણ માંગી નહીં, જોકે અંમાની લડાઇથી હબીબુરરહેમાન લડાઇના મુળ કારણને સમજી ચુક્યો હતો તેથી તેણે મને પગાર લેવા માટે બહુએ સમજાવી પણ હું તો જુવાનીના નીશામા ચુર બની દુન્યામાં બધી જગ્યાએ હબીબુર-રહેમાનનેજ જોતી હોવાથી એક પાઇ પણ લેવા માટે સાફ ઇન્કાર કરી દીધો.

અંમા અને ઉસ્તાદજી સાથે લડાઇ કરીને સારી પેઠે દાબ બેસાડયા પછી મને જણાવા લાગ્યુ કે દુન્યાની બધી ખ્વાહીશો પુરી થઇ છે, અને હવે એકે ખ્વાહીશ એવી રહી નથી કે જે પુરી ન થઇ હોય? તેથી હું મારા મનમાં સારી પેઠે મલકાવા લાગી. વળી મીરઝાસાહેબ, હબીબુર રહેમાન, અશફાકહુસેન, ફકીરૂલ્લાહ, વીગેરે ગ્રહસ્થોના સહેવાસથી અદબ આદાબ અને વાતચીતની લાયકાત આવી ગએલી હોવાથી હું મને પોતાને એક વેશ્યાના દરજ્જા કરતાં વધારે સમજવા લાગી હતી અને તેથી શહેરના કોઇપણ બીજા માણસને કાંઇપણ ધ્યાનમાં લાવતી નહોતી. રાત દીવસ હબીબુરરહેમાનની સાથે મોજ માણવામાંજ હું દુન્યાનું બધું સુખ સમજી રહી હતી. અને દુઃખ તથા દરદ કોને કહે છે તે તદન વીસરી બેઠી હતી. આવી રીતે લગભગ બે વરસ વીતી ગયાં અને લગારે ખબર પડી નહીં, ખરૂં છે કે સુખના સો વરસ જતાં વાર લાગતી નથી પણ દુઃખનો

એક દીવસ સો વરસ કરતાં વધારે દુ:ખદાયક લાગે છે. મારી આવી એશઅશરતવાલી જીંદગીના બે વરસ જતાં ખબર પડી નહીં, પણ એટલામાં એકાએક અંમા લકવાની ભયંકર માંદગીના બીછાને પટકાઇ પડયાં એટલે મારી આંખ ઉઘડી અને હું તેમની સારવારમાં પડી. અંમાની માંદગીએ દિનપ્રતિદિન ગંભીર રૂપ લેવા માંડયું, જેથી તે એશઅશરતની બેઠકો ધુલધાણી થઇ ગઇ. રાત દીવસ દવાદારૂ અને હકીમોના ઘરના ફેરા ખાવામાં પસાર થવા લાગ્યા. અંમાની આવી જીવલેણ ભયંકર માંદગીમાં માત્ર મીરઝાસાહેબ અને હબીબુરરહેમાન્ સિવાય બીજા બધા મળનારાઓએ આવવું મુકી દીધું હતું. આ વખતે મીરઝાસાહેબે જે તનમનથી અંમાની દવાદારૂમાં કોશીશ કરી હતી તે કદી પણ ભુલી શકાય તેવી નહોતી. અંમાના ખાસ સોબતી ઉસ્તાદજીએ પણ અંમાની ભયંકર માંદગીથી લગાર આડી આંખ કરી લીધી હતી. એમ કરતાં કરતાં બે માસ વીતી ગયા પણ અંમાની તબીયતમાં લગારે ફેર પડયો નહીં. રૂપીઆને કાંકરાની પેઠે ખરચ કરતાં છ મહીના પછી માત્ર એટલું થયું કે તેઓ બીછાના ઉપર પડી રહેતાં હતાં. ખાવાપીવાના માટે એક માણુસ ઉઠાડે તો તેઓ ઉઠીને ખાણું ખાઇ લેતાં હતાં. આવી તબીયત થવાથી હવે ઇલાજો મુકી દીધા અને એમને ખુદાને સુપરદ કરી દીધાં. મોહટા મોહટા ડાકટરોએ તેઓ હવે સાજાં નહીં થાય એવી સલાહો આપેલી હોવાથી અને પોતે (તેઓએ) પણ દવા કરવાને માટે ઇન્કાર કરી દીધેલો હોવાથી દવાદારૂ બંધ કરી દીધી. તેઓ પોતાની લાચાર સ્થીતી જોઇ દર વખતે રડયા કરતાં હતાં અને કેટલીક વખતે તો પોતાની જુવાનીની વાતો કરી મને પણ રડાવતાં હતાં. જ્યારે તેઓ પોતે સાજાં નહિ થાય એવી ખાત્રી થઇ ગઇ ત્યારે પોતાના મર્ણની દોઆઓ માંગવા લાગ્યાં, જે સાંભળી મને ભારે અફસોસ થતો હતો અને કેટલીક વખતે એવો વિચાર આવતો હતો કે કોઇ દીવસ તેઓ પણ મારી પેઠે જુવાન હશે. સેંકડો શોકીન જુવાનીઆ રાત દીવસ તેમની આગળ પાછળ રહેતા હશે. ચાહનારાઓની ઠઠને ઠઠ રહેતી હશે અને હવે જ્યારે તેઓ કોટડીમાં એકલાં પડી રહે છે તો તેઓ પોતાનો ગુજરેલો વખત યાદ કરીને કેવાં બેચેન થતાં હશે? તેઓનું દીલ શું કહેતું હશે? આવા વિચારોને લીધે હું રાત દિવસ તેમની સેવા ચાકરી માં રહેતી હતી અને મને જોઇને બીજા નોકર ચાકરો પણ તેમની સેવા ચાકરી કરતા હતા. પરંતુ અંમાના દીલનું કમળ દિનપરદિન કરમાતું હતું. આવી રીતે ઉનાળો અને ચોમાસું વીતી ગયું; પરંતુ

શિયાળાની મોસમ શરૂ થતાં તેમની માંદગીએ ફરી જોર પકડયું અને એક રાત તો એવી ભારે ગઇ કે તેઓ આખી રાત બેહોશીમાં બક-બકાટ કરતા રહ્યાં. ઘડીમાં તેઓ કહેતાં હતાં કે "અરે ગવહર! નવાબને સમજાવી બુઝાવીને ફાંકણીઓ બનાવી લે, નહિતો ફરી સોનું મોંઘું થઇ જશે અને પંજામાંથી છટકી જશે તો ફરી તું હાથ મળતી રહી જઇશ" ઘડીકમાં કહેતાં કે "ખાનસાહેબ! આ મુવા હબીબુરરહેમાને ગવહરને બગાડી નાખી, માટે તેને ઠેકાણે પાડી દો તો સારૂં." વળી થોડીવાર ચુપ-કીદી ધારણ કરીને એકદમ ચોંકીને બુમો પાડતાં "ઓહ, ઓહ, મને બચાવો, મને બચાવો, આ લોકો મને આગમાં નાખે છે, મારા વાળો ખેંચે છે, આ સાંપ આવ્યો, આ વીંછીએ ડંખ માર્યો, હાય બાપ હાય હવે શું કરૂં, કયાં જાઉં.!!" આવો બકબકાટ સાંભળીને હબીબુરરહેમાન પણ ચુપ હતો અને હું અંદરને અંદર દિલમાં શરમથી નીચી નજર કરીને ચુપ બેસી રહેતી હતી. અમે બન્ને જણાઓ અંમાને શાંત પાડતાં "કલમો પઢો કલમો પઢો" કહ્યું, પરંતુ તેઓ જ્યારે બોલતા ત્યારે એવુંજ બોલતાં કે જેથી અમે કંપી ઉઠતાં. આખી રાત આવીજ રીતે પસાર થઇ અને સવાર થતાં થતાં લગાર આરામ થયો એટલે અમોને નિરાંત વળી. સવારમાં સઉથી પહેલાં મેં કોઇ સારા ડોકટરને બોલાવવા માટે હબીબુર રહેમાનને મોકલ્યો તો તે થોડીજ વારમાં એક નવજવાન મુસલમાન ડોકટરને બોલાવી લાવ્યો. તેણે પહેલાં તો અંમાને સારી પેઠે જોયાં અને ફરી કાગળ ઉપર દવા લખી પોતાના દવાખાનામાંથી માણસ મોકલીને દવા મંગાવી અને જ્યારે મેં વીઝીટની ફી તથા દવાના પૈસા આપવા માંડ્યા ત્યારે તેણે પોતે રંગીન મીઝાજ હોવાથી એક પાઇ પણ લીધી નહીં અને એવીજ રીતે દરરોજ આવવા લાગ્યો. લગભગ પંદર દિવસની દવાથી એટલો ફાયદો થઇ ગયો કે બીમારીનું જોર નરમ પડયું અને હવે પહે-લાંની પેઠે તબીયત રહેવા લગી. ડોકટરે અંમાની દવામાં જે જાંફેશાની કરી હતી તેનો આભાર કેવી રીતે ઉતરે તે વિચાર આવવા લાગ્યો. ડોકટરને પૈસાટકાની લગારે પરવા નહોતી, અને તે જે વસ્તુ ચાહતો હતો, તે આપવામાં મને આનાકાની હતી, પરંતુ ફરી અંમાનો મામલો વચમાં હોવાથી ડોકટર સાહેબની ચાહના પ્રમાણે કરવું પડયું. કોણ જાણે ડોકટરે બે ચાર મુલા-કાતોમાંજ મારા ઉપર એવું જાદુ કરી દીધું કે હું રાત દીવસ તેનીજ મોહોબ્બતના નીશામાં ચુર રહેવા લાગી. આથી હબીબુરરહેમાનની મોહોબ્બત દિનપરદિન ઓછી થતી ગઇ અને આ ખાનગી બાબતમાં હબીબુરરહેમાન

કરતાં ડોકટરને વધુ લાયક સમજતી હોવાથી મેં હબીબુરરહેમાન કરતાં ડોકટરને વધુ સમજવા માંડયો. જોકે મેં જાહેરી મેલમિલાપમાં હબીબુરરહેમાનથી લગારે કચાશ રાખી નહોતી. તોપણ તે પોતે સમજદાર માણસ હોવાથી તેણે પોતેજ સરાઇ સાથે આવવું જવું ઓછું કરી દીધું. જેથી મને પણ નિરાંત વળી અને મેં દીલ ખોલીને ડોકટરની સાથે સારી પેઠે અયશઅશરત કરવા માંડી અને તે પણ એટલે સુધી કે જુવાનીનો જે કાંઇ જોશ હતો તે કાફુર થવા માંડયો. ડોકટર એવો તો રંગીન સ્વભાવનો રસીયો હતો કે તેણે થોડાજ દીવસમાં મને બહાવરી બનાવી દીધી. આવા અયશઅશરતના દીવસો કયાં પસાર થતા હતા તે લગારે જણાતું નહોતું. એમ કરતાં કરતાં મારામાં અશકિત વધવા માંડી તેથી ડોકટરે શેમ્પીનના ગલાસ આપવા માંડયા. હવે મારામાં ફરી પહેલાંની પેઠે વેષ્યાની ચાલચલણ આવી ગઇ જેથી ડોકટરની કમાઇ ઉપર હાથ સાફ કરવા માંડયા. મહીને દહાડે ચારસો પાંચસો રૂપીઆની પેદાશ મારે ત્યાં આવવા લાગી અને તે ઉપરાંત ફરમાશોના સબબે ડોકટર બે ત્રણ હજારનો કરજદાર થઇ ગયો. પરંતુ તે કરજની લગારે પરવા કરતો નહોતો. રાત દીવસ તે પણ મારી સાથે દારૂના નિશામાં ચકચુર રહેતો હતો, દરબાર સાહેબને ત્યાંથી આવ્યા બાદ મારામાં જે કાંઇ ખુબીઓ આવી ગઇ હતી તે ડોકટરની સંગતથી બધી રફુચક્કર થઇ ગઇ અને જો એવીજ હાલતમાં એક બે વરસ બીજાં પસાર થતે તો મારી જીંદગી ધુળધાણી થઇ જતે. પરંતુ એ તો ખુદાના લાખ લાખ શુકરાના કે ડોકટરની દીલ્લીથી બદલી થઇ ગઇ, જ્યારે તેની બદલી થઇ અને તે દીલ્લીથી જવા લાગ્યો ત્યારે તેના માંગનારાઓએ તેને સારી પેઠે પજવ્યો અને તેની આબરૂ ઉપર વાત આવી ગઇ, પરંતુ તેણે તાબડતોબ પોતાને ઘેર તાર કરી પોતાની સ્ત્રીનાં ઘરેણાં ગિરવી મુકાવીને રૂપીઆ મંગાવી લીધા અને બધા માગનારાઓને ચુકાવી આપ્યા; નહી તો ખરેખર દીલ્લીમાં તેની આબરૂના કાંકરા થઇ જતે. જ્યારે તેની બદલી થઇ અને માંગનારાઓએ સખતી કરવા માંડી ત્યારે અમોએ તેની સાથે એવો વર્તાવ કર્યો કે જેથી તેનું દીલ તુટી ગયું. જે અંમા ડોકટરના પગ ધોઇને પીતાં હતાં તેઓ તેના મુસીબતના સમયમાં સામુ એ જોતાં નહોતાં. જે ઉસ્તાદજી ડોકટરના આવતાંજ સલામો ઉપર સલામો કરતા હતા તે ઉસ્તાદ તેના સંકટના સમયમાં તેનો ચહેરો જોતાંજ ખસી જતા હતા. અમારા આવા વર્તાવથી તેને બહુજ દુઃખ ઉપજયું અને તેથી તેણે જતી વખતે મને આ વાકય સંભળાવ્યું. "જુઓ ગવહરજાન ! હું તમારી

અંમાની દવા દારૂમાં રાતને રાત અને દીવસને દીવસ સમજ્યો નથી તેમજ પૈસા ટકા આપવામાં પણ મેં લગારે કચાશ રાખી નથી અને તે પણ એટલે સુધી કે હું બરબાદ થઇ ગયો, પરંતુ તમોએ મારા મુસીબતના વખતમાં મને રઝળાવી દીધો. અફસોસ ! તેમાં હું તમારો વાંક કાઢતો નથી પરંતુ તમારા વેષ્યાપણુનો બધો વાંક છે; આખરે તમે વેષ્યા તે વેષ્યાજ. ”

ડૉકટરના જવા પછી મને ફરી હબીબુરરહેમાન યાદ આવ્યો. તે બિચારાને તો ઇન્કારજ નહોતો એટલે પહેલાંની પેઠે આવવું જવું શરૂ કરી દીધું. મીરઝાસાહેબ તો ડૉકટરના વખતમાં પણ મારી ખબર અંતર પુછવાને આવતા હતા પરંતુ તેઓએ મને એક બે વખતે નીશામાં જોઇ લીધેલી હોવાથી આવવું જવું ઓછું કરી દીધું હતું. ડૉકટરના જવા પછી દારૂ કમ થઇ ગયો હતો; કેમકે ખરચ કરનાર કોઇ રહ્યું નહોતું. હબીબુર રહેમાન સાધારણ સ્થીતીનો માણસ છે અને તે આબરૂ ઇજ્જતની સાથે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે એટલી તેની પાસે મીલકત છે એ હું સારી પેઠે જાણુતી હતી છતા પણ મેં તેને દારૂ ઉપર ચઢાવી દીધો. તેથી શેમ્પીન તો નહીં પણ દરરોજ વીસ્કીના પેગ ઉડવા માંડયા, અને માત્ર બે ત્રણ મહીનામાંજ હબીબુરરહેમાનને પુરેપુરો દારૂડીઓ બનાવી દીધો. હવે આવક કરતાં વધારે ખરચ થવા લાગ્યું જેથી થોડીજ મુદતમાં ઘરબાર ઘરાણે મુકવા પડયાં અને લગભગ એક વરસમાં તો હબીબુરરહેમાન ઘરબાર વિનાનો લાચાર બની ગયો.

આવી રીતે હબીબુરરહેમાનના બરબાદ થવા પછી મેં મીરઝાસાહેબથી મેલમીલાપ વધારી દીધો કેમકે તેમની હમદર્દીથી મને જણાયું હતું કે તેઓ મને સાચા દિલથી ચાહે છે પરંતુ તેઓ બિલકુલ સાફ અને સુફી માણસ હોવાથી મારી સાથનો મેલમીલાપ તદન ચોખ્ખો હતો. હબીબુરરહેમાનની બરબાદી પછી મારૂં દિલ ઉચાટ રહેવા લગ્યું અને રાત દીવસ પરેશાનીમાં પસાર થવા લાગ્યા. દારૂ પીવાની ટેવ પડેલી હોવાથી દારૂ વિના બેચેન રહેતી હતી પરંતુ હવે કોઇ પાનાર ન હોવાથી દિલને સખત કરી લેતી હતી અને જ્યારે બહુજ દિલ ચાહતું ત્યારે રાતની વખતે ચુપચાપ એકલી એક બે પેગ ઉડાવી લેતી હતી. આવી રીતે ચુપચાપ દારૂ પીવાની ખબર મીરઝાસાહેબને નહોતી. અને તેઓ તો એમજ સમજતા હતા કે મેં બિલ્લ, કુલ્લ મુકી દીધો છે. હવે ફરી એકવાર મેં ગુંમનામીની જીંદગીમાંથી એક

પગલું આગળ ભર્યું. અને નાચ મેહફીલમાં જવા લાગી, શહેરના અને શહેરની બહારના એક બે નહીં. પણ અનેક નાચ મુજરા બજાવી હું પહેલાંની પેઠે લોકોથી હળી મળી ગઇ.

જે દિવસોમાં હું કાશમીર ગઇ હતી અને મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન નવ્વાબ અખતરઝમાનનો સંબંધ ખુરશીદની સાથે થઇ ગયો હતો તે દીવસોમાં ખુરશીદના પેલા ફોજદાર ઉપર એક અણધારી આફત આવી પડી હતી જેથી તે લગભગ બે મહીના સુધી સસ્પેન્ડ રહ્યો. તે દરમ્યાન ખુરશીદ તથા તેના ઉસ્તાદ ચુન્નાખાન અને નથ્થને ફોજદારની સાથે એવી નાલાયકીની વર્તણુંક ચલાવી કે જેથી તેને બહુજ ખરાબ લાગ્યું પરંતુ પોતે નોકરીમાં ન હોવાથી તથા આફતમાં સપડાએલો હોવાથી તે વખતે તો સમય વિચારીને ચુપ રહ્યો પણ તેણે દિલમાં નકી કરી લીધું કે જ્યારે નોકરી ઉપર કાયમ થઇ જઇશ ત્યારે આ લોકોને જોઇ લઇશ. પણ ખુદાની કુદરત કે લગભગ બે માસ પછી તેની તપાસ પુરી થઇ અને તે નોકરી ઉપર બહાલ થયો. પરંતુ ઉપરી અમલદારોએ તેને દિલ્લીમાં રાખવાનુ મુનાસબ ન ધારવાથી દિલ્લીથી ઘણીજ દુર બદલી કરી દીધી. જે વખતે દિલ્લીમાં તેની તપાસ ચાલતી હતી તેજ વખતમાં તેની મોજુદગીમાં ઉસ્તાદ ચુન્નાંખાને તથા નથ્થને નવાબની સાથે ખુરશીદનો સંબંધ કરાવી દીધો અને આવી રીતે ફોજદારને સખત સદમો પોંહચાડયો. પણ તે વખતે પોતાનો વખત ન હોવાથી ફોજદાર ચુપ રહ્યો, પરંતુ ઘણા વરસો પછી દીલ્લીમાં તેની બદલી થઇ અને તે દિલ્લીમાં આવ્યો. જે વખતની હકીકત હું લખી રહી છું તે વખતે ફોજદાર સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબની શીરસ્તેદારીનું કામ મોહટા દોર દમામ અને હકુમતની સાથે કરી રહ્યો હતો અને બધા ઉપરી અમલદારોની મુંછનો વાળ બનેલો હતો.

પોતાની હકુમતના દીવસોમાં ફોજદારે મારા ઉપર મહેરબાની કરવા માંડી, અને તે દીવસોમાં મારૂં દિલ પણ કાંઇ ચાહનારને શોધી રહેલું હોવાથી માત્ર થોડાજ દીવસમાં તેની સાથે હળી મળી ગઇ. ફોજદારમાં કેટલી કુટેવો છે તેનાથી હું વાકિફ નહોતી, પરંતુ સઉથી સરસ વાત આ હતી કે દરવખતે હસી મશકરીમાં મને ખુશ ખુશ રાખતો હતો તથા પોતે પોલીસનો અમલદાર હતો છતાં કોઇ પણ દીવસે પોલીસનો રોફ કે ધમકીથી કામ લેતો નહોતો. જ્યારે જુઓ ત્યારે પ્યાર અને મોહોબ્બતની વાતો કરી મારૂં દિલ જીતવાની કોશીશ કરતો હતો. હબીબુરરહેમાન અને

ડોકટરના બરબાદ થવા બાદ ઘણાં દીવસ પછી આવી મોહોબ્બતવાલો ચાહનાર મળેલો હોવાથી હું મારા સ્વભાવ પ્રમાણે રાત દીવસ ફોજદારના વિચારોમાં રહેવા લાગી. એમ કરતાં કરતાં બે ત્રણ માસ વીની ગયા. એટલામાં એક દીવસે તેણે મને પુછ્યું " ગવહરજાન ! જો તમે સાચે સાચું કહો તો એક વાત પુછું " આના જવાબમાં મેં સાચી વાત કહેવાનો ઇકરાર કર્યો એટલે થોડીવાર સુધી વિચાર કર્યા બાદ ફરી તેણે મને અનેક સોગનો આપીને પોતાની ખાત્રી કરી લીધી અને જ્યારે તેને પુરેપુરીખાત્રી થઇ ગઇ ત્યારે બોલ્યો.

" તમે તમારા ઇમાનથી કહો કે તમારા દિલમાં નવાબનો કેટલો પ્યાર છે ? ? "

હું આ સાંભળતાંજ ચોકી, અને મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે કોઇ દીવસ નહીં અને આજે આવો સવાલ પુછવાની શી મતલબ હશે ? મારે અને એને સંબંધ થયાને ઘણા દીવસો થયા, અને તે દરમ્યાન તેણે નવાબની વાત એક વખત પણ કરી નથી છતાં આજે એકાએક આ શું ? આ સવાલથી ભારે ગુંચવણમાં પડી ગએલી હોવાથી લગાર થોભીને જવાબમાં બોલી.

" આપ આવો સવાલ શા માટે કરોછો ? '

" માત્ર ખેરખ્વાહીના માટે

" એટલે ?" નવાબ કોઇ આફતમાં સપડાયા હશે કે શું ? એવા વિચારથી પરેશાન થઇને કહ્યું " છે તો ખેરીયત ? "

" કાંઇ ગભરાવા જેવું નથી " ફોજદાર પોતાના પ્યારનો ઉભરો જાહેર કરતાં મારા હાથને પોતાનાહાથમાં પકડી ચુંબન કરતાં બોલ્યો " પહેલાં તમે મારા સવાલનો જવાબ આપો એટલે હુ જે કાંઇ કહેવું છે તે કહી દઇશ, અને આજ પછી તે વાત કોઇપણ દીવસે કરવામાં નહીં આવે એ વાતની પુરેપુરી ખાત્રી રાખજો. "

આ સાંભળી મેં થોડીવાર સુધી ચુપકીદી ધારણ કરી મનમાં વિચાર કર્યો કે જાણવામાં નવાબ કોઇ મોહટી આફતમાં ફસાયો છે મારે અને નવાબને સંબંધ હતો એ વાતથી ફોજદાર જાણીતો છે તેથી નવાબ કોઇ આફતમાં ફસી પડશે તો જુની મોહોબ્બતના સબબે મને સદમો પહોંચશે એવો વિચાર આવવાથી ફોજદાર આવો સવાલ કરતો હશે. આના

વિચારોની સાથેજ મને નવાબની મોહોબ્બત યાદ આવી ગઇ જેથી હું બેચેન બનીને રડવાની તૈયારીમાંજ હતી કે ફરી ફોજદારની મોજુદગીનો ખ્યાલ આવી જવાથી દિલ ઉપર કાબુ કરી લથડતી જીભે નીચી નજર રોએ બોલી.

" જો કદાચ નવાબ ઉપર આફત આવી હોય તો આપ મારા લીધે તેમની આબરૂને બચાવી લ્યો, હું આ ઉપકારનો બદલો આખી જીંદગી સુધી નહીં ભુલું. "

" બસ મારે એટલુંજ પુછવું હતું " ફોજદાર ખુશી થતાં બોલ્યો " આજે મને તમારી શરાફતનો યકીન થઇ ગયો જો કે નવાબે તમારી સાથે ખરાબ ચાલ ચલાવવામાં લગારે બાકી રાખ્યું નથી તોપણ તમોને તેની સાથે આટલી બધી હમદર્દી છે એ જોઇ મને ઘણીજ ખુશી થાય છે. એક તમે છો કે પોતાના જુના મળનારને માટે આટલી બધી હમદર્દી રાખો છો, અને એક ખુરશેદ છે કે જેણીએ મારી મુસીબતના દીવસોમાં મારી ઉપર જુલમ કરવામાં લગારે બાકી રાખી નથી, "

" પણ એ વાત શું છે તેતો કહો ! "

" દિલગીર છું કે અત્યારે કાંઇ વધુ કહી શકતો નથી, તોપણ નવાબની આબરૂને હાની નહીં પોંહચે એ વાતની ખાત્રી રાખજો. "

" શું, હું કોઇને કહી દઇશ ? "

" નહીં, પણ કેટલાક એવા સબબો છે કે જેથી હું કાંઇ વધુ કહી શકતો નથી. "

" લગાર અણસારો તો કરો ! "

" ગવહરજાન! આ બાબતમાં વધુ પડપુછ ન કરો, પરંતુ એટલી ખાત્રી રાખજો કે નવાબની સલામતી રહેશે. "

" આપ મને કહેશો તો હું ફિરસ્તાને પણ નહીં કહું. "

" એ વાત ખરી, પણ પોલીસના કાયદાના સબબે લાચાર છું તોપણ માત્ર તમારી મોહોબ્બતના લીધે એટલું કહુંછું કે હું આજ નવાબને બોલાવી ખુરશીદને મુકી દેવા માટે સમજાવીશ, અને ફરી થોડા દીવસ પછી એક દિલચસ્પ તમાશો દેખાડીશ; બસ એ કરતાં વધુ કહી શકતો નથી પરંતુ આ વાતની કોઇને ખબર પડે નહીં એની સંભાળ રાખજો. "

આ વાતચીત થયા બાદ ફરી કોઇ દીવસે ફોજદારે આ સંબંધમાં વાત કરી નહીં પણ મારી સાથે પહેલાં કરતાં વધુ પ્યારથી મળવા લાગ્યો

એટલામાં એકાદ મહીના પછી મને ખબર મળી કે ખુરશીદ તથા નવાબ-ની વચ્ચે એક મોહટી લડાઇ થઇ ને સંબંધ તુટી ગયો.

ફોજદારની સાથે સંબંધ થયો તે બાદ મીરઝાંસાહેબ પણ એ વખ-તજ આવ્યા હશે, કે તેમની બદલી બહારગામ થઇ ગઇ. જેથી તેઓ મારાથી મળ્યા વગર ચાલ્યા ગયા. પણ તેઓએ ત્યાં પોહચીને કાગળ લખ્યો જેનો મેં તરતજ જવાબ આપ્યો; આથી તેઓ અને મારી વચ્ચે પત્રવ્ય-વહારનો સંબંધ ચાલુ થયો. જોકે ફોજદાર મારા ઉપર હદથી વધારે પ્યાર રાખી ખરા જીગરથી મને ચ્હાહતો હતો તોપણ મીરઝા સાહેબના સાચા પ્યારે મારા જીગરમાં ઘર કરી લીધેલું હતું તેથી દરપળે તેમના કાગળની વાટ જોતી બેસી રહેતી હતી, અને જ્યારે તેમનો કાગળ આવતો હતો ત્યારે ઘણાજ ઉત્સાહની સાથે તેમના કાગળના જવાબની તૈયારીમાં ગુંથાતી હતી. (મીરઝા સાહેબ અને મારી વચ્ચે જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો તે અત્રે હુ ઉર્દુ ભાષામાંજ સદાબરો ઉતારી લઉંછું કેમકે જો ગુજરા-તીમાં તરજુમો કરૂં તો ઉર્દુ ભાષાની મીઠાશ અને તેમના પત્રમાં રહેલા રહસ્યની પુરેપુરી મઝા આવશે નહીં) એક વખતે મેં તેઓને અલકાબમાં આ વાકય લખ્યું " મેરે પાક મનશ મીરઝા સાહબ " આનો જવાબ એવો તો દિલચસ્પ આવ્યો કે જેને વાંચીને મારી ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહીં, મેં તે કાગળને સેંકડો વખત વાંચ્યો પણ દર વખતે વધુને વધુ આનંદ થતો હતો. તેઓએ પોતાના કાગળમાં " મેરે " શબ્દના જવાબમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

" યે લફ્ઝ કિતના સાદા ઔર મુખતેસર હે મગર માઆની કિસ કદર હાવી ઔર દુરકે હો સકતે હે હરચંદ યે લફ્ઝ તેહરીર મે નિહાયત મામુલી મઆનોંમે ઇસતેઅમાલ હોતા હે. મગર મેંતો ઉસ્કે માઅનો સે ભી કમ કા મુસતહિક હું લેકિન મેરે દિલમેં ઇસપાક લફ્ઝકી કુછ ઔરહી વકઅત હે, ઔર અગર આપ થોડી દેરકે લિએ યે બાત ભુલ જાંયે કે યે મઝમુન ખેઝ લફ્ઝ આપને મેરે અલકાબ મેં લિખા થા તો મેં અપને ખ્યાલાતકા ઇઝહાર કરૂં, મુકરર અર્ઝ કરતા હુ કે મેરી ઇસ તશરીહકો ખાસ મેરે અલકાબસે કુછ તઅલ્લુક નહીં હે ઔર મેં ઉમ્મીદ કરતા હું કે આપ મેરી સદાકતકા યકીન કરેંગી. હાં, તો યે કિસ્સા તલબ લફ્ઝ દો માઅની રખતા હે એક ઉસ્કે કીયે જો સુનતા હે. અબ યે ખ્યાલ કરના હે કે જબ કેહનેવાલા કિસીકો દિલસે "મેરે", કહેતા વો કયા સમજ કે "મેરા", કહેગા ? ઔર અગર ઉસી માઅનોં મેં ઇસતેઅમાલ

કરતા હે જીસસે આપકી વાકેફ હૈં તો વો કયા કયા બાતેં હૈં જીનસે ઉસે દુસરેપર ઇસકદર ઇખ્તિયાર હાસલ હો જાતા હે. હાય ઇસનાલિયાકતીકા બુરા હો કોઇ બાત ઠીક ઠીક અદા નહીં હો સકતી. અબ જીસ્ને યે નજાત દેનેવાલા લફ્ઝ સુના હે ઉસ્કે દિલસે પુછના ચાહીયે કે વો કયા સમઝા ? મુઝે કોઇ અપના સમઝના હે કયા યે ખ્યાલ સારે ગમોંમે સુબકદોશ નહીં કર દેતા ઝિયાદા તફસીન કયા કરૂં, કાશ મેરી કલમ સુબનજાતા ઓર જો કુછ કહેના ચાહતાહું અદા હો જાના. મગર માશા અલ્લાહ આપ તો ખુદ મુઝસે બેહતર સમઝતી હેં મેં નાહક મુતરદદ હું ”

આ પત્રના લખાણની ઉલટફેરથી એક બે વખત વાંચવામાં તો સમજણુ પડી નહીં. પણ ફરી ધ્યાનપુર્વક વાંચવાથી મારા ઉપર તે લખાણની ઘણીજ અસર થઇ. અને મને જણાવા લાગ્યુ કે મીરઝા સાહેબની મોહોબ્બત મારા દિલ ઉપર ધીમે ધીમે કાબુ મેળવતો રહી છે અને હું તેમની મોહોબ્બતને દુર કરી શકતી નથી. તેજ પળે મે તેમના હસ્તા ચેહરાનુ ધ્યાન ધર્યુ અને જ્યારે તેઓનો પ્યારો ચેહરો નજરો આગળ આવ્યો ત્યારે મારૂં દિલ કહેવા લાગ્યું કે આવા પાક માણુસની મુલાકાત ખરેખર ખુદાની રહેમત છે. પણ તે વખતે વખતને જોઇ હું કાઇ આગળ પગલાં ભરવા મુનાસબ સમજી નહીં તેથી મીરઝાસાહેબના કાગળનો લગાર સાદો જવાબ આપ્યો તે કારણથી તેઓએ પણ તેના જવાબમાં પ્યારનો શબ્દ વટિક પણ લખ્યો નહીં. એવી રીતે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો પરંતુ તદન સાદાઇથી ભરેલો. જો કે આવો સાદો પત્રવ્યવહાર મને સારો લાગતો નહોતો પરંતુ મસલેહત એમાંજ હોવાથી હુ લાચાર હતી.

ફોજદારે જે દીવસે નવ્વાબના સંબંધમા પુછ્યું હતું તેને એકાદ મહીનો થયો હશે કે એક દીવસ સવારે એક અજાણ્યો છોકરો દોડતો દોડતો મારે ત્યા આવ્યો, અને હાંફળો બનીને બોલ્યો “ ખુરશીદને ત્યાં પોલીસ આવી છે અને ખુરશીદ તથા ઉસ્તાદને હાથકડીઓ નાંખી છે. માટે અહીંના જે ઉસ્તાદ હોય તેમને ખુરશીદને ત્યાં એકદમ ચુન્નેખાન ઉસ્તાદે બોલાવ્યા છે ” છોકરો તો આ સંદેશો પોંહચાડીને ચાલ્યો ગયો પણ અમારા ઉસ્તાદજીના હોંશ ગગડી ગયા. એક તો તેઓ અસલથીજ બીકણુ હતા અને વળી ડુમની જાત એટલે પછી પુછવુંજ શું ! બીજાની મુસીબતમાં સહાય કરવાનો પાઠ તેઓ ભણેલા હતા જ નહીં તેથી આ સંદેશો સાંભળી ખુરશીદ અને તેના ઉસ્તાદને સારી પેઠે ગાળો સંભ-

ળાવી બોલ્યા " હું ત્યાં જઇને શું કરીશ ! જેવું કરે તેવું પામે, ખાડો ખોદયો હશે તો પડવું પડશેજ." તે વખતે મને ફોજદારની તે દીવસની વાતો યાદ આવીને બીક લાગવા માંડી, ખુરશીદની સાથે જો કે મને પુરેપુરી અદાવત હતી છતાં પણ આ આફતનું સાંભળી તેની સાથે હમદર્દી થઇ ગઇ, તેથી મેં ઉસ્તાદની ખુશામદ કરી તથા સમજાવી બુઝાવી અને હાથ જોડીને ખુરશીદને ત્યાં જવા ઉપર રાજી કરી લીધા. પણ અંમાએ વચમાં ફાંસી મારી અને મને બે ચાર ગાળો સંભળાવીને કહ્યું " ના ખાનસાહેબ! ત્યાં જવાની તમારે શી પડી છે ? કોણ જાણે ત્યાં શું થાય. શું ન થાય!! આપણે શું ? તમે હોળીનાં નાળીયેર નથી કે બળતી આગમાં તમને જવા દઉં" લગભગ બે કલાકની ભારે ઇંતેજારી પછી ખબર મળી કે ખુરશીદના ઘરમાંથી ચોરીનો માલ નીકળ્યો છે તેથી બધાને પકડીને ગેટ ઉપર લઇ ગયા છે, આ બનાવ બન્યા પછી ફોજદાર ચાર પાંચ દીવસ સુધી આવ્યા નહીં પણ એક માણસની સાથે કહેવડાવ્યું કે " હુ ચાર પાંચ દીવસ સુધી એક જરૂરી કામમાં રોકાયલો રહીશ માટે કોઇને મારી પાસે બોલાવવા મોકલતા નહીં ' હું પોતેજ ફોજદારની વાતોથી લગાર બીધેલી હોવાથી એમ પણ તેના ન આવવાથી કોઇને બોલાવવા મોકલતી નહીં. પણ હવે જ્યારે તેણેજ કહેવડાવ્યું ત્યારે મને એવી શી પડી હતી કે હું પોતેજ બોલાવવા મોકલું !

નથ્થન અને ખુરશીદ તથા ચુન્નેખાન ઘણા દીવસસુધી કાચી જેલમાં રહ્યા અને ફરી કેસ ચાલતાં ચુન્નેખાનને નિર્દોષ જણાવી છોડી મુકયો. નથ્થન ડામીસ હોવાથી તેને બે વરસની સખત મજુરી સાથે કેદની સજા થઇ, કેમકે ચોરીનો માલ તેની પેટીમાંથી નીકળ્યો હતો. ખુરશીદ પણ કોરી બચી નહીં એટલે હાથ પગ તથા ગળાનાં ઘરેણાં લાંચ રૂશવત આપવા લેવામાં બરબાદ કરી છેવટે પચાસ રૂપીઆનો દંડ આપી મુકત થઇ. હવે તેની પાસે એક સોનાનો તાર પણ રહ્યો નહીં તેથી ચુન્નેખાનની સાથે ઘણીજ ગરીબીની હાલતમાં જીંદગી ગાળવા લાગી. તેની આવી ગરીબી હાલતમાં મારા ઉસ્તાદજીએ કે અંમાએ લગાર પણ મદદ કરી નહીં એ જોઇ મને ભારે અજાયબી ઉપજી.

ખુરશીદ છુટીને આવીને બીજા દીવસથી ફોજદાર બરાબર નિયમસર મારે ત્યાં આવવા લાગ્યા, અને જ્યારે મેં ખુરશીદના કેસની હકીકત પુછી ત્યારે તેમણે ટુંકાણમાં પતાવી દેતાં કહ્યું, " ખુરશીદને તો માત્ર મેં

તમારા સબબથી બચાવી લીધી કેમકે તેણીએ મને તમારી સોગન આપી હતી, નહીંતો તે પણ બે વરસના માટે કેદખાનામાં જતી." આ સાંભળી મેં ફોજદારનો આભાર માન્યો, પરંતુ મનમાં ફોજદારની તરફથી ભારે શંકા પેસી ગઇ, કેમકે જેવી રીતે ખુરશીદની સાથે લડાઇ થતાં તેણે તેણીને કેસમાં સપડાવી દીધી તેવીજ રીતે કોઇવખતે મારી સાથે પણ બગાડ થતાં મને પણ સપડાવી દેતાં તે વાર લગાડે નહીં. આ બનાવ બન્યા પછી હું અંદર ને અંદર દિલમાં ફોજદારથી બીહવા લાગી એટલે તેના બદલે મીરઝા સાહેબની તરફ મારૂં દિલ પોતાની મેળે ખેંચાવા લાગ્યું. તેથી ફરી પત્રવ્યવહારમાં લગાર છુટથી લખવું શરૂ કર્યું અને તેઓએ પણ મારા જવાબમાં તુરકીબતુરકી લખવા માંડયું. એક વખતે મે તેમને "મુજસ્સીમે અક્લ" નો ઇલકાબ લખ્યો જેના ઉપર તેઓએ નુકતેચીની કરી એટલે મેં બીજા કાગળમાં લખ્યું " ફિર મેં આપકો કયા લિખું. આશકે દિલ ગુદાઝ કહું ? ઓર અગર યેભી આપકો ના ગવાર હોતો બતાદીજીયે, જો આપ ફરમાયેં વોહ લિખું બશરતે કે આપ ઉસકે મુશતાક હો ?" આનો જવાબ તેઓએ એવો તો સરસ લખ્યો કે જેનો અહીં તેમનાજ શબ્દમાં ઉતારી લેવાના લોભને હું કોઇ પણ રીતે થોભાવી શકતી નથી. તેઓએ મારા જવાબમાં લખ્યું—

"આશક બઝાતે ખુદ તો કોઇ ચીજ નહીં, સિર્ફ માઅશુક કે જલવેસે કાયમ બલકે પેદા હે પસ અગર કોઇ **મઆશુક જાંનવાઝ કે જાનવાઝ** હે તો સિર્ફ મિરઝા કાફી થા, બહરહાલ જો આપકા જી ચાહે વો લિખ્ખેં. મેં સિર્ફ ઇસ બાતકા મુશતાક હું કે જો કુછ આપ લિખ્ખેં દીલસે લિખ્ખેં" હું આ લખાણ ઉપર બેખુદ બની ગઇ અને તેમની લિયાકતની સારી પેઠે તારીફ કરી આગલી પાછલી હકીકત લખવા માટે લખ્યું, અને તે એટલાજ માટે કે, તેઓ સમજી જાય કે હું તેમની સાથે ખુલ્લા દિલથી મળવા ચાહું છું. જ્યારે તેમને મારો કાગળ પહોંચ્યો ત્યારે તેઓએ તરતજ પોતાની આગલી પાછલી બધી હકીકત લખી મોકલી, જેમાં લખ્યું હતું કે " હુસ્નો ઇશ્કકી બદોલત સેકડોં તકલીફેં ઉઠાઇ હેં ઓર અબ પાકમનશીસે બઢકર દુન્યામેં કોઇ નેઅમત નહીં માઅલુમ હોતી." તેની સાથેજ આગળ ચાલતાં લખ્યું હતું કે " ઇન બાતોંકે લિખનેસે બેઠે બિઠાય આપકે સામને મેરી પરદાદરી હો ગઇ. ઇસસે પેહલે મેં એક મુઅમ્મા થા, અપને અનદાઝૂએ ફેહેમ કે મુનાફિક જો જીસકી સમઝમેં આતાથા. મેરી નિસબત ગુમાન કરતા થા આપને ઇશારહ કરકે ઇસ ઉકદે

કો ખોલા ખેર ઇસ્કો તો જાને દીજીએ, કહ્યું કે કયા મેં ઓર કયા મેરા ઇરાદા ? મગર મુશકિલ યે આ પડી હે કે અબ આપ કુછ ઓરહી માઅલુમ હોને લગી હેં, જબ અપકો મેરા હાલ માઅલુમ હો ગયા તો અબ આપસે રાઝદારીકી બાતેં કરનેકો જી ચાહતા હે ઇનમેં યેભી શામિલ હે કે કુછ આપકા હાલ સુન, નયે બાત આપસે કેહનેકી હિમ્મતહી પડતી હે ઓર ન આપ ગાલિબન ઇસે મનઝુરહી કરેગી મગર સચ અર્ઝ કરતા હું કે અગર આપ મહેરબાની ફરમા કર અપને કલ્બકી કેફીયત, ખ્યાલાતકા રૂખ ઓર ગુઝિસ્તા વાકિઆતકા એક શિમ્માલી ફરમાવે તો મેરે દિલકો નિહાયત રાહત હો ઓર સચ્ચા વાઅદા કરતા હું કે ઉન બાતોંકો દિલમેં ઇમાનકી તરાહ એઅઝાઝ વ ઇકરામ ઓર રાઝદારીકે સાથ રખુંગા.”

આ કાગળનો જવાબ મેં સારી પેઠે મરી મસાલો લગાવીને લખ્યો ઘને પોતાની હકીકત લખી દેવા માટે આભાર માન્યો, તથા જાણી બુઝીને આ વાકય લખી દીધાં. “આપ ફરમાતે હેં કે કયા મેં, ઓર કયા મેરા ઇરાદા. મીરઝા સાહેબ ! આપ વો હેં કે મેરાહી જી જાનતા હે ઓર આપ કે રાઝ વો હેં કે દિલહી ઉનકી ખુબ ઇઝઝત કરતા હે, કયા આપ મેરા હાલ સુનના ચહતે હેં, યાઅને કલ્બકી કેફીયત, ખ્યાલાતકા રૂખ, ગુઝીશ્તા વાકિઆત, જનાબ ! મુઝપર કોઇ વાકેઆ દિલચસ્પ યા, રંજ દેનેવાલા નહીં ગુઝરા જો કાબિલે બ્યાન હો. યા અયસા પુર અસર હો, જયસા આપકા હાલ ? મુઝપર મોહબ્બતકી આફત કભી પડી ન ખુદા કરે પડે. બસ અબતો આપને અચ્છી તરાહ સુન લિયા ?” આના જવાબમાં મીરઝા સાહેબે લખ્યું. “ જી હાં મેને આપકા હાલ સુન લિયા ઓર બહોત અચ્છી તરાહ સુન લિયા. અપની બે મેહેલ જુરઅતપર નાદિમ હું ઓર યે શેર પઢતા હું.

ક્યા હુવા અર્ઝે મુદ્દોઆ કરકે
બાતભી ખોઇ ઇલતિજા કરકે

મેને તીન બાતેં પુછીથી. કલ્બકી કેફિયત, ખ્યાલાતકા રૂખ, ગુઝિસ્તા વાકિઆત, આપને ઉન દો બાતોંકા જવાબ દિયાહી નહીં, અલબત્તા ગુઝિસ્તા વાકિઆત, કિસ ખુબસુરતીસે બતાયે હેં કે મુઝપર વજહ કીસી હાલત તારી હો ગઇ. જઝાકલ્લાહ સચ પુછીયે તો વાકેઆત સુન્નેકા મેં ઇસ કદર મુશતાક ન થા જીસ કદર કલ્બકી કેફિયત ઓર ખ્યાલાતકા રૂખ માઅલુમ કરનેકા અગર થોડે અરસે ઓર આપકી ખિદમતમેં રેહનેકા

ઇત્તિફાક હુવા હોતા તો શાયદ યે તકલીફ આપકો ન દેતા, ઓર કિયા કૈસે માઅલુમ કરનેકી કોશીશ કરતા, મગર ખેર ! અબ તો જો કુછ હુવા સો હુવા. આપ કુછ ન બતાઇએ; મેં માફી ચાહતા હું. આપને લિખા હે કે કાબિલે બ્યાન વો બાત હોતી હે જો પુર અસર હો, જયસે તેરા કિસ્સા, ઓર મુઝપર તો યે આફત કભી પડી ન ખુદા કરે પડે. આપ ઇતમિનાન રખેં અગર અબકે અયસા નહીં હુવા તો ઇનશાઅલ્લાહ આઇન્દાભી અયસા ન હોગા. તઅાજ્જુબ મુઝે ઇસ બાતકા હે કે આપ ઇસ કદર અકલ ઓર તબીયતદાર હોકર ઇસે આફત સમઝતી હેં, મગર યે તો બતાઇયે કે અપને પાસસે તો ઇસ આફતકો આપ ઇતના દુર દુર રખના ચાહતી હેં, ફિર ઓરોંકી આફત કે કિસ્સે સુન્નેકા કયોં શોક હે? ઓર આપકો ઇનતં લુત્ફહી કયા આતા હોગા. સુનાનેવાલા કિસ ઉમ્મીદ પર સુનાયે. ”

મીરઝા સાહેબના આ કાગળથી મને ચિંતા પેદી કે રખેને તેઓ ચુપ થઇ જાય, પણ મેં પોતેજ તેમને આવી રીતે લખવા ઉપર મજબુર કરેલા હોવાથી તેમને ફરી ઠેકાણા ઉપર લાવવાને મુશકેલ સમજી નહીં અને તરતજ જવાબમાં લખ્યું—‘ કુસ્તએ આશિકે દિલગુદાઝ ! યે પેહલે ખતમેં આપને કયા લિખાથા કે અગર કોઇ માઅશુકે જાંનવાઝ હે તો મુઝે આશિક દિલ ગુદાઝ કેહના બેજા ન હોગા. મેં ઇસકા મતલબ નહીં સમઝી. આજ યે ઇલકાબ આપકો બેસાખ્તા લિખ દિયા હે અબ આપ જાને ઓર આપકા માઅશુકે જાંનવાઝ અગર યે ફિકરા નાગવાર ગુઝરે તો માફ ફરમાઇયેગા. બાઅઝે લોગ માફી માંગના ખિલાફે શાન સમજતે હેં મગર મેરી તો કોઇ શાનહી નહીં ઇસલિયે પેશતરહી માફી ચાહતી હું. કલ્બકી કેફીયત, ઓર ખ્યાલાતકા રૂખ મેં ઉસવકત તક બયાન નહીં કર સકતી જબતક આપકા પુરા પુરા મનશા ન માઅલુમ હો જાય. દુસરે આપકો સવાલ ન અયસે મુશકીલ હેં કે ઉનકા પુરેપુરા જવાબ શાયદહી બન પડે. મગર હાં અપને ખ્યાલાત કે મવાફિક ઇતના અર્ઝ કર સકતી હું કે કલ્બકી કેફિયતેં વો લોગ બયાન કર સકતે હેં જો ઇશ્કે ઇલાહીમેં હમાતન મશગુલ હેં. યા કમસે કમ ઇશ્કેમજાઝીકે લુત્ફમેં અપનેકો મિટા ચુકે હેં. મુઝપર તો ન કેફિયત ગુઝરી ન વો હાલત, અભી તો યે સવાલાત મેરે કરને કે હેં, ન આપકો. આપકે કિયાફાશનાસ હોને મેં મુતલક શક નહીં ઓર જાનતી હું કે આપ હર એક શખ્સ કે મિઝાજકા હાલ એકહી મુલાકાતમેં માઅલુમ કરલેતે હેં. મગર મેરે મુઆમલેમેં જો ઇતની જુસ્તોજુ

આપકો કરની પડી ઉસકી વજાહ યે હે કે આપને અયસી હુસ તબીયતકી ઓરત ન દેખી હોગી. અગર કોઇ રંગ યા મઝાક હોતા તો આપ ફૌરન પેહછાન ગયે હોતે. યે આપકા ફરમાના બેશક "દુરૂસ્ત હે કે તું તો ઇસ આફતકો દુર દુર રખના ચાહતી હે ઓર ઇસકદર ડર માઅલુમ હોતા હે કે ખુદા ન કરે જો યે આફત આયે. ફિર અયસે કિસ્સોંમેં કયા લુત્ફ આતા હોગા યે સબ સચ હે મગર કિસ્સોંકા શોક મુઝે યું હો ગયા હે કે ઉનકે પડનેસે દિલપર ચોટ લગતી હે ઓર અયસી કેફિયત આતી હે જયસે કોઇ બાત ખુદ અપને ઉપર ગુઝરી હો. ઇસીસે જો જી ચાહે સમઝ લીજીયે."

ત્રીજે દીવસે મારા આ કાગળનો જવાબ મીરઝા સાહેબની પાસેથી આવ્યો જેમાં તેઓએ લખ્યું હતું "કિસી ખુશ નસીબકી મેહબુબે જાં નવાઝ ! બોહોત દિલ બડા કરકે યે ઇલકાબ આપકો લિખા હે, કહી અયસા ન હો આપ બુરા માન જાયેં, ઓર મુઝેભી માફી માંગની પડે. મેરીરાયમેં માફી માંગના ઉસ વકત તક ઠીક હોતા હે જબતક ઝાહેરદારી કાયમ રહે, ઓર જબ ઝાહેરો બાતિન યકસાં હે તો માફી માંગના બેસુદ આપ લિખતી હેં કે મેરી તો કોઇ શાનહી નહીં, આપ ઓર યે બાત ફરમાયેં ? ખુદાકી શાન ! અપની શાન ઉન લોગોંકો માઅલુમ હોતી હે જો **ખુદપરસ્ત** હોતે હેં, ખુદા પરસ્તોંકી શાન તો ઓરોંકો માઅલુમ હોતી હે, કભી મુઝસે પુછીયેગા ? અબ મેં આપકો અપના મનશા બતાઉં કે આપકે હાલાત કયોં પુછતા હું ? જો કુછ મેરા મનશા હે વો દિલમેં હે, ઓર દિલકી બાત દિલ હી સુને તો અચ્છા હોતા હે. તેહરીર મેં અવ્વલ તો આહી નહીં સકતી ઓર અગર મેને કુચ્છ લિખાભી ઓર આપને ફિરભી ન બતાયા તો રંજ હોગા. ઇસસે યેહી બેહતર હે કે યે ઝિકર યહીં ખતમ કર દિયા જાય. ઇસસે કિયાફા શનાસીહીકા તો રોના હે. જો જો ખ્યાલાત આપકી નિસબત કાયમ કિયે થે ઉનકી સેહત દરકારથી ઓર ઇસલિયે આપસે મુજ મમિઝન પુછાથા મગર આપ તો હાથહી નહીં રખને દેતીં. હુસ તબીયત કે ફિકરેને બડા મઝા દિયા, ખુબ લિખા હે. અસલ બાત યે હે કે આપ બોહોત દુર હેં, ઓર હોનાભી અયસા ચાહિયે. કિસ્સે સુન કર દિલપર ચોટ ઉસીકે લગતી હે જીસપર ખુદ ગુઝરી હો ઓર કુચ્છ આપ બતાયેં યા ન બતાયેં, ઇતના તો માઅલુમ હોહી ગયા.

"જાદૂ વો જો સર પે ચઢ કે બોલે"

આ કાગળનો તેજ દીવસે મેં મારાં ઘણાં કામો મુકીને નીચલો જવાબ લખ્યો—

જાંનવાઝ મેહબુબકે મુશતાક સાહબ ! આપને વો ઇલકાબ મુઝે કયોં લિખા ? મે તો ઇસ કાબિલ નહિ હું, જો ઇસ કાબિલ હો ઉસે લિખીયે મગર આપ ફરમાઇંગે કે તુઝે ઇસ કાબિલ સમઝા તો લિખા બેશક ઇસ સવાલકા જવાબ મુશકિલ હે, મગર યું કે મેં અપને મેં વો વસ્ફ નહીં પાતી; ઇસલિયે સિવાય શુકરિયે કે ઓર કયા કેહ સકતી હું. કયા મેં ખુદા પરસ્ત હું ? હાં કુચ્છ હું સહી, ખેર યેભી ખુદાકા શુક્ર હે કે મેં બુતપરસ્તોંમેં શુમાર નહીં કી ગઇ ! અચ્છા તો વો શાન જો આપ સમઝ બેઠે હેં ઉસે દિલહીમેં રેહને દીજીયે. તોબા, તોબા ! મેને યે કયા કેહ દીયા ! એક દિલમેં દો દો મનશાયેં કયોકર રેહ સકતે હેં, અચ્છા તો બતાહી દીજીએ. આપ કહેતે હેં કે અગર મેંને કુચ્છ પુછા ભી ઓર તુને ન બતાયા તો મુઝે રંજ હોગા. કયા મેં આપકો રંજીદા કરના ચાહતી હું ? આપ કુચ્છ લિખેં તો સહી, સચ્ચા વાઅદા કરતી હું બતાદુંગી બતાદુંગી. અબ ભી એતેબાર આયા યા નહીં ? કયા મેં બડી દુર હું ? નહીં, બખુદા મેં આપસે નિહાયત સાફ તોરસે મિલતી હું, ખ્વાહ આપ એતેબાર કરેં યા ન કરેં." આ કાગળનો જવાબ જેવો હું ચાહતી હતી તેવોજ આવ્યો. જેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે.

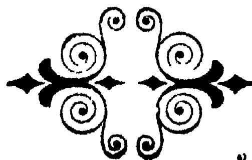
" અનીસે મુશતાકાં ! તસલીમ–આદાબ અલકાબકે મોઆમલે મેં તો મેં હમેશાંસે મોહતાત થા મગર ઉસ મરતબા નહીં માલુમ કયા હો ગયા થા. અબ કે ફિર ઝરા સંભલ કર લિખા હે, દેખિયે યેભી પસંદ આતા હે યા નહીં ? ઓર અગર જો અલકાબ સચમુચ મેરા દિલ લિખનેકો ચાહતા હે વો લિખદું તો તો ઝુરૂર લડાઇ હો જાય. સરકાર ! ફિર આપને મુઝસે છેડછાડ શુરૂ કી ? દેખિયે જાન જાઇએ.

" ફકીરોંસે અચ્છી નહીં દિલલગી."

એક જગા બુતપરસ્તીકા ઇશારા કિયા હે ફિર લિખા હે કે, દિલમેં દો દો શાને કયોં કર રેહ સકતી હે; અબ મેં ઇન બાતોંકા જવાબ લિખું તો મુશકિલ, ન લિખું તો મુશકિલ ! આપકો એક દિલમેં દો શાનોંકા યકિન નહીં આતા, મગર હમને તો ઇસસેભી ઝિયાદા શાનેં દેખી હેં બલકે નશા નીયાં દેખી હેં (યે ઇશારા મેરી લડકીકી તરફ થા) અપના રાઝ બતાનેકા જો વાઅદા આપને ફરમાયા હે ઉસ્કા શુકરિયા તહે દિલસે અર્ઝ કરતાહું.

આપને લિખા હે બનાદુંગી, બતાદુંગી, ઇસ તકરારને મુઝે બડા મઝા દિયા, અચ્છા આપ દૂર નહીં હેં, મુઝસે ગલતી હુઇ, મગર યે તો બતા દિજીએ કે કિસ કદર પાસ હેં. આપને લિખા હૈ, બજુઝ મેં આપસે સાફ તોરસે મીલતીહું, મેરા દિન આપકી ઇસ ઇનાયતકા ઇસકદર શુક્ર ગુઝાર હે કે મેરા કલમ અપને રૂતબેસે બઢકર ખુસુસિયત કે અલફાઝ ઇસકે જવાબમેં આપકો લિખના ચાહતા હે મગર દિલકો મસોસ કર કદમ હદસે આગે નહીં નિકાલતા. અબ મેં આપકો આપકી શાન બતાઉં? મુઝે ઇસસે તો બેહેસહી નહીં કે લોગ આપકો કયા સમઝને હેં વો કી બતાઉં. જો મેરે દિલમેં હે? બાત યે હે કે ઝાહિરબીની તો અલ્લાહને મુઝસે બોહોત કુચ્છ છુટા દી હે, ઇસ સબબસે મુઝે આપકા ઝાહેરી ખ્યાલ નહીં રહા. આપકે બાતેનકી નિસબત મેરા ખ્યાલ હે કે આપમે લતાફતે તબેઅ ઓર જોહરે મોહોબ્બતકે ઇલાવા રાસ્તબાઝી ઓર પાક મનશીકા આઅલા માદ્દા હે, ઓર મઝાકે તસવ્વુરભી બડી રંગીનીકા હે. ખુદા આપકો ઇન સિફાતકી તકમીલકા મોકા દે. ઓર મુઝેભી ફેઝયાબ કર; આપકી કેફિયત • મ્હબ્બતકી નિસબત મેરા ખ્યાલ હે કે ડોકટરકી મોહોબ્બત અબભી આપકે દિલમેં હે, મગર અપને ઇસતિકલાલકી વજેસે ઇસકા ઇઝહાર નહીં કરતીં, અગર આપ બતાદેં કે મેરા ખ્યાલ કહાં તક સહી હે તો બડી મેહેરબાની હો, સાથહી ઇસકે અગર યેભી માઅલુમ હો જાય કે આપ આઇન્દાકી નિસબત કયા કયા સોચતી હેં, તો મુઝે ઇસ બાતકે બ્યાન કરનેકી જુરાઅત હો કે આપકી આઇન્દા હાલતકી નિસબત મેરા જી કયા કયા ચાહતા હે."

મને આ કાગળ વાંચીને ઘણીજ ખુશી થઇ, અને મેં તેજ દિવસ તેનો જવાબ લખવાનો ઇરાદો કર્યો પણ એટલામાં ચુન્નેખાન ઉસ્તાદ રડતા પીટતા આવીને બોલ્યા કે "ધોળા દિવસે ખુરશીદનું કોઇ બદમાશ નાક કાપી ગયો છે અને તેણી બેહોશ પડી છે." આ જીગર ફાડનારી ખબર સાંભળી હું બીકથી થરથર કંપવા લાગી અને જ્યારે લગાર નિરાંત વળી ત્યારે અમાની આગળ હાથ જોડીને ઉસ્તાદજીને ખુરશીદને ત્યાં મોકલ્યા.

દોર ૩ જો.

પરિણામનો પસ્તાવો.

ખુરશીદનું કોઇએ નાક કાપ્યું છે એવી ખબર સાંભળી અમારા બધાના હોશ ઉડી ગયા. લગભગ બાર વાગ્યા સુધી અમારા ઉસ્તાદજી પણ ન આવેલા હોવાથી ચિંતામાં વધુ ને વધુ વધારો થતો ગયો; એટલે છેવટે મેં એક છોકરાને ઉસ્તાદજીની ખબર કાઢવા માટે મોકલ્યો, પણ તે એકાદ કલાક પછી આવીને કહેવા લાગ્યો કે " ખુરશીદના ઘર ઉપર પોલીસનો સખત પહેરો છે અને ખુરશીદને ઇસ્પીતાલમાં લઇ ગયા છે. હું ઇસ્પીતાલમાં ગયો તો ત્યાંપણ સખત પહેરો હોવાથી મને કોઇએ ઇસ્પીતાલના કમ્પાઉન્ડમાં જવા દીધો નહીં " આ ખબર સાંભળી મારા પગો હેઠળથી ભોંય નીકળી ગઇ અને ભારે ચિંતામાં તે દિવસ પસાર કર્યો. આખો દીવસ મારી આંખો દરવાજા ઉપર ચોંટેલી રહી, અને ભારે ઇંતેજારી વચ્ચે લગભગ સાંજના સાત વાગે ઉસ્તાદજી અકળાયેલા ગભરાયેલા તથા થાકેલા, ઘરમાં દાખલ થયા. પહેલાં તો તેઓએ ઘરમાં આવતાંની સાથે મને બેચાર સંભળાવી દીધી અને ફરી લગાર આડા પડી રહેવા બાદ કહ્યું—

" જો તું મને મોકલતી નહીં, તો હું આજે મુસીબતમાં પડત નહીં. કેમકે ત્યાં જવાની મારી લગારે મરજી નહોતી. "

" બેશક આ રાંડ છેજ એવી !" અંમાએ ઉસ્તાદજીને ટેકો આપતાં કહ્યું " મેં પણ નાજ કહી હતી પરંતુ આની હઠ આગળ લાચાર થઇને તમને જવા દીધા. "

" હવે આ પટપટારો મુકીને કહો કે ત્યાં શું થયું ? " મેં કહ્યું.

આ સાંભળી ઉસ્તાદજીએ ત્યાંની હકીકત જણાવતાં કહ્યું " થોડા દીવસ થયાં પેલા મીરસાહેબ પાછા દીલ્હીમાં આવ્યા છે અને પ્રથમની પેઠેજ ખુરશીદને ત્યાં આવજાવ કરે છે, બલકે તેણીના ઘરનું બધું ખર્ચ પણ તેઓજ આપે છે. ગઇ રાત્રે પણ તેઓ ત્યાંજ હતા, પરંતુ આશરે દસ અગ્યાર વાગે કોઇ વાત ઉપર લડાઇ થઇ જવાથી તેઓ ખુરશીદને ગાળો આપીને ચાલ્યા ગયા. આ બધી વાત ચુન્નેખાન ઉસ્તાદે મને કહી છે. કેમકે અત્યારસુધી ખુરશીદે તો વાત પણ કરી નથી. સવારના લગભગ સાત વાગે એક છોકરો આવીને કહેવા લાગ્યો કે " ચુન્નેખાન ઉસ્તાદને મીરસાહેબે બોલાવ્યા છે માટે મારી સાથે મોકલો. " આ સાંભળી ચુન્નેખાન પેલા છોકરાની સાથે ગયા છોકરો ચુન્નેખાનને લઇ થોડે દૂરસુધી તો ચાલ્યો પણ આગળ જતાં ગુમ થઇ ગયો એટલે ચુન્નેખાન આમતેમ છોકરાની શોધમાં રહ્યા, પણ જ્યારે તેનો પત્તો નજ લાગ્યો ત્યારે તેઓ લાચારીએ મીરસાહેબના મકાન ઉપર ગયા. જ્યાં મીરસાહેબે સાફ જવાબ આપ્યો કે, મેં તમને બોલાવ્યા નથી. તેથી તેઓ પાછા આવ્યા અને ઘરમાં પગ મુકયોજ હતો, કે ઘરમાંથી એક કાળો સીધી જેવો માણસ બહાર નીકળ્યો. તેની આંખો લાલચોળ ખુનીજેવી હતી એ જોઇ ચુન્નેખાન તેના દાબમાં દબાઇને કાંઇ બોલી શકયા નહીં, તે માણસ ઘરમાંથી બહાર પગ મુકતાંજ દોટ મુકીને નહાસી ગયો ચુન્નેખાન પેલા ખુની માણસને ઘરમાંથી નીકળતો જોઇ ગભરાઇ ગયા હતા તેથી તેજ ગભરાટમાં ઘરમાં દાખલ થયા અને જોયુ તો ખુરશીદનો પત્તો ન મળે. પરશાળમાં તેણીનાં જોડા પડયા હતા, પાનદાન ખુલ્લું પડયું હતું પરંતુ ખુરશીદ કયાંઇએ નજરે પડી નહીં. આ હાલ જોઇ ચુન્નેખાને " ખુરશીદ, ખુરશીદ !" કહીને બુમો પાડી પરંતુ કાંઇ જવાબ મળ્યો નહીં એટલે તેઓ અંદરની ઓરડીમાં ગયા અને જોયું તો ખુરશીદ બેહોશ પડી હતી. તેણીનું નાક કપાઇને લોહીમાં લચપચ થઇ બાજુમાં પડેલું હતું. આ જોઇ ચુન્નેખાને " ખુન થયું ખુન થયું " ની બુમો પાડી જેથી આડોશ પાડોશના માણસો એકઠાં થઇ ગયાં, તે બાદ તે અહીં આવીને મને લઇ ગયો. ત્યાં પોલીસે ખુરશીદને ઇસ્પીતાલમાં મોકલી હું પણ અહીંથી ચુન્નેખાનની સાથે ઇસ્પીતાલમાં ગયો. બીચારી ખુરશીદ હજુ સુધી બેહોશીમાંજ પડી હતી. બપોર પછી પોલીસના માણસોની સાથે અમે સઘળા ઘર ઉપર આવ્યા. જ્યાં પોલીસે પોતાની તપાસ શરૂ કરી. પોલીસનો વડો અમલદાર પણ આવ્યો હતો, તેણે પ્રથમ ચુન્નેખાનથી સવાલો કર્યા—

"તમારે ત્યાં કોણ કોણ આવેછે ? "

"હુઝુર! મારે ત્યાં જે માણસ આવે છે તેનો ઘણાજ ભલા માણુસ છે તેથી મારો તેમના ઉપર શક નથી."

"બસ અમે જે કાંઇ પુછીએ તેનો જવાબ આપો" પેલા પોલીસના અમલદારે ચુન્નેખાનને ધમકાવતાં કહ્યું "તમારે ત્યાં જે માણસ આવેછે તેમનું નામ શું છે? તેઓ કયા રહેછે તથા આ કામમાં તમે જે કાંઇ જાણતા હો તે કહો.'

"હુઝુર! મીરસાહેબ તો રાત્રે લડીને ચાલ્યા ગયા હતા, સવારમાં..."

આ સાંભળી પેલા અમલદારે ગુસ્સાથી ચુન્નેખાનને એક તમાચો મારતાં કહ્યું" લુચ્ચા બદમાશ! પહેલાં તેમનું નામ અને ઠેકાણું તો બતાવ."

હુઝુર! તેમનું નામ સઇયદ અસગરઅલી છે, અને તેઓ જુમ્મા મસજીદની પાસે ચીતલી કબર આગળ રહે છે.'

આ સાંભળી પોલીસના અમલદારે તરતજ એક સીપાઇને મીરસાહેબને બોલાવવા મોકલ્યો અને પછી ચુન્નેખાનને પોતાની સઘળી હકીકત કહેવા માટે કહ્યું એટલે ચુન્નેખાનને ધરૂજતાં ધરૂજતાં સવારમાં પેલા છોકરાનું મીરસાહેબના નામથી બોલાવવા આવવું. પોતાનું જવુ પણ તે છોકરાનું ગુમ થવું, ત્યાંથી મીરસાહેબને ત્યાં જવું અને ત્યાંથી પાછા પોતાના ઘેર આવી પેલા ખુની આંખોવાળા કાળા સીદીને જોવો અને અંદર જઇ ખુરશીદને નાક કપાએલી સ્થિતીમાં જોઇ બુમો પાડવી, વીગેરે હકીકત ખુલાસાવાર કહી સંભળાવી. તે બાદ પોલીસના અમલદારે વરસો પહેલાંની હકીકત પુછવા માંડી કે પહેલાં કોની સાથે ખુરશીદનો સંબધ થયો અને ફરી! કયારે સબંધ તુટયો? સંબધ તુટવાનો શો સબબ થયો તે બાદ કોની સાથે કોની મારફતે સંબંધ થયો? વીગેરે બાબતો દરયાપ્ત કીધી એટલે ચુન્નેખાનને પણ જે જે બાબતોમાં જાણતો હતો તે બધી રતી રતી કહી સંભળાવી. જેમાં તેણે મીરસાહેબની મોહોબ્બતનું વૃતાંત ફોજદારના સંબંધની હકીકત અને નવાબથી સંબધ જોડાતાં ફોજદારથી દુસ્મની થવી અને જતી વખતે ફોજદારની આ ધમકી આપવી કે, " ખુદા ચાહશેતો હું તને જોઇ લઇશ" પછી થોડાજ દિવસમાંજ વગર કારણે નવાબથી સંબંધ તુટવો, ચોરીનો માલ નીકળવો અને તેથી નથથનને કેદની તથા ખુરશેદને દંડની સજા થવી. હવે માત્ર વીસ બાવીશ દીવસથી મીરસાહેબનું આવવું વગેરે વગેરે ચુન્નેખાને તપસીલવાર કહ્યું, જે સાભળી પોલીસનો અમલદાર ભારે શોચમાં પડી ગયો. એવીજ સ્થિતીમાં તે લગભગ દસ

પંદર મિનિટસુધી રહ્યા હશે, કે એકાએક ગરદનને ફેરવીને લગાર હસ્યો. જે ઉપરથી જણાયું કે તેણે ગુન્હેગારનો પત્તો મેળવી લીધો છે. એવામાં મીર સાહેબ ધરૂજતા ધરૂજતા આવ્યા. પરંતુ પોલીસના અમલદારે એક ખુરશી મંગાવીને માનની સાથે પોતાની પાસે બેસાડયા. જેથી તેમની ગભરામણમાં લગાર ફેર પડયો તે બાદ પોલીસ અમલદારે કહ્યું—

"મીરસાહેબ! અત્યારે મેં માત્ર ચુન્નેખાનની જુબાનીથી કેસની અસલીયત જાણી લીધી છે, માટે જો આપ પહેલેથી છેલ્લેસુધી એટલે ખુરશીદના સંબંધની શરૂઆતથી અત્યારસુધીની બધી હકીકત ખુલાસેવાર કહી સંભળાવશો તો મને મારા કેસમાં મોહટી મદદ મળશે. નહીંતો આપ જાણોછો કે અમે પોલીસ છીએ. આજકાલ આપનો ખુરશીદની સાથે સંબંધછે તેથી આ કેસમાં આપનો પણ હાથ છે એમ માનવાનો કારણ મળી આવેછે માટે આપ જે કાંઇ જાણતા હો તે બધું તફસીલવાર કહી સંભળાવો."

આ સાંભળી મીરસાહેબે પોતાની સઘળી હકીકત શબ્દે શબ્દ કહી સંભળાવી, જે ચુન્નેખાને કહેલી હકીકતથી તદન મળતી હતી પણ મીરસાહેબે સઘળી હકીકત કહી રહ્યા બાદ ગઇ કાલે રાત્રે બનેલી હકીકત કહેતાં જણાવ્યું "ગઇ રાત્રે ખુરશીદને ત્યાંથી હું મારે ઘેર જતો હતો એટલામાં કાઝીની હોઝ આગળ પેલા ફોજદારસાહેબ મળ્યા, તેઓની સાથે પોલીસના ત્રણ ચાર સીપાઇ પણ હતા. જ્યારે મેં તેમને દુરથી જોયા ત્યારે તેમનાથી વગરમળે બાજુમાંથી નીકળી જવાનો ઇરાદો કરી હું આગળ વધવા ચાહતોજ હતો કે, તેઓએ મને જોઇ લીધેલો હોવાથી બોલ્યા "કાં, મીરસાહેબ? થોડીસી મુસલમાની ઓર ઉસ્મેભી આનાકાની" હુ આ સાંભળી તેમની પાસે ગયો એટલે તેઓએ પૂછ્યું. "આપ દીલ્લીમાં કયારે આવ્યા? અને પેલી તમારી ખુરશીદજાનની શી ખબરો છે?" મેં જવાબમાં કહ્યું કે, ફોજદારસાહેબ! બીચારી ખુરશીદ પેલા ચોરીના કેસમાં થએલા નુકસાનના સબબે હજુસુધી લાચાર સ્થિતીમાંજ પડેલી છે. તેણી પોતાનું ગુજરાન પણ મહામુસીબતથી ચલાવેછે. આ સાંભળી તેઓએ મોટી મગરૂરીની સાથે મુછો ઉપર હાથ ફેરવતાં જવાબમાં કહ્યું 'મીરસાહેબ! મારા ધારવા પ્રમાણે તો હજુસુધી તેણીનું પોતાનું કાંઇ બગડયું નથી પણ......" આટલું બોલી કાંઇ યાદ આવ્યું હોય એવો ડોળ કરી આગળ વધી ગયા અને હુ મારે ઘેર ગયો."

પોલીસ અમલદારે મીરસાહેબની ઉપલી હકીકત સાંભળી પોતાનું

ડોકું ધુણાવ્યું અને ફરી તેમને એકાંતમાં લઇ જઇ કેટલીકવાર સુધી મસલત ચલાવી તેમને તથા ચુન્નેખાન ઉસ્તાદને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટસાહેબને બંગલે લઇ ગયો. તે બાદ હું ત્યાંજ બેઠો પણ અત્યાર સુધી તેઓ ન આવેલા હોવાથી હું ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. ખુરશીદ તો હજુસુધી ઇસ્પીતાલમાંજ પડેલી છે અને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને ત્યાં જવા બાદ મીરસાહેબ તથા ચુન્નેખાનનું શું થયું તે હું જાણતો નથી."

ઉસ્તાદજી આખા દીવસની રખડપટીથી થાકીને લોથ થઇ ગએલા હોવાથી આ વાત પુરી કરતાંજ સુઇ ગયા અંમાની તબીયત દરરોજ કરતાં લગાર સારી હોવાથી તેઓ પણ નિંદ્રાવશ થઇ ગયાં હતાં તેથી મગરેબમાંથીજ હું એકલી એકલી મુઝાઇ રહી હતી. રાતના લગભગ દસ વાગ્યાસુધી ફોજદારની વાટ જોઇ પરંતુ તે પણ આવ્યો નહીં. આવી રીતે એકલી અટુલી પડી રહેવાથી મને કુદરતી રીતે બીક લાગવા માંડી, જેથી મારૂં દિલ ધડક ધડક થઇ રહ્યું હતું. ખુરશીદનું નાક કપાયાની ખબર સાંભળી એમતો સવારથીજ મારૂં દિલ ધરૂજી રહ્યું હતું. પરંતુ અત્યારે એકાંતમાં મારા દિલનું ઠેકાણું રહ્યું નહોતું. દર પળે ખરાબ વિચારો જન્મ પામી મને ગભરાવી મુકતા હતા, અને જાણે કોઇ માણસ મારૂં પણ નાક કાપવાને હાથમાં છરી લઇને ન આવતો હોય તેમ જણાવા લાગ્યું લગાર ખડબડ થતી કે તુરત હું ચોંકીને ચારેબાજુ જોતી હતી. મારી ઓરડીના બારણા ઉપર પડેલી ચક પવનના સપાટાથી લગાર હાલતી તો મારો જીવ ઉડી જતો હતો. અને દર વખતે નાક કપાવાની બીક આગળ ને આગળ ઉભી રહી મને અર્ધી કરી નાખતી હતી. તે રાત કેવી ભયંકર રાત હતી તે મારૂં મન સારી પેઠે જાણતું હતું. મેં સેંકડો વખત મારી ઓરડીની સાંકળને જોઇ હઝારો વખત બારણાં બંધ છે કે નહીં તે જોયાં. અનેક વખતે મારી દીકરી અખતરને ચુંબનો કરી ખુદા તેનો નિગેહબાન રહે એવી દોઆઓ માગતી રહી. આવી બેચેની, ગભગમણ અને બીકના સબબે તે રાત જાગવામાંજ પસાર કરી દીધી. જોકે મેં તે રાતને એક ભયંકર રાત તરીકે ઓળખાવી છે. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તે રાત ઘણીજ મુબારક રાત હતી, કેમકે મેં મારી જીંદગી દરમ્યાન પહેલીજ વખતે વેષ્યાપણાની જીંદગી ઉપર વિચાર કરી નેક વિચારોને મારા મનમાં જગ્યા આપી હતી. મેં તે રાત્રે મારા મનને મુનસફ બનાવી વેષ્યાપણાની જીંદગી ઉપર વીવાદ કર્યો હતો. સઉથી પહેલાં મેં વેષ્યાઓની જુવાની ઉપર નજર નાખી અને તેણીઓ કેવાં કેવાં સુખો ભોગવે છે અયશ અશરત કરે છે. હજારો માણસો તેમને પોતાની આંખો ઉપર બેસાડી

એક ગુલામની પેઠે સેવા ચાકરી કરે છે, ઉંચામાં ઉંચો પોશાક પહેરે છે, ગાડી ઘોડામાં સેલ સપાટા કરે છે, ગબરૂમાં ગબરૂ જવાન તેની મુલાકાત માટે તલપે છે અને એ સિવાય જગતનાં બધાં સુખો પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ આ બધાં સુખોની સાથેજ જ્યારે તેણી જુવાનીના બે, ચાર કે દસ વરસો પસાર કરી ઘડપણનાં પહેલાં પગથીઆ ઉપર પગ મુકે છે ત્યારે જે માણસો તેણીના ગુલામ બનવામાં મગરૂરી ધરાવતા હતા, જેઓ તેણીને અયશ અશરત કરાવતા હતા, જેઓ તેણીને આંખો ઉપર બેસાડતા હતા, જેઓ તેણીના પ્યારનો દમ ભરતા હતા. તેઓ, તેણીથી મળવાને અચકાય છે, સામુ જોવું પણ પસંદ કરતા નથી અને તે બાદની તેણીની જીંદગી એવી થઇ જાય છે કે બસ તેના કરતાં તો મોતજ બેહતર લાગે છે. દાખલા તરીકે મારી અંમાની જીંદગીને મેં મારી સન્મુખ મુકી વેષ્યાના ઘડપણ ઉપર વિચાર ચલાવ્યો. વેષ્યાને પોતાની જુવાનીમાં જે અયશ અશરત પ્રાપ્ત થાય છે તેના પ્રમાણમાં ઘડપણનું દુઃખ કરોડ દરજ્જે વધારે ખરાબ લાગ્યું. અગર વેષ્યાને જુવાનીમાં એક આની અયશઅશરતનો લાભ મળે છે તો ઘડપણમાં સોલ આની કરતાં પણ વધારે દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. અને એ સિવાય એકંદર બધી વેષ્યાઓ પોતાની જુવાનીના દીવસો અયશઅશરતમાંજ પસાર કરે છે. એમ કાંઇ બધાના બાબમાં બનતું નથી. કેમકે ખુરશીદનો દાખલો મારી નજરો આગળ હતો. ખુરશીદની ખુબસુરતી વરસો સુધી ટકી રહે એવી હતી પણ વેષ્યાપણાના પ્રતાપેજ તેણીએ પોતાના મનહર ચહેરા ઉપરથી નાક જેવી સુંદર વસ્તુ ગુમાવી આખી દુન્યાની બદસુરની વહોરી લીધી હતી. આવો દાખલો કાંઇ એકજ નથી પણ. મેં મારી આટલી નાહની વયમાં એવા અનેક દાખલા જોયા હતા. જેમકે અમીરજાનનું ભર યુવાન વયે ખુન, આબાદીજાનનું પુર યુવાવસ્થામાં ખરાબ બીમારીના ભોગ બની વરસો સુધી રીબાઇ રીબાઇને મરવું, નંનીજાનનું ગર્ભ પાડવાના ગુનાહમાં સાત વરસ સુધી કેદખાનામાં સબડવું, અલાબંદીનું જુગારીઓની દોસ્તીના પ્રતાપે કોર્ટ દરબારમાં ચઢી સારી પેઠે બદનામ થઇ બરબાદ થવું એ સિવાય તે વખતે અનેક દાખલાઓ યાદ આવી જવાથી મેં વેષ્યાપણાની જુવાની અને વેષ્યાના ધંધા ઉપર ફીટકારનો વરસાદ વરસાવ્યો. વેષ્યાઓની જીંદગી આ દુન્યામાં કેવી ભયંકર આફતોમાં સપડાએલી છે અને ભવિષ્યની જીંદગીમાં પણ કેવી આફતમાં પડનાર છે એનો વિચાર કરતાં હું થરથર ધ્રુજવા મંડી. અને તે વખતે વેષ્યાઓની જીંદગી નર્કસમાન જણાઇ અને તેની સાથેજ ઘર

ગ્રહસ્થ સ્ત્રીઓની મુબારક જીંદગીનો વિચાર આવ્યો. તેથી મેં તેજ પળે મારા મનમાં ઠરાવ કર્યો કે હું પણ ગમે તેમ કરીને આ નર્કસમાન જીંદગીમાંથી નીકળી ઘર ગ્રહસ્થી બની જાઉં આ વિચાર આવતાંજ કુદરતી રીતે મારા મનમાં મીરઝાસાહેબના ભલા ચહેરાની છબી કોતરાઇ અને જાણે તેઓ મને પોતાની પાસમાં બોલાવતા હોય તેમ જણાયું, તેથી તરતજ હું પલંગ ઉપરથી ઉઠી અને મનમાં પાકો વિચાર કરી મીરઝાસાહેબથી આ કામમાં મદદ લેવા માટે નીચેનો કાગળ લખ્યો. તેમના છેલ્લા કાગળનો જવાબ પણ આપ્યો નહોતો તેથી પહેલાં તેમના કાગળનો જવાબ લખી ફરી મારો વિચાર પણ જણાવી દીધો, જે પુરેપુરો કાગળ અત્રે ઉતારી લઉં છું.

" કિસીકે મીરઝા સાહબ ! આપકા લિખા હુવા અલકાબ ઔર ન પસંદ આય યે કહીં મુમકિન હે ? મેં સચ્ચે દિલસે કહેતી હુ કે મુઝે આપકી તેહરીર નિહાયત પસંદ આતી હે. જો અલકાબ લિખનેકો આપકા દિલ ચાહતા હો વો શોક સે લિખીએ, લડાઇકી ભી એક હી હુઇ ? મેં તો ઉસે સર આંખોંપર રખ્ખુંગી. અજી હુઝુર આપસે કયા છેડ છાડ શુરૂ કી વો બતાઇએ તો સહી. માઅલુમ તો હો વોહ બોહતાન હે યા સચ ? મે તો જહાંતક ખ્યાલ કરતી હું કોઇ બાત અયસી નહીં કી જો છેડ સમઝી જાવે. અચ્છા તો અબ મોઆફ કર દિજીએ. ફિર અયસા કસુર ન હોગા. ઔર અગર છેડ હી માન લિજીએ તો આપને કોનસી કસર છોડ દી, આપ તો નશાની તક બતાને લગે. અબ મેં આપકો બતા દું કે એક દિલ મેં દોદોશાનોંકા ફિકરા મેને આપકો કયોં લિખા થા, ઔર અબ કે અલકાબ મેં કિસીકે મીરઝા સાહબ કયોં લિખાહે ? મેં સાફ કિયે દેતી હું કે ઇન દોનો સે મેરા ઇશારા આપકે ડિપ્ટી સાહાબકી બાઇજીકી તરફ હે મેરા ગુમાન અબતક યે હે કે આપકો બાઇજી સે દિલી મગર પોશીદા ઉન્સ હે અપની મનાનત કે સબબ સે ઝાહિર નહીં કરતે; અગર આપ ઇસ મોઆમલે મેં મેરા શુબ્હા રફા કર દેં તો બડા એહસાન હો **"કીયોં કે અબ મુઝે આપસે મોહોબ્બત"** (આ છેલ્લા વાકય " કયોં કે અબ મુઝે આપ સે મોહોબ્બત " ને એવી રીતે છેકી નાંખ્યું કે જો તેઓ લગાર કોશીશ કરે તો સાફ વંચાઇ આવે) ઔર આપ યે મુઝ સે કયા પુછતે હેં કે મેં કિસકદર પાસ હું. અપને દિલસે પુછિએ, મેં કયા અર્ઝ કરૂં ? યે આપકી કદ્રદાની હે કે લફ્ઝ બતાદું જીકી તકરાર કો અચ્છા સમઝ લિયા, ઔર ઇસ કદર તારીફ કી.

અચ્છા આવ, ઇધર બેઠ જાવ, મે અર્જ કરતી હું. બંદાનવાઝ! મુઝકો મોહોબ્બત જયસી નવાબ સે થી ઓર હુઇ, અયસી આજતક કિસી સે નહીં હુઇ મગર બાદ તઅાલ્લુક કતેઅ હોને કે કુચ્છ અયસે રંજ ઓર સદમે હુવે કે જી છુટ ગયા, ઓર દિલસે કહા કે અબ ભી દેખ અગર તુને અકલકે ખિલાફ કિયા તો અચ્છા ન હોગા અલ્લાહકા શુક્ર હે કે યે અબતક બોહોત કુચ્છ મેરે કેદને મેં હે, આઇન્દાકા હાલ ખુદાકો માઅલુમ હે. ડાકટર સે મુઝે ન મોહોબ્બત થી ન હે ઓર ન કિસીઓર સે હુઇ. આઇન્દા કે લિયે મેં અપના મનશા બતાના નહીં ચાહતી થી મગર આપકે સવાલને સખ્ત મજબુત કર દિયા હે. "ખુદ કર દેરા ઇલાજે નીસ્ત" મેં ખુદ ઇકરાર કર ચુકી હું કે બતાદુંગી. અફસોસ મુજકો યે રાઝ નિહાયત હી પોશીદા રખના મનઝુર થા. ઓર રહા. મગર અબ ઝાહિર હોતા હે કિસીકે મજબુર કરને સે. ખેર ઇસકો દિલસે સુનના ઓર દિલ હી મેં રખના. જી તો અબ ભી ચાહતા હે કે કોઇ સુરત અયસી હો જાય કે આપ ઇસકે પુછને સે દરગુઝર કરેં મગર યે મુમકિન નહીં માઅલુમ હોતા ખેર સુનીયે? મેરા ઇરાદા જીસકદર જલ્દ હો સકે ગોશા નશીનીકા હે. ઓર અબ ફરમાઇયે વો કયા કહેનેકો જી ચાહતા હે વો ભી કેહ લીજીયે. વસ્સલામ."

આ કાગળ લખી પોસ્ટ કરી દીધો. બીજા દીવસે મારી દીકરી અંખતરની જન્મગાંઠ હોવાથી પાડપાડોશની બેચાર તવાયફોને જમવા માટે બોલાવી લીધી જ્યારે તેણીઓ આવી ત્યારે વાત ઉપરથી વાત નીકળતાં ખુરશીદની વાત નીકળી એટલે નસીબનજાને ખુરશીદની હાલત ઉપર અફસોસ જાહેર કરતાં મને કહ્યું—

"બહેન! તમે જોયું? બિચારી ખુરશીદ કેવી આફતમાં સપડાઇ ગઇ."

"હા બહેન, જ્યારથી ખુરશીદ આફતમાં ફસી છે ત્યાથી મારી બેચેનાનો પાર રહ્યો નથી. ખુદા કરેને તે બીચારી જલદીથી સારી થઇને ઘેર આવે"

"હવે સારી થશે તોએ શું? મંગુજાન બોલી" નાક કપાવાથી જીંદગી તો બરબાદ થઇ. કોઇ એક પાઇમાં પણ કબુલ નહીં કરે.'

"એ કરતાં તો તેણી કોઈની સાથે નિકાહ કરીને ઘરમાં પડી ગઇ હોત તો સારૂં થાત" મસીતીજાને કહ્યું.

" બહેન ! હમણા તમને દુન્યાનો અનુભવ થયો નથી " ઇલાહીજાન નામની તવાયફ લગાર છણકો કરીને બોલી, કેમકે તેણી નિકાહ કરીને પાછી વેષ્યા થઇ ગઇ હતી " નિકાહ કરો તો ખબર પડે કે નિકાહ કરવાથી શું થાય છે! અહિં તો નાક કપાવા ઉપરજ ખેર ગુજરે છે પણ નિકાહ કરવાથી તો જીવ ઉપર બની આવે છે. "

" હા, બહેન! ખરી વાત છે" મસાતીજાને પોતાની ભુલ કબુલ કરતાં કહ્યું " તમે નિકાહ કરીને ભારે જંજાળમાં સપડાયાં હતાં પણ જો યુક્તિ કરીને ન નિકળ્યાં હોત તો તમારો જીવ જવામાં શુ બાકી હતું ?"

" તેમની નિકાહવાલી સ્ત્રીએ મને ઝેર આપીજ દીધું હતું. પણ એ તો અલ્લાહે બચાવી લીધી " ઇલાહીજાન બોલી " નહીં તો બધું ઘર દુશ્મન થઇ ગયું હતું "

" આ મુવા પુરૂષો શું જોઇને વેષ્યાઓથી નિકાહ કરતા હશે એ હું સમજી શકતી નથી " મેં પુછ્યું.

" પુરૂષોનું એમાં જાય છેજ શું ? " ઇલાહીજાને ખુલાસો કર્યો " મફતમાં મનોહર ચહેરાવાળો માઅશુક મળે તો શામાટે નિકાહ ન કરે ? માત્ર રોટલા અને લુગડાંના બદલામાં સુંદર સ્ત્રી મળે તો કોણ ન લે? પણ મને તો એ ઘરમાં બેસી જનારી વેષ્યાઓ ઉપર અજાયબી ઉપજેછે કે તેણીઓ શું જોઇને ઘરમાં બેસતી હશે ? "

" તમને તો એ વાતનો અનુભવ છે માટે તમેજ તેનું કારણ કહો ને ? " મેં કહ્યું.

" વાત આ છે કે જે વેષ્યાની બાળક બુદ્ધિવાળી બિનઅનુભવી છોકરીઓ હોયછે તેમને તમાશબીન પુરૂષો પોતાનો શીકાર સમજે છે. કેમકે ચટકમટક નાચવું, ગાવું ઘરમાં બેસનારી અબોળી સ્ત્રીઓમાં તો હોતુંજ નથી, અને તેઓ તમાશબીન હોવાથી બાળક બુદ્ધિવાળી છોકરીઓને સદ્દર બીલ્લુ સમજી, જાત જાતના અયશઅશરતની લાલચ આપી, વેષ્યાપણાંના નીચ ધંધાના પરિણામની બીક બતાવી, વેષ્યાઓના ઘડપણના દુઃખોને ભયંકર રૂપમાં બ્યાન કરી પોતાની જાળમાં ફસાવી લે છે. કેમકે તેણીઓમાં બાળક બુદ્ધિ હોવાથી તેણીઓ ધોળું એટલુ દુધ સમજી તેમના જાળમાં સપડાઇ જાય છે. તેઓ આખી જીંદગીસુધી ગુલામ બનીને રહેવા માટે સોગનો ખાઇને સમજાવે છે, નિકાહ કુરી લેવાથી બને જણુ પાપમાંથી ઉગરી હલાલ રીતે બંબંધને મજબુત જાળવી રાખશે. એવાં એવાં કારણો દર્શાવી તેણી-

ઓને પોતાના તમામાં કરી લેછે વળી તેણીઓ એમ સમજે છે કે અમે ગ્રહસ્થ ઘરમાં પડી જઇ ગ્રહસ્થપણાંની જીંદગી ગુજારીશું તેવી વેષ્યાઓ કરતાં ઉચ્ય બની જઇશું. અને એવીજ જાતના બીજા વિચારોને વશ થઇ તેણીઓ ઘરના વડીલોથી બગાડ કરીને અથવા તો છાનામાના ચુપાચુપ નિકાહ પડી લઇ ઘરમાં બેસી જાયછે"

ઇલાહીજાન અહીં સુધી કહેવા પામી હતી કે મેં વચમાં સવાલ કર્યો "બહેન એ વાત તો ખરી છે કે વેષ્યાપણાંની જીંદગીનું પરિણામ બહુજ ખરાબ આવે છે." આ સાંભળી ઇલાહીજાને મારી વાતનો જવાબ આપતાં પોતાની વાતને આગળ લંબાવી.

"બહેન ! હજુ તમારામાં પણ બાળકબુદ્ધિ હોવાથી આવું કહો છો, પરંતુ વેષ્યાપણાંની જીંદગીનુ પરિણામ ઘર ગ્રહસ્થ બનવાની લાલચમાં લપટાઇને નિકાહ કરી લેનાર વેષ્યા કરતાં હજાર દરજજે વધારે સારૂં હોય છે, પહેલાં હું જે કાંઇ કહેવા ચાહું છું તે પુરેપુરી રીતે સાંભળી લ્યો, અને ફરી જે કાંઇ કહેવું હોય તે કહેજો."

"બહુ સારૂં" મેં કહયું.

"જ્યારે વેષ્યા નિકાહ કરીને ઘરમાં બેસી જાય છે ત્યારે તેજ નિકાહ કરનાર ગ્રહસ્થ, જે પહેલાં તેણીના રંગરૂપ, વાતચીત, ચટકમટક, નાઝન રાંની તારીફમાં ગુલતાન રહેતા હતા, તેણીના તંગ અને ચુસ્ત લીબાસ ઉપર ફીદા ફીદા થઇ જતા હતા, આંખોના અણસારા, ચાલવાની છમછમ અને ચુલબુલાપન ઉપર જાન કુરબાન કરવા તૈયાર થઇ જતા હતા તેઓ તેણીની આવી વાતોથી ધીમે ધીમે તીરસ્કારથી જોવા લાગે છે, અને ફરી થોડાજ દીવસમાં કહેવા મંડે છે કે જેવી ગૃહસ્થ કુટુંબની વહુ દીકરીઓ ગરીબ ગાય બનીને સાદાઇથી જીંદગી ગુજારે છે તેવી રીતે તમે પણ બની જાવ, નહીં તો કુટુંબીઓમાં આબરૂ જશે. આ સાંભળીને વેષ્યા પણ પોતાની આનમાં આવીને ઘર ગૃહસ્થી વહુ દીકરીઓની રીતભાત ગ્રહણ કરવાની કોશેશ કરે છે, પરંતુ નાહનપણમાં પડેલી કુટેવો કયાંથી દુર થાય? નાહનપણથીજ બજારમાં ઉઘાડે માથે બેડેલી હોવાથી તેણીની આંખનો દીદો ફાટી જાય છે તથા દરેક વાતમાં ચટકમટકની ટેવ પડી જાય છે. તે કેવી રીતે નાશ પામે? વહુ દીકરીઓને જુવે છે તો તેણીઓ નમાઝ ભણે છે, રોઝા રાખે છે, સંકટના સમયમાં ફાટેલાં તુટેલાં લુગડાં પહેરી, તથા વાસી સુકી રોટલી ખાઇ ખુદાના શુકર કરી, પુરૂષની હજારો વાતો સાંભળી

સબર કરે છે, બાળકોનું પોષણ કરે છે, મળમુત્ર ધોતાં લગારે સુગ ખાતી નથી, પારકા પુરૂષને ઉંચી નજરે જોવામાં પાપ સમજે છે, મોહટેથી વાત કરવામાં ગુન્હો જાણે છે, સારા સારા પકવાનો ખાવાની લગારે ઇચ્છા કરતી નથી, જ્યારે તેણીઓ વહુ દીકરીઓને આવી રીતે જુવે છે ત્યારે તેણીઓ ગભરાઇ જાય છે. દુઃખ ઉઠાવવા અને સંકટો સહન કરવામાં મહાબળવાન હોય તોએ શું? પણ મને તો તે પુરૂષો ઉપર બહુજ અજાયબી ઉપજે છે કે જેઓ વેષ્યાને ત્યાં જન્મેલી, વેષ્યાઓમાંજ ઉછરેલી વેષ્યાથી, ઘર ગ્રહસ્થની વહુ દીકરીઓ જેવી આશા રાખી ઘરમાં નાંખી લે છે. વેષ્યા અને ઘર ગ્રહસ્થની વહુ દીકરીઓમાં રાત દીવસનો ફેર હોવાથી તેણીઓ ઘર ગ્રહસ્થની વહુ દીકરીઓની પેઠે કયાંથી બની શકે? વળી તે ઘરમાં પડી જનારના ઉપર પણ અજાયબી થાય છે કે જે પુરૂષો તેણીઓને વેષ્યાપણાંની જીંદગીમાંથી કાઢી ઘરમાં નાંખે છે તેઓ જો તેમની સાથે પ્રથમ જેઓજ વર્તાવ કરે તો ફરી ઘરમાં નાંખવાનો ફાયદો શો?'

"બેશક ઇલાહીજાન! તમે ખરૂં કહો છો" નસીબનજાને ઉપલી વાતને ટેકો આપતાં કહ્યું "તમારી વાતનો એક એક શબ્દ સોના મોહરોની બરાબર છે."

"બહેન! મારા ઉપર બધુ વીતી ચુકયું છે તેથી મારી એક એક વાત મનમાં ગોખી રાખવા જેવી છે" ઇલાહીજાને આગળ ચલાવ્યું બહેન! એટલુંજ નહીં પણ જેવી રીતે જરૂરની વખતે તે ભલી ઘર ગ્રહસ્થી બાનુઓ પોતાનાં ઘરેણાંગાંઠાં ઉતારી આપી હાથ પગ વીગેરે નાગા કરી નાંખે છે તેવીજ રીતે તે પુરૂષો ચાહે છે કે વેષ્યા પણ પોતાના ઘરેણાંગાંઠા આપીને હાથ પગ તથા ગળાંને નાગાં કરી નાંખે, પણ તે કેવી રીતે બની શકે? ઘર ગ્રહસ્થીનાં ઘરેણાં તો માબાપનાં આપેલાં અથવા તો ઘરના ધણીનાં બનાવેલાં હોય છે તેથી તેણી ઉતારી આપવામાં આનાકાની કરતી નથી પરંતુ વેષ્યાના ઘરેણાં તો મહામુસીબને મેળવેલાં હોય છે, હજારો પ્રપંચો રચીને, સેંકડો સંકટો સહીને એક એક દાગીનો બનાવેલો હોય છે તેથી તે બધા કલેજામાં કોતરેલા હોવાથી વેષ્યા ઘર ગ્રહસ્થની પેઠે કેવી રીતે ઉતારી આપે? આવી વાતો થતાંજ લડાઇનાં મુળ રોપાય છે. વાત વાતમાં હજારો મેણાં મળે છે કે તમાશબીનો યાદ આવતા હશે, જવાન ગભરૂની પાસમાં જવાની ઇચ્છા થતી હશે. બસ આ વાતચીત થતાંજ બન્નેમાં બગાડ થાય છે. હજુ તો ઘરમાં બેસવાને પુરૂં વરસ પણ વીત્યું નથી કે

આવી વાતો સાંભળવી પડે છે. જ્યારે મેં નિકાહ કર્યો ત્યારે તેમનો પગાર સો રૂપીઆ હતો પણ નીકાહના થોડા દીવસ પછી ખુદાની કુદરતથી સોના પચાસ થઇ ગયા. અને ફરી થોડા દીવસ વીત્યા નહીં કે એટલામાં પચાસના ત્રીસ થઇ ગયા જેથી તેમના ઘરના બધા માણસો મને અપશુકની ગણી મેણાં મારવા લાગ્યા. લગ્ન વિવાહમાં હું જતી તો ત્યાં બધી સ્ત્રીઓ દુર દુર નાસવા લાગી, પણ મેં આ વાતો ઉપર લગારે ધ્યાન આપ્યું નહીં કેમકે મેં મજબુત ઇરાદો કરી લીધો હતો કે "વેશ્યા અને શીતળા નીકળ્યા વિના રહેતી નથી" એ કહેવતને સાચી પડવા ન દઉં તેથી દિલ ઉપર કાબુ કરી મેણાંને સાંભળી ચુપ રહેતી હતી. જ્યારે તેઓમાં નોકર ચાકર રાખવાની શક્તી ન રહી ત્યારે ઘરના બધા ધંધા ઘરની સ્ત્રીઓને કરવા પડયા, તે વખતે મેં ઘણુંએ ચાહ્યું કે હું પણ ઘરની સ્ત્રીઓની પેઠે કામ ધંધા કરી તેમનું હેત મેળવું, પણ મને ઘરના કામકાજની નાહનપણથીજ ટેવ ન હોવાથી ઘરનું કામકાજ થયું નહીં. કેમકે વેશ્યાપણાના વખતમાં બે બે પુરૂષો પગની ચંપી કરતા હતા, જાજરૂમાં લોટો નોકર મુકતો હતો. સેંકડો નાજ નખરાંથી, હજારો નુકતેચીની કરી ખાણું ખાતી હતી. માત્ર એકજ અણુશારામાં મેલમીલાપવાળા જાત જાતની મીઠાઇઓ મગાવી અનેક ખુશામદો કરી ખવરાવતા હતા તેથી ઘરના કામકાજની મુસીબત ઉઠાવી શકી નહીં. તેથી મારે અને તેમને અણબનાવ થયો. તેમની લગનવાળી સ્ત્રીએ તેમને કહ્યુ. કે હું કાંઇ ઘરની લોંડી નથી કે રાંધી કરીને તેની આગળ મુકું. આ વાતથી અણબનાવમાં ધીમે ધીમે વધારો થતો ગયો અને એટલે સુધી કે છેવટે મેં નહાસવાની વેતરણ કરવા માંડી. આ વાતની તેમને ખબર પડી જવાથી તેઓએ મારા ઉપર જાપતો મુકયો. આ જોઇ મારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં તેથી મેં મનમાં નક્કી કર્યું કે પહેલાં તો હું એકલીજ નીકળવાની પયરવીમાં હતી પણ હવે જ્યારે તેઓએ મારા ઉપર જાપતો મુકયો ત્યારે હું તેમના ઘેરનો એક સદ્દર બીલ્લુ લઇને નીકળીશ. તે વખતે મારી ત્રીસ ઉપરની વય થઇ ગઇ હતી તેથી ઘડપણમાં દુઃખ ન પડે તેટલા માટે તેમના સગાની એક વગરમાબાપની છોકરીને નસાડી લઇ જવાનો ઇરાદો કર્યો. તેણીનું આગળ પાછળ કોઇ ન હોવાથી અમારા ઘરમાં જ રહેતી હતી. તેથી મેં તેણીને થોડાજ દીવસમાં નહાસવાને સમજાવી લીધી. તેણી તો મારી વાતો ઉપરજ લટટુ બનીને નહાસવાની તૈયારીમાંજ હતી કે આ વાતની બાતમી ઘરવાળાઓને પડી જવાથી તેઓએ છોકરીને પોતાના કાબુમાં લઇ બધી વાતની તપાસ કરી એટલે પેલી છોકરીએ બધી

વાત કહી દીધી તેથી બધાં ઘરનાં માણસો મારા દુશ્મન થઇ ગયાં અને એક દીવસે લાગ જોઇ મને ખાણામાં ઝેર આપી દીધું એતો ખુદા તાલાને મારો જીવ બચાવવો હતો કે તરતજ મને ફલટીઓ થઇ તેથી તેજ વખતે મેં મારી માને બોલાવવા માટે બુમશોર મચાવી દીધો અને પોલીસમાં ખબર આપવાની ધનકી આપી જેથી તેઓએ બીકના લીધે મારી માને બોલાવી એટલે હું તલાક લઇને તેણીની સાથે મારે ઘેર આવી અને પાછી વેશ્યા બની ગઇ."

"હાય હાય ! આવી મુસીબતો માથે વ્હોરવા માટે કોણ નીકાહ કરે" બધી જણીઓ ઇલાહીજાનની વાત સાંભળી બોલી "બહેન ! ખુદાએ ખેર કરી, નહીતો તમારો જીવ જવામાં બાકીજ શું રહ્યું હતું ?"

આ વાતો સાંભળી નીકાહ કરવાથી હું ઘભરાઇ ઉઠી અને મીરઝા સાહેબને કાગળ લખવા માટે ભારે પસ્તાવામાં પડી. ઇલાહીજાનની વાતોથી નીકાહની જીંદગીનું ભયંકર રૂપ મારી નજરો આગળ ફરી વળ્યું તેથી મેં તે વખતે નીકાહ કરવાના વિચારને દીલમાંથી કાઢી નાંખ્યો, પણ જ્યારે બધા પરોણાઓ વિદાય થયા ત્યારે મેં ફરી નિકાહ સંબંધી વિચારો કર્યા અને છેવટે હું આ પરિણામ ઉપર પોંહચી કે જો મારે નિકાહ કરવોજ છે તો નીચલી ત્રણ વાતોને કલેજાં ઉપર કોતરી રાખવી જોઇએ.

પહેલી વાત આ કે અત્યારે મીરઝાસાહેબ જે કાંઇ તારીફો તથા ખુશામદ કરે છે તે બદલાઇ જશે અને તેના બદલામાં તેમની બદમીઝાજી ઉઠાવીને મેણાં ટોણાંનાં સંકટો સહેવાં પડશે.

બીજી વાત આ કે મારી જે કાંઇ જંગમ અને સ્થાવર માલમીલકત છે તે મારી નહીં રહે.

ત્રીજી વાત આ કે ભોગ જોગે ખાવા પીવા અને ઓઢવા પહેરવાનું સંકટ આવી પડે તો તે ઉઠાવી લેવું પડશે.

આ સાથેજ મારા દીલે કહ્યું કે નિકાહના અર્થ, બધી ઇચ્છાઓનો નાશ કરી મડદાંની પેઠે બની જવાના થાય છે તે તારાથી સહન થઇ શકશે? ઘડીકમાં વિચાર આવતો કે આવી રીતે નિકાહની જંજાળોમાં ફસવાની શી જરૂરત છે ? પણ જ્યારે વેશ્યાઓની જીંદગીના ઝબુન પરિણામનું ભાન થતું ત્યારે હું મારા વિચારોને ફેરવી નાખતી હતી. ખુરશીદ અને તેની સાથેજ બીજી વેશ્યાઓનું જે પરિણામ આવ્યું હતું તે તથા ખુદાને ત્યાં જે સજા

મળશે તે યાદ આવી જતાં દિલ કંપી ઉઠતું હતું અને તેથી આવી વેસ્યાપણાંની જીંદગીથી મરવું હજાર દરજ્જે વધારે સારૂં લાગતું હતું એટલે ફરી નિકાહ, મરવા કરતાં સારો હોવાથી નિકાહ કરવાના ઇરાદાને મજબુત કરતી હતી. ઇલાહીજાને કહેલી વાતોથી સાફ જાહેર થતું હતું કે તેણીથી સંકટો ઉપડી શકયાં નહીં અને વળી તેણીએ એક પવિત્ર બાળાને નસાડી જવાનો પાપી ઇરાદો કર્યો તેથી તેણીને સંકટો ઉઠાવવા પડયાં. મને મારા અલ્લાહ ઉપર પુરો ભરૂસો હતો કે, તે મને દુઃખી નહીં કરે. કેમકે જો હું ઘરમાં પડી ગઇ તો ફરી ગમે તેવાં સંકટો પડે તોપણ મરતાં સુધી ડગીં જાઉ તેવી નથી: તેથી મેં મારી વેષ્યાની જીંદગી કરતાં નીકાહની જીંદગીને ઉત્તમ સમજી મનમાં ફેસલો કરી લીધો કે હવે નીકાહ તો કરવોજ જોઇએ. કદાચ હું મારા આ ઇરાદામાં પછાત પડી જાત, કેમકે અત્યાર સુધી હું જે વિચાર ઉપર પહોંચી હતી તે મારી બુદ્ધિનુ પરિણામ હતું; પરંતુ ખુદાતાલાએ મારા ઉપર ફજલ કર્યો અને હું મારા પાકા ઇરાદામાં મજબુત થઇ ગઇ. એટલે તેજ દિવસે સાંજની વખતે ઠંડીનું જોર વધારે હોવાથી અમા એકાએક માંદાં થઇ ગયાં. અને તેમની માંદગીએ એક રાતમાંજ ગંભીર રૂપ પકડી લીધું જેથી હું સખત ગભરાઇને તેમની દવાદારૂમાં દોડદપટ કરવા લાગી દીલ્લીના સઘળા હકીમોને બોલાવી અંમાનો ઇલાજ કરાવ્યો પણ કાંઇ ફાયદો થયો નહિ તેથી પડપાડોશની કેટલીક તવાયફોએ સલાહ આપી કે "હવે તમે દવાદારૂને એકદમ મુકી દઇ પીર અવલીયાઓની દરગાહો ઉપર જાવ, ખુદા ચાહશે તો આરામ થઇ જશે. તેઓની આ ભલી સલાહ મારા ધ્યાનમાં ઉતરવાથી હું મારા ઉસ્તાદજીઓની સાથે દીલ્લીના બધા બુઝુર્ગોના મઝાર શરીફો ઉપર ગઇ અને બધી જગ્યાએ મુજરો કર્યો પણ અંમાને લગારે ફેર પડયો નહિ, એટલામાં એક ઓળખીતા તરફથી હઝરત સુલતાન ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અવલીયા ઝરી ઝર બખ્શ રહે૦ અને હઝરત અમીર ખુસરૂ રહે૦ ના મઝાર શરીફ ઉપર જવાની સલાહ મળી. તેથી હું તરતજ ગાડી મંગાવીને ઉપલા મઝારો ઉપર ગઇ અને મુજરો કરવા બેઠી. હું જે જે દરગાહો ઉપર ગઇ તે તે દરગાહો ઉપર મુજરો શરૂ કરતાંજ લોકોની ભીડ જામી જતી તે પ્રમાણેજ ઉપલી દરગાહોમાં પણ ગાણું શરૂ કરતાંજ આસપાસથી લોકો આવીને ભેગા થવા માંડયા. દરગાહ શરીફના કેટલાક મુજાવરો તથા સજ્જાદાઓ આવીને મારી સામે બેસી ગયા, અને મારા ગાણાં ઉપર મસ્ત બનીને ઝુમવા લાગ્યા. અને તેમાંથી કેટલાક જણા તો ઇલલ્લાહના નાઅરા મારી બેહોશ થઇને પડી પણ ગયા.

આવી રીતે મજલીસનો રંગ જામેલો જોઇ મેં પણ સારી પેઠે ગાણું ગાયું. લગભગ ત્રણ કલાક પછી મેં ગાણું બંધ કર્યું એટલે બધા લોકો વીખરાઇ ગયા તે વખતે મેં કબર શરીફની પાસે જઇ મારી અંમા સાજાં થઇ જાય ને માટે દોઆ માગી અને ઘેર આવવા ગાડીમાં બેસવા માટે પાછી ફરીજ હતી, કે એક છોકરો દોડતો દોડતો આવીને કહેવા લાગ્યો—

" તમને હઝરત ખ્વાજાસાહેબ બોલાવે છે."

" કયા ખ્વાજા સાહેબ ?" મેં ઘણી અજાયબીથી પુછ્યું.

" હઝરત ખ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબ બોલાવે છે. જેઓ અહીંના સજ્જાદાનશીનોમાંથી છે. "

છોકરાનું આ કહેવું સાંભળી હું તરતજ તે છોકરાની સાથે દરગાહ શરીફની પછવાડે એક ઓરડી આગળ ગઇ, તો ત્યાં પચીસ છવીસ વરસની વયના એક પાતળા નવજવાન ગેરવા રંગનું લાંબુ પહેરણુ પેહરી માથા ઉપર ગેરવા રંગનોજ ફેંટો બાંધીને ઉભા હતા. જોકે તેઓની વય માત્ર પચીસ છવીસ વરસનીજ હતી પણ ચેહરા ઉપર લાંબી દાઢીથી એક નુર વરસી રહ્યું હતું. જ્યારે મેં તેઓને પહેલીજ નજરે જોયા ત્યારે મારા મનમાં તેઓની પવિત્રતા અને બુઝુર્ગીની છાપ બેસી ગઇ તેથી જતાંની સાથેજ મેં તેમને બહુજ નમીને સલામ કરી જેના જવાબમાં તેઓએ હસતા મુખે સલામ વાળી અને ફરી મને પગથી તે માથાસુધી જોઇ બોલ્યા.

" તમારૂં નામ શું છે ? "

" ગવહર. "

" કયાં રહો છો ? "

" બીલ્લીમારોના મહોલ્લામાં "

" પહેલાં તમારે ત્યાં નવાબ અખતરઝમાન આવતા હતા ? "

" જી હા " મેં શરમથી નીચી નજરો કરીને જવાબ આપ્યો.

" તમે અહીં શામાટે આવ્યાં હતાં ? "

" મારી અંમા સખત માંદગીના બીછાને પટકાઇ પડયાં છે તેથી હુઝુરની દરગાહ શરીફમાં આજીજી કરવા અને મુજરામાટે આવી હતી. "

" હુ તમારે ત્યાં આવું તો તમને કાંઇ હરકત છે? "

" જી નાહ, કોઇ વાતની પણ હરકત નથી બલકે આપના પધારવાથી હું મારાં બહુ મોહટાં નસીબ સમજીશ. "

" [illegible] ? "

"જી, એકાંતનો વખત !" મેં લગાર અચકાઇને વિચારમાં પડી જવાબ આપ્યો "આપ જ્યારે પધારો ત્યારે એકાંતનોજ વખત છે."

"ગવહરજાન! તમે અચકાઓ નહિ" ખ્વાજા સાહેબે લગાર મુસ્કુરાઇને કહ્યું. "મારે તમારી સાથે કેટલીક ખુદારસુલની વાતો કરવી છે તેથી એકાંતનો વખત દર્યાફ્ત કરૂં છું."

"આપ ચાહો તે વખત ખુશીની સાથે પધારો" મેં આનંદમાં મલકાઇને જવાબ આપ્યો "મને પણ આપના જેવા હાદીની જરૂરત છે."

"ઠીક, ત્યારે હું કાલે બપોરે બે વાગે આવીશ."

"બહુ સારૂં."

"હવે તમે જાઓ અને આટલી વારસુધી તમને રોકી રાખ્યાં તે માટે માફ કરજો."

હું સલામ કરીને ગાડીમાં બેઠી અને ઘેર ઉપર આવી. આખે રસ્તે તથા ઘેર આવીને બીજા દીવસની બપોર સુધી એજ વિચારોમાં હતી કે ખ્વાજા સાહેબ મને ખુદારસુલની કઇ વાતો સંભળાવશે ? શું, તેઓ પણ પેલા પીરસાહેબ જેવા તો નહિ હોય ?" પણ ફરી તેમનો પવિત્ર ચહેરો તથા ભલાઇથી ભરેલી વાતચીત યાદ આવી જવાથી કહેતી કે "નહિ નહિ તેઓ એવા જણાતા નથી. ચહેરા ઉપર આબાદ બુઝુર્ગી વર્તાયછે અને મેં નીકાહનો જે પાકો ઇરાદો કર્યો છે તેમાં મને સહાય કરવાને માટે ગેબી ફિરસ્તા બનીને આવતા હશે, ખરેખર એમજ હોવું જોઇએ. ખુદાતાલાને મારા નીકાહ કરવાનો પાકો વિચાર પસંદ પડયો છે તેથી તેણે મારી મદદના માટે ખ્વાજાસાહેબના રૂપમાં નેકીનો ફીરસ્તો મોકલવા ધાર્યો છે" આવા વિચારોમાં હું હતીજ કે બરોબર બે વાગે ખ્વાજાસાહેબ પધાર્યા મેં તેઓને મોટા માનની સાથે ગાદી ઉપર બેસાડી તેમની સામે બેઠક લીધી. તે વખતે અમ્માને ઉંઘ આવી ગએલી હોવાથી તેઓ આરામથી ઉંઘેલાં હતાં અને ઉસ્તાદજી પણ રાતનો ઉજાગરો હોવાથી ઘરના બીજા હોલમાં પોઢેલા હતા તેથી આ વખતે કુદરતી રીતે ખ્વાજાસાહેબને એકાંતનો વખત મળ્યો. ખ્વાજાસાહેબે પોતાની બેઠક લીધા બાદ નીચલી વાતચીત શરૂ કરી.

"ગવહરજાન ! હું તમોને અત્યારે જે કાંઇ કહેવા આવ્યો છું તે કહ્યા પહેલાં મારે મારી ઓળખાણ આપવી જોઇએ અને પછી જે કાંઇ કહેવાનું છે તે કહીશ. મેં તમોને કાલે એકાંતનો વખત પુછ્યો ત્યારથી તમારા મનમાં અનેક જાતના તરંગો આવી ગયા હશે અને કોણ જાણે હું

શું કરીશ તે માટે તમને ચિંતા પણ થઇ હશે; પરંતુ ગવહરજાન ! હું તમારા તે બધા તરંગો અને ચિંતાઓનો અંત લાવુછું મને આશા છે કે તમે મારી વાતને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી હું જે કાંઇ પુછું તેના જવાબો આપશો. મારી ઓળખાણના બાબમાં મારે એટલુંજ જણાવવાનું છે કે હું એક સુફી માણુસ છું. હઝરત ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અવલીયા રહે૦ ની બહેનની અવલાદમાં અવતરેલો છું. ખુદાઇ રસ્તાથી ભટકેલાઓ તથા બુઝર્ગાને દીનની પાક અરવાહોને રંજ પહોંચાડનાર માણુસોને હું હિદાયત કરવી મારી ફરજ સમજું છું તેથી મેં અહીં દીલ્લીમાં "હલકએ નિઝામુલ મશાયખ" નામનું મંડળ સ્થાપ્યું છે તેના ઘણા ઉત્તમ હેતૂઓમાંનો એક હેતૂ આ પણ છે કે બુઝુર્ગાને દીનની દરગાહોમાં શરીઅત અને તરીકતથી વિરૂદ્ધ જે ખરાબ રીવાજો પ્રચલિત થઇ ગયા છે તેમને દૂર કરવા આ હેતૂ પાર પાડવામાં મદદ કરવા માટે હું તમારે ત્યાં આવેલો છું. શુ તમે મને મદદ કરી શકશો?"

"હઝરત સલામત !" મેં હાથ જોડીને કહ્યું 'હું એક ગુનેહગાર જાહેલ અને કમીન ધંધામાં પડેલી સ્ત્રી છું, તેથી આપને મદદ કરવા જેટલી શકિત તો મારામાં નથી પરંતુ આપ જે કાંઇ હુકમ ફરમાવશો તે બજાવી લાવવામાં પછાત નહીં પડું.

"ગવહરજાન ! બુઝુર્ગાને દીનની દરગાહો ઉપર તમારી પેઠે બીજી વેશ્યાઓ મુજરાના માટે જાયછે અને ત્યાં ગાણાની વખતે જે ધમાચોકડી થાયછે તે બહુજ ખરાબ વાત છે તેટલામાટે હું આ બદ રીવાજને નાબુદ કરવા ચાહુંછું."

"હઝરત ! મને માફ કરજો હું આ ઉમદા રીવાજને વખાણુંછું તેથી બુઝુર્ગાને દીનના બાબમાં આવી વાતો સાંભળવાને તૈયાર નથી."

"તમે આ રીવાજને ઉમદા ગણીને વખાણોછો તેનું કાંઇ કારણ કહેશો ?"

"કારણ જાહેર છે તેથી શું બતાવું ?"

"મને તો તેમાં બુરાઇજ નજરે પડેછે તેથી તમે તેની ઉમદગી બ્યાન કરો."

"બુઝુર્ગાને દીનની દરગાહો ઉપર જઇ હકાની ચીજો ગાવાથી બુઝુર્ગની પાક અરવાહ ખુશ થાયછે અને અમે તે ગાવાની ચીજોમાં તેમની તારીફ કરી આજીજીની સાથે દોઆ માંગીએ છીએ તેથી ખુદા પણ રાજી થઇને અમારૂં ભલું કરે છે."

"તમે જાણોછો ? કે આપણા મઝહબમાં ગાણું દુરસ્ત નથી "

" જી હા, જાણુછું પણ ચીસ્તીઆ ખાનદાનમાં દુરસ્ત છે "

" હા દુરસ્ત છે એ તમારૂં કહેવું તદન વ્યાજબી છે પરંતુ તે કયું ગાણું છે તે તમે જાણોછો ? "

" જી હા ! હક્કાની ચીજો જેમાં ખુદા રસુલની તારીફ હોય, બુઝુર્ગાને દીનની કરામતો હોય, સારી સારી શીખામણો હોય તે દુરસ્ત છે. મોહટા મોહટા વલીઅલ્લાહોએ ગાણું સાભળ્યું છે અને હાલમાં પણ જેટલા બુઝુર્ગો છે તે સાંભળે છે, અને તે સાંભળેછે એટલુંજ નહીં પણ તેમના ઉપર ગાણાની એટલી બધી અસર થાય છે કે બેહોશ થઇને અમારા પગો ઉપર પડી જાય છે. મેં ઘણી વખતે જોયું છે કે ઘણા બુઝુર્ગો અને વલીઅલ્લાહો અમારી ગાએલી ગઝલની એકજ કડી ઉપર બેચેન બનીને બેહોશ થઇ ગયા છે અને ઘણી વખતે તો તેઓ મસ્તીમાં આવી અમારી સાથે ગાવા તથા ઉભા થઇને નાચવા લાગ્યા છે. તો શુ તેઓ બધા બુઝુર્ગાને દીનની મરજી વિરૂધ્ધ આવું કરીને તેમને નારાજ કરે છે ?"

" હા, બેશક નારાજ કરે છે."

" તે કેવી રીતે ? "

" અત્યારે હું તમને રીલસુરીની સાથે સમજાવવા માંગતો નથી પણ ઘણાજ સહેલા અને સરળ શબ્દોમાં તમારી માન્યતાનું ખંડન કરવા ચાહુંછું. આશા છે કે તમે તેને સાંભળી હઠધર્મી નહીં કરો. "

" નહીં, હું હઠધર્મીને વેગળી મુકીનેજ આપથી દરીયાફ્ત કરવા ચાહું છું. "

" તમોને આવા ઉત્સુક જોઇ મારે જે કાંઇ કહેવું છે તે કહુંછું માટે કહો જોઇએ તમે જે ધંધો કરોછો તે હરામ છે કે હલાલ ?"

" કયો ધધો ?"

" વેશ્યાપણાનો. "

" આપણા મઝહબની રૂએ હરામ છે. "

" આપણા મઝહબ સિવાય શું બીજા મઝહબોમાં હલાલ છે ? "

" તેની મને ખબર નથી. "

" તેની ખબર નથી તો એ વાત જવા દો, પણ આપણા મઝહબમાં હરામ છે એ વાત તો તમે માનોછોને ? "

" જી હા. "

"આ ઉપરથી સમજવું જોઇએ કે વેષ્યાઓની જીંદગીનું પોષણ હ-રામમાંજ થાય છે અને હરામ ચીજને કરનાર માણસ ખુદા તેના રસુલ અને દુન્યાના બધા વલીઅલ્લાહોના તીરસ્કારને પાત્ર હોય છે. તેઓ તેનાથી પુરે પુરી બેઝારી ધરાવેછે, અને તે હરામ કામની સાથે ગમે તેવી નેકી કરતો હોય તોપણ તેઓ તેનાથી રાજી રહી શકતા નથી. ખુદાતાલા પોતાના હુ-કમના અનાદર કરનારને બારે ઇતરાજીથી જુવે છે કેમકે તેણે પોતાના કલામે પાકમાં હરામ કામ કરનારાઓ માટે ખુલાસેવાર વર્ણન કરી તેઓથી બે-ઝારી જાહેર કરી દીધી છે. ખુદાતાલા તો ચાહે છે કે મારા બધા બંદાઓ શયતાનના મુકાબલામાં તેને હાર પમાડી મારા ખાસ બંદા બને, પણ જ્યારે બંદો પોતેજ શયતાનનો ગુલામ બને તો પછી ખુદા કેવી રીતે તેને પોતાનો ગણે? અને જ્યારે ખુદા પોતે તેને ગઝબની નગાહથી જુવે તો પછી તેનો રસુલ અને બુઝુર્ગાને દીન કેવી રીતે રાજી રહી શકે છે? દાખલા તરીકે તમે તમારા નોકરને એક અમુક કામ ન કરવા માટે સખત તાકીદ કરો તે છતાં પણ તે કામ કરે તો શું તમે તે નોકરથી રાજી રહેશો?"

"પણ કદાચ તે નોકર આજીજીની સાથે સર સીફારશ લાવી પોતની ભુલ કબુલ કરીને માફી માગે તો તેને માફ કરી દઉ."

"પરંતુ માફ માગ્યા પછી પણ તે નોકર ફરી તેજ કામ કરે તો શું તમે તેના ઉપર ગુસ્સે નહીં થાવ? અને જે લોક તેની સીફારશ લાવ્યા હતા તે લોકો જાણીતા થઇ જાય કે તે માણસે ફરીને તે કામ કર્યું છે. તો શું તેઓ બીજી વખતે સીફારશ કરવા આવશે?"

"નહીં, પણ તે નોકર દર વખતે આજીજી કરી મારી સ્તુતી કરશે તો મારૂં મન તેને માફ કર્યાવિના નહીં રહે."

"નહીં, એમ કદીએ ન બને, તમારો નોકર તમારા હુકમનો દર વખતે અનાદર કરી દર વખતે માફી માગશે તો કુદરતી રીતે તમે તેનાથી નારાજ થઇને કાઢી મુકશો અને જે લોકો સીફારશ કરવા આવશે તેને સાફ કહી દેશો કે આ નોકર મારા હુકમને માનતો નથી તેથી હું તેને નહીં રાખું. પછી ભલેને તે માણસ તમારા ઘરની ધુળ લઇ નાંખે પણ તમે તેને પાસે પણ આવવા નહીં દો. એવીજ હાલત ખુદા અને બંદાની છે. ખુદા પોતાના કલામમાં હરામ કરનારાઓને ધીક્કારે છે અને દર વખતે પોતાના વહાલાઓની સાથે હરામ કામથી બાઝ રહેવા માટે સંદેશાઓ મોકલે છે તે છતાં પણ જે લોકો હરામ કામ કરે છે તેમની આજીજી ઉપર

ધ્યાન આપતો નથી. અગર જો એવીજ રીતે માફી આપી દે તો ફરી દોઝખ કોના માટે બનાવી છે ? ગવહરજાન ! મારી, આ વાત બહુજ લંબાણ થાયછે તેથી હવે હું ટુંકામાંજ પતાવી દેવા માટે એક બીજી રીતે તમને સમજાવું છું અગર તે તમારા ધ્યાનમાં ઉતરી જાય તો માનજો."

"આપ બેલાશક ફરમાવો, હું ઘણાજ ધ્યાનની સાથે સાંભળું છું અને ખુદાની દરગાહમાં દોઆ ગુજારૂંછું કે તે મને નેક રસ્તો બતાવે."

"તમારી નિષ્ટા સારી છે તો ઇનશાઅલ્લાહ ખુદા તમને નેક રસ્તો બતાવશે."

"આમીન."

"હવે કહો જોઇએ, જે બુઝુર્ગોની દરગાહો ઉપર તમે જાઓ છો તે બધા નેક અને ખુદાઇ માણસ હતા તે તમારી પુરેપુરી માન્યતા છે ?"

"હા, પુરેપુરી માન્યતા છે."

"તમે હરામ કામ કરોછો એ પણ કબુલ કરોછો ?"

"હા."

"હવે એમ સમજો કે તે બુઝુર્ગો અત્યારે જીવતા છે, અને રાત દીવસ ખુદાતઆલાની ઇબાદતમાં મશગુલ રહે છે, અને તમે હરામ કામમાં રાત દીવસ પડેલાં છો, એ તેઓ જાણે છે છતાં તેઓ તમારાથી હસ્તા મુખે મળશે ? તેઓ જાણે છે કે આ માણસ દર વખતે હરામ કામ કરેછે છતાં તેઓ તમારી અરજ ઉપર ધ્યાન આપશે ? નહીં, કદી નહીં, ગવહરજાન ! તેઓ એવું કદી ન કરે. તેઓ અલ્લાહના પ્યારા છે, તેથી જે અલ્લાહના હુકમ વિરૂધ્ધ હોય અને દર વખતે તેના હુકમ વિરૂધ્ધ વર્તન રાખતો હોય તેની સામું પણ ન જુએ."

"આપની એ વાત ખરી, પણ ગાણું સાંભળવામાં શી હરકત છે ?"

ગાણું દુરસ્ત નથી તો ફરી તેઓ કેવી રીતે સાંભળે ?"

"કોણ કહે છે કે દુરસ્ત નથી ?"

"હું કહું છું, વળી અલ્લાહ કહે છે, રસુલ કહે છે અને ખુદા કહે છે."

"ત્યારે જે બુઝુર્ગો અત્યાર સુધીમાં સાંભળતા આવ્યા છે તે કેવું ?"

"એના જવાબમાં મારે જરા તફસીલથી કહેવું પડશે માટે તમે મારા લંબાણથી બોલવા ઉપર ગભરાઇ જતાં નહીં."

"નહીં, આપ બેલાશક ખુલાસાથી કહો, હું ઘણાજ ધ્યાનથી સાંભળી રહી છું."

"ગવહરજાન !" ખ્વાજા સાહેબે કહ્યું "ગાણું સાંભળવું દુરસ્ત છે કે નહીં તે બાબે જુદા જુદા મતભેદ પડેલા છે; પરંતુ તે બધા મતભેદોનો ફેસલો આવી રીતે થયેલો છે કે જે લોકો ગાણું સાંભળવાની કાબેલીયત ધરાવે છે, જેઓનું દિલ મોહોબ્બતે ઇલાહીમાં ભરપુર છે અને જેઓ ગાણાંની મજલીસમાં દુન્યાવી વિચારોને પાસે આવવા દેતા નથી તેઓના માટે દુરસ્ત છે. ત્રીજી અને ચોથી સદીના વચગાળામાં કેટલાક બુઝુર્ગો ગાણું સાંભળતા હતા. હઝરત ઝુનનુન મિસરી રહે૦ પણ ગાણાની મજલીસમાં શામેલ થનારાઓમાંના એક હતા. અને, તેમના પછી મીસર અને તેના આસપાસના દેશમાં સુફીઓની એક મોહટી સંખ્યા એવી વસતી હતી કે જે બધા ગાણું સાંભળવાના શોખીન હતા. ટુંકામાં એટલુંજ કે ફાંઇ ચીશ્તીઆ ખાનદાનવાળા ગાણું સાંભળે છે એમ નથી, બલ્કે બીજા ખાનદાનવાળા પણ ગાણું સાંભળતા હતા. પરંતુ ઉપર જે ત્રણ શરતો લખી છે તેની પાબંદી કરવાથી ગાણું દુરસ્ત થતું હતું અને થાય છે. આજકાલના જમાનામાં તમારા જેવી વેશ્યાઓએ ગાણાંને જે રૂપમાં રજુ કર્યા છે તે તો બિલકુલ નાદુરસ્ત છે. અને જેઓ ખુદાતાલાના ખાસ બંદા છે તેઓ તો તેની પાસે પણ જતા આવતા નથી. વળી જે બુઝુર્ગો ગાણું સાંભળતા હતા તેઓ કેટલી બધી પાબંધી કરતા હતા અને દરેક ગાણું સાંભળનાર બુઝુર્ગે ગાણું કેવી રીતે સાંભળવું જોઇએ તે વિષે હઝરત સઇયદ મોહમ્મદ ગેસુદરાઝ કદદસાસિરહુલ અઝીઝે એક કિતાબ લખી છે, જેમાં તેઓ હઝરત ફરમાવે છે કે "સુફી લોકો ગાણું સાંભળવા માટે પ્રથમથીજ બધી વાતની તૈયારીઓ કરી રાખે, એટલે નાહી ધોઇને પવિત્ર લુગડાં પહેરી વઝુની તજદીદ કરે. ખાધેલું ખાણું હજમ થઇ ગએલું હોવું જોઇએ. લસણ અથવા ડુંગળી અથવા એવીજ ગંધાતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરનારા મજલીસમાં આવતા નથી. પોતાથી બની શકે ત્યાં સુધી પેટને ખોરાકથી ખાલી રાખે અને પાન ખાઇને મોહડું સાફ કરી મજલીસમાં દાખલ થાય છે."

"ગવહરજાન ! હઝરતનાં ફરમાન જોયાં ? મજલીસમાં શામિલ થનારાઓ માટે તેઓ એટલે સુધી પાબંદી કરવાનું ફરમાવે છે કે પાન ખાધેલ માણસોએ પણ આવવું ન જોઇએ. આજકાલ તો આપણે જોઇએ છીએ કે આમ લોકો સિવાય ખાસ ખાસ પીરઝાદા અને બુઝુર્ગઝાદા મજલીસોમાં ખાસ પાનનાં બીડાં ચાવે છે. શું તેઓ હઝરત બંદે નવાઝ સૈયદ મોહમદ ગેસુદરાઝ કદા૦નાં ફરમાનને જાણતા નથી? આજ કાલ તો બધા લોકોએ ખાસ બુઝુર્ગોને માટેજ દુરસ્ત થએલી ગાણાની મજલીસોને બાળકો

ની રમત સમજી લીધી છે. અફસોસ ! એવા લોકોએ હઝરત બંદેનવાઝના ફરમાનોને જોઇ શરમવું જોઇએ."

હઝરત !" મેં કહ્યું " ઓહો ગાણું સાંભળવાના માટે બહુ સખત પાબંદીઓ મુકેલી છે !!"

"હજુ તો શું છે, લગાર આગળ સાંભળો !" હઝરત ખ્વાજાસાહેબે ફરમાવ્યું "એક મજલીસમાં માત્ર એકજ મુરશદના મુરીદોએ શામિલ થવું જોઇએ કે જેથી વચમાંથી જુદાઇનો પરદો ઉઠી જાય, અને જો એમ ન બની શકે તો એકજ ખાનદાનવાળા હોવા જોઇએ." ગવહરજાન ! જોયુ? હઝરત બંદેનવાઝ શું ફરમાવે છે અને આજકાલ શું થઇ રહ્યું છે ! આજ-કાલ તો કોળી, ભીલ, ચમાર, વાઘરી પણ મોહટા મોહટા બુઝુર્ગોની મજ-લીસોમાં વેષ્યાનું ગાણું સાંભળી એક શબ્દ પણ સમજ્યાવીના વાહવાહ કરે છે. દારૂડીઓ અને દીનથી અજ્ઞાન માણસો હાલમાં મસ્ત બનીને કુદે છે મને તો જ્યાંસુધી અનુભવ થયો છે ત્યાંસુધી ગાણાની આવી બધી મજલીસોમાં નીચ અને તદ્દન જાડેલ લોકોને ઝુમતાં જોયા છે બુઝુર્ગોને દીનની દરગાહો ઉપર થતી ગાણાની મજલીસોમાં તો એકંદર બધા જાડેલોજ ભેગા થાય છે. તેમાંના કેટલાક તો તે ગાનારીના મળનારા અથવા આંખોના અણુસારા કરનારા હોય છે અને જો કદાચ બેચાર સમજદાર માણસો આવી ગયા તો તે બીચારા લોકોની ભીડમાં ધક્કા ખાઇને ગાણું સાંભળવાની આશાથી નિરાશ બનીને પાછા ચાલ્યા જાય છે. જે લોકો દરગાહો ઉપરની મજલીસોમાં શામીલ થાય છે તેઓની સંખ્યા કાંઇ એક, બે કે દસની હોતી નથી પરંતુ સેંકડોની હોય છે. પણ તે સેંકડોમાંથી સેકડે એક પણ એવો નહિ નીકળે કે જે દરગાહમાં સુતેલા બુઝુર્ગના અસલી મરતબાથી જાણીતો હોય અને ગાણું સાંભળતી વખતે તે બુઝુર્ગની ઇઝ્ઝત કરતો હોય."

"બેશક, આપનું ફરમાવવું દુરૂસ્ત છે" મેં લાંબો વિચાર કર્યા પછી કહ્યું "ખરેખર આવી ગાણાની મજલીસોથી બુઝુર્ગાને દીનના માનમરતબામાં કમી થાય છે."

"ગવહરજાન ! હઝરત બંદેનવાઝ કાંઇ એટલુંજ લખીને બેસી રહ્યા નથી પણ તેઓ હઝરત આગળ ચાલતાં લખે છે કે "જે માણસ ગાણાની મજલીસમાં શામેલ થાય તો તે વખતે તેણે એમ વિચારવું જોઇએ કે દુન્યાના બધા ધંધાથી હાથ ઉઠાવીને હું મજલીસમાં શામેલ થયો છું. અને મજલીસમાં આવ્યા બાદ જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં માનની સાથે પોતાની જગ્યા મુકરર

કરી લેવી જોઇએ. બાજુબાજુ નજર ન નાખવી અને અંદર અંદર એક બીજાથી વાતો ન કરવી, આંખોથી ઇશારા પણ ન કરવા. જો કદાચ ત્યાં પોતાનો મુરશદ હાજર હોય તો બધું ધ્યાન તેની તરફ ફેરવીને બેસવું. પોતાની નજર ગાનારના પગોતરફ રાખવી, આવજાવ કરનાર માટે મજલીસ શરૂ થવા બાદ બીજો રસ્તો રાખવો જોઇએ, કેમકે તેમના આવવા જવાની ગરબડથી શાંતતામાં ફરક પડશે, ગાણાની મજલીસમાં દુન્યાદાર અને હાકેમ ન આવવા પામે અને કદાચ આવે તો તેમની બેઠક સુફીઓથી નીચે રાખવી જોઇએ અને તેઓ સુફીઓને માનનારા હોવા જોઇએ. ગાનર માણસ ખુબસુરત ન હોવો જોઇએ અને ભોગજોગે ખુબસુરત માણસ હોય તો તેની તરફ નજર ન કરવી. મજલીસમાં બેદર્દ બુદ્ધિવાન, બેસોઝ શિક્ષક અને ઢોંગી આલેમને આવવા ન દેવા. વળી મજલીસમાં સ્ત્રીઓ હરગીઝ ન આવવા પામે. કેમકે તેણીઓ ભરમાવનારીઓ હોય છે તેથી સ્ત્રીઓ ન આવે, અને કદાચ ગાનાર સ્ત્રી હોય તો "ફ અલયકત્તવબા વલ ઇસ્તિગફાર" એટલે ગાનાર સ્ત્રી હોય તો આવી મજલીસથી તવબા અને ઇસ્તિગફાર કરવાં જોઇએ." ગ:હુરજાન ! તમે સાંભળ્યું ? હઝરત બંદેનવાઝના મુબારક ફરમાનથી ચાલુ સ્થિતીનો મુકાબલો કરો, આજકાલના બુઝુર્ગો તો વેષ્યાઓનાજ ગાણા ઉપર મસ્ત બનીને ઝુમે છે, કુદે છે, વેષ્યાના પગો ઉપર માથું મુકીને રડે છે, તેના ગળામાં હાથ નાખીને આખી મજલીસમાં નાચે છે અને તેમના મુરીદો આવી વાતોને મરચાં મસાલા લગાવી બહાર લોકોમાં પોતાના મુરશદની સમજશકિત અને કરામતો બ્યાન કરે છે. હઝરત બંદેનવાઝ તો માત્ર સ્ત્રીનુંજ ગાણું સાંભળવા માટે તવબા અને ઇસ્તિગફાર કરે છે અને આજકાલના બુઝુર્ગો તો કુલટાઓનું ગાણું સાંભળી તેમની સાથે અનેક જાતની ધિક્કારને પાત્ર ચાલ ચલાવે છે. અફસોસ ! કેટલો બધો ફેરફાર, ! !"

"બ બિન તફાવતે રેહ અઝ કુજાસ્ત તાબ કુજા"

"દુનિયાનો તાલ બગડી ગયો છે, ખુદા રસુલની વાતો કરનારને પોતાનો કટો શત્રુ સમજી જાતજાતના સકટોમાં ફસાવવાની યુક્તિઓ કરવામાં આવે છે, અને કેટલાક ઢોંગી, રંડીપરસ્ત મુરશદોના પગો ચુમી ભારે ખાતરબરદાસ્ત કરવામાં આવે છે. એ પણ આખરી ઝમાનાની અનેક નિશાનીઓમાંની એક નિશાની છે. જે મુરશદો અને બુઝુર્ગઝાદાઓ આવી મજલીસોના શોખીન છે અને ગાણાંને હલાલ બતાવી રાતદીવસ તેમાંજ નિમગ્ન રહે છે. જેઓ

મજલીસના મકાનને જાહેર ટાપટીપ કરી ભારે શણગારે છે. અને જાહેરખબરના હેન્ડબીલોની પેઠે ગાણાંની મજલીસોના હેન્ડબીલ વહેંચી હજારો માણસોને ભેગા કરે છે. તેઓ પોતાના અંતરને શણગારવાની તથા પોતાની બુઝેર્ગીના પ્રતાપે હજારોને પોતાની પાસે ખેંચી બોલાવવની શક્તિ શામાટે પ્રાપ્ત કરતા નથી ? અફસોસ ! દુન્યામાંથી સચ્ચાઇ નાબુદ થવા માંડી છે અને બધે ઢોંગ અને ઢોંગનોજ દોર જામી રહ્યો છે જ્યાં કોઇ માણસે કામધંધો ન મળવાથી અથવા હાડકાં હરામ થઇ જવાથી પોતાના માથાના વાળ વધારી ગાંજો, ચરસ, મદક, ભાંગ, માજમ, દારૂ અને એવીજ બીજી કેફી વસ્તુઓ વાપરી તેના નીશામાં બકબકાટ શરૂ કર્યો કે બસ પછી થઇ ચુક્યું. હજારો લાખો માણસો તેની ખાતરમરદાશ ઉઠાવવાને હાજર થાય છે, અને જ્યાં એક બે વેશ્યાઓને મુરશીદની ખબર મળી કે ફરી તો દરરોજ મેળો ભરાવા માંડયો. ટુંકમાં એટલુંજ કે ચાલુ સમયમાં ઇસ્લામીઓના દીની અકીદા એટલા બધા કાચા થઇ ગયા છે કે તેના પ્રતાપે તેઓ અનેક ગુનાહોમાં સપડાઇને આકેબતની બરબાદી કરી રહ્યા છે. જો તેઓમાં વિદ્યા હોત તો આવી સ્થિતી કદીએ થાત નહીં; પણ તેઓ અજ્ઞાનતાનાં અંધકારમાં ફસેલા હોવાથી આવી નકામી વાતોમાં ફસી પડે છે. અફસોસ! ગવહરજાન ! હું ચાહું છું કે મારી વાતચીત ટુંકી થઇ જાય પણ શું કરૂં ? અત્યારે લાચાર થઇને આટલું બધું કહી રહ્યો છું તોપણ હવે હું મારી વાતને ટુંકી કરી દઇશ. હઝરતખ્વાજા બંદેનવાઝ ગેસુદરાઝ ફરમાવે છે “જો કદાચ મજલીસમાં કોઇ એવો માણસ આવી જાય કે જે સુફીઓની હાલત ઉપર હસ્તો હોય તો તરતજ તેને સમજાવીને બહાર કાઢવો જોઇએ અને સુફીઓએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે મજલીસમાં મોહટેથી નાઅરા બુલંદ ન થાય અથવા વાહવાહ કહીને ગરબડ ન થાય અને મુરીદે પોતાના મુરશદની રૂબરૂ નાઅરો ન કરવો.” વળી આગળ ચાલતાં ફરમાવે છે “આવી મજલીસોમાં ગાનાર પોતે પણ બાવઝુ હોવો જોઇએ. નાહની વયનાં બાળકોને મજલીસમાં ન આવવા દેવાં.” જે લોકો આવી મજલીસોમાં “લાઇલાહા ઇલ્લલ્લાહ” ની ઝરબો લગાવે છે અથવા બીજી કોઇ ઝીકર કરે છે તેના માટે હઝરત ગેસુદરાઝ ફરમાવે છે.“**આં સમાઅ ન બાશદ, આં ઝિક્ર બાશદ, ફુતુહે સમાઅઇનજા ઝિક્રે વ ફિક્રે હા મસાઈ નીસ્ત**” અહીં સુધી ફરમાવી ખ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબ બોલ્યા “મારી આ બધી વાતચીતથી તમે સમજી શક્યા હશો કે ગાણું કોના માટે દુરસ્ત છે. અને ગાણાં માટે કેવી કેવી મુશ્કીલ શરતો મુકરર

કરેલી છે. હવે હુ તમને પુછુંછું કે શું ચાલુ સમયમાં હઝરત બંદે નવાઝ ગેસુદરાઝ કદાચ કા ફરમાન પ્રમાણે અમલ થાય છે ?"

"નહીં" મેં કહ્યું.

"તો ફરી તમે કબુલ કરશો કે ગાણું દુરસ્ત નથી ?"

"હા, આપના સમજાવવાથી હું કબુલ કરૂં છું" મેં જવાબ આપ્યો.

"અને દરગાહો ઉપર ગાણાની મજલીસો થવાથી બુઝુર્ગોને દીનની શાનમાં ન માફ થઇ શકે એવી બેઅદબી થાય છે એ પણ તમે કબુલ કરશો ?"

"જી હાં' મેં કબુલ કર્યુ" મેં કહ્યું "અને આયંદા દરગાહો ઉપર ગાવા જવાને માટે તવબા કરૂં છું."

"નહીં, માત્ર દરગાહો ઉપર ગાવાથીજ તવબા કરીને બેસી રહો એ મારી ઇચ્છા નથી પણ હું તો કહું છું કે તમે તમારા આ હરામના ધંધાથી પણ તવબા કરી લ્યો."

"ઇનશા અલ્લાહ તઆલા !" મેં ધાર્મિક જોશથી કહ્યું "આપ મને આપની મુરીદ બનાવી લ્યો."

"એમ મુરીદ બનાવી લેવાથી શું ફાયદો ?"

"કેમ ફાયદો નહીં ?" મેં કહ્યું "ભલા ! આપના જેવા બુઝુર્ગનો દામન પકડી લઇશ તો આખેરતની સજામાં થોડી ઘણી કમી થઇ જશે."

"નહીં તમે ભુલો છો, માત્ર મુરીદ બનવાથી કાંઇ ફાયદો નથી" હઝરત ખ્વાજા સાહેબ બોલ્યા "આજકાલ ઘણાખરા પીરઝાદા અને મશાયખો દેખીતા બદમાશો તથા વેસ્યાઓ વિગેરેને મુરીદ બનાવવાનો ધંધો લઇ બેઠા છે અને તે મુરીદીને એક વ્યાપાર સમજી ગમે તેવો માણસ આવે તેની પાસેથી અમુક રકમ લઇ પોતાના મુરીદોના લીસ્ટમાં વધારો કરે છે, પણ તેથી મુરીદને કાંઇ લાભ થતો નથી; અલબતાં પીરઝાદા સાહેબને વરસ દહાડાની આવકમાં વધારો થાય છે. કેટલાક પીરઝાદા મુરીદોની આવકના પ્રતાપે શાહી જીંદગી બસર કરે છે, અને પોતાનો ઠાઠમાઠ રાજ્યવંશી જેવો રાખી જાત જાતના અમન ચેન કરે છે. નમાઝ રોઝાને જાણતા નથી, મઝહબના ફરમાનોથી અજ્ઞાન છે. મુરીદ બનાવીને તેને શાશા શિક્ષણો આપવાં જોઇએ તે તેઓ જાણતા નથી. દુન્યામાં જેટલી બુરાઇઓ છે તે એઓમાં નજરે પડે છે. દર વરસે તેઓ પોતાના મુરીદોમાં ઉઘરાણા માટે

ફરે છે અને ઘણીજ સખ્તાઇથી પોતાનો કર મુરીદો પાસેથી વસુલ કરે છે. વળી ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને બીજા કેટલાક દેશોમા તો પીરઝાદાઓ મહિનાઓ સુધી ગરીબ મુરીદોના ઘેર ધામો નાંખે છે, અને તેઓ જુએ છે કે ગરીબ મુરીદના ઘરમાં ખાવાનું નથી અને તે બિચારો ફાકા ઉપર ફાકા કરે છે, છતા તેઓ તેની પાસેથી ઘણીજ જબરાઇથી વાર્ષીક કર વસુલ કર્યાવિના રહેતા નથી મેં સાંભળ્યું છે કે કેટલીક વખતે તો બિચારો મુરીદ પોતાની ગરીબાઇનું ભાન કરાવી આવતે વરસે કરની ડબલ રકમ આપવાની અરજ કરે છે ત્યારે તેઓ ઘણાજ ગુસ્સાની સાથે લાલ પીળી આંખો કાઢી મુરીદને દોઝખની બીક બતાવતાં કહે છે કે " જો કદાચ તું આવી રીતે નજરાનાની રકમ આપવામાં આનાકાની કરીશ તો પછી અમે પણ તારા ગુનાહોના બદલામાં દોઝખમાં બળવા નહીં જઇએ. અને જન્નતના માટે તારી સિફારશ નહીં કરીએ. માટે ગમે તેમ કર, ચાહે તો તારા ઘરનું રાચરચીલું વેચ, બાયડી છોકરાંને ઘરાણે મુક પણ અમારો હક અમને આપ, નહીંતો આજથી અમે જન્નત અપાવવાની જામીનગીરીમાંથી છુટા થઇએ છીએ, તું જાણે અને તારાં કર્મ જાણે. " ગરીબ બાપડો મુરીદ આ ધમકી સાંભળી ધ્રુજી ઉઠે છે અને તેમાંથી બચવાના માટે ઘરનો સામાન વેચી પીરસાહેબનો હક અદા કરી આપે છે. ગવહરજાન ! આજ કાલ મુસલમાનોની જે પડતી દશા આવી છે અને બીજી કોમો કરતાં તેઓ છેક પછાત સ્થિતી ભોગવી રહ્યા છે તેના મોહટા કારણરૂપ આવા પીરઝાદાઓ પણ છે. તેમના વડીલોએ ઇસલામના પ્રસારમાં જે જીવતોડ મહેનતો કરેલી છે તે જગજાહેર છે. જો કદાચ આવા બુઝુર્ગો હીંદુસ્તાનમાં ન પધાર્યા હોત તો આજે જેટલી સંખ્યા મુસલમાનોની જણાય છે તે કદીએ જોવામાં ન આવત. હીંદુસ્તાનમાં જે કરોડો નવ મુસલિમો જોવામાં આવેછે તે બધા એજ પીરઝાદાઓના વડીલોની અથાગ કોશીશોનું પરિણામ છે. ઇતિહાસો જોવાથી જણાય છે કે તે બુઝુર્ગોએ કેવી કેવી મહેનતો અને જાફેશાંનીઓ પ્યારા ઇસ્લામના પ્રસારમાં કરેલી છે. હીંદુસ્તાનના એક એક ફુટના કટકા ઉપર કરોડો બુઝુર્ગોએ ઇસ્લામાના ફેલાવા માટે પોતાનું જે લોહી રેડયું છે તે જા બજા તેમના પવિત્ર મઝારોથી સાફ જણાઇ આવે છે પણ અફસોસ ! તેઓએ પોતાનું લોહી રેડી જે ઇસલામના બગીચાને ગુલઝાર બનાવ્યો હતો તે બગીચો આજે નાલાયક વંશજોના પ્રતાપે ઉજડ જંગલ સમાન ભાસે છે. જેવી રીતે બુઝુર્ગોએ તનમનથી મહેનત કરી ઇસલામનો પ્રસાર કર્યો હતો તેવી રીતે તેમના વંશજો નિકળ્યા હોત તો આજે ઇસલામની

ઝબુન હાલત થતા પામત નહીં. જે બુઝુર્ગો ખલકુલ્લાહને નેકીના રસ્તે ચલવવા માટે જીવતોડ મહેનત કરતા હતા તે બુઝુર્ગોના વંશજો આજે એશ અશરતમાં પડેલા છે. જે બુઝુર્ગો ખુદાઇ રસ્તો બતાવવાના બદલામાં ખુદાની ખુશનુદી સિવાય બીજી કોઇપણ વસ્તુની ઇચ્છા રાખતા નહોતા તેમના વંશજો દુનિયાની જાહોજલાલીમાં વધારો કરવા માટે મુરીદોની મીલકતઉપર ત્રાપ મારી રહ્યા છે. અગાઉ અને હાલમાં કેટલો બધો ફેર ? હિંદુસ્તાનમાં મોહટી સંખ્યાના મુસલમાનો આવા પીરઝાદાઓના મુરીદો છે, અને મુરીદ થવાથી તેઓ પોતાની નજાત થએલી સમજે છે. પણ તેઓ ખરેખર બહુ મોહટી ભુલ ભુલામણીમાં પડેલા છે. ખુદાતાલાને ત્યાં તમે કોના મુરીદ છો તે પુછવામાં નહીં આવે. ત્યાં તો આઅમાલની પુછપાછ થનાર છે. તમે તમારા પીરને વાર્ષીક કરતી કેટલી રકમ આપી છે તેની પુછગાછ થનાર નથી પણ તમે દુનિયામાં આવીને કેટલી નેકીઓ કરી છે તેની પડપુછ થશે. ટુંકમાં એટલુંજ કે આજ કાલ પીરી મુરીદીના જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. આજ કાલની પીરી મુરીદી તો એક વ્યાપાર સમાન થઇ પડી છે. ચાહે મુરીદનું દીન ઇમાન બરબાદ થઇ જાય પણ તેણે પીરને રકમ આપી ખુશ કરી લીધા તો બસ તેનો બેડો પાર થઇ ગયો. અત્યારે પીરી મુરીદીના સંબંધમાં મારે ઘણું ખરૂં કહેવાનું છે પણ વખત વધારે થઇ ગએલો હોવાથી રજા લઉંછું, તોપણ જો તમે મારા મુરીદ બનવાની ખ્વાહિશ રાખતાં હોવ તો પહેલાં નાચ, ગાણા અને વેષ્યાપણાની જીંદગીથી તવબા કરો. હલાલ કસબ કરી શરીઅત પ્રમાણે ચાલો. જ્યાં સુધી તમે આ પ્રમાણે નહીં કરો ત્યાંસુધી હું મુરીદ બનાવી શકતો નથી. તેમજ તમે બીજાના મુરીદ થશો તો તે તમને પૈસાદાર સમજી તરતજ મુરીદ બનાવી લેશે પણ તેથી તમને કાંઇ લાભ થનાર નથી. ખુદાને ત્યાં તમે કોણ છો, કોની અવલાદ છો, કેટલી મીલકત છે, કોના મુરીદ છો, એ વાતો પુછવામાં નહીં આવે. ત્યાં તો માત્ર તમે દુનિયામાં જે નેકીઓ કરી હશે તેજ કામે લાગશે. અને તેનીજ પુછમાછ થશે. માટે હાલ તરત મુરીદ થવાના વિચારને માંડી વાળો અને નેકીની જીંદગી ગુજારવા માટે પાકો વિચાર કરી લ્યો. અત્યારે તમોએ મારી બધી વાતો ધ્યાન દઇને સાંભળી તે ઉપર અમલ કરવા માટે ખુશી જાહેર કરી એ જોઇ મને ખુશાલી થાય છે. ખુદાતાલા તમને નેક રસ્તો બતાવે અને તમે નેક બનો એવી હું દુઆ કરૂં છું."

"હઝરત સલામત !" લાંબો વિચાર કર્યા પછી મેં કહ્યું "આજે

આપ સાહેબે બહુજ તકલીફ ઉઠાવી મને જે બોધ આપ્યો છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું, અને ઇચ્છું છું કે આપની નસીહત ઉપર અમલ કરી પરિણામના પસ્તાવા માટે અત્યારથીજ બેદાર થઇ જાઉં. હજુ મારે આપથી કેટલીક વાતો પુછવી છે માટે બીજી વખતે પધારો અથવા મને આજ્ઞા કરો તો હું પોતે આપની સેવામાં હાજર થાઉં "

" તમે મારી નસીહતોને ધ્યાનથી સાંભળી તે પ્રમાણે ચાલશો તો મને મારી મહેનતનું ફળ મળી જશે. તમારે જે કાંઇ પુછવું હોય તે ચાહે તો મને અહીં બોલાવીને પુછો અથવા મારે ત્યાં આવીને પુછો."

" જેવી આપની ઇચ્છા."

" ઠીક ત્યારે હું પોતેજ અહીં આવીશ."

" બહુ સારૂં."

ખ્વાજાસાહેબ મારી પાસેથી ઉઠીને ગયા એટલે મેં ફરી એકવાર તેમની વાતો ઉપર વિચારો દોડાવ્યા. પણ સાંજ થઇ ચુકી હતી અને મારી દીકરી મારી ગોદમાં આવીને બેસી ગઇ હતી તેથી હું મારા વિચારોમાંથી જાગૃત થઇ કામ કાજમાં ગુંથાઇ. આખી રાત એજ વિચારોમાં પસાર કરી સવારમાં ઉઠી અને ખ્વાજાસાહેબની વાટ જોવા લાગી. લગભગ બપોરના એક વાગે ખ્વાજા સાહેબ પધાર્યા એટલે મેં તેમને માનની સાથે ગાદી ઉપર બેસાડયા અને પછી કહ્યું—

" આપ સાહેબે ગઇ કાલે મને જે કાંઇ નસીહતો કરી છે તેના ઉપર અમલ કરવા માટે મેં પાકો વિચાર કરી લીધો છે. માટે હવે આપ મને નમાઝ રોઝા તથા બીજા જરૂરી મસઅલાઓથી વાકેફ કરો."

" પણ જ્યાંસુધી તમે નાચવું ગાવું બંધ નહીં કરો ત્યાંસુધી આ બધી દીનની બાબતો નકામી છે."

આટલું ફરમાવી ખ્વાજાસાહેબે કુરઆને મજીદની આ આયત **"વલા તકરેહુ ફતયાતેકુમ અલલ બગાએ ઇન અરદન તહસ્સોનન"** ભણી તેના અર્થ અને તફસીર ખુલાસાની સાથે જણાવીને કહ્યું " વેશ્યાનો ધંધો કરનાર બધામાં નીચ છે. એની સજા સંગસારી અને મોત છે. મુસલમાનના માટે તો એના કરતાં બીજી કોઇ વાત ખરાબ નથી. જે મુસલમાન સ્ત્રી અથવા પુરૂષ આ ધંધો કરે છે તેની દરેક બેસાત તથા એબાદત કોઇ કાળે પણ કબુલ થતી નથી. કયામતના દીવસે તેનું મોહડું કાળું થશે. હરામની કમાઇથી જે ઘરેણાં ગાડાં તથા લુગડાં લત્તાં

બનાવવામાં આવે છે તેના બદલામાં કયામતના દીવસે સાપ અને વીછી તેના શરીરમાં વળગીને કરડશે. અને જે માણસ આ નીચ ધંધાથી તોબા કરી નેક જીંદગી ગુજારશે તેના માટે જન્નતના દરવાજા ઉઘડી ખુદા અને તેનો રસુલ તેના ઉપર રાજી થશે."

"ખ્વાજાસાહેબ !" મેં પુછ્યું "કદાચ હું આ નીચ ધંધાથી તવબા કરી કોઇ માણસથી નિકાહ કરી લઉં તો ફરી મારી પાસે જે કાંઇ માલ મિલકત છે તે મારી પાસે રાખી શકું છું ?"

"નહીં, આ બધી માલ મિલકતની લાલચના પ્રતાપેજ તમોએ નીચ ધંધા કર્યા છે તો જ્યાંસુધી તમે એ નીચ ધંધાથી પ્રાપ્ત થએલી માલ મિલકતને મુકી નહીં દો ત્યાંસુધી તામારી તોબા કાંઇપણ ફાયદો પોંહચાડી શકતી નથી."

"ત્યારે હું મારી મિલકતમાંથી મસજીદ બનાવી આપું."

"શરીઅતની રૂએ એ મસજીદમાં નમાઝ જાયઝ નહીં થાય."

"ત્યારે ફરી શું કરૂં ?"

"હરામની મિલકત ખુદાના વાસ્તે ખર્ચ થઇ શકતી નથી."

હું આ સાંભળીને ચુપ થઇ ગઇ અને દિલમાં નકી કરી લીધું કે અંમા તથા ઉસ્તાદજીના ગુજારા માટે યોગ્ય રકમ તેઓને આપી બાકીની બધી માલમિલકત મીરઝાસાહેબના કહેવા પ્રમાણે ખર્ચ કરીશ. પણ તેજ વખતે ઠરાવ કરી લીધો કે તવબા કર્યા પછી આ માલ મિલકતમાંથી એક પાઇ પણ નહીં લઉં. હું અહીંસુધી વિચાર કરવા પામીજ હતી કે એટલામાં ઉસ્તાદજીના આવી જવાથી ખ્વાજાસાહેબને વધુ પુછી શકી નહીં. ખ્વાજાસાહેબને જોતાંજ ઉસ્તાદજી તેમના હાથ ચુમવાને દોડયા અને તેમના હાથોને ચુંબન કરી બંને હાથ જોડી બેસી ગયા. થોડી વાર સુધી આમતેમની વાતો કરી ઉસ્તાદજી ચાલ્યા ગયા એટલે મેં હઝરત ખ્વાજા-સાહેબને જણાવ્યું—

"આપની નસીહતોના પ્રતાપે આ નીચ ધંધા ઉપર બેહદ ધિક્કાર છુટયો છે. તેથી હવે હું અનકરીબ તવબા કરી આપની નસીહત પ્રમાણેજ નેકીની જીંદગી ગુજારવા માટે કોશીશ કરૂં છું. આશા છે કે આપ સાહેબ મારા ઉપર નજર રાખી ખુદાઇ રસ્તો બતાવતા રહેશો."

"બેશક, જ્યારે તમે તવબા કરી લેશો ત્યારે દીની મસઅલા અને જરૂરી વાતો બતાવવામાં હું પાછી પાની નહીં કરૂં."

આ વાતચીત પછી એકાદ કલાક સુધી ખ્વાજાસાહેબ નેકીની વાતો કરી તશરીફ લઇ ગયા એટલે ફરી હું વિચારોમાં પડી. અત્યારસુધી તો માત્ર નિકાહની તથા નિકાહ કરવા બાદ મારી માલમિલકત અને પૈસા ટકા મીરઝાસાહેબ પચાવી પડી મને ધુતકારી કાઢે એની ફીકર હતી. પરંતુ ખ્વાજાસાહેબની વાતોથી જણાયું કે તવબા કરવાની સાથે બધી માલમિલકતને કુવામાં નાંખવી જોઇએ. આ વિચારોમાં હું એક કલાક સુધી બેસી રહી. પૈસા ટકાની એટલી બધી મોહોબ્બત હોય છે કે ભલભલા માણસો પાછા પડી જાય છે, પણ મેં મારા દીલમાં નક્કી વિચાર કરી લીધો કે તવબા કરીશ તો આ માલમિલકતમાંથી એક પાઇ પણ નહીં લઉં. પરતુ આ માલમિલકત ખુદાના વાસ્તે ખરચ થઇ શકતી નથી એ યાદ આવવાથી અફસોસ થતો હતો વળી વિચાર આવતો કે માલ મિલકત સિવાય મીરઝા સાહેબ મારી સાથે નિકાહ નહી કરે પણ ફરી તેમના ઉમદા અને નેક વિચારોથી આશા બંધાતી હતી કે તેઓ લાલચુ નથી તેથી જરૂર કરી લેશે, બલ્કે મારા આ નેક વિચારથી ઘણાજ ખુશી થશે. લાંબા વખત સુધી વિચારો કરી હું પરિણામ ઉપર પોંહચી કે આ માલમિલકતમાંથી એક પાઇ પણ લીધા વિના નિકાહ કરી લઇશ. જે ખુદા નેકીના રસ્તા ઉપર જવા માટે તોફીક આપે છે તે ખુદા ભવિષ્યમાં હલાલની કમાઇની માલમિલકત નહીં આપે? આ સવાલ જન્મ પામતાંજ મારા દિલે મને કહ્યું કે તું શા માટે ચિંતા કરે છે? તને આ કરતાં પણ વધારે માલ મિલકત મળશે.

"હવે પેલી તરફ ખુરશીદના કેસનું શું થયું તે સાંભળો! ખુરશીદના કેસમાં પોલીસે જીવતોડ મહેનત કરી તપાસ કરી તો જણાયું કે નથ્થન નામના એક બદમાશે ખુરશીદનું નાક કાપ્યું હતું. પોલીસ તેને બકાર ગામથી પકડી લાવી અને જ્યારે તેને માર મારીને પુછ્યુ ત્યારે તેણે કબુલ કરી લીધું અને પોતાની જબાનીમાં જણાવ્યું કે ફોજદારના કહેવાથી મેં ખુરશીદનું નાક કાપ્યું છે. આની જબાની ઉપરથી ફોજદાર પણ ચકકરમાં ફસાઇ જાત પણ તેણે એક બારીસ્ટર રોકી હજારો રૂપીઆ ખરચ કરી પોતાનો બચાવ કર્યો તો એટલું થયું કે તેને કાંઇ સજા ન થતાં ડીસ્મીસ કરી દીધો. લગભગ એક મહીના સુધી કેસ ચાલ્યો અને નથ્થનને સાત વરસની સખત મજુરી સાથે કેદની સજા થઇ. ખુરશીદ હોસ્પીટલમાંથી સાજી થઇને આવી અને પોતાની મુસીબત ઉપર કલાકો સુધી રડવા લાગી. ખુદાની કુદરત તો જુઓ! જે ખુરશીદના રંગરૂપની બારે ચર્ચા થઇ રહી

હતી અને જેણીને જોતાંજ નવ્વાબે નોકર રાખી લીધી હતી તે ખુરશીદ હવે નકટી ખુરશીદના નામથી ઓળખાવા લાગી. ખુરશીદના કેસમાં જ્યારે ફોજદાર સપડાયો ત્યારે તેણે નવ્વાબને પણ એ કેસમાં ફસાવ્યો જેથી તેના હજારો રૂપીઆ બરબાદ થયા પરંતુ આબરૂ બચી ગઈ. તે દીવસ પછી મેં સાંભળ્યું કે નવ્વાબે કોઇપણ વેષ્યાને ત્યાં જમવાના સોગન ખાઇ લીધા છે અને દીનદારીની જીંદગી બસર કરવા લાગ્યા છે. જે દીવસે ખુરશીદનું નાક કપાયું તે દીવસથી ફોજદારે મારે ત્યાં આવવું મુકી દીધું હતું અને કેસ ખલાસ થતાં દીલ્લીથી ચાલ્યો ગયો. જ્યારે મને ખુરશીદનાં નાક કપાવાની વાત યાદ આવતી ત્યારે હું કંપી ઉઠતી હતી અને મનમાં કહેતી કે ફોજદારે ખરેખર મહા કર્પીણુ કામ કર્યું છે. ગરીબ બીચારી ખુરશીદની આખી જીંદગી બરબાદ કરી નાંખી. ખુરશીદનો વાંક માત્ર એટલોજ હતો કે જે દીવસમાં ફોજદાર આફતમાં ફસાયો તે દીવસોમા તેણીએ તેનાથી આંખો ફેરવી લીધી હતી પણ તેમાં તેની લગારે કસુર નહોતી. કેમકે બધી વેષ્યાઓ પોતાના મળતીઆઓ સાથે સંકટના સમયમાં એવીજ ચાલ ચલાવે છે તે પ્રમાણે તેણીએ પણ કર્યું મનેજ જુઓને! ડોકટરની મુસીબતના દીવસોમાં લગારે તેનો સાથ ન દીધો એવીજ રીતે બધી વેષ્યાઓ કરે છે પણ ફોજદારે ખુરશીદની સાથે જે ચાલ ચલાવી તે કોઇપણ રીતે મુનાસબ નહોતી તેથીજ તેને તેનો બદલો મળી ગયો. ફોજદારના જવા પછી મારો કોઇપણ મળનાર રહ્યો નહીં અને કદાચ હોત તોપણ ખ્વાજા સાહેબની નસીહતોની એટલી બધી અસર થઇ હતી કે મેં આ નીચ ધંધામાંથી નીકળવાની કોશીશો શરૂ કરી દીધી અને તેના દીબાચા તરીકે નાચ મુજરામાં જવાનું એકદમ બંધ કરી દીધું. આખો દીવસ ઉદાસી અને ગમગીનીમાં પસાર કરવા લાગી, તે અરસામાં મીરઝાસાહેબ અને મારી વચ્ચે જે પત્ર વ્યવહાર ચાલ્યો તે નીચે ઉતારી લઉં છું. તેઓએ મારા છેલ્લા કાગળનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો—

"જો અલકાબ મેરા લિખનેકો દિલ ચાહતા હે વો બેશક મેં લિખતા મગર જબ તક આપકી બદગુમાની રફેઅ ન હોગી હરગીઝ ન લિખુંગા ઇસમે ચાહે મેરે દિલપર કુચ્છહી બન જાય. અફસોસ! આપકો કિસીતરાહ મેરે કેહનેકા યકીન નહીં આતા. મેરે અબકે અલકાબ મેં જો આપને લફઝ "કિસી" લિખા ઇસપર મેં ખુશીકે મારે જામેં મેં ન સમાતા થા ઓર કુછ ઓર સમજ રહા થા મગર અચ્છા હુવા કે આગે ચલકર ખુદ આપને ઇસ મોઅમ્મેકો હલકર દિયા. ખેર! ઓર જો જી ચાહે કહે લીજીયે.

ઇસ મસકનતકા બુરા હો, સબ કુચ્છ સુનવાતી હે. મેં કસમીયાં અર્ઝ કરતા હું કે ન મુઝે બાઇજીસે મોહોબ્બત હે ઓર ન ઉન્હેં મુઝસે, મગર ઉનકી ઇનાયતોંકા બેશક શુક્ર ગુઝારહું. ઓર હમેશા ઉન્કે હુરનો ખુલ્ક વગેરાકી તારીફ કરતા હું. અગર આપ બાઇજીકી તરફ ઇશારા ન કરતી ઓર અટકલ પચ્ચુ લિખ દેતી કે તુઝે અબભી કિસીસે મોહોબ્બત હે તો ઝરા મેરા દિલ ઠંડા હોતા મગર બાઇજીસે મનસુબ કરના ઝુલ્મ હે દેખીયે અબભી આપકો યકીન આતા હય યા નહીં ? જબસે આપકા ખત આયા હે ચાર પાંચ દફા પઢ ચુકા હું. ઓર વાકઇ ખુદ રફતગી કીસી હાલત હે. આપકો કયા માઅલુમ કે આપકી કૈફીયત સુનકર મેરા કયા હાલ હુવા. ઇસદર્દનાક બ્યાનને કે જયસી મોહોબ્બત મુજકો નવાબસે થી ઓર હુઇ અયસી આજતક કીસીસે ન હુઇ. મેરે દિલમેં આપકી જાનિબ અયસી ખાસ કિસમકી હમદર્દી પયદા કરદી કે બ્યાન નહીં હો સકતી, ઇસપુરસોઝ ફિકરેને કે "બાઅદ તઆલ્લુક કેતઅ હોનેકે કુચ્છ અયસે રંજો સદમાત હુવે કે જી છુટ ગયા" જો નકશા મેરે દિલમેં ખિંચા હે ઉસે ક્યોંકર બ્યાન કરૂં. હાય આપ ઓર યે દર્દ ? "યે જીગર ઓર દાગ કે કાબિલ !!"

ઇસ ઇનાયતકા શુક્રિયા કિસતરાહ અદા કરૂં કે આપને અપના રાઝ મુઝસે ફરમા દિયા. ઇન્શાઅલ્લાહ મરતે દમતક દિલહી મેં રખ્ખુંગા. આપકે નેક ઇરાદેંપર આપકો દિલસે મુબારકબાદ દેતા હું ઓર દોઆ કરતા હું કે ખુદા આપકો આપકે હરએ મનશા કામ્યાબ કરે. મેરાભી આપસે યેહી કેહ નેકો જી ચાહતા થા ઓર મેને ઉસકી ઝુરૂરત સાબિત કરનેકે લિયે બડી દલીલેં ફરાહમ કીથીં, તાહમ ડરતાથા કે કહીં આપ બુરા ન માન જાયેં મગર આપકે ખતને મેરે દિલકી બેચેનીકો રફા કર દિયા ઓર મેને અલ્લાહકા શુક્ર અદા કિયા કે જો મેરા જી ચાહતા થા વોહી આપકા ઇરાદા હે. એકદફા ઓર સચ્ચે દિલસે આપકી ઇસ ખુસીયતકા શુક્રિયા અદા કરતા હું ઓર તસલીમ અર્ઝ કરકે રૂખસત હોતા હું."

હું મીરઝા સાહેબના આ પત્રને ખુરશીદની પરેશાનીમાં પુરેપુરો વાંચી શકી નહતી કે એટલામાં બીજે દીવસે મીરઝા સાહેબનો નીચલો કાગળ આવ્યો—

"દર મેહફિલે ખુદ રાહ મદેહ હમચુમનીરા
અફસુરદા દિલ અફસુરદા કુનંદ અંજુમનીરા.

કલકા ખત ઉમ્મીદ હે કે પોંહચા હોગા. ગુઝિસ્તા બાતોંકી યાદમેં

ઇસવકત દિલ કુછ ઉદાસ હો રહા હે. જી બેહલાનેકે લિયે ઇસસે બહેતર ઓર કોનસા મશગલા હો સકતા હે કે આપસે બાતેં કરને લગું. જયસી ઇનાયત શુરૂસે આપને મેરે હાલપર કી ઉસ્કો મેનહી દિલ ખુબ જાનના હે. દિન બદિન આપકા ખ્યાલ બઢતા જાતા હે ઓર મેં કસમીયા કહ સકતા હું કે જીસ કદર આપકા ખ્યાલ રહેતા હે, કભી કીસીકા નહીં રહા. અદના બાત યે હે કે જીસ દિન આપકા ખત આતાહે દિન તો દિન રાતકા બોહોતસા હિસ્સા આપકી નઝર હોતા હે ઓર જબતક જવાબ નહીં લિખ લેતા સબ્ર નહીં આતા. ફિર યે ખ્યાલ રહેને લગતા હે કે આપકા જવાબ આતા હોગા હરવકત ડાકિયેકા ઇનતેઝાર રેહતા હે. અવ્વલ અવલ તો યે કેફિયત થી કે દિલ મેં કહેતાથા કે અગર ઉન્હોને ઝરાભી પેહલુતિહી કી તો મેંભી ખામોશ હો જાઉંગા. મગર અબનો યે હાલત હે કે અગર ઝરા નઝર બદલી હુઇ દેખું તો લાખોં મિન્નતેં કરૂં. ઉસપર ભી ન માનો હાથ જોડું. ઇસસેભી કામ ન ચલે તો કદમોપર સર રખ્ખું. ઓર,નહીં માઅલુમ કયા કયા તદબીરેં કરૂ. અકલ અબભી કભી કભી કેહતી હે કે અવ્વલ તો એ ઇજાઝત કિસીકે ખ્યાલકો દિલમેં રખના નાજાયઝ-દુસરે કહાંતુ કહાં વોહ, મગર દિલ કબ માનતા હે, આપહી બતાઇયે કયા કરૂં?

હાં તો આપ યે પુછીયે કે તુઝે મેરા ખ્યાલ આતાહે તો જી કયા ચાહતા હે? જવાબ યે હે કે કોઇ મહીને ડેડ મહીનેસે તો અકસર યે જી ચાહતા થા કે આપ તશરીફ રખતી હો, ઓર ઇશીતરાહ ઝરાઝરાસી દેર મેં પાન બના બના કર દેતી જાતી હોં, ઓર તસવ્વુર ઓર મોહોબ્બતકી બાતેં હોતી હોં. પેહલે તો આપકા હયાસે મુસકુરાના, દિલકશ તર્ઝસે બાત કરના. ઓર નરીસ મઝાક કરના યાદ આતાથા ઓર ઇન્હીં બાતોંકો જી ચાહતા થા મગર કોઇ પંદરા બીસ રોઝસે દિલકી કેફીયતહી કુછ ઓર હોગઇ હે. એક દિન બયઠે બયઠે આપ યાદ આઇ. ઓર આપકે સાથ આપકી લડકીભી. દિલને કહા કે જીસ હાલત મેં સરકાર અબ હેં મગર આઇંદાભી યેહી રહીતો મુમકિન હે કે વોહ આપના ઝાતી મોઆમલા ખુદાકે સાથ કીસી તરાહ સંવાર લેં મગર ઇસ માઅસુમ બચ્ચીકી કયા ગત હોગી? હર મુસલમાનકા ફર્ઝ હે કે અપની અવલાદકી તરબીયત ઇસલામ કે કવાયદ કે મુવાફિક કરે ઓર કિસી માબાપકો ઇખ્તિયાર નહીં હે કે શાને ઇસલામ કે ખિલાફ અપની અવલાદકો ઉઠાયે મેરે ખિયાલને અખતર કી આઇન્દા હાલતકા ફોટો કુછ અયસી ડરાવની સુત મેં મુઝે દિખાયા

કે મેં કાંપ ઉઠા ઔર સેહેમને લગાકે અગર ખુદા ન ખ્વાસ્તા ઇસ પ્યારી બચ્ચીને ઇસ હાલતમેં પરવરિશપાઇ તો રૂહે પાક જનાબે સરવરે કાયનાત ઉસ મકાનકો કિસ નિગાહસે દેખેગી જીસ્મે અલ્લાહકી એક માઅસુમ જાન જીસે દુન્યામેં હરતરાહ નેક હોનેકા હક હાસલ હે દીદઓ દાનિસ્તા ઉસ ગર્ઝસે પાલી જાયે જીસસે ઇસ્લામકે નુરાની ચેહેરેપર દાગ લગે. મુઝે કુચ્છ અયસા માઅલુમ હોને લગા કે વોહ બચ્ચી અપને પ્યારે નન્ને નન્ને હાથ જોડકર કહેતી હે કે "મીરઝાજી! તુમ મેરી અંમાકો સમઝાતે નહીં" મેરા દિલભર આયા ઔર મેંને મુસમ્મ ઇરાદા કીયાકે આપકો કુચ્છ લિખું ઔર ઇસલીયે છેડછાડ શુરૂઅકી. ખુદાકા શુક્ર હે કે ઉસને મેરી અરઝ કરનેસે પહેલેહી આપકે દિલમેં ઉન પાકીઝા ખ્યાલાતકો પયદા કરદિયા હે."

આ કાગળની મારા ઉપર ઘણીજ ઉંડી અસર થઇ અને ઘણા દીવસસુધી મારી દીકરી અખતરને જોઇ બીક લાગવા માંડી તથા તેના ભવિષ્યના વિચારો ઉપર નજર કરતાંજ મારા શરીરનું લોહી ઉડી જતું હતું. મેં મીરઝાસાહેબના ઉપલા બંને કાગળોના જવાબમાં પહેલાં તો તેમનો સારી પેઠે ઉપકાર માન્યો અને લખ્યું કે "અબ મુઝે બાઇજીકી તરફકી સુરતલક બદગુમાની નહી." પરંતુ માત્ર તેમને ચીડવવાની ખાતર આ વાકય લખ્યું કે "આપ મુજ કમબખ્તકા ઇતના ખ્યાલ ન રખ્ખા કીજીયે, ઇસ્કા અંજામ અચ્છા નહીં માઅલુમ હોતા" વળી આગળ ચાલતાં આ પણ ઉમેર્યું કે "અગર આપ ફરમાયે કે મેરે દિલસે તેરા ખ્યાલ નહીં નિકલ સકતા તો મેં આપકો ઇસકે નિકાલનેકી એક તરકીબ બતાઉ, વોહ યેહ હે કે મેરા હાથમેં ખતો કિતાબતને યે આગ લગાઇ હે, અગર આપ ઇજાઝત દેં તો ઇસેહી બંદ કરદું, આપ યે ન ખ્યાલ ફરમાયે કે મેરા યે જી ચાહતાહે તવબા, તવબા યેતો કભી હોહી નહીં સકતા કે મેં ઔર યે ઇરાદા કરૂ? મગર યે તો ન હોગા કે આપકે બેશ કીમત દીન ઔર બે બહારાતેં ઝાયેહોં. આપ આરામસે તો સોયા કરીગે, ઔર અગર યે તકલીફહી આરામહે તો ખેર" હાથ જોડવાના સંબંધમાં મીરઝાસાહેબે જે લખ્યું હતું તેના જવાબમાં મેં લખ્યું કે "મુઝે કયોં ગુનેહગાર કરતે હો, યેભી કોઇ બાત હે, હોંશમેં આવ સંભલો તો સહી. યે મુઝતરીબાના હરકતેં અચ્છી નહીં હોતી. દામને ઇસતિકલાલ ન છોડો અયસે અકલમંદ હોકર અયસી બાતેં? જરા હોંશિયાર હોકર બેઠો, ગિર ન જાવ, બસ જો કુચ્છ મેંને અર્જ કિયા હે ઉસપર અમલ કરો."

મારા આ કાગળનો જવાબ મીરઝાસાહેબે ન લખ્યો જેથી લગભગ

એક મહીનો જવાબની વાટ જોવામાંજ પસાર થઇ ગયો તે બાદ હું મારી અંમાની માંદગીમાં એવી મશગુલ રહી કે મીરઝાસાહેબનો ખ્યાલ પણ રહ્યો નહીં. આ વખતે અંમાની બીમારીએ ગંભીર રૂપ લીધું અને હજારો ઉપાય કર્યા તો પણ છેવટે લગભગ એક મહીના સુધી સખત અને દયા ઉપજાવનાર માંદગી ભોગવી અતે તેમનો અંતકાળ થઇ ગયો. લગભગ પંદર દીવસ સુધી તો અબોલા રહેલાં હોવાથી અંતની ઘડીએ તવબા ઇસતિગફાર પણ કરી શક્યા નહીં હું સાચું કહુંછું કે મને તેમના મર્ણનો જેટલો શોક થયો તે કરતાં તેઓ અંતની ઘડીએ પોતાનાં કૃત્યો બાબે તવબા ન કરી શકયાં તેનો શોક થયો. તેમના મર્ણ પછી ઘર ભયંકર લાગતું હતું અને દરરોજ રાત્રીએ તેમનો મરતી વખતનો બીહામણો ચેહરો સ્વપ્નામાં નજરે પડી ડરાવતો હોવાથી ત્રણ દીવસ મહા મુસીબતમાં ગુજાર્યા. ચોથે દીવસે અંમાના મર્ણની ખબર હઝરત ખ્વાજાસાહેબને પડતાં તેઓ મારે ત્યાં પધાર્યા. પ્રથમ તો તેઓએ દુનિયાના ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે મને દિલાસાના શબ્દો કહી મારી દીલગીરીમાં ભાગ લીધો અને ફરી મેં કરેલો ઇકરાર યાદ દેવડાવી નેકીની જીંદગી ધારણ કરવા માટે કહ્યું. મેં ખ્વાજાસાહેબના દીલાસા માટે ઉપકાર માન્યો અને મારા મનની ગભરામણનું બ્યાન કરતાં કહ્યું—

"હઝરત સલામત! અંમાના મર્ણથી હવે હું સ્વતંત્ર થઇ છું તેથી ઇનશાઅલ્લાહ આ નીચ ધંધામાંથી અનકરીબ નીકળી જઇશ પરંતુ અંમાના મર્ણ પછી મારા દિલનું ઠેકાણું રહ્યું નથી. દર વખતે તેમનો ભયાનક ચેહરો મારી નજરો આગળ રહે છે, તેઓ મરતી વખતે તવબા કરી ન શકયાં એ વાત યાદ આવતાંજ મારા જીગરમાં ધ્રુજારી છુટે છે અને આ ઘર કરડવાને દોડે છે, માટે આપ દોઆ કરો કે ખુદા મારી ગભરામણને દુર કરે."

"ગવહરજાન! હીમ્મત રાખો અને આવા વિચારોને મનમાંથી કાઢી નાખી ખુદા ઉપર ભરુસો કરો તે તમારી સ્હાય કરશે."

"ઉત્તમ ઇલાજ તો એ છે કે તમે થોડા દીવસના માટે દીલ્લીથી બહાર ચાલ્યાં જાવ, ખુદા કરશે તો ગભરામણ દુર થઇ જશે."

"ક્યાં જાઉં?"

"હઝરતખ્વાજા ગરીબ નવાઝ મોઇનુદ્દીન ચિશ્તી રહે૦ નો ઓરસ નજીક આવેલો છે માટે થોડા દીવસ તમે હઝરત ગરીબ નવાઝ રહે૦ ની દરબારેહઝુરીની ઝયારતમાં ગાળો. અલ્લાહ ચાહશે તો દિલની બધી ગભ-

રામણુ દુર થઇ જશે." ઝયારતે બુઝુર્ગો કફારએગુન્હા તમે અજમેર શરીફ જવાની તૈયારી કરો."

"હું આપની આજ્ઞા માથે ચડાવું છું, પરંતુ કોઇ દીવસ અજમેર શરીફ ન ગએલી હોવાથી ત્યાં કેવી રીતે દીવસો પસાર થશે?"

"હઝરત ગરીબ નવાઝ રહે૦ ની દરગાહ શરીફમાં ઝાએરીન અને મુરાદત્ન લોકોની એટલી બધી ગરબડ રહે છે કે તમારી લગારે તબીયત નહીં ગભરાય. વળી ઓરસનો પ્રસંગ હોવાથી દૂરદૂરના હજારો માણસો આવશે અને એ સિવાય આખા હિંદુસ્તાનમાંથી મોહટા મોહટા બુઝુર્ગો પણ આવે છે. તેઓના મુબારક ચહેરા અને બોધથી તમારૂં દિલ સાફ થઇ જશે; અને સાફ વાત તો આ છે કે હઝરત ગરીબ નવાઝ રહે૦ ની દરગાહ શરીફમાં રાતદિવસ નુર ઉતરતું હોવાથી તમારૂં દિલ તરતજ ઠેકાણે આવી જશે."

"એ તો બધું ખરૂં" મેં કહ્યું "પણ જો આપ પધારો તો ફરી હું મને પોતાને બહુ મોહટી ભાગ્યશાળી સમજું."

"મને તમારી સાથે આવવામાં ઇન્કાર નથી, પરંતુ આજકાલ હું કેટલાક અગત્યના કામોમાં ગુંથાએલો હોવાથી આવી શકતો નથી. નહીં તો હું દર વરસે ઓરસના પ્રસંગ ઉપર જનારાઓમાંનો એક છું. પણ દીલગીર છું કે હું ઘણીજ અગત્યની ખાનગી રોકાણમાં પડેલો હોવાથી દર વરસના નિયમને તોડું છું."

"ત્યારે મને કોઇના ઉપર સીફારશી કાગળ આપો કે જેથી મને ત્યાં કોઇ વાતની તકલીફ ન પડે."

"હા, હું ત્યાંના દીવાનજી સાહેબ ઉપર કાગળ લખી આપીશ અને એ સિવાય મારા એક અમદાવાદી મિત્રનો કાગળ આવ્યો છે કે જેઓ અજમેર શરીફ ઓરસમાં જવાનું લખે છે તેમને હું પત્ર લખી તમારી ખાતરબરદાસ કરવા માટે ભલામણ કરીશ. માટે તમે ખુશીની સાથે જાવ, અલ્લાહ કરશે તો સૌ સારા વાનાં થઇ જશે."

"આપની દોઆથી હું બે ચાર દીવસમાંજ જવાની કોશીશ કરૂં છું."

આ વાતચીત પછી બે ત્રણ દીવસમાંજ મેં ઘરના બધા સરસામાનનો બંદોબસ્ત કર્યો અને માત્ર એક રાંધનારી ડોસી, ઉસ્તાદજી અને મારી દીકરી અખતરની સાથે અજમેર શરીફ તરફ કુચ કરી દીધી. મુસાફરીના

સામાનમાં કાંઇ વધુ ન લેતાં માત્ર જરૂરી રાંધવાનાં વાસણ અને એચાર જોડ લુગડાંની રાખી લીધી. જ્યારે અજમેર શરીફ જવાની ઉસ્તાદજીને ખબર પડી ત્યારે તેઓએ પોતાની સારંગી તૈયાર કરી પણ જ્યારે મેં તેમને મારા વિચારથી વાકેફ કર્યા ત્યારે તેઓ માથે હાથ મુકીને રડવા લાગ્યા એટલે મેં તેમને સાફ કહી દીધું કે મારી સાથે નેક માણસ બનીને આવવું હોય તો આવો, નહીં તો તમારા ધ્યાનમાં આવે ત્યાં જાવ. મારો આ વિચાર સાંભળી ઉસ્તાદજી ચુપચાપ મારી સાથે થઇ ગયા, હઝરત ખ્વાજા સાહેબે અજમેર શરીફના દીવાનજી સાહેબના નામ ઉપર પત્ર આપેલો હોવાથી તેઓએ અમારા ઉતારા માટે એક પુરી સગવડતા વાળું મકાન ઉઘાડી આપ્યું એટલે મેં ત્યાં મુકામ કર્યો. ઓરસના દીવસો લગભગ આવી પગેલા હોવાથી દરરોજ દેશ પરદેશના હજારો ભાવિક મુસલમાનો આવવા માંડયા અને દિનપર દિન વધુ ગરબડ થવા લાગી. હું દરરોજ સવારમાં નમાઝના તુરાની વખતે મારી દીકરી અખતરની સાથે દરગાહશરીફમાં આવીને બેસતી અને છેક બપોરના અગ્યાર વાગે ખાવાને માટે ઘેર જતી તે બાદ સાંજના ચાર વાગ્યાથી મગરેબના વખત સુધી બેસી અલ્લાહની યાદ કરતી. દર વખતે ખુદાની દરગાહમાં હઝરત ખ્વાજા ગરીબ નવાઝ રહે૦ ના વસીલાથી એજ દોઆ માગતી કે “ પરવરદિગાર ! ” જ્યાં તેં મારા માટે ખ્વાજા હસન નીઝામી જેવો રેહબર મોકલી નેકીના રસ્તે ચલાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો છે ત્યાં હવે તું તારા નેક બંદાઓના સદકામાં મને પુરેપુરી નેક બનાવી ભવિષ્યમાં તે ઉપર કાયમ રહેવામાં મદદ કરજે. ઓ ખુદા ! તારી ગુનેહગાર લોંડી તારી દરગાહમાં પોતાના ગુનાહોની માફી માગી તારા પ્યારા નેક બંદા હઝરત ખ્વાજા ગરીબનવાઝ રહે૦ના મુકદ્દસ મઝારશરીફની આગળ મઝહબે મના કરેલાં બધાં કાર્યોથી તવબા કરે છે તે તું કબુલ કર. ઓ મારા માલેક ! તું ભવિષ્યમાં મારા ઉપર રહેમ કરી મારી માચસુમ બાળકીની સંભાળ કરજે. હું મારી જીંદગીમાં તો તારા હુકમથી તેની સંભાળ કરીશ, પરંતુ ભોગજોગે મારી હસ્તી નાબુદ થઇ જાય તો તું તેને પોતાના આશરામાં લઇ નેક બનાવજે. પરવરદીગાર ! તું આલેમુલ ગેબ છે, બધાના અંતરની હકીકત તારા ઉપર રોશન છે, માટે મીરઝાસાહેબ મારા પ્રત્યે કેવી લાગણી ધરાવે છે તે તારી જાણ બહાર નહીં હોય. તેઓ મારા ઉપર સાચો પ્યાર રાખે છે અને મને આખી જીંદગી સુધી નભાવશે એમ મારી પુરેપુરી માન્યતા છે; તોપણ જો હું મારી માન્યતામાં ભુલ કરતી હોઉં તો તું મને બચાવી લેજે. તુંજ મારો માલેક

છે, તુંજ મારી આબરૂનો રક્ષક છે, હું તારીજ પાસે માગુંછું. આ તારા નેક બંદા હઝરત ગરીબનવાઝ રહે૦ નો વસીલો પેશ કરી તારી સ્હાય તલબ કરૂંછું. તું મારી સ્હાય કર, મારી મુરાદો પુરી કર, બદીના ખાડા-માંથી ઉગારી લે." આવી રીતે દરરોજ નિયમસર હું દોઆઓ માગતી હતી. એમ કરતાં પાંચ છ દીવસ ગુજરી ગયા. એક દીવસે સાંજની વખતે હું હઝરત ગરીબનવાઝ રહે૦ ના મઝારની પંગાતી બેસીને દોઆઓ માગી રહી હતી, કે એટલામાં પચીસેક વરસનો એક નવજવાન મુસલમાન મને જોઇને મારી પાસે ઉભો થઇ ગયો. અને જ્યારે હું ત્યાંથી ઉઠીને ઘેર જવા લાગી ત્યારે તેણે મારી પાસે આવીને પુંછ્યું—

"શું ! તમારૂંજ નામ ગવહરજાન છે ?"

"જી હા," મેં અજબ થતાં કહ્યું, "તમોને મારા નામની કયાંથી ખબર ?"

"તમે પોતેજ ગવહરજાન છો એમ મને ખબર તો નહોતી, પરંતુ માત્ર તમારી હીલચાલ અને ચહેરા ઉપરની કેટલીક નિશાનીઓથી ઓળ-ખી લીધાં."

"પણ મેં આપને આગળ જોએલાં નથી તેથી હું બહુજ અજબ થાઉં છું."

"એમાં અજબ થવાનું કાંઇ નથી. તમારા માટે દીલ્લીવાળા હઝરત ખ્વાજા હસન નીઝામીસાહેબે મને અમદાવાદ લખ્યું હતું."

"હા હા, બેશક" મને યાદ આવતાંજ હું પોકારી ઉઠી "હઝરત ખ્વાજા સાહેબે આપના માટે કહ્યું હતું."

"કહો તમે ઉતારો કયાં રાખ્યો છે ?"

"દીવાનજી સાહેબે એક મકાન આપ્યું છે ત્યાં રહુંછું."

"ત્યાં બરોબર આરામ છે ?"

"હા, પુરેપુરો આરામ છે" મેં કહ્યું "પણ આપ કયાં ઉતર્યા છો?"

"હું તો ડાક બંગલામાં ઉતરેલો છું"

"ડાક બંગલામાં શા માટે ઉતર્યા ?"

"ત્યાં ઘણોજ આરામ મળે છે."

"શું અહીંના મુજાવિરો અથવા ખાદેમો જેઓ વકીલના નામથી ઓળખાય છે તેમને ત્યાં આરામ મળતો નથી ?"

"મળે છે, પરંતુ ડાક બંગલા જેવો નહીં."

"એટલે ?"

"અહીંના મુજાવિરોએ મુજાવીરીના કામને એક વ્યાપાર તથા ગુજરાનું સાધન સમજી લીધેલું હોવાથી જે ઝાએરીન તેમના હાથમાં સપડાઇ જાય છે તેમના પૈસા ટકાનો સારી પેઠે ધાણ કાઢી નાખે છે. દાખલા તરીકે ખાણાપીણાના પૈસા, રહેવાના પૈસા, ખાટલાના પૈસા, લેમ્પના પૈસા, નાહવાના પાણીના પૈસા, ન્યાઝના પૈસા, ફુલ ચઢાવવાના પૈસા, રોઝામાં દાખલ થવાના પૈસા, ઝયારત કરવાના પૈસા બસ ટુંકમાં એટલું જ કે તેઓ ઝાયરીનની પાસેથી માત્ર પૈસા કઢાવવાની વાતનેજ સમજે છે. હઝરત ખ્વાજાગરીબનવાઝ રહેમના નામથી તેઓ સેંકડો જુઠી કરામતો બયાન કરી ભોળા ભાળા ઝાયરીનોના ગજવા ઉપર ત્રાપ મારે છે. આ વાતો એવી છે કે સમજુ માણસ કોઇ કાળે પણ તેમના પંજામાં સપડાશે નહીં, તમે તેમની પાસે એક પાઇની ચીજ મંગાવો તો તેમાં પણ તેઓ પોતાનું કમીશન કાઢયા વિના રહેશે નહીં. મેં ઘણી વખતે જોયું છે કે કોઇ કોઇ ખરી આસ્થાવાળો ઝાયર મજારશરીફમા આવીને ફાતેહો પઢે છે તો તેટલી વારમાં અનેક મુજાવિરો આવીને ભીખારીની પેઠે પોતાના હકનો સવાલ કરી પજવે છે. અને ખરા અંતઃકરણપુર્વ દિલ લગાવીને ફાતેહો પણ પઢવા દેતા નથી. આ બધા કારણોને લીધે મેં મુજાવિરને ત્યાં ઉતારો ન રાખતાં ડાક બંગલામાં ઉતારો રાખ્યો છે. આખો દીવસ રોઝા શરીફ અને મસજીદમાં ફરૂં છું અને રાત્રે ડાક બંગલામાં જઇને સુઇ રહું છુ."

મેં સાંભળ્યું છે કે ડૅક બંગલામાં રાંધનારા ક્રીશ્રીયન હોય છે તેથી તમને ખાવાપીવાની તો ઘણીજ વેદના થતી હશે."

"ક્રીશ્રીયનો આપણા એહલે કિતાબ છે તેથી મારા ધારવા પ્રમાણે તેમના હાથનું રાંધેલું ખાવામાં કાંઇ બાધ નથી."

"પણ હું તો જોઉં છું કે મુસલમાનો એકંદર રીતે ક્રીશ્રીયનોના હાથનું રાંધેલું ખાતા નથી તેનું શું કારણ?"

"તમારૂં કહેવું બરાબર છે, પણ એ તેમની અજ્ઞાનતા જણાય છે, અગર તેઓ જાણીતા હોત તો ક્રીશ્રીયનોના હાથનું રંધાએલું ખાણું મુકવા પહેલાં મુશરીકોના હાથનું રંધાએલું ખાણું મુકી દેત."

"એટલે?"

"આપણા મઝહબમાં મુશરીકોને અપવિત્ર ગણવામાં આવેલા છે, છતાં મુસલમાનો ઉઘાડે છોગે તેમના હાથનું રાંધેલુ રાત દીવસ ખાય છે, અને એહલે કિતાબનું ખાણું દરૂરત છે છતાં તેને અડકતા પણ નથી.

અહીં અજમેર શરીફમાંજ જુઓને હઝરત ગરીબ નવાઝ રહે૦ ની દરગાહ શરીફમાં જે ન્યાઝ ચઢે છે તે બધી મુશરેકોના હાથનીજ બનાવેલી હોય છે, અને દરેક મુસલમાન મુશરેકોને ત્યાંથીજ લાવીને પ્રતેહો આપે છે. અગર જો તેઓ "ઇનમલ મુશરેકુના નજીસુન" ના ફરમાન ઉપર અમલ કરતા હોત તો તેમને ઘણો સારો લાભ થતે, પણ અફસોસ! તેઓ રીત રીવાજના એટલા બધા પાબંદ થઇ ગએલા છે કે મઝહબના ફરમાનને પણ વિસારી મુકે છે."

"ઓહો! આપ તો બહુ મોહટા ભાષણકર્તા જણાઓ છો" મે લગાર હસ્તાં હસ્તાં કહયું.

"નહીં, ગવહરજાન! આમાં ભાષણકર્તા હોવાની વાત નથી. નકામા રીત રીવાજોની પાબંદીથી મુસલમાનો પાયમાલ થતા જાય છે તે જોઇને જીવ બળે છે." તેઓએ કહયું "હશે, એ વાત જવા દો. અસલ વાત ડાક બંગલામાં ખાવાની હતી તેના સંબંધમાં એટલુંજ કે હું ડાક બંગલામાં ખાતો નથી પણ માત્ર રહું છું અને તેના ભાડા પેટે ચોવીસ કલાકનો એક રૂપીઓ આપું છું."

"ત્યારે ખાઓ છો ક્યાં?"

"ખાવા પીવાના માટે અહીં ઘણી હોટેલો છે ત્યાંજ ખાઇ લઉંછું."

"પણ આજથી મુકી દો, હુ અહીં મારી સાથે રાંધનારી લાવેલી છું માટે મારે ત્યાંજ ખાજો."

"ઠીક છે એમ કરીશું." તેઓએ પુછ્યું "અત્યારે તમે કયાં જાઓ છો?"

"મકાન ઉપર."

"ચાલો, મને પણ બતાવો."

"હા, ખુશીની સાથે આવો.

આટલું કહી હું તેમને મારા મકાન ઉપર લઇ ગઇ, તે વખતે ખાણું તૈયાર હોવાથી તેમને પણ સાથેજ ખાવાને બેસાડી દીધા. તેઓ ઘણાજ સાફ દિલના માણસ હોવાથી કાંઇપણ આનાકાની કર્યા વિના મારી સાથે બેસી ગયા અને ખાઇ કરીને ફરી આવવાનું કહી વિદાય થયા. તેઓ ઘણીવાર સુધી મારી સાથે રહ્યા પણ હું તેમનું નામ પુછવું ભુલી ગઇ. તેમની સાથે વાતચીત કરતાં જણાયું કે તેઓ બહુજ ભલા દીલના માણસ છે, અને ખ્વાજા સાહેબના ચેલા હોવાથી મઝહબથી પણ સારી પેઠે

જાણીતા જણાય છે. પેહલીજ વખતની મુલાકાતમાં તેઓએ પોતાની ભલા-ઇની છાપ પાડી દીધેલી હોવાથી હું બીજા દીવસે દરગાહ શરીફમાં તેમની વાટ જોતી બેઠી. એટલામાં થોડીવારે તેઓ મને શોધતા શોધતા આવ્યા અને મારી પાસેજ બેસી જઇ ફાતેહો પડવા લાગ્યા. જ્યારે હું મારા દરરોજના નિયમથી પરવારી રહી ત્યારે તેમને મકાન ઉપર લઇ ગઇ. ખ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબે મારી બધી વાતોથી તેમને જાણીતા કરી દીધેલા હોવાથી તેઓએ તે સંબંધમાં વાત કરતાં ભવિષ્યમાં હું શું કરવાં ધારૂં છું તે બાબે પુછ્યું એટલે મેં મારા નિકાહનો ઇરાદો જણાવ્યો અને તે સાથેજ માલમિલકતથી પણ હાથ ઉઠાવી લેવાનું કહયું, જે સાંભળતાંજ તેઓ ખુશીથી પોકારી ઉઠી મને આફ્રીન કહેવા લાગ્યા. તે બાદ મીરઝા સાહેબના સંબંધમાં વાત નીકળતાં તેઓએ કહયું—

" ત્યારે તમે મીરઝાસાહેબને અહીં કેમ બોલાવતા નથી ? "

" મારો ઇરાદો થાય છે કે બોલાવું. "

" તો ફરી શા માટે વાર કરો છો ? નેક કામમાં ઢીલ કરવી નકામીછે."

" ઠીક ત્યારે આજેજ લખું છું. "

" નહીં, અબઘડી લખો ! "

આ સાંભળી મેં મીરઝા સાહેબને એક કાગળ લખી કાઢયો જેમાં મારી અંમાના મરણની અને તે બાદ અજમેર આવવની હકીકત વીગતવાર જણાવી થોડા દીવસ માટે અજમેર આવવને તાકીદ લખી, કાગળ લખી રહ્યા બાદ તેજ સાહેબને પોસ્ટ કરવા આપી દીધો. એમ કરતાં ચારેક દીવસ પસાર થયા એટલમાં એક દીવસે સવારે મીરઝાસાહેબનો તાર મળ્યો જેમા તેઓએ સાંજની ટ્રેનમાં અજમેર પહોંચવાનું લખ્યું હતું. હું તાર લઇને બેઠી હતી કે પેલા સાહેબ (જેમનું નામ રફીક એહમદ હતું) આવ્યા તેમને તાર આપતાં તેઓ ઘણાજ ખુશી થયા અને સાંજરે સ્ટેશન ઉપર જવાને કહ્યું. મીરઝાસાહેબના આવવાની ખબર સાંભળતાંજ મારી ખુશીનો પાર રહેતો નહતો. આખો દીવસ મેં દરગાહ શરીફમાં દોઆ માંગવામાંજ પસાર કર્યો અને રફીક એહમદને સ્ટેશન ઉપર મોકલી હું પોતે ઘેર જઇને તેમની વાટ જોતી બેઠી. એક એક મિનિટ દીવસની પેઠે જણાવા લાગી. આવી ભારે ઇંતેજારી કર્યા પછી લગભગ સાડા પાંચ વાગે મીરઝાસાહેબ આવ્યા. મીરઝાસાહેબને જોતાંજ મારી અખતર દોડીને તેમને વળગી પડી અને હું તેમને જોતાંજ હર્ષના આંસુઓ કાઢતી દરવાજા સુધી લેવા ગઇ. આટલા દીવસમાં મારી ફેરવાઇ ગએલી સ્થિતિ જોઇ

મીરઝાસાહેબના ચેહરા ઉપર અજાયબી જણાવા લાગી. ટુંકમાં એટલુંજ કે મીરઝાસાહેબ આવ્યા અને આવ્યાને આઠ દસ દીવસ પણ વીતી ગયા. હઝરત ખ્વાજા ગરીબનવાઝ રહેના ઓરસ મોહટી ધામધુમની સાથે થયો અને તેમાં દેશપ્રદેશથી આવેલા ઝાએરીનો આવીને પાછા જવા લાગ્યા. રફીક એહમદની પણ જવાની તૈયારી હતી. પંદર વીસ દીવસ સાથે રહેલા હોવાથી રફીક એહમદની ભલમનસાઇની છાપ મારા ઉપર બેસી ગઇ હતી અને તેથી તેમનું જવું ખરાબ લાગવા માંડયું પણ તેઓ સરકારી નોકર હોવાથી વધુ રહી શકતા નહોતા. એક દીવસ તો મહા મુસીબતે રોકી લીધા એટલે રફીક એહમદે મીરઝાસાહેબ તથા મને અનાસાગરનું તલાવ જોવાની ભલામણ કરી જે ઉપરથી અમે બધા જણા અનાસાગરનું તલાવ જોવા ગયા. સાંજનો સમય હોવાથી બીજાં પણ ઘણાં માણસો આવેલાં હતાં. અમે બધા જણા તલાવની પાળ ઉપર શાહજહાં બાદશાહના વખતની બંધાવેલી સંગેમરમરની સફેદ દૂધજેવી બારાદરીમાં બેઠા હતા. એટલામાં એક માણસને દૂરથી જોઇ તેઓ તેને મળવાને દોડયા અને તે માણસને મળ્યા બાદ મીરઝાસાહેબને પણ બોલાવ્યા. ઘણી વાર સુધી વાતચીત થયા બાદ તેઓ બન્ને તે માણસથી છુટા પડી મારી પાસે આવ્યા અને આવતાંની સાથે જ આગળ વધીને મીરઝાસાહેબે કહ્યું—

"લ્યો સાહેબ, રફીક એહમદ તો કાલે પણ જઇ શકતા નથી."

"કેમ ભલા ?"

"પેલા એમના દોસ્ત મળ્યા તેઓ અહીંના એક મોહટા વ્યાપારી છે, તેઓએ જબરાઇથી રોકી લીધા છે."

"એમને રોકી લેવાથી નુકશાન થતું હોય તો ફરી રોકવું નકામું છે."

"નુકશાન થતું હશે તોપણ રહી જશે."

"એટલું બધું તે શું છે ?"

"એમના જે મિત્ર મળ્યા તે અહીં શહેરમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે અને અહીંની "રાજપુતાના કલબ"ના સેક્રેટરીનો હોદ્દો ભોગવે છે. આવતી કાલે રાત્રે "રાજપુતાના કલબ" માં હીંદુ, મુસલમાન અને પારસીઓનો એક ભવ્ય મેળાવડો હોવાથી તેઓએ રફીક એહમદને ખાસ કરીને નોતર્યા છે, કેમકે રફીક એહમદ સાહેબ "અમદાવાદ કલબ" ના પ્રમુખ હોવા ઉપરાંત દુન્યામાં ફેલાયેલી બદીઓના કદર થવર અને આવી બદીઓનો નાશ કરવામાં કોશીશ કરનારાઓમાંના એક છે, તેથી મેળાવડામાં

સાંભળી હજાર કામ હશે તોપણુ રોકાઇ જશે. કેમ, ખરૂંને ? રફીક એહમદ સાહેબ !"

"જી હા, એમ છે તો ખરૂં."

"એ મેળવડામાં શું થશે ?" મેં પૂછ્યું

"થાય તો શું," રફીક એહમદ બોલ્યા "પણુ હીંદુ, મુસલમાન અને પારસીઓ એકત્ર થઇને દારૂની બદીમાં ભાષણો આપશે અને તે પછી રીફ્રેશમેન્ટ લેશે.",

"ત્યારે તમે પણુ ભાષણુ આપશો કે ?"

"કેમ નહીં ! દારૂની બદીમાં તો બોલવું આપણી એન ફરજ હોવાથી હું પણુ વખત જોઇને જરૂર બોલીશ."

મેં કોઇ દીવસે ભાષણુ સાંભળેલું ન હોવાથી તથા એવા મેળાવડાઓ ન જોએલા હોવાથી મને પણુ લઇ જશોને ?"

"તે મેળાવડો માત્ર પુરૂષોને માટેજ છે, પણુ કદાચ તમે મુસલમાન ન હોત તો આવવામાં કાંઇ બાધ નહોતો. કેમકે હીંદુ અને પારસી બાનુઓ હવે મોહટી સંખ્યામાં આવા મેળાવડાઓમાં ભાગ લે છે, પણુ મુસલમાનોમાં તો પરદાની સખત બંધી હોવાથી તમે કેવી રીતે આવી શકો છો ?"

"પણુ યાર ! એક તરકીબ કરીએ તો કેવું ?" મીરઝાસાહેબ બોલ્યા "હજુ સુધી ગવહરજાન પરદામાં પુરેપુરાં બેઠાં નથી તેથી પરદાવાળી સ્ત્રીઓમાં જેવી લજ્જા અને શરમાળપણું તથા કમજોરી હોયછે તે તેઓમાં આવી નથી, માટે પુરૂષના લેબાસમાં માથે મોહટો સીખ ફેશનનો ફેંટો બાંધીને લઇ જઇએ તો કેવું ?"

"પણુ જો જાહેર થઇ જાય તો ?"

"આપણે તેની પુરેપુરી સાવચેતી રાખીશું"

"ઠીક, ત્યારે મને કાંઇ હરકત નથી."

"પણુ તમે આજે રાતના જઇને નોતરાંનું એક કાર્ડ મી૦ ગવહરસીંગના નામનું લઇ આવજો."

"વાહ વાહ ! નામ પણુ સીખોના જેવુંજ છે."

આ સાંભળી મેં શરમથી નીચી નજર કરી લીધી. બે ત્રણુ મહિનાથી નાચવું ગાવું મુકવાની સાથે પારકા પુરૂષોમાં ભેળાવું પણુ મુકી દીધેલું હોવાથી પુરૂષના લેબાસમાં એક મોહટા મેળાવડામાં જતાં હિમ્મત ચાલતી

જ હોતી, પરંતુ દારૂની બદીનાં ભાષણો સાંભળવાની ખાસ ઇચ્છા હોવાથી મે રફીક એહમદના મશ્કરીનાં વાક્યને સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી રાત્રે નોતરાનું કાર્ડ લઇ આવવાની ભલામણ કરી. તે બાદ અમે બધા ઘેર ઉપર આવ્યા. રાત્રે મી૦ રફીક એહમદ ગવહરસીંગના નામનું કાર્ડ લઇ આવ્યા અને બીજે દીવસે રાત્રે અમે ત્રણે જણાં "રાજપુતાના કલબ" ના મેળાવડામાં ગયા. કલબના મકાનને ગ્યાસલાઇટથી સારી પેઠે પ્રકાશિત કર્યું હતું વચલા હોલમાં આશરે બસ્સો ત્રણસો ખુરશીઓ મુકી હતી અમે બરાબર મેળાવડાના વખત ઉપરજ પહોંચ્યા હોવાથી કલબના બે ત્રણ કારભારીઓએ અમને આવકાર આંપી સઉથી આગળની હારમાં બેસાડયા. મેળાવડાનો વખત થતાં રફીક એહમદના તેજ મિત્ર ઉભા થઇને બોલ્યા—

"હું એવી દરખાસ્ત મુકું છું કે આજની મિટીંગના પ્રમુખ તરીકે રાયસાહેબ સુંદરરાયજીને નીમવા, કારણ કે તેઓ સાહેબ આપણી કલબના એક આગેવાન મેમ્બર હોવા ઉપરાંત ટેમ્પરન્સ સોસાઇટીના મેમ્બર પણ છે અને આજના મેળાવડામાં ખાસ દારૂની બદીના વિષયમાં ભાષણો થનાર હોવાથી તેમનું પ્રમુખ થવું દરેક રીતે ઉત્તમ થઇ પડશે."

"હું આ દરખાસ્તને ટેકો આપું છું" એક ગ્રહસ્થે ઉભા થઇને કહ્યું, એટલે એક ત્રીસેક વરસની વયના હીન્દુ ગ્રહસ્થ વચમાં મુકેલી ખુરશી ઉપર તાળીઓના ગગડાટ વચ્ચે આવીને બેઠા. જ્યારે તાળીઓનો ગગડાટ ઓછો થઇ ગયો ત્યારે રફીક એહમદના મિત્રે ગઇ મિટીંગનો રીપોર્ટ વાંચી સંભળાવ્યો તે બાદ પ્રમુખની રજા લઇ મી૦ જયન્તીલાલ નામના એક ગ્રહસ્થે નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું—

* મારા માન્યવંતા પ્રમુખ સાહેબ અને મહેરબાન ગ્રહસ્થો !

---

* મારા મરહુમ મિત્ર સઇયદ અમીનુદ્દીન જીલાની સાહેબ કાદરીએ પોતાની પાછળ મુકેલા અનેક લેખો અને કાવ્યોમાં એક અપુર્ણ વાર્તા પણ મુકી છે, તે વાર્તાના તેઓ નવ પ્રકરણ લગભગ પચાસ ફુલીસકેપ કાગળોમાં લખવા પામ્યા હતા કે જીંદગીનો પ્યાલો લબરેઝ થઇ ગયો અને તેઓ તા. ૧૨ મી રજબ હીજરી સને ૧૩૨૭ માં આ આમલે ફાનીથી આલમે બકા તરફ ત્રીસ વરસની ભરયુવાન વયે વીદાય થઇ ગયા. મજકુર વાર્તાના છઠા પ્રકરણમાં મરહુમે એક કલબનો સીન ખેચી દારૂની બદીમાં ભાષણો લખ્યાં છે જે હું તેમની યાદમાં તે અપુર્ણ વાર્તામાંથી અત્રે ટાંકી લઉં છું. તેથી વાંચકવર્ગે દારૂની બદીનાં ભાષણો મારાં નહીં, પણ મરહુમ મી. જીલાનીના સમજી તેમને ફાતેહે ખેરથી યાદ કરવા.

લી. નિઝામુદ્દીન કુરેશી.

"જે વિષય ઉપર મને લેકચર કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે એવો વિષય છે કે જેથી, ખરૂં કહેતાં હું તદ્દન અજાણ્યો છું. જુદાં જુદાં પુસ્તકો ઉપરથી, બીજાઓના લેકચરોમાંથી અને થોડુંક નજરે જોઇને પણ મેં જે અનુભવ મેળવ્યો છે તે દારૂની પુરતી માહિતી ધરાવનારના અનુભવની આગળ કાંઇએ નથી. આ સબજેક્ટ જો એવાજ કોઇ અનુભવીના હાથમાં સોંપ્યો હોત તો એની ઉપર વધારે સારૂં કહી શકત. પણ જ્યારે એ કામ મેંજ માથે લીધું, ત્યારે આમતેમ કોઇપણ રીતે દારૂથી થતાં નુકશાન વિષે સહેજ માહિતી મેળવી આપ સાહેબોની આગળ બોલવા ઉભા થયો છું. મને એનું પર્સનલ એકસ્પીરીયન્સ કંઇપણ નથી એ આપે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ."

પ્રથમ તો મેડીકલ પ્રિન્સિપલ્સને આધારે એ બાબત ઉપર નજર નાખવી વધારે યોગ્ય થઇ પડશે. હિંદુઓનું વૈદક અને મુસલમાનોની યુનાની હિકમત બંને દારૂપીવાની વિરૂદ્ધ જાય છે એ તો આપણે જાણીએ છીએ. હવે એટલુંજ જોવું જાઇએ કે યુરોપીઅન મેડીકલ મેન, જેમને ત્યાં ધર્મના આધારે પણ દારૂ પીવામાં પૂરો બાધ આવતો નથી, તેઓ પણ એની વરૂદ્ધજ મત આપે છે. કેટલાક યુરોપીઅન ડાકટરોનો એવો મત છે કે દારૂ તદ્દન નહીં પીવો જોઇએ. થોડી ઘણી ટેવ પણ માણસની તંદુરસ્તી ખરાબ કરી નાખે છે માટે એનાથી કેવળ અળગા રહેવું સલામતી ભરેલું છે. વળી કેટલાક ડાકટરોનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે કોઇ કોઇ ઠેકાણે, અમુક બીમારીમાં અમુક માણસને આપવાથી ફાયદો કરે છે. પણ તેની હદ વિષે તેઓ બહુ ચોક્કસ રહે છે, અને જેમ બને તેમ ઓછુંજ આપવાની કોશિશમાં રહે છે. એ ડાકટરોમાંનો ત્રીજો વર્ગ એવો પણ છે કે જે, દારૂને ફાયદાકારક લેખે છે અને તેને બહુ નુકશાનકારક ગણતા નથી. પણ એ દારૂ પીવામાં મધ્યમપણું જરૂરનું છે. હદથી વધારે પીવાથી એમના મતમાં પણ નુકશાન જ લેખાય છે. એક ધોરણ બાંધી તેની ઉપર વધવું ન જોઇએ.

હવે એતો સાબિત થઇ ગયું છે કે વૈદકજ્ઞાન ધરાવનારાઓમાંનો મોટો ભાગ તો દારૂની વિરૂદ્ધ છે માત્ર એક નાનો ભાગ તેને ફાયદાકારક લેખે છે અને તે પણ ઓછા પ્રમાણમાં. ત્યારે દેશી વૈદો, હકીમો અને ઘણેખરે ભાગે યુરોપીઅન ડાકટરો પણ એને વિષે સારો મત આપતા નથી એ આપણે જાણ્યું. વળી યુરોપ જેવા ઠંડા મુલકમાં અને મુખ્યત્વે કરી એ ખંડના ઘણાજ ઠંડા ભાગોમાં માણસની પ્રકૃતિની સાથે દારૂનો થોડોક ભાગ મળતો આવે છે. હવે જ્યાં આગળ એવી સ્થિતી છે, તો

પણ ત્યાંના ડાકટરો દારૂપીવાની મના કરે છે, ત્યારે આપણા મુલક જેવા ગરમ દેશમાં ને જ્યાં આગળ વૈદો, હકીમો વિગેરે એની વિરૂદ્ધ જાય છે, તો પણ આંખે બેવકુફીના પાટા બાંધી આપણા કેટલાક ભાઇઓ એ દુર્વ્યસનમાં સપડાઇ જાય છે એ જાણી કેટલો ખેદ ઉત્પન્ન થશે? આપણા ભાઇઓ એટલે કાંઇ હિંદુઓ ઉપરજ મેં કહ્યું નથી, પણ તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, યાહુદી, ઇસરાઇલ વિગેરે જે કોમો હાલમાં હિંદભુમીપર વસે છે તે સઘળાનો સમાવેશ થાય છે. ગમે તે ધર્મના હોઇએ પણ ઇંડીયન્સ તરીકે આપણે એકજ નેશન તરીકે ગણાઇએ છીએ, માટે આપણને એક બીજાના ભાઇ કહેવરાવવાનો હક છે,

હવે આપણે પર્સનલ એકસપીરીયન્સ એટલે જાતિઅનુભવ ભણી જઇએ, મેંતો પહેલાથીજ કહી દીધું છે કે, મને આ બાબતમાં કાંઇપણ જાતિઅનુભવ નથી, પણ કેટલાક દાખલા નજરે જોએલા અને સાંભળેલા તે આપની આગળ રજુ કરૂં છું. આપ સાહેબોમાં જો કોઇને કાંઇ અનુભવ મળ્યો હશે તો મારા બોલી રહ્યા પછી એ વિષે કાંઇ કહેશે, અથવા આપણા માન્યવંતા પ્રમુખસાહેબ એ બાબતપર આખરમાં વિવેચન કરશે એવી મને આશા છે.

એક દારૂ પીનાર માણસ, એ વ્યસનથી તેનામાં આવેલી નબળાઇ અને અશકિતને સારી રીતે જાણી શકે છે. આપણે તો માત્ર બહારના જ ડોળને જોઇએ છીએ. દુબળું પડી ગએલું તેનું શરીર, તેજમાં ઓછી થઈ ગએલી તેની આંખો અને કામ કરવામાં તેની આળસ એ સઘળું બતાવી આપે છે કે તેનું કોન્સ્ટીટયુશન બહુ વીક છે. તેને જાહેરમાં કાંઇ મંદવાડ જણાતો નથી પણ એ દુર્વ્યસન અંદર ને અંદર જ તેના શરીરને જબરૂં નુકશાન પહોંચાડે છે. વળી એક દારૂડીઆની દયાજનક સ્થિતી આપણે આપણી નજરે જોઇએ છીએ. નીચ અને હલકા વર્ગના લોકો દારૂ પીને રસ્તામાં અથડતા, સડકો ઉપર પડેલા અથવા કાદવમાં ખરડાએલા જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે તિરસ્કારની સાથે તેમના ઉપર આપણને કાંઇક દયા પણ આવે છે. શરૂઆતમાં દારૂ પીવાથીજ એમની સ્થિતિ એવી થતી નથી પણ ધીમે ધીમે એ દુષ્ટ ઝેરનું જોર વધતું જાય છે અને જ્યારે વધારે ને વધારે પીવામાં આવે છે ત્યારે જ આવી શરમભરેલી હાલતમાં તેઓ દેખાય છે. તેમને માટે બિચારી ટેમ્પરન્સ સાસાઇટીઓ પણ શું કરી શકે?

ઉચ્ચ વર્ગના અને કેળવાએલા લોકો, જ્યારે એ દુર્વ્યસનમાં સપડાય છે ત્યારે તેમને પોતાની આબરૂ જાળવવાની કોશિશ કરવામાં ઘણી અડચણો આવી પડે છે. દારૂ પીને તેઓ ઘરના એક ખુણામાં સંતાઇ રહે છે અથવા માત્ર રાત્રે જ દારૂ પીએ છે. જો ભોગજોગે પીને તરત જ બહાર નીકળવું પડે છે તો રસ્તામાં કોઇની સાથે વાત કરવામાં પણ તેમને અડચણ પડે છે, અને પાંચ મિનિટ પાસે બેસતાં તો તેમને ઘણી જ શરમ લાગે છે. પોતાની આવી નીચ સ્થિતિ છુપાવવાની તેઓ ઘણી કોશિશ કરે છે. પણ ઘણા ખેદની સાથે કહેવું પડે છે કે તેમનું આ કર્ત્તવ્ય છુપું રહેતું નથી. તેમના મિત્રો, પાસે બેસનારાઓ અને જેમના સમાગમમાં તેઓ આવે છે તે લોકો જ્યારે જાણી જાય છે ત્યારે તેમને બહુ જ શરમ લાગે છે, અને મનમાં બહુ જ પસ્તાય છે, પણ એ પસ્તાવો શા કામનો? ધીમે ધીમે જ્યારે આ શરમ ફુટીજાય છે ત્યારે તેઓ ખુલ્લે ખુલ્લુ પીવાનું શરૂ કરે છે; અને જો કે પહેલાં તો આબરૂ જવાનો ડર રહેતા પણ હવે તો પીવામાં જ પોતાની આબરૂ ગણે છે.

ગ્રહસ્થો! આ સ્થિતિ આપણા કુળવાન ઉચ્ચ પંકિતના અને એજ્યુકેટેડ યુવાનોની થઇ જાય છે; જો કે શરૂઆતમાં તેમની સ્થિતિ એટલીબધી ખરાબ હોતી નથી, પણ દારૂનું વ્યસન જેમ જેમ પ્રબળ થતું જાય છે તેમ તેમ તેઓ વધારે ને વધારે બેશરમ, નિર્લજ અને છાકટ થતા જાય છે. અને અંતે એક નીચવર્ગના તથા હલકા દારૂડીઆમાં અને તેમનામાં કાંઇ ફેર રહેતો નથી. આવી નીચ સ્થિતિમાં આવી જવું તે ક્યો કુળવાન યુવાન પસંદ કરશે? પણ ઘણા ખેદની સાથે કહેવું પડે છે કે આપણામાંના એટલે એજ્યુકેટેડ પાર્ટીના કેટલાક યુવાનો, કુસંગના કારણે અથવા મોજમજાની ખાતર એ દુર્વ્યસનના ભોગ થઇ પડે છે, અને આખરે તેમના કુળ, ન્યાતજાત, અને કેળવણીને પણ બટ્ટો લગાડનાર સ્થિતિમાં આવી પડે છે.

હવે મગજ ઉપર દારૂથી થતી અસર વિષે પણ આપણે જાણવું જોઇએ. જે અસર ધીમે ધીમે મગજ ઉપર કરે છે તેનાથી માણસની તર્ક શકિત, સ્મરણ શક્તિ, વિચાર શકિત વિગેરેનો સદંતર નાશ થઇ જાય છે. અકકલનો પુરો શત્રુ દારૂ જ છે, એમ ઘણા વિદ્વાનોનું પણ કહેવું છે. ઑથેલો નામના પુસ્તકમાં કેશીઓના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દોનો તરજુમો નીચે મુજબ છે—"અરે! શું માણસજ પોતાનો બધો મગજ ખવડાવી દેવાને પોતાના મોંમાં એક શત્રુને મુકે છે!" એ શતરૂ કોણ છે? એ

મહાન શતરૂ દારૂ જ છે. જો કે શરૂઆતમા તે માણસની બુદ્ધિ સ્હેજસ્હાજ ખીલવતી નજરે પડે છે, અને થોડા વખતને માટે તેની તર્ક શકિત પ્રગટી નીકળે છે પણ તે વધારેવાર ટકતું નથી. એ વ્યસનનો પ્રબળ થતાંજ પહેલાંની સ્થિતિ બદલાઇ જાય છે અને અંતે એક સાધારણ બુધ્ધિવાળા માણસ કરતાં પણ દારૂડીઆની બુદ્ધિ વધારે ઓછી થઇ જાય છે. રોજ રોજ થતી આ અસરથી આખરે મન ઉપર પણ બહુ મજબુત અને સજ્જડ અસર થાય છે. જેમ જેમ આ ટેવ પ્રબળ થતી જાય છે, તેમ તેમ દારૂ પીનારનો મગજ વધારે ને વધારે ભ્રમિત થતો જાય છે. તેની સ્મરણ શકિત મંદ પડતી જાય છે અને ઘણીખરી વખતે એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, આ તેનુ વ્હાલું વ્યસન તેને લ્યુનેટિક એસાઇલમમાં ઘસડી જાય છે.

સાહેબો ! આવાં આવાં પરિણામો દારૂથી નીપજે છે, પણ આપણાજ ભાઇઓ એવા અકકલવાળા છે કે પોતાનો મગજ ખપાવી દે છે, બેવકુફ બને છે, તર્કશકિતનો નાશ થવા દે છે અને અંતે ગાંડા પણ થઇ જાય છે. તો પણ દારૂના વ્યસનમાં પડી તેને વળગી રહેવાનું પોતાનું માન સમજે છે. હિંદનું ભલું થવા માટે મોટી મોટી કોંગ્રેસો ભરાય છે, કોન્ફરન્સો મળે છે, લેકચર થાય છે, ફંડ એકઠા કરવામાં આવે છે એ બધું ખરૂં, પણ બીજી તરફ આ દુર્વ્યસન હિંદવાસીઓના પૈસાનો, સુખનો, અકકલનો, તંદુરસ્તીનો અને આબરૂનો નાશ કરી નાખે છે. હિંદની ઉન્નતી થાય તો શી રીતે થાય ?

વળી દારૂને માણસની જીંદગી ટુંકી કરી નાખનાર તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે. મોટા મોટા શહેરોમાં મરણ પ્રમાણનું લિસ્ટ તપાસતાં જણાય છે કે, ઘણાખરા દારૂ પીનારા, દારૂ નહી પીનારા કરતાં વહેલા મરી જાય છે. તેમના શરીરના બંધારણને દારૂ એટલું બધું નુકશાન કરે છે કે, ત્રીસ, ચાળીસ અથવા બહુતો પચાસ વર્ષની ઉમર થયા પહેલાં તેઓ પ્રાણ તજી દે છે. એની સાબિતી માટે આપણે વીમાની ઓફીસોનો દાખલો લઇએ. વીમાવાળા દારૂ નહીં પીનારની જીંદગીનો વીમો ઉતારવાના જે ટર્મ્સ રાખે છે, તેના કરતાં બહુ જ સખત ટર્મ્સ દારૂ પીનારને માટે રાખે છે. તેઓ પણ દારૂ પીનારની જીંદગીને ટુંકી જ ગણે છે અને અંતે બને છે પણ એવું જ.

માણસના આચાર વિચાર અને સદગુણ ઉપર જે માઠી અસર દારૂથી થાય છે તેના ઉપર પણ આપણે નજર નાખવી જોઇએ. તેની જાહેરના

વર્તણુંક ઉપર તો ખરાબ જ અસર થાય છે. સભ્યતાથી વર્તવું, મર્યાદા રાખવી, નમ્ર સ્વભાવના થઇ રહેવું અને વાતચીતની અંદર પુરી રીતે પોલાઇટનેસ રાખવી એ બધું જતું રહે છે. દારૂડીઆ ઘણે ભાગે ઉદ્ધત, સ્વભાવના કઠોર, જીભે તોછડા અને જાહેરી બીજી વર્તણુંકમાં હલકાઇ વાપરનારા થઇ જાય છે. બુદ્ધિ અને તંદુરસ્તીનો નાશ કરનાર દારૂ, માણસના સદ્દગુણનો પણ ઘાણ વાળી નાખે છે. દારૂનું વ્યસન પોતે તો એક મોટો દુર્ગુણ છેજ, પરંતુ બીજા દુર્ગુણોને પણ જન્મ આપે છે. દારૂડીયા પોતાનું સઘળું માન ખોઇ નાખે છે. આબરૂ જવાથી બ્હીતા નથી, તેમજ જુઠું બોલતાં ને અપ્રમાણિકપણે વર્તતાં પણું અચકાતા નથી. જુગાર રમતાં, ચોરી કરતાં અને ખુન કરતાં પણ તેઓજ શિખે છે. વળી પોતાના મનોવિકારો ઉપર જરાપણ દાબ તેઓ રાખી શકતા નથી. ગમે તેવું અઘોર પાપ હોય પણ નિશાના આવેશમાં તેઓ કરી બેસે છે. દારૂના આધિન થએલા ઘણુંખરા વ્યભિચારમાં સપડાતા પણ નજરે પડે છે. પરસ્ત્રીપર નજર નાખવી, તેની મશકરી કરવી અથવા તેની સાથે ખોટો વ્યવહાર રાખવો એ એક દારૂડીઆની આગળ રહેજ વાત છે. જ્યારે નિશારૂપી પાટો હૃદયરૂપી આખો ઉપર પડી જાય છે ત્યારે કાંઇ સુઝતું નથી. મહાન સિકંદરજેવા મોટા શહેનશાહે ખુબ નિશો કરવાથી, એકવાર પોતાના વ્હાલામાં વ્હાલા મિત્ર કિલટસનું ખૂન કરી નાખ્યું હતું. નિશાના આવેશમાં માણસ શું નથી કરી બેસતો? સુબુદ્ધિ તો ખસીજ ગએલી હોય છે એટલે ખરૂં શું અને ખોટું શું એ કેમ કરી જાણી શકાય!! પુન્ય અને પાપનો ફેર પણ શી રીતે માલુમ પડે !!

જ્યારે દારૂથી આવી રીતે સદ્દગુણોનો નાશ થઇ જાય છે, ત્યારે હિંદમાં વપરાતા દારૂનો હિસાબ કરતાં ઇન્ડીયન્સની નીતિસંબંધી હાલત કેવી હોવી જોઇએ એ સહેલાઇથી ધ્યાનમાં આવી શકે છે. નીચ અને હલકા ગણાય છે, પાપ અને દુષ્ટ કામો કર્યા જાય છે, એક નેશનતરીકે પોતાની ઉપર બટ્ટો લગાડે છે અને જગતકર્ત્તાનો કોપ પણ વ્હોરી લેછે. તો એ આપણા દેશી ભાઇઓની આંખ ઉઘડતી નથી અને તેઓ આ જબરા અંધારામાંથી નીકળતા નથી. દારૂનું વ્યસન એ દેખીતી રીતે દુનિયામાંહીજ નર્ક છે એમ જાણવા છતાં અને એજ્યુકેશન લઇ અથવા બીજાને મોઢે સાંભળી એનાં જેટલાં નુકશાન છે એ સર્વેથી વાકેફ થયા છતાં, હિંદના નામને બટ્ટો લગાડનાર અને પોતાના કુળને માટે કલંકરૂપી થઇ પડેલા, આપણાજ કેટલાક ભાઇઓ, હજીપણ પોતાની આ કુટેવને છોડતા નથી, તેમજ દીસ્સે

દીવસે નવા નવા એ છંદમાં પડતાં અચકાતા નથી. અફસોસ !!!

પોતાના ધંધા રોજગારમાં કે નોકરી ચાકરીમાં એક દારૂડીયાની વૃદ્ધિ થાય એતો બનવાજોગ છેજ નહીં. પોતાના કામમાં પુરૂં ધ્યાન આપે એટલી નવરાશ તેને નિશાના સબબે મળતીજ નથી. જે દુર્વ્યસન તેના શરીરના બંધારણને અને મગજને જબરૂં નુકશાન પોંહચાડે છે, તેજ તેની કામ કરવાની શક્તિ ઉપર પણ અસર કર્યાવિના રહેતું નથી. આળશ અને બેદરકારી પ્રબળ થતાં જાય છે, અને ધીમે ધીમે તે કોઇપણ કામને લાયક રહેતો નથી. એક સિપાઇ અથવા પહેરેગીર, જો દારૂના વ્યસનમાં સપડાયલો હોય તો તે પોતાની ડયુટીના વખતે સુઇ જાય છે અને તેના પહેરા નીચે સોંપેલા માણસ ઉપર અચાનક આફત આવી પડે છે, અથવા તો તેના ચાર્જમાંની તીજોરી લુંટાઇ જાય છે. એક દારૂ પીનાર કોચમેન ગાડીને કયાંક ખાડામાં કે ખાઇમાં નાખી દે છે અને એક નિશો કરનાર રેલવે ગાર્ડ અથવા ડ્રાઇવર, રેલવે ટ્રેનોના અથડી પડવાનાં મુખ્ય કારણરૂપ થઇ પડે છે. જો એક દારૂડીઓ પુરો પ્રમાણિક હોય અથવા પોતાના શેઠની ચાકરી બહુ જ વફાદારીથી બજાવતો હોય તો પણ તેના ઉપર પૂરતો ભરૂસો રાખી શકાતો જ નથી. મોટે ભાગે તેનાથી ભુલ થઇ જવાનો ડર રહે છે અને ગમે તેવો સાવધ રહેવા છતાં એ નિશાના કારણે પોતાનું કામ તે ચૂકી જ જાય છે એજ કારણે ઘણાજ દારૂડીઆઓને નવરા અને નકામા આથડતા આપણે જોઇએ છીએ. અથવા જો કોઇ તેમને કામ પણ સોંપે છે તો તે માત્ર હલકું અને થોડીજ મુદતનું હોય છે. વળી જો તેઓ કોઇના નોકર હોતા નથી અને પોતાના ધંધા રોજગાર પોતે જ ચલાવે છે, તોપણ તેમના ધંધા રોજગારમાં પણ તેમને નુકશાન જ થાય છે, અને આ દુષ્ટ વ્યસનના કારણે પોતે આપ અખત્યારીથી રહેવા છતાં પણ પોતાના ઉપર તેમજ સઘળા કુટુંબ ઉપર એક પ્રકારની આફત લાવી મૂકે છે.

ગૃહસ્થો ! આવાં આવાં પરિણામ દારૂના વ્યસનથી આવે છે, આબરૂ જાય છે, તદુરસ્તી નાશ પામે છે; સુખ તો નજરે પડતું જ નથી, મગજ ભ્રમિત થાય છે, તર્કશક્તિ અને સ્મરણશકિત મંદ પડી જાય છે. ભરૂસો ઉઠી જાય છે. સદ્‌ગુણ દૂર નાસે છે, નીતિનો નાશ થયા છે, અને ટુંકમાં કહીએ તો દુનિયામાં જેટલા દુર્ગુણ છે તે સર્વે એનાથી પેદા થાય છે. એ સઘળું જાણવા છતાં જે દારૂના વ્યસનમાં સપડાય અથવા સપડાએલો હોય અને તેને ન મુકી દે તો તેનાજેવો મૂર્ખ અને અક્કલરહિત માણસ બીજો કયો

હશે ? આ સબજેક્ટ એવો હતો કે, જેના ઉપર કલાકોસુધી લેક્ચર થયાં કરે, પણ મારૂં એટલું જ્ઞાન ન હોવાથી મારે ચુપજ રહેવું પડે છે. છેવટમાં પ્રમુખ સાહેબને અને બીજા ગૃહસ્થોને એજ બાબત ઉપર વિવેચન કરવા વીનંતી કરી અને અહીંથી જ મારૂં બોલવું બંધ કરી બેસી જવાની રજા માગું છું.

મી. જયન્તીલાલનુ ભાષણ પુરૂં થતાં જ ચારે બાજુથી જોશભેર તાળીઓનો ગડગડાટ થઇ રહ્યો અને જ્યારે તાળીઓનો અવાજ નરમ પડયો ત્યારે મી. સોરાબજી નામના એક પારસી ગૃહસ્થે તાળીઓના પોકાર વચ્ચે ઉભા થઇ નીચેની રીમાર્કસ કરી.

" મહેરબાન પ્રેસીડન્ટ અને ગૃહસ્થો ! "

આપણા ફ્રેન્ડ મી. જયન્તિલાલે " દારૂથી થતાં નુકશાન " ઉપર જે ભાષણ આપ્યું તે ખચિત એક સારૂં ભાષણ કહેવાય. તેમણે જે જે નુકશાન બતાવ્યાં તે દરેક માણસ સારી રીતે સમજી શકે તેવાં છે. આપણા મુલ-કમાં દારૂનો એટલો બધો ખપ થતો જાય છે કે. ધીમે ધીમે આખું હિંદ દારૂડીયું થઇ જવાની દેહશત રહે છે. સુધરેલા અને ઉચી કોમના લોકો પણ હવે તો પીવા લાગ્યા છે અને તે પણ એવી રીતે કે, જ્યારે તેમને ન મળે ત્યારે જરાપણ ચેન પડે જ નહીં. કોણ જાણે આટલો બધો ખપ કેમ જાગ્યો હશે ? એનું ખુલ્લે ખુલ્લું અને મજબુત કારણ તો આપણે સ્પષ્ટરીતે જાણી શકતા નથી, પણ એને કોઇપણ પ્રકારે દુર કરવાની કોશીશ કરી શકીએ છીએ.

એને માટે પહેલું સાધાન તો ટેમ્પરન્સ સોસાઇટીઓ છે. તેમના હિંદમાં કાયમ થવાથી આપણને કેટલીએક વાતે આરામ થયો છે અને દારૂનો ખપ ઓછો થાય એ માટે તેમણે બહુ જબરી અને પાયાદાર કોશિશ કરી છે. એવી સોસાઇટીમાં જોડાવાથી આપણને કેટલા બધા ફાયદા થાય છે એતો જગ જાહેર છે, પણ એવી સોસાઇટીઓ કેટલી છે તેમાં મેમ્બરો કેવા કેવા છે અને તેમની સંખ્યા કેટલી છે એ જાણવાથી પણ આપણું કેટલુંક જ્ઞાન વધે છે અને આપણી આગળ તેઓ એક દાખલા રૂપ થઇ પડે છે એવી સોસાઇટીઓ ઇન્ડીયાના ઘણા ખરા શહેરોમાં હયાતી ભોગવે છે, અને તેમાં દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે જ મેમ્બરોની સંખ્યા જોવામાં આવે છે. એવી સોસાઇટીઓમાં ઘણાં તો હિંદુઓનાં નામો જોવામાં આવે છે ઇસરાઇલ તથા યાહુદીઓ પણ હોય છે, ક્રિશ્ચિયનોની સ્હેજસ્હાજ સંખ્યા પણ નજરે પડે છે. પણ મુસલમાનોની ઘણીજ નાની સંખ્યા એમાં જોડાએલી

છે, બલકે તેમની સંખ્યાને નહીં જેવી કહીએ તો પણ ચાલે. આવી રીતે જો હિંદની વસ્તીનો એક મોટો ભાગ તેનાથી અળગો રહે તો પછી ટેમ્પરન્સ સોસાઇટીઓ પણ બિચારી શું કરી શકે ?

એ સોસાઇટીઓના હેતુને આપણા પર ઉપાડી લેવો જોઇએ અને દરેક માણસે તેમાં જોડાઇ જવું જોઇએ. પણ ઘણા ખેદની સાથે જોવામાં આવે છે કે આપણી કલબના જ કેટલાક મેમ્બરો એ બાબતને હસી કહાડે છે. અથવા તે તરફ પુરતું લક્ષ આપતા જ નથી. આપણે મોંઢેથી બધું બોલી દઇએ છીએ પણ તે કરતાં અચકાઇએ છીએ એજ આપણામાં એક ખોડ છે. ગૃહસ્થો ! આટલુંજ બોલી હું બેસી જવાની રજા લઉં છું."

(તાળીઓ.)

મી૦ સોરાબજી આટલું બોલી બેસી ગયા એટલે અમારા સાથી મી૦ રફીક એહમદે ઉભા થઇ નીચે પ્રમાણે બોલવું શરૂ કર્યું.

"માનવંતા પ્રમુખ સાહેબ અને બીજા સાહેબો !

મી૦ જયન્તિલાલે "દારૂથી થતાં નુકશાન" એ બાબત ઉપર જે જે વિવેચન કર્યું છે તે દરેક રીતે બંધબેસ્તું અને વ્યાજબી જ છે. આ કલબમાં આવા આવા ભાષણ કરનાર છે એવું જાણીને દરેક મેમ્બરે ખુશી થવું જોઇએ. વળી જે મહેનત લઇ ભાષણકર્તાએ પોતાનું ભાષણ તૈયાર કર્યું છે તેને માટે પણ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. (તાળીઓ) એમના ઉમદા વિચારો અને બોલવાની છટા, તેમજ ભાષાનું પુરતું જ્ઞાન એ બધું બતાવી આપે છે કે ભવિષ્યમાં તેઓ એક સારા અને બાહોશ વક્તા તરીકે લેખાશે, અને પોતાના કુળને, જાતને, આ કલબને, તથા દેશને દીપાવશે.

(તાળીઓ)

હવે મી૦ સોરાબજીએ ઉચ્ચારેલા વાકયો ઉપર મારે કાંઇક કહેવાનું છે. ટેમ્પરન્સ સોસાઇટીઓથી થતા ફાયદા તેમણે જેટલા દર્શાવ્યા છે તે ખરેખર ફાયદા જ છે. આપણા દેશમાં એવી મંડળીઓ હયાતી ભોગવે છે એ જાણી આપણે ખુશી પણ થવુંજ જોઇએ. હવે માત્ર સવાલ એ રહ્યો કે મુસલમાન કોમના માણસો એવી મંડળીઓમાં કેમ વધારે નજરે પડતા નથી ? એ બાબત મી૦ સોરાબજીએ જે અફસોસ જાહેર કર્યો છે તેને માટે મુસલમાન કોમ તરફથી હું તેમનો આભાર માનુંછું. પણ અહીં મારે એટલું જણાવવું જોઇએ કે મુસલમાની ધર્મથી મી૦ સોરાબજી બીલકુલ અજાણ્યા જણાય છે.

ઇસલ્લામ એટલે મુસલમાની ધર્મમાં દારૂ તેમજ બીજા નીશાઓને માટે કેટલી સખત મનાઇ છે એ તેઓ જાણતા નથી. એક મુસલમાન પોતે ટેમ્પરન્સ તો શું, પણ ટોટલ એબ્સ્ટીનન્સ સોસાઇટીનો મેમ્બર છે એમ તેના ધર્મ ઉપરથી સાબિત થાય છે. જ્યારે તેના ધર્મમાંજ દારૂની સખત મનાઇ કરવામાં આવી છે ત્યારે પછી તેને ટેમ્પરન્સ અથવા ટોટલ એબ્સ્ટીનન્સ સોસાઇટીમાં જોડાવાનું કારણ શું? એવી સોસાઇટીઓ તે લોકો માટે છે, જેમના ધર્મમાં દારૂને માટે એવી મનાઇ નથી અથવા છે, પણ તે છતાં તેને માટે વધારે સખ્તાઇથી ક્હેવામાં આવ્યું નથી, તેઓએ જેમ બને તેમ દારૂનો ખપ ઓછો કરવા માટે આવી મંડળીઓ સ્થાપવી, અને તેમાં મેમ્બર થવું જરૂરનું છે. મુસલમાન કોમ ખરૂં જોતાં એક જબરી ટોટલ એબ્સ્ટીનન્સ સોસાઇટી છે. સોસાઇટીના કાયદા કેવાએ હોય ! પણ એમના ધર્મનાં ફરમાનો એવાં છે કે દારૂ પીવો એતો શું, પરંતુ તેને અડકવામાં પણ તેઓ પાપ ગણે છે. એવાંજ ફરમાનો દરેક પ્રકારના નિશાને માટે છે. માટે હવે મી૦ સોરાબજીએજ વિચારવું જોઇએ કે, મુસલમાનોને ટેમ્પરન્સ સોસાઇટીઓમાં જોડાવાની શી જરૂર છે ? જો આટલું તેઓ સાહેબે પહેલાંથીજ ધ્યાનમાં રાખ્યું હોત તો ટેમ્પરન્સ સોસાઇટીઓમાં મુસલમાનોના દાખલ ન થવા વીષે અફસોસ જાહેર કરવાની ટ્રબલ તેમને લેવી પડત નહીં" (હસાહસ) "હું જે કહુંછું તે માત્ર મી૦ સોરાબજીના મગજમાં એક વાત ઠસાવવા માટે કહુંછું, મારે તેમની સાથે પરસનલી કોઇપણ તકરાર નથી. તેમજ મારા આ બોલવાથી તેઓ સાહેબને માઠું નહીં લાગે એવી આશાએ હું ચુપ જ રહેવાની રજા લઉછું."

મી૦ રફીક એહમદના ભાષણ ઉપર તાળીઓના ગડગડાટ સાથે જબરી હસાહસ થઇ. તેમના બેસી ગયા પછી એક બે મિનિટમાં કોઇપણ ઉભું ન થવાથી પ્રમુખસાહેબ પોતે તાળીઓના અવાજો વચ્ચે ઉભા થયા અને બોલવા લાગ્યાઃ—

"ગૃહસ્થો !

આજે આપે જે માન મને આપ્યું છે તેને માટે કોઇપણ પ્રકારે હું લાયક નહોતો. મારા કરતાં વધારે વિદ્વાન, લાયક અને અનુભવી મેમ્બરો પણ હાજર હતા તોપણ પ્રમુખની ખુરશીમાટે આપે મનેજ ચુંટી ક્હાડયો તેને માટે હું આપનો આભાર માનું છું." (તાળીઓ)

"મી૦ જયન્તિલાલે આજે આપણુ સર્વેને ઓબ્લાઇજ કર્યાં છે

માટે સૌએ તેમનો પણ આભાર માનવો જોઇએ. તેમણે જે જે દલીલોથી દારૂના વ્યસનથી થતા ગેરફાયદા સાબિત કર્યા છે, એ આપણને હેરત પમાડે છે. એક સાધારણ બુદ્ધિનો માણસ જોકે દારૂને નુકશાનકારક ગણશે, તોપણ તેના જુદાં જુદાં નુકશાન તે પણ દાખલા દલીલસાથે બતાવવા એ કામ કાંઇ નાનુંસુનું નથી. જાતિઅનુભવ વિષે તો મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે એ બાબત અનુભવ મેળવ્યા પછી પણ મી૦ જયન્તિલાલે જે કહ્યું છે તેના કરતાં વધુ કોઇ માણસ કહી શકે જ નહીં.

દારૂ, એ એક ખરાબ વસ્તુ છે. તેતો સૌ કોઇ જાણે છે. તેનું નામ લેતાંજ તિરસ્કાર છુટે છે અને માણસ તેને હલકામાં હલકી ચિજ ગણે છે. તેનો સ્વાદ પણ બહુ જ ખરાબ હોય છે, અને જો ટેસ્ટની ખાતર માણસ પીતા હશે એમ આપણે કહીએ તો એ કહેવું તદન ખોટું છે. વળી મોંમાંથી દુર્ગંધ પણ એવી નીકળે છે કે કોઇની પાસે બેસતા પણ શરમ આવેછે. એથી તો માત્ર નિશો થાય છે ત્યારે જ આનંદ ઉપજે છે. પણ તે આનંદ પણ થોડીજ વારનો. એક પ્રકારની હોંશ અને ખુશી મનમાં પેદા થાય છે પણ તે જ્યાંસુધી નિશો ઉતર્યો નથી ત્યાંજ સુધી. પછી જ્યારે નિશો ઉતરી જાય છે ત્યારે શરીર બહુ સુસ્ત થઇ જાય છે અને શરીરમાં એક પ્રકારનો દુર્ગંધવાળો પરસેવો નીકળે છે, જેનાથી એ દારૂ પીનારને પણ સારૂ લાગતું નથી, અને તેનો મગજ ખરાબ થઇ જાય છે

મી. જયન્તિલાલે જે માઠા પરિણામ દર્શાવ્યાં છે તે બધાં આપણે પણ જોઇએ છીએ; પરંતુ સર્વ સ્થળે એવુંજ બનતું હોય એમ મને લાગતું નથી. જો પીવાની હદ રાખવામાં આવે તો તેમાં કાંઇ ઝાઝું નુકશાન થતું નથી એટલાજ માટે ઘણાખરા યુરોપીઅનોને આપણે દારૂ પીવા છતાં પણ સારી સ્થિતિમાં જોઇએ છીએ. હવે એ પીવું હદમાં રાખવું, એ બનવા જોગ છે કે નહીં તે તપાસવું જોઇએ. કોઇ પણ માણસ એક ગ્લાસ પણ પી શકે નહીં ત્યારે તે ધીમે ધીમે વધારી એક બોટલ સુધી ઉડાવી જાય તો તેણે હદ મુકી કે નહીં ? હવે જો તે રોજની એક બોટલ ઉપર વધારે ન પીવાનો ઇરાદો કરી લે, તોપણ જ્યારે તે ગ્લાસથી બોટલ સુધી ચઢી ગયો તો બોટલથી બે ચાર બોટલ સુધી કેમ ન ચઢે ? એટલે એ સાબિત થઇ ગયું કે એની હદ જાળવી રાખવી ઘણીજ મુસ્કેલ છે. એવા ઘણા થોડાજ નીકળશે કે જેઓ બરાબર અને નિયમિતપણે એનો ઉપયોગ કરતા હશે. કારણ કે દારૂ એવી વસ્તુ છે કે મિત્રોના જરા પ્રેસ કરવાથી અથવા મોટી મોટી ડિનરપાર્ટીઓમાં એવાજ માણસોના સમાગમથી માણસ

વધારે પીતાં પણ અચકાતો નથી. માટે જો કે હદમાં રહેવાથી એ નુકશાન તો થાય છે જ, તોપણ હદ બહાર જતા રહેવાની દહેશત રહેવાથી વધારે નુકશાન થવાનો ડર રહે છે. માટે તેનાથી જેમ બને તેમ દુરજ રહેવામાં સલામતી છે. એક વાર એમાં પડયા એ પડયા, પછી નીકળાતું નથી જોકે ઘણાએ એવા દાખલા મળ્યા છે કે વર્ષો સુધી પીનાર માણસે એકદમ પણ એ વ્યસનને છોડી દીધું છે. પણ એટલાજ માટે કરીને એ લતમાં પડવું બહુ ભૂલ ભરેલું છે. એકવાર શરૂઆત કરી તેને છોડી દેવો તે કરતાં નજ પીવો તે વધારે સારૂં છે.

એ વિષય એવો છે કે જેટલું વિવેચન એના ઉપર કરીએ તેટલું થોડું છે પણ ઘણાખરા મેમ્બરોએ એની પુરી માહિતી મેળવી નથી. તેમજ મી. જયન્તિલાલે તેના ઉપર એવું સારૂં ભાષણ આપ્યું છે કે મારે વધુ કહેવાની જરૂર રહી નથી. મી. સોરાબજીની ટીકા વિષે હું એટલુજ બોલીશ કે ઘણે ભાગે તેમની રીમાર્કસ વ્યાજબી છે. માત્ર આપણા પરોણા મી. રફીક એહમદે મુસલમાનો માટે જે જવાબ વાળ્યો તે સિવાય સોરાબજીના કહેવા ઉપર હું વધારે ભાર મુકીશ. ઇસલામી ધર્મથી વાકીફ ન હોવાથી મી. સોરાબજીએ જે ભુલ કરેલી તેને મી. રફીક એહમદે સુધારી આપી તે માટે એમણે તેમનો આભાર માનવો જોઇએ. છેવટે મારા મિત્રોનો આભાર માની અને એમને એવાજ પ્રસંગો વધારે મળે એવું પ્રભુ પાસે માગી હું બેસવાની રજા લઇશ." (તાળીઓ)

પ્રમુખનું ભાષણ પુરૂં થતાંજ તેમના માટે વૉટ ઓફ થેન્કસ પસાર કરી મિટીંગ બરખાસ્ત થઇ. એટલે જુદા જુદા માણસો જુદે જુદે રસ્તે પોતાના મિત્રો અથવા સાથીઓ સહિત વાતો કરતા ઘેર ગયા. અમે પણ સભામાં થએલા ભાષણો ઉપર વાદવિવાદ કરતા ઘેર આવ્યા.

બીજે દીવસે સહવારે મોહમ્મદ રફીક અમદાવાદ જનાર હોવાથી મેં તેમને મારે ઘેર આવતાંજ ભાથાની તૈયારી કરી અને વાતો વાતોમાંજ સહવાર થઇ ગઇ. મોહમ્મદ રફીકની જુદાઇથી મનમાં ઘણુંજ ખરાબ લાગવા માંડયું પણ તેઓ પારકા તાબેદાર હોવાથી વધારે રોકી શકી નહીં. મીરઝાસાહેબ તેમને સ્ટેશન સુધી પોંહચાડવા ગયા. મોહમ્મદ રફીકે જતી વખતે મારી અખતરને એક ગીની આપી, જે મેં રાખવાને ઘણીએ આનાકાની કરી પરંતુ તેઓ હસતા હસતા બોલ્યા કે "હું તમને ક્યાં આપુંછું કે તમે ઇનકાર કરોછો. હું તો મારી ભવિષ્યની ભત્રીજીને આપું છું."

હું આ સાંભળી ચુપ થઇ ગઇ, આ વાક્યથી મીરઝાસાહેબના ચહેરા ઉપર ખુશીનાં ચિન્હો પ્રગટી નીકળ્યાં અને તેઓએ તે ગીની અખતરને લેવા માટે કહ્યું જે તેણીએ લઇ લીધી.

જ્યારે મોહમ્મદ શરીફને પોંહચાડીને મીરઝાસાહેબ આવ્યા ત્યારે તેઓએ મને કહ્યું.

"હવે દીલ્હી ક્યારે ચાલવું છે?"

"આપ કહો ત્યારે."

"હું તો કહું છું કે આજે રાતની મેલમાંજ ઉપડી જઇએ."

"જેવી આપની ઇચ્છા."

"તમારી શી મરજી છે?"

"જે આપની મરજી તે મારી મરજી."

"ઠીક ત્યારે સરસામાન બાંધી નાખીએ."

આટલું કહી મીરઝાસાહેબ મુસાફરીની તૈયારીમાં પડયા અને હું પણ હઝરત ખ્વાજા ગરીબ નવાઝના મઝાર ઉપર છેવટની દોઆ ગુજારવા માટે ગઇ અને લગભગ બે કલાક સુધી ભવિષ્યની જીંદગી નેક અને એબાદતમાં ગુજરે તે માટે દોઆઓ માગી ઘેર આવી. અહીં મીરઝા સાહેબે બધી વાતની તૈયારી કરી રાખેલી હોવાથી મેલમેલાપવાળા અને દીવાનજી સાહેબથી મળી રાતના નવ વાગ્યાના મેલમાં દીલ્લી તરફ વીદાય થઇ, અને સવારના પોહોરમાં મીરઝા સાહેબ વીગેરેની સાથે મારે ઘેર આવી પોંહચી. લગભગ બપોર સુધીમાં તો સરસામાન તથા મકાન સાફસુફ કરી નાખ્યું અને તે બાદ એક બે કલાક સારી પેઠે ઉંઘ કાઢી ત્રણ વાગે હઝરતખ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબથી મળવા ગઇ તેઓ હઝરત મને જોઇ ઘણાજ ખુશી થયા, અને હવે જલદીથી હું રાહેરાસ્ત ઉપર આવી જાઉ એવી ઇચ્છા જાહેર કરી. તે બાદ હું મારે ઘેર આવી. મીરઝાસાહેબ દીલ્લીમાં આવીને મારે ત્યાંજ રહ્યા હતા. તેઓએ પોતાના ઓળખાણ પીછાણવાળા અને સગાવ્હાલાથી મળવું મુનાસબ ન ધારેલું હોવાથી આખો દીવસ ઘરમાંજ બેસી રહ્યા હતા. હું ખ્વાજાસાહેબથી મળીને આવી તે બાદ મેં તેમની સાથે ખાણું લીધું અને ફરી વાતો કરવા બેઠી. ઉસ્તાદજી તો સમી સાંજથીજ સુઇ ગયા હતા અને અખતર પણ ખાણું ખાતાંજ પોઢી ગયેલી હોવાથી અત્યારે આખા હોલમાં અમે બંને જણાંજ હતાં. મેં વાતો ની પહેલ કરતાં કહ્યું—

"આપે પત્ર વ્યવહાર બંધ કરી દીધો તે વાતો હવે જુની થઇ ગયેલી હોવાથી હું તેને યાદ દેવડાવવા ચાહતી નથી; પરંતુ હવે આપણે શું કરવું તે બાબે વાતચીત કરવી જોઇએ."

"બેશક, હું પણ એજ ચાહુ છું અને નિકાહના માટે તમારા મોઢડાંથી છેલ્લો ફેંસલો સાંભળવા માગું છું."

મેં આ વાતનો જવાબ ન આપતાં શરમથી નીચી નજર કરી લીધી એટલે મીરઝાંસાહેબ બોલ્યા "જુઓ આ વાતની શરત નથી. પ્રથમ વાતની પહેલ કરી ફરી ચુપ થઇ જવું ન જોઇએ."

"જે વાતનો ફેંસલો આપના હાથમાં છે તે મારાથી શું કરવા પુછોછો ?" મેં મીરઝાસાહેબની તરફ જોઇને કહ્યું.

"ગવહરજાન! જે વાતનો ફેંસલો ખુદાતાલાના હાથમાં છે તે વાતનો ફેંસલો આપણે કરી શકતા નથી, અને ખુદાતાલાએ તો આપણા બંનેના સબંધનો ફેંસલો કરી દીધો છે પરંતુ તેના સંબંધમાં કેટલીક બાબતો એવી છે કે જેનો અત્યારે ફેંસલો કરી નાખીએ તો સારૂં."

"ઠીક છે, આપ ફરમાવતા જાવ, હું સાંભળી રહી છું."

"મારી સતર અઢાર વરસની વય થતાંજ સગાવ્હાલામાં મારાં લગ્ન સંબંધી વાતચીત ચાલી પરંતુ મેં સાફ ઇન્કાર કરી દીધો તેથી ઘરના બધા માણસો મારા લગનથી નાઉમેદ થઇ ગયા. જોકે દર વખતે તેઓ મારા લગનની છેડછાડ કરતા હતા પણ મારા તરફથી સાફ જવાબ મળતો હોવાથી તેઓએ મારા લગ્નની આશા મુકી દીધી. મારા નજીકના સગાઓમાં મારા પિતા અને એક મોટા ભાઇ તે વખતે જીવતા હતા. પિતા તો અત્યારે પણ જીવતા છે પરતુ તેઓએ બીજું લગન કરી લીધેલું હોવાથી મારો તેમનો સંબંધ નહીં જેવો છે. અલબતા મારા મોટા ભાઇ મારા ઉપર ઘણુંજ હેત રાખતા હતા. તેમને કોઇ બાળબચ્ચું ન થયેલું હોવાથી મારી ભાભીએ દુકાળના વખતમાં એક ગરીબના છોકરાને પોતાનો છોકરો કરી લીધો હતો, પણ તે છોકરો ત્રણ વરસની વયે પુગ્યો એટલે મારી ભાભી ગુજરી ગયાં. મારા મોટા ભાઇએ તે અનાથ બાળકને હેત અને માયાથી ઉછેર્યો. પણ તે છોકરો ઘણોજ કમનસીબ હોવાથી છ વરસની વય થતાંજ મારા ભાઇ પણ ગુજરી ગયા. મારા ભાઇ પોતે જાણતા હતા કે આ છોકરો ઓરમાન માની પાસે સારી પેઠે રહી નહીં શકે તેથી તેઓએ તે છોકરો મને સોંપ્યો અને તેને પોતાના પેટના દીકરાની પેઠે

પરવરીશ કરવાને વસીયત કરી. ખુદાતાલાના હુકમથી અત્યાર સુધી તો હુ તે બાળકને મારા પેટના દીકરાની પેઠે રાખી શક્યો છું. માટે મારી પહેલી શરત છે કે મારે પણ તે બાળક પોતાના પેટના બાળકની પેઠે રાખવો પડશે."

મીરઝા સાહેબનું આ બોલવું સાંભળતાંજ મને બહુજ ખુશી થઇ અને મને જણાયું કે અખતરનો બોજ મારા માથા ઉપરથી ઓછો થઇ ગયો. કેમકે મને નિકાહ કરવા બાદ અખતરનો બહુ મોહટો ખ્યાલ હતો પણ મીરઝાસાહેબના ભત્રીજાની હકીકત સાંભળી મેં મારા દિલમાં અખતરનું ઠેકાણું થઇ ગયું એમ સમજી લીધું તેથી તરતજ બોલી—

"આપનો આ શરત મને કબુલ છે."

"શુકર અલહમ્દો લિલ્લાહ! એ વિના મારી બીજી કોઇ શરત નથી, પરંતુ આ વાત જાહેર કરી દઉં છું કે મારા કુટુંબમાં એવો કોઇપણ માણસ નથી કે જે તમારી ખાતર બરદાશ કરી શકે, માટે તમારે જુદું રહેવું પડશે."

"ખેર! એતો મારાં તકદીર." મેં કહ્યું "પરંતુ એક શરત મારીએ પણ કબુલ કરવી પડશે."

"ખુશીની સાથે."

"મીરઝા સાહેબ! અગર આપ મારો સ્વીકાર કરો છો તો એક હું અને એક મારી માસુમ બાળકી છે, એ સિવાય મારી પાસે જે કાંઇ માલ મિલકત છે તેમાંથી એક પાઇ પણ સાથે લઇને આવીશ નહીં. લુગડાં લત્તાં, ઘરેણાં ગાંઠા, વાસણ કુસણ અને જે કંઇ માલમિલકત તથા પૈસા ટકા છે તે હાલ તરત તો એમને એમ રહેશે. એ સિવાય મારા ચાર પાંચ ઘર છે તેથી પણ હું કાંઇ લાભ ઉઠાવીશ નહીં માટે આપ મને બીલકુલ નિર્ધન અને મુફલિસ સમજીને કબુલ કરતા હો તો હું રાજી છું. જ્યારે હું હરામ કામથી તવબાહ કરૂંછું ત્યારે હરામથી પ્રાપ્ત થયેલી માલમિલકતને પણ લેવા ચાહતી નથી, હવે મારો જાતી મામલો રહ્યો તેના બાબમાં હું કાંઇ શરત કરવા માગતી નથી પણ તે ખુદાને સપુર્દ કરૂંછું."

આ સાંભળતાંજ મીરઝાસાહેબ વજદમાં આવી જઇ ઝુમતા ઝુમતા બોલ્યા "જઝાકલ્લાહ! તમારી આવી હીમ્મતે પુરૂષોને પણ માત આપી દીધી. ખુદાતાલા ઉપર ભરોસો છે કે તે આપણી ભવિષ્યની જીંદગી સારી પેઠે ગુજારી દેશે. મને માત્ર તમારાથી કામ છે. તમારી માલમિલકતથી

કામ નથી. અને તો તમે મળ્યાં એટલે આખી જહાનની બાદશાહત મલી ગઇ એમ સમજીશ."

તે બાદ મીરઝા સાહેબ ખુદાની કુદરત અને તેની મોહોબ્બતની વાતો કરવા લગ્યા અને નિકાહની ફીલસુફી ઉપર એવી વાતો કરી કે જેથી મારી આંખો ઉઘડી ગઇ. જ્યારે મીરઝાસાહેબ નિકાહની ફીલસુફી બ્યાન કરી રહ્યા ત્યારે તેઓએ કહ્યું—

"ખુદાતાલાએ તમને નેક તોફીક આપી છે માટે હવે વાર કરવી ન જોઇએ" ફરી ઘડીઆળ જોઇને બોલ્યા "બાર વાગ્યા છે, અર્ધી રાત વીતી ચુકી છે, અત્યારે આપણે આપણા કુકર્મોથી તવબા કરીએ તો બહુજ સારૂં થાય, અને ભવિષ્યની જીંદગીમાં ભાલાઇઓ પ્રાપ્ત કરીએ તેટલામાટે એ દોઆ માગીએ. ઉઠો, વઝુ કરીને અલ્લાહની યાદ કરીએ. કાલે સવારે હઝરતખ્વાજા હસન નિઝામીસાહેબને બોલાવી નિકાહ કરી લઇશું."

મારી જીંદગીના વૃતાંતને વાંચનાર ભલા ભાઇઓ અને બેહનો! જ્યારે મેં ઉઠીને ઠંડા પાણીનો લોટો ભર્યો અને બીજો લોટો મીરઝાસાહેબને આપ્યો તે વખતે હું મારા દિલમાં પોતાને પહેલીજ વખતે ગ્રહસ્થબાનુ સમજી. ભલા વાંચકો! તમે સમજી શકોછો કે તે વખતે મારા દિલની કેવી હાલત થઇ હશે? હું તેને વર્ણન કરી શકતી નથી અને નતો બીજો કોઇ સમજી શકે છે. મારા દિલથી પુછો તો મારી તવબા તેજ વખતે કબુલ થઇ ગઇ હતી કે જે વખતે પગના ઝાંઝર ઉતારીને વઝુના માટે હું ઉઠી હતી. પ્રથમ મેં અને મીરઝાસાહેબે વઝુ કર્યું અને તે બાદ મીરઝાસાહેબે તવબા કરવાનું કહ્યું એટલે હું બોલી—

"મીરઝાસાહેબ! આપ પહેલાં બોલતા જાવ, જેવી રીતે આપ બોલશો તેવી રીતે હું પણ કહીશ."

આ સાંભળી મીરઝાસાહેબે બુરાઇઓનું એક દફતર ખોલી દીધું. જે કહેતાં કહેતાં મારી જીભ થાકી ગઇ. જ્યારે મીરઝાસાહેબ તવબા પુરી કરી રહ્યા ત્યારે અમો બને જણાએ સાથે મળીને ભવિષ્યની જીંદગી નેકી અને રાસ્તીના રસ્તામાં ગુજરે તે માટે અંતઃકરણથી દોઆઓ માગી.

બીજે દીવસે સહવારે મીરઝાસાહેબ ખ્વાજાહસન નિઝામીસાહેબને બોલાવી લાવ્યા અને પ્રથમ મારા શરીર ઉપરથી મારી કમાઇના બધા દર દાગીના ઉતારી પોતે જે સાદા ગવનનાં લુગડાં લાવ્યા હતા તે પહેરાવ્યાં. અને પરદામાં બેસાડી ઇમાનની તસદીક અને તવબા કરાવી ફરી હઝરત

ખ્વાજાસાહેબ નિકાહ પઢયા, અને કુંરાણમાં પણ બહુજ જ્ઞાનથી ભરેલો ખુતબો ભણી મને હરામની જીંદગીમાંથી કાઢી મીરઝાસાહેબની પત્નિ બનાવી.

મેં નિકાહ ઘણીજ ચુપકીથી કરેલા હોવાથી ઘરમાં કોઇને પણ ખબર પડી નહીં; પરંતુ જ્યારે બીજા નોકરો અને ઘરડા ઉસ્તાદજીને નિકાહની ખબર પડી ત્યારે નોકરો મારૂં મોહડું જોઇને ચુપ થઇ ગયા પણ ઉસ્તાદજીએ પોતાનું માથું કુટી લીધું. પરંતુ જે થવાનું હતું તેતો થઇ ચૂકયું હતું તેથી લાચાર થઇને ચૂપ રહ્યા બીજે દીવસે મારા નિકાહની વાત આખા શહેરમાં ફેલાઇ ગઇ ત્રીસ વરસની નાહની વયમાં જે કાંઇ થવાનું હતું તે થઇ ચૂકયું. " દીવસનો ભુલ્યો રાતે ઘેર આવે તેને ભુલ્યો કહેતા નથી " એ કહેવત અનુસાર મેં ત્રીસ વરસની વયમાંજ હરામથી તવબા કરી લઇ ઘરગ્રહસ્થી જીંદગી ધારણ કરી લીધી તે માટે ખુદાના લાખ લાખ આભાર માન્યા. બે ત્રણ દીવસમાંજ મીરઝાસાહેબે પોતાના ભત્રીજા મસઉદનો હાથ મારા હાથમાં પકડાવી દઇ તેની સંભાળ લેવા માટે ભલામણ કરી. નિકાહને હજુ પુરૂં એક અઠવાડીઉં પણ વીત્યું નહોતું કે એટલામાં મીરઝાસાહેબને સરકારી ઓર્ડર મળ્યો. જેમાં લખ્યું હતું કે, " તેમનો ઉપરી જે સીરસ્તેદાર હતો તે ડેપ્યુટી કલેકટર થઇ ગયો તેથી તેની જગ્યાએ એક વરસના માટે મીરઝાસાહેબને સવાસો રૂપીઆના પગારે એકટીંગ સીરસ્તેદાર નીમવામાં આવ્યા છે." અને તેની સાથેજ લખ્યું હતું કે " આજથી પંદરમે દીવસે ડેપ્યુટી કમીશનર સાહેબ ડીસ્ટ્રીકટમાં જનાર છે ને પહેલાં હાજર થઇ સીરસ્તેદારનો ચાર્જ સંભાળી લેવો " આ પ્રમોશનની ખબર સાંભળતાંજ બધાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. મેં તરતજ દોગાના શુકરાનાના અદા કર્યા અને વિચારવા લાગી કે હલાલની કમાઇના સવાસો રૂપીઆ દર મહીને આવશે અને તેમાં અમો બને ધણીધણીયાણી તથા બે બાળકનો સારીપેડે ગુજારો ચાલશે તે સાથે જ મારા દિલમાં એ વિચાર પણ આવ્યો કે હું હરામની માલમિલકત ઉપરથી બીલકુલ હાથ ઉઠાવી લઉં તે માટે પાક પરવરદિગારે મીરઝાસાહેબના પગારમા વધારો કરી આપ્યો છે. તેથી મારી માલમિલકતનો મારે જે કાંઇ બંદોબસ્ત કરવો હોય તે મીરઝાસાહેબની મોજુદગીમાં જ કરી નાખવો જોઇએ, નહીંતો ફરી તેમાં ચોરી કે લુટફાટ થઇ જાય તો મનની મનમાંજ રહી જશે. આવા વિચારમાં ચાર પાંચ દીવસનો ગાળો પસાર થઇ ગયો એટલે મેં એક વાત મારા મનમાં નિશ્ચય કરી અને એક દીવસ સહવારે ઉસ્તાદજીને નવ્વાબ અખતરઝમાનને બોલાવવા માટે મોકલ્યા. મીરઝાસાહેબ મારૂં મોહડું જોવા લાગ્યા, પણ મેં એકે શબ્દ

કહ્યો નહીં, અને મારી ઓરડીમાં જઇ પેટી ઉઘાડીને કાંઇ કાગળીઆ ઢુંઢવા લાગી. મીરઝાસાહેબે અંદર આવવા માટે પૂછ્યું પણ મેં ના કહી તેથી તેઓ ઘણીજ અજાયબીમાં પડયા. એવીજ રીતે નવાબના આવતાંસુધી મેં મીરઝાસાહેબથી એક વાત પણ કરી નહીં. થોડીવારમાં ઉસ્તાદજીએ નવ્વાબના આવવાની ખબર આપી એટલે મેં તેમને બહાર બેસાડવાનું કહ્યું અને હું ચક નાંખીને કોટડીમાં ઉભી રહી. જ્યારે મારી પહેલી નજર નવ્વાબસાહેબ ઉપર પડી ત્યારે તેમનો ચેહરો અને હાલ હવાલ જોતાંજ મારી અફસોસીનો પાર રહ્યો નહીં. એક દીવસ એવો પણ હતો કે જે નવ્વાબની વાટ જોવામાં આખો આખા દીવસ પસાર થઇ જતો હતો અને જેના લીબાસની, ગાડી ઘોડાની, માલમિલકતની આખા શહેરમાં ધૂમ હતી તે નવ્વાબ અત્યારે મારી આગળ ગરીબ હાલતમાં ઉભો છે. મેલી અને જુની લેસની ટોપી માથા ઉપર છે, ગયા વરસની છીંટની મેલી રઝાઇ ઓઢેલી છે, સાધારણ સેનાનો પાજામો પહેર્યો છે, જુના સલીમશાહી વગરએડીના ફાટેલા જોડા પગમાં છે, ચેહેરા ઉપર ગરીબી, ગમગીની અને મુફલિસી વરસી રહી છે. જે મકાનમાં તેનને માનની સાથે બેસાડવામાં આવતા હતા, નોકર ચાકર હજારો જાતની ખુશામદ કરતા હતા, હું હજારો ફંદ, ફરેબ અને મનઘડત વાતો કરી તેમને પોતાની જાળમાં ફસાવતી હતી. આ વાતો યાદ આવતાંજ મારી આંખોમાંથી આંસુઓ જારી થઇ ગયાં. ગરીબ નવ્વાબ પણ પોતાની ગુજરેલી જાહોજલાલી યાદ આવતાં જ આંખો ઉપર રૂમાલ મુકીને રડવા લાગ્યો. લગભગ દસ મિનિટસૂધી કાંઇ વાતચીત થઇ નહીં પણ ફરી નવાબે ચુપકીદીને તોડતાં કહ્યું–

"આપે આ ખાકસારને શામાટે યાદ કર્યો ?"

"આપનાં બાલ બચ્ચાં તો સારાં છે ? મેં બહુજ હીમ્મતથી આંસુઓને લુછતાં પૂછ્યું—

"અલ્લાહના ફઝલથી ખેરીયત છે, બાલ બચ્ચાંમાં હવે માત્ર એકજ દીકરો રહ્યો છે."

"હા, બરાબર, કોણ જાણે કોણે કહ્યું હતું કે ગોદની નાહની દીકરી તો ગોદ ખાલી કરી ગઇ !"

"દીકરીની વફાત પછી, મકાનમાં પણ મરતાં મરતાં બચ્યાં છે."

"આ સાંભળી મને ઘણીજ દીલગીરી થાય છે, પણ હવે સારાં છેને?"

"હા ઠીક છે, પણ કાંઇ ને કાંઇ બીમારી તો રહે છે; હમણાં પણ તેમની દવા લેવા માટે નીકળ્યો હતો એટલામાં ઉસ્તાદજી અહીં બોલાવી

લાવ્યા. કહો શું હુકમ છે ?"

મેં આ સાંભળી નવાબની પાસેથી દવાનો નુસ્ખો લઇને વાંચ્યો તો તેમાં એવી દવાઓ લખી હતી કે જેને જોતાંજ હું સમજી ગઇ કે સોજાની બીનારી છે. ગરીબ બીચારા નવાબની મુસીબત અને લાચારી ઉપર ઘણીજ દયા ઉપજી તેથી મેં તેજ વખત મારા દિલમાં ખુદાની દરગાહમાં દોઆ માગી કે ઓ ગફુરર રહીમ ! તું નવાબની કસુરો માફ કર અને તેના ઉપર પોતાની દયાનો દરવાજો ઉઘાડ. મારે ઉસ્તાદજીને વચમાંથી દૂર કરવા હતા તેથી મેં તેમને નુસ્ખો આપતાં કહ્યુ "ઉસ્તાદજી ! આ નુસ્ખો લઇને ગાંધીને ત્યાં જાઓ અને નુસ્ખામાં લખેલી બધી દવાઓ બંધાવીને નવાબસાહેબને ઘેર આપી આવો અને ઘેર ઉપર કહી દેજો કે નવાબસાહેબ એકાદ કલાક પછી આવશે ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે આપણી દુકાનોનું ભાડું પણ ઉઘરાવતા આવજો." આ સાંભળી નવાબે ઉસ્તાદજીને દવાઓની કીંમત પેટે ચાર આના આપ્યા મેં પૈસા ન આપવા માટે ઘણુએ કહ્યું પણ નવાબ પૈસા આપ્યા વિના રહ્યા નહીં. જ્યારે ઉસ્તાદજી ચાલ્યા ત્યારે મેં નોકરને તરકારી ભાજી લાવવા માટે મોકલ્યો અને મામાને અખતરને પાડોશમાં લઇ જઇ રમાડવાનું કહી પાડોશમાં મોકલી. આવી રીતે નોકર ચાકરને વિદાય કરી મે નવાબને કહ્યું—

"જો કે આપને તકલીફ તો થશે પણ મહેરબાની કરી ઘરના દરવાજાને બંધ કરી દો તો સારૂં" નવાબે તરતજ દરવાજો બંધ કરી દીધો. મસઉદ પહેલાંથીજ ભણવાને ગયો હતો તેથી આ હીસાબે આખા ઘરમાં અમે બને જણાં રહી ગયાં. મીરઝાસાહેબ અંદરના હોલમા બેસી ઘણીજ અજાયબીની સાથે આ બધુ નાટક જોઇ રહ્યા હતા થોડીવાર સુધી ચૂપ રહ્યા બાદ મે નવાબને કહ્યુ—

"નવાબ સાહેબ ! હજુ હું આ આપના મકાનમાં બે ત્રણ મહીના રહેનાર છું માટે શું ભાડુ લેશો તે ફરમાવો."

"તમો શું બોલોછો ?' નવાબ અજાયબ થતાં બોલ્યો " કોનું મકાન ? કેવું ભાડું ! ગવહરજાન હવે હું મશ્કરી કરવાલાયક નથી."

"નવાબ સાહેબ ! હુ મશ્કરી કરતી નથી. પણ સોગનની સાથે સાચુંજ કહું છું અત્યારે મેં આપને એટલાજ માટે બોલાવ્યા છે કે આપને આપનું મકાન સોંપી દઉં. જેવી રીતે આપે મને પોતાનું મકાન આપ્યું હતું તેવી રીતે આપનું મકાન હાજર છે. મારે હવે આ મકાનમાં રહેવું છે ન તો આ મકાનની મને જરૂરત છે " આ ટલું બોલી ગજમાંથી ઘરનો દસ્તા-

વેજ આપતાં કહ્યું " લ્યો આ દસ્તાવેજ હાજર છે મરજીમાં આવે તેવી રીતે લખાવો."

" આ તમને શું થયું છે ?" નવાબ દસ્તાવેજને ચકમાં પાછો નાખતાં બોલ્યા" મેં તમને મકાન કાંઇ કરજ નહોતું આપ્યું કે પંદર વરસ પછી આજે પાછું આપો છો. એતો તમારી મિલકત થઇ ચુકી છે" ફરી લગાર થોભીને ગદગદિત કઠે" આજે હું વગર ઘરબારનો થઇ ગયો છું તો શું તમે મને આ ઘર આપીને ઝલીલ કરો છો?"

આટલું બોલતાં બોલતાં નવાબ રડી પડયા, એ જોઇ મારાથી પણ રહેવાયું નહીં, પરંતુ મેં મારૂં રડવુ દાબતાં કહ્યું" નવાબ સાહેબ ! હું સોગન ખાઇને કહું છું કે અત્યારે હું તમને ઝલીલ કરવાના ઇરાદાથી મકાન આપતી નથી. પરંતુ મારા નાચ ગાણાની કમાઇની જે માલમિલકત છે તેમાંથી એક પાઇ પણ પોતાની પાસે ન રાખવાના નિકાહની વખતે સોગન લીધેલા હોવાથી હવે હું મારી માલમિલકતને લુટાવી દઉં અથવા બનતી કોશીશે જેની પાસેથી લીધી હોય તેને પાછી આપુ. આ મકાન અને આ દાગીના (લગભગ દોઢ હજારના દાગીનાની પેટી) આપે મને આપ્યા હતા તે હાથ જોડીને આપને પાછા આપું છું. મહેરબાની કરીને આપ તેનો સ્વીકાર કરો,"

" તમો સત્ય કહો છો, પરંતુ હવે હું લઇ શકતો નથી. કેમકે મેં પણ બધી વાતોથી તોબા કરી લીધી છે એ વાતથી જાણ્યામાં તમે અજાણ હોવાથી આ મિલકત મને પાછી આપો છો, પણ આવી મિલકત લેવી એ મઝહબમાં મના છે તેથી લાચાર છું.'

" માફ કરજો, પ્રથમના દીવસોની પેઠે મશ્કરીના રૂપમાં કહું છું કે આપ હમેશથી અવળી બુદ્ધિનાજ રહ્યા સીધી વાતને શામાટે પેચમાં નાખો છો ? સાંભળો, તમોએ મને આ મિલકત શા માટે આપી હતી ?"

' એતો જાહેર છે માટે શું કહું ?"

" આવો ન કહો, પણ એટલું તો વિચારો કે આપે જે કામના બદલામાં આપી હતી તે કામથી મેં પણ તવબા કરી દીધી અને આપ પણ તાયબ થઇ ગયા, આ ઉપરથી વિચારવું જોઇએ કે હરામ અને હલાલ કામના આપણે બંને બાની હતાં જ્યારે આપણે બંને હરામ કામથી જુદા થઇ ગયા તો પહેલાં જેવી રીતે મિલકત હલાલ હતી તેવીજ રીતે હમણાં પણ હલાલ છે માટે કહો હવે એ મિલકતનો સ્વીકાર કરવામાં કાંઇ વાંધો છે ?"

"આપની આ વાત મારા ધ્યાનમા ઉતરે છે પણ" નવાબ રડતાં રડતાં બોલ્યા "ગેરત કબુલ કરતી નથી, મારી જે સ્થિતી છે તે તમે જોઇ રહ્યાં છો તોપણ દિલ એજ ચાહે છે કે બે ચાર હજાર રૂપીઆ પાસે હોત તો તમને આપી દેત,"

"મને પુરેપુરો ભરૂસો છે, અને આપના પ્રત્યે પહેલાં જેવું માન મારા દિલમાં હતું તેવુંજ માન હાલ પણ છે, બલકે પહેલાં કરતાં કાંઇક વધારે છે."

"તો હવે ખુદાનાવાસ્તે મને માફ કરો." આટલું બોલી નવાબ જવાને માટે ઉઠયા એટલે મેં આજીજીથી થોડીવાર થોભાવતાં કહ્યું "વારૂ! ઉભા રહો અને મારા સવાલનો જવાબ આપતા જાવ, હું તમોને કાંઇ આપતી નથી." ઘરના દસ્તાવેજ તથા દાગીનાની પેટીને ચકની અંદર લેતાં બોલી "કદાચ કોઇ વખતે મારે તમારૂ કામ પડે તો હુ તમને શું સમજીને તકલીફ આપું? અને તકલીફ આપું કે ન આપું?"

"હું મરતાં દમસુધી તમારી સેવા માટે તૈયાર છું."

"એ આપની મહેરબાની છે અને એ વાતનો મને ભરૂસો છે પણ મારી આ વાતનો જવાબ આપો કે હવે હુ તમને શું સમજું?"

"પોતાનો નોકર સમજો."

"શુ હું તેજ માણસને મારો નોકર સમજું! કે જેના માટે કલાકો સુધી રડત્તી હતી, જેની મોહોબ્બતના બદલામાં અંમાના હાથનો ઘણી વખતે માર ખાધો હતો; નહીં, કદી નહીં."

"તમે જે ચાહો તે સમજો." નબ્બાબ બેતાબ બનીને બોલ્યા.

આ સાંભળી મેં નબ્બાબના મોંહઢેથી સોગન સાથે ઉપલા શબ્દો ત્રણ વખતે બોલાવ્યા અને ફરી ચક ઉઠાવી દઇ મીરઝા સાહેબને પાસે બોલાવી બહાર નીકળી આવી, એ જોઇ નબ્બાબની આંખો અજાયબીની સાથે નીચી થઇ ગઇ."

"વારૂ! ત્યારે" મેં મીરઝાસાહેબની તરફ ઇશારો કરતાં કહ્યું "આ આપના ભાઇ અને હું આપની ભાભી" ફરી મીરઝા સાહેબના સામું જોઇને બોલી "લ્યો આ દાગીનાની પેટી અને ઘરનો દસ્તાવેજ. નબ્બાબના દીકરા તે, આપણા ભત્રીજાને આપી આવો."

"નબ્બાબ આ સાંભળીને ઇન્કાર કરવા લાગ્યા પણ મેં લગાર બનાવટી ગુસ્સાથી દબાવ્યા એટલે ચુપ થઇ ગયા, દસ્તાવેજ અને દાગીનાની પેટી લઇને મીરઝા સાહેબે બહાર જવાનો ઇરાદો કર્યો પણ નબ્બાબ નીચી

નજરોએ ઉભાજ રહ્યા. ખાનદાની માણસ હોવાથી પગ ઉપડતો નહોતો પણ તે વખતે મેં મશ્કરીમાં વાત બનાવતાં કહ્યું "નવ્વાબ સાહેબ! જાઓ છો કે નહીં? શું મારે દરવાજા સુધી હાથ પકડીને બહાર કાઢવા પડશે કે? અને જો એવોજ ઇરાદો હોય તો પછી મારે પાડપાડોશના લોકોને બોલાવી તેમની પાસે બહાર કાઢવા પડશે. હવે કાંઇ આ ઘર વેશ્યાનું નથી." નવ્વાબ પણ આ સાંભળીને ગુપચુપ મીરઝા સાહેબની સાથે ઘરની બહાર નીકળ્યા એટલે મેં ઘરનો દરવાજો બંધ કરી ખુદાનો આભાર માન્યો. થોડીવારમાં મામા અખતરને લઇને આવી એટલે મેં મામાને ખુરશીદને બોલાવા મોકલી. અર્ધા કલાકમાં ખુરશીદ આવી અને આવતાંની સાથેજ તેણીએ મારા નિકાહ કરી લેવા ઉપર મઝાક મશ્કરી કરવા માંડી. એટલે થોડીવાર સુધી સાંભળ્યા પછી મેં તેણીને જવાબમાં કહ્યું "દેરાણીજી બેસો બેસો, વધારે ન બોલો થોડા દીવસમાં તમારા નિકાહ પણ કરાવી આપીશ." ખુરશીદ દેરાણીના શબ્દ ઉપર ચોંકી અને દેરાણીની કઇ સગાઇ કાઢી તે માટે પુછવા લાગી અને મેં કહ્યું.

"જાણે કાંઇ જાણતી ન હોયને! નવાબ તમારા શા સગા થતા હતા?"

"પહેલાં તમેજ કહોને કે તમારા કોણ હતા?"

પહેલાં આશક હતા હવે દીયર થઇ ગયા, અને તેજ સગાઇના સંબંધથી તમે દેરાણી થયાં છો, અને ખુદા ચાહશે તો બીજી રીતે પણ દેરાણી થઇ જશો."

"ગવહર! નિકાહ કર્યા પછી પણ વેશ્યાપણું ન ગયું? આવી રીતે મશ્કરી કરવાથી શો ફાયદો? પહેલાં મને એ કહો કે તમોએ મને કેમ બોલાવી છે? મારા મીરઝા સાહેબ આવતા હશે માટે મારે જલદીથી ઘેર જવું છે."

"અલ્લાહોગની! જે મીરઝા સાહેબની સાથે મેંજ મેલાપ કરાવ્યો હતો તેમના લીધે હવે તમે મારી પાસે થોડીવાર બેસી પણ શકતાં નથી. કેટલો બધો ફેરફાર!"

"લો, હવે તમારો પટપટારો રહેવા દો, અને જે કાંઇ કહેવું હોય તે કહી નાખો."

"બેહેન! અત્યારે મેં તમને એક જરૂરી કામ સર બોલાવ્યાં છે માટે બીજી ત્રીજી વાતોને મુકી દઇ સાફ સાફ જવાબ આપો."

"કાંઇ કહો તો ખરાં?"

"જ્યારથી તમે ઇસ્પીતાલમાંથી આવ્યા છો ત્યારથી મીરસાહેબ તમારી સાથે કેવી ચાલ ચલાવે છે?"

"બિચારા બહુજ ખાનદાની અને ભલા માણસ છે, તેમના દોસ્ત આશનાઓએ કહ્યું પણ ખરૂં, કે નકટીની સાથે શા માટે સબંધ રાખો છો? પણ તેઓએ તેમની ટીકાઓ ઉપર લગારે ખ્યાલ ન કર્યો, અને ગમે તેમ કરીને મારો નભાવ કરી રહ્યા છે અને કહે છે કે હું તને આખી જીંદગી સુધી નહીં મુકું."

"તેઓ કઇ જગ્યાએ નોકર છે?"

"આબકારી ખાતાંમાં દસ રૂપીઆના પગારે નોકર છે ગમે તેમ કરીને ગરીબીથી ગુજરાન ચાલે છે."

"બહેન! જો તમે બંને જણા અપકૃત્યોથી તવબા કરી લઇ નિકાહ પઢાવી લ્યો તો હું મારી આઠ રૂપીઆ માસીકના ભાડાની આવકવાળી દુકાનો તમારા નામ ઉપર લખી આપુ."

"બહેન! ફરી તમે મશ્કરી કરી કે?"

"નહીં, ખુરશીદ! હું મશકરી કરતી નથી" અખતરના માથા ઉપર હાથ મુકીને બોલી "મારી દીકરીના સોગન છે સાચેસાચું કહુંછું."

"હા, હવે ખાત્રી થઇ, પણ મીરસાહેબ નિકાહ તો કદીએ નહીં કરે, પહેલાં મારે અને એમને નિકાહ બાબત બહુ વાતચીત થઇ ચુકી છે, અને કદાચ હવે ફરી સમજાવવાથી તેઓ માની જાય તોપણ તેમના માબાપ કદીએ રાજી નહીં થાય."

"મીરસાહેબ નિકાહ કરતા નથી તો ફરી ભોગજોગે તેઓ તમને મુકી દે તો શું કરશો?"

"ભીખ માગીશ."

"તો ફરી તવબા કરી લો, મારી દુકાનો મોજુદ છે."

"આંધળો શું ચાહે?"

"બે આંખો."

"બસ થયું ત્યારે હું રાજી છું."

"જો રાજી હો તો ત્રીજા પહોરે મારી પાસે આવો."

ખુરશીદ ત્રીજા પહોરે આવવાનો વાયદો કરીને ગઇ, અને તેના ગયાને થોડીજ વાર થઇ હશે કે મીરઝાસાહેબ આવ્યા મારી આવી વાતોથી મીરઝા સાહેબને ખોટું લાગ્યું હશે એવી મને શંકા થઇ હતી પણ તેઓએ આવતાંની સાથેજ મને ઓરડામાં લઇ જઇ પ્યારની સાથે બાથમાં લીધી અને

પ્યારભર્યા ચુંબનો કરતાં કહ્યું ' ખુદાતાલાએ તમારા જેવી ઉદાર પતિ આપી તે માટે હું તેનો લાખો કરોડોવાર આભાર માનુંછું. તમોએ નવાબની સાથે જે ઉદારતાનો વર્તાવ કર્યો છે તે ખરેખર બહુજ પ્રશંસાપાત્ર છે. ગરીબ બિચારા નવાબ અને તેનાં બાલ બચ્ચાં ઉપર ભારે મુસીબત આવી પડી છે તેમાં તમોએ જે સહાય કરી છે તેનો બદલો ખુદાતાલા તમને જરૂર આપશે. અત્યારે એક વાણીઓ બસ્સો રૂપીઆના માટે નવાબના ઘર ઉપર જપ્તી લાવ્યો હતો. પણ એતો ઠીક થયું કે મારા ગજવામાં ઘણા દીવસથી સો રૂપીઆની બે નોટ પડેલી હતી તે તેજ વખતે વાણીઆને આપી ને આવેલી આફતને દૂર કરી દીધી. નવાબે મને ઘરમાં લઇ જઇ પોતાની બેગમનો પરદો તોડાવી નાંખ્યો, હાય ! કયા ખાનદાનની દીકરી અને કેવી મુસીબતમાં ! વ્હાલી તમને ખુદા જરૂર આ ભલાઇનો બદલો આપશે. "

" આપ પણ મારા સ્વભાવને તદન મળતા છો એ જોઇ ખુદાનો આભાર માનુંછું, ખુદા આપને પણ " દેહ દર દુન્યા અને સીતેર દર આખેરત " આપશે, ગરીબ બિચારો નવાબ અસલથીજ ભોળો અને ભલો છે."

" હું ઇનશાઅલ્લાહ હમેશાં તેના કુટુંબની મદદ કરતો રહીશ. "

આ વાતચીતમાં બાર વગ્યાનો અમલ થયો એટલે મસઉદ સ્કુલમાંથી ખાવાના માટે આવ્યો. મસઉદના આવ્યા બાદ અમો બધાએ સાથે મળીને ખાણું ખાધું, અને જ્યારે નોકર ચાકર તથા ઉસ્તાદજી ખાણુંથી પરવારી રહ્યા એટલે મેં તેમને મારા ઓરડામાં બોલાવીને પુછયું " જે કાંઇ થવાનું હતું તે તો થઇ ચૂક્યું માટે કહો હવે તમારો શો ઇરાદો છે?" આ સાંભળી ઉસ્તાદજી રડવા લાગ્યા અને રડતાં રડતાં બોલ્યા " હવે મારો શો ઇરાદો ? મરવાના દીવસો પાસે આવી પોંહચ્યા છે. આવા સમયમાં મને કોણ પૂછશે ? મારી તો એજ ઇચ્છા છે કે મીરઝાસાહેબના આશરામાં સેવા ચાકરી કરતાં કરતાં મરૂં. "

" પણ હુમ ઢારીઓનો સંબંધ તમારાથી કેમ છુટશે ?

" નહીં કેમ છુટે મીરઝા સાહેબના મકાનમાં એક કોટડી આપજો તેમાં પડયો રહીશ અને તેમની સેવા ચાકરી કરી અલ્લાહ અલ્લાહ કરીશ. "

" ઉસ્તાદજી ! " મેં લગાર વિચાર કર્યા બાદ કહ્યું " માત્ર પડયાજ રહેશો કે કાંઇ અલ્લાહનું કામ પણ કરશો ?"

" તમેજ બતાવો, આખરી દીવસોમાં અલ્લાહનું કાંઇ કામ થાય તે કરતાં બીજું કાંઇ ઉત્તમ નથી. "

" ભરોસાથી કહોછો ? "

" ખરેખર, પણ પહેલાં કામ તો બતાવો. "

" જલદી કરવાની જરૂરત નથી " મે કહ્યું " અત્યારે તમે જાવ, અને ફતેહપુરીની નીચે જે મુનશી અરજીઓ તથા દસ્તાવેજ લખેછે તેમને તથા જવહરી બજારવાળા પેલા રામપ્રસાદ સોનીને બોલાવી લાવ. "

ઉસ્તાદજીના જવા પછી મેં મીરઝાસાહેબને મારા મનના વિચારોથી જાણીતા કર્યા અને તે પછી અમે બંને જણા બહાર જવાને માટે લીબાસ બદલીને તૈયાર થઈ ગયા. તરતજ નોકર મોકલીને બે ગાડીઓ મંગાવી એટલામાં ઉસ્તાદજી, મુનશીજી અને રામપ્રસાદ સોનીને લઇને આવી પહોંચ્યા. મીરઝાસાહેબ અને હું પરદાવાળી ગાડીમાં સવાર થયા અને બીજી ગાડીમાં ઉસ્તાદજી, રામપ્રસાદ સોની અને મુનશીજી બેઠા. રામપ્રસાદ અને મુનશીજીએ પોતાને શામાટે બોલાવ્યા છે તે બાબે પુછ્યું પણ મેં તેમને કાંઇ ખુલાસો ન કરતાં સાથે આવવાનું કહ્યું—અમારી ગાડીઓ ચાલી અને કાશમીરી દરવાજે થઇ સીકન્દરસાહેબની કોઠીની સામે બંગાલ બેંકના દરવાજા પાસે ઉભી. ગાડી ઉભી રહેતાંજ મીરઝાસાહેબ બેંકના મકાનમાં દાખલ થઇ વડો મેનેજર જે એક યુરોપીઅન હતો તેની પાસે ગયા. અને થોડીવાર પછી યુરોપીઅન મેનેજર અને કલાર્કની સાથે મારી ગાડી આગળ આવ્યા. પેલા યુરોપીઅને મારી ગાડીની પાસે આવી એક કાગળમાં જોઇને પૂછ્યું—

" વૅલ ! ગવહરજાન ઉર્ફે ગવહરબેગમ તુમારા નામ હય ? અસગર મીરઝા તુમારા શવ્હર હય ? "

" જીહા મારૂંજ નામ છે. " મેં ગાડીમાંથી જ ધીમા સ્વરે જવાબ આપ્યો " અને આ મીરઝાસાહેબ મારા તનમનના માલેક છે. "

" યે પચાસ હજારકે દાગીને ઓર બીસ હઝારકે બઢીયુંકે કટરેકે દો મકાન તુમ બેંકમેં જમા કરતી હો ? "

" જીહા, હું બેંકમાં જમે કરાવું છું. મારા ઘરના દસ્તાવેજ આ મુનશીજીએ લખ્યાછે અને મારા દાગીના રામપ્રસાદ સોનીએ બનાવ્યા છે તથા એની મારફતે ખરીદ કરેલા છે તેથી હું તેમને મારા સાક્ષી તરીકે રજુ કરૂંછું. "

" વેલ, તુમ ઇસ કુલ રૂપીયેકો ખેરાતી કામમેં લગાયગા, ઓર અપને લીયે કુચ્છ નહીં માંગેગા ? "

" જી નહીં, મને આ મિલકતમાંથી પાઇ પણ ન જોઇએ. "

" વેલ, બતાના માંગતા હય કે, યે મીલકત કીસ ખેરાતી કામમેં લગાયગા ?"

" આ વાત હું કમીટીમાં કરીશ. "

" નહીં, ઇધરભી બોલના માંગતા હય. "

" હું મારી મિલકતમાંથી એક અનાથાશ્રમ બનાવવાની ઇચ્છા રાખુંછું, અને જે બદચાલની સ્ત્રીઓ હરામનાં બાળકોને પોતાની બદનામીના સબબે નદી નાલામાં અથવા ઉજ્જડ જગ્યાએ ફેંકી દઇ મારી નાખે છે, તેવાં હરામનાં બાળકોને તે આશ્રમમાં ઉછેરવામાં આવે અને તેમને પાળીપોષી, મોહટા કરી, ભણાવી ગણાવી ધંધા રોજગારમાં નાખવામાં આવે એ સિવાય જે બદચાલની સ્ત્રીઓ અથવા વેશ્યાઓ ખરાબ બીમારીઓમાં સપડાઇ હજારો વેદનાઓ ઉઠાવી મોતને શરણ થાય છે તેવી સ્ત્રીઓમાટે સરકારી હોસ્પીટલમાં એક ખાસ રૂમ બનાવવો અને તેનાં કાળજી પૂર્વક તેમનો ઇલાજ કરવો. બસ, હું મારી મિલકતનો ઉપયોગ આ બે કામમાં કરવા માગુંછું, "

પેલા યુરોપીઅને મારી આ સ્કીમ સાંભળી મને શાબાશી આપી અને તે બાદ દરદાગીના તથા ઘરની કીંમત આંકી ઉપલી શરત સાથે મારા ખાતે જમે કરી અને મને તેની પહોંચ આપી. એટલે હું ત્યાંથી પહોંચ લઇ મીરઝાસાહેબની સાથે કમિટીમાં પહોંચી. પહેલાં તો ત્યાં કેટલાક મેમ્બરોએ મારી આ શરત સાંભળીને મશ્કરી કરી, પરંતુ ફરી લગાર વિચાર કર્યા બાદ બધાઓ મારી તારીફ કરીને મારી અરજી મંજુર કરી લીધી. અમે આ મહાન કાર્યથી પરવારીને લગભગ ચારવાગે ઘેર આવ્યા. ઘેર આવતાં મેં ખુરશીદને બેઠેલી જોઇ એટલે બીજા બધા લોકોને ખસેડી ખુરશીદ તથા ઉસ્તાદજી સાથે નીચલી વાતચીત કરી.

" ઉસ્તાદજી ! તમોએ જોયું ? હું મારી મિલકતનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરૂંછું. માટે જો તમે ખુરશીદની સાથે અનાથાશ્રમ અને હોસ્પીટલમાં રહી, અનાથ બાળકો અને બીમાર અબળાઓની સેવા ચાકરી કરવાનું માથે લેતા હો તો હું તમારી જીંદગીસુધીના ગુજરાન માટે પદર રૂપીઆ માસીકની આવકવાળી મિલકત જુદી કાઢી આપવા રાજી છું. ખુદાતાલા આવા નેક કામનો આખેરતમાં તમને જે બદલો આપશે તે તો જાહેર જ છે; પરંતુ દુન્યામાં પણ આબરૂ ઇજ્જતની સાથે તમારૂં ગુજરાન ચાલશે. "

" કેવો અનાથાશ્રમ અને કેવી હોસ્પીટલ ! " ખુરશીદે પૂછ્યું.

" લગાર ધીરજ ધરો. પહેલાં ઉસ્તાદજીનો જવાબ સાંભળવા દો. ", મેં કહ્યું " કહો ઉસ્તાદજી શી મરજી છે ? "

" તમારી એવી ઇચ્છા છે કે હું અનાથાશ્રમમાં હરામના બાળકોની પરવરીશ કરૂં ? "

" કેમ એમાં શું છે ? "

" હરામના બાળકોની પરવરીશ કરતાં મને તો શરમ આવે છે. "

" ઉસ્તાદજી ! આ બોલતાં તમને શરમ નથી આવતી ? મારે મોઢેથી શું કરવા કહેવડાવો છો? એક વેશ્યાને દીકરી કહી, ફરી નીચ પણ માલદાર મુસટંડાઓથી મેળવતાં શરમ ન આવી અને હવે આ નેક કામમાં શરમ આવેછે ? "

" આ કરતાં તો મને હોસ્પીટલનું કામ સોંપો કે ત્યાં વાતચીત કરવાનું તો મળશે. "

" ઉસ્તાદજી ! ખરી વાત છે, " ટાઢ જાય રૂવે અને આદત જાય મુવે " હોસ્પીટલમાં માંદી સ્ત્રીઓ આવશે તેમનાથી દીલ બહેલાવવાની ઇચ્છા હશે કેમ ? "

" ના, ના, એમ તો નહીં " ઉસ્તાદજી લગાર વિચાર કરીને બોલ્યા " મને તમારી આજ્ઞા મંજુર છે. "

ઉસ્તાદજીએ અનાથાશ્રમમાં રહેવાનું મંજુર કરી લીધું એટલે મેં ખુરશીદને અનાથાશ્રમ તથા હોસ્પીટલની સઘળી હકીકત ખુલાસેવાર બયાન કરી જે સાંભળી તેણી અનાથ બાળકોની પરવરિશમાટે રાજી થઇ ગઇ, પરંતુ પોતાની સાથે પોતાના ઘરડા ઉસ્તાદ ચુન્નેખાન પણ રહેશે એવું આજીજીની સાથે માગી લીધું જે મેં મંજુર કર્યું, અને તે બાદ એક બે દીવસમાં ઉસ્તાદજી અને ખુરશીદના ગુજરાનમાટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. મારા ઘરનું બધું ફરનીચર તથા સરસામાન અનાથાશ્રમમાં મોકલી દીધો અને પંદર દીવસની અંદર બાકાયદા લખત પડત કરીને અને કેટલીક ઉપરી સત્તા મારા હાથમાં રાખી અનાથાશ્રમ ઉઘાડયો.

જે દીવસ મીરઝાસાહેબ નોકરી ઉપર જનાર હતા તે દીવસે મેં મારા નોકર ચાકરને સારીપેઠે રાજી કરી રજા આપી. જોકે તેઓ તો હમેશ માટે મારી સાથેજ રહેવા ચાહતા હતા, પણ મીરઝાસાહેબે વેશ્યાના ઘરમાં રહેલા નોકરોને ગૃહસ્થ-ઘરમાં રાખવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું તેથી તેમને વિદાય કરી દીધા. ઉસ્તાદજી અને ખુરશીદને કેટલીક અગત્યની ભલામણો કરી તથા મારા ઘરમાંથી બધો સરસામાન અનાથાશ્રમમાં મોકલાવ્યો

અને મીરઝાસાહેબનાં લાવેલાં લુગડાં પહેરી મારી દીકરી અખતરની આંગળી પકડી ગાડીમાં સવાર થઇ ગઇ. પાકપરવરદિગારે મને પાક સાફ બનાવી તે માટે તેના હજારો આભાર માનતી ગોડગાઉં આવી પહોંચી.

મીરઝાસાહેબની પાસે જે બસ્સો રૂપીઆ હતા તે તેઓએ નવ્વાબ અખતરઝમાનના લેહેણદારને આપી દીધા હતા. મેં મારી મિલકતમાંથી એક પાઇ પણ લીધી નહોતી. તેથી અમે ઘણીજ ગરીબી હાલતે ગોડગાઉં પહોંચ્યા. તોપણ આવી ગરીબીની હાલતમાં હું મને પોતાને બહુ મોહટી માલદાર સમજતી હતી અને અખતર તથા મસઉદને મારી પુંજી સમજી તેમને રમતાં જોઇ આનંદ પામતી હતી. મીરઝાસાહેબના કેટલાક ઓળખાણ-વાળાને મીરઝાસાહેબે વેષ્યાની સાથે લગ્ન કર્યું છે એ વાતની ખબર થઇ હતી અને તે સાથેજ તે વેષ્યાએ પોતાની માલમિલકતમાંથી એક પાઇ પણ લીધી નથી, એ ખબર પણ પહોંચી હતી, તેથી તેઓના મનમાં અમારા તરફ બહુ મોહટી લાગણી પેદા થઇ હતી. તેઓ બધા મને પોતાંના કુટુંબ કબીલાથી મેળવી ઐકયતા ધરાવવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, પરંતુ હું મને પોતાને ગૃહસ્થ કુટુંબ કબીલામાં જવાને લાયક સમજતી ન હોવાથી લગાર અચકાતી હતી. અમોએ ગોડગાઉંમાં આવીને ઘણીજ સાદી જીંદગી ગુજારવા માંડી. ઘરની બહાર દેવડી ઉપર મીરઝાસાહેબનો એક જુનો નોકર હતો અને ઘરના કામકાજ માટે એક મામા રાખી લીધી હતી. આવી રીતે દીવસો પસાર થવા લાગ્યા. ડેપ્યુટી કમીશ્નરસાહેબ મીરઝા-સાહેબના નોકરી ઉપર હાજર થતાંજ ડીસ્ટ્રીકટમાં જનાર હતા પરંતુ પંદર દીવસના માટે તેઓએ ડીસ્ટ્રીકટમાં જવાનું માંડી વાળેલું હોવાથી મીરઝાસાહેબને લગાર આરામ મળ્યો, એટલે તેટલી મુદતમાં મેં ઘરને સાફસુફ કરી સાદું ફરનીચર ગોઠવી દીધું. અમોને ગોડગાઉંમાં આવ્યાને દસેક દીવસ ગુજર્યા હશે કે એક દીવસ સાંજરે મીરઝાસાહેબ ઉદાસ ચહેરે કચેરીમાંથી આવ્યા અને આવતાંની સાથેજ કાંઇપણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના લુગડાં ઉતારી આરામ ખુરશી ઉપર બેસી ગયા. તેમના ચહેરા ઉપર દીલગીરીની આબાદ છાપ દેખાતી હોવાથી હું બેચેન બનીને તેમની પાસે બેસી ગઈ અને આવી રીતે દિલગીર થવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેઓ નિશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા—

"કોણ જાણે મારા કયા દુશમને ડેપ્યુટી કમીશ્નરસાહેબને ભરમાવી દીધા છે કે, તેઓએ મને અત્યારે બોલાવીને કહ્યું "જો અમને પહેલાંથી તમારી ચાલચલણ બાબે ખબર પડી હોત તો અમે તમને પ્રમો-

શન આપત નહીં" આટલું કહીને તેઓએ કાલે સહવારે બંગલા ઉપર બોલાવ્યો છે. જોઇએ કાલે શું થાય છે? જે ખુદા કરે તે ખરૂં."

બીજે દીવસે પગાર મળવાનો હતો અને મને ગૃહસ્થ બન્યા પછી પહેલીજ વખતે શવ્હરની કમાઇનો પગાર મળવાનો હોવાથી હું એ દીવસ અગાઉથી આનંદમાં મલકાઈ રહી હતી તેટલામાં મીરઝાસાહેબે સંભળાવેલી હકીકત સાંભળી મારી દીલગીરીનો પાર રહ્યો નહીં. તો પણ મેં મીરઝાસાહેબને દીલાસાના શબ્દો કહી પાકપરવરદિગાર ઉપર ભરૂસો રાખવાને કહ્યું. તે દીવસે અમો બંનેથી રાતનું ખાણુ પણ બરાબર ખવાયું નહીં. અને કાલે સહવારે શું થશે એનાજ પરેશાનીભર્યા વિચારોમાં પલંગ ઉપર સુવાને ગયા. પણ ઉંઘ ક્યાંથી આવે? આખી રાત પાકપરવરદિગારની જનાબમાં દોઆઓ માગતાં વીતી. સહવારમાં જલદી જલદી નાસ્તો કરી લઇ મીરઝાસાહેબ સાહેબને બંગલે ગયા અને જ્યાંસૂધી તેઓ પાછા ફર્યા નહીં ત્યાંસુધી હું ઘણીજ બેચેન રહી. લગભગ દશ વાગ્યાના શુમારે તેઓ, સાહેબને બંગલેથી પાછા આવ્યા અને જ્યારે મેં તેમનો ચેહરો આનંદમય જોયો ત્યારે મારી લગાર પરેશાની દુર થઇ. સાહેબે શું શું પૂછ્યું તે પુછવા માટે મારૂં મન તલપી રહ્યું હતું એ જોઇ મીરઝાસાહેબે કોટ ઉતારીને કહ્યું—

"અલ્લાહતાલાએ બહુ મોહટો ફઝલ કર્યો છે માટે તેનો આભાર માનો."

"સાહેબ સાથે શું શું વાતો થઇ તે તો કહો."

"જ્યારે હું સાહેબને બંગલે ગયો અને સાહેબે મને ગોનાની પાસે બોલાવ્યો ત્યારે મેં તેમને અદબની સાથે સલામ કરી પણ સાહેબે સલામ લીધી નહીં અને આંખો ફેરવીને મને પૂછ્યું "વેલ! હમને તુમકો ઇસલિયે બુલાયા હય કે તુમ કિસ ઓરતકો લાયા હે? હમને સુના હય કે વો ઓરત રંડી હય."

"આપ નામદાર મારા સરદાર છો, હું આપની આગળ લગારે જુઠું નહીં બોલું."

"તો બોલો, યે ઓરત કોન હે? ઓર તુમારે સાથ ક્યોં આઇ હે?"

"બેશક, આપે સાંભળ્યું તેજ પ્રમાણે આ સ્ત્રી પ્રથમ વેશ્યા હતી, પરંતુ તેણીએ ખરાબ કામોથી તવબા કરી પોતાની બધી માલમિલકત અનાથાશ્રમ અને હોસ્પીટલમાં આપી દઈ મારી સાથે આવી છે. મેં તેણીની સાથે અમારા ધર્મનાં ફરમાન અનુસાર નિકાહ કરી લીધા છે, અને

અહિં આપ જેવા સરદારોની મહેરના ભરૂસા ઉપર ધણીયાણી બનાવીને લાવ્યો છું."

આ સાંભળી સાહેબે ઘણીવાર સુધી ચૂપકીદી ધારણ કરી અને તે બાદ બોલ્યા "હમ આજ હી ડિપ્ટીકમીશ્નર સાહેબ દેહલીકો ચિઠ્ઠી લિખતા હૈ. અગર જયસા તુમ બોલા વો સહી હુવા તો હમ તુમકો ઓર તુમારી ઓરતકો ઇનઆમ દેગા; ઓર જુઠ હુવા તો નોકરી પરસે બર તરફ કરેગા."

મીરઝા સાહેબના મુખથી આટલું સાંભળતાંજ મારી ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં. તરત જ નોકરને મોકલી હઝરત વડા પીરની ન્યાઝ અને હઝરત બીબીની પુડીયા તથા બાબા ફરીદ શકરગંજની શકર મંગાવી ન્યાઝ દેવડાવી અને તે બાદ અમો બંને જણાએ ખુદાનો આભાર માન્યો અને આનંદની સાથે ખાણું ખાધું. સાંજરે પગારના રૂપીઆ આવ્યા એટલે મેં પ્રથમ શુકરાનાની નિફલ અદા કરી અને ફરી રૂપીઆ પેટીમાં મૂકયા. મીરઝાસાહેબના કહેવાથી પહેલા પગારમાંથી પંદર રૂપીઆ યતીમખાનામાં મોકલ્યા અને દસ પંદર મસ્જીદના મુલ્લાંઓને ખવડાવ્યા.

આ વાતને આઠેક દીવસ થયા હશે કે એક દીવસે બપોરના બે વાગે મીરઝાસાહેબની કચેરીમાંથી લખેલી ચિઠ્ઠી આવી. જેમાં માત્ર એટલુંજ લખ્યું હતું કે "મારા સાહેબની મડમ બરાબર ચાર વાગ્યાના અમલે તમોને મળવા આવશે માટે ઘરમાં બરાબર સાફસુફ રાખજો.' ઘરમાં સફાઇ રાખવાની તો મને પહેલાંથીજ ટેવ હતી તેથી કાંઇ સાફસુફ કરવાનું તો નહોતું તોપણ ટેબલ ખુરશીને સાફ કરી પલંગ ઉપર ધોએલી ચાદરો અને નવી શેતરંજી પાથરી દીધી પછી મેં પણ લગડાં બદલ્યાં. આ કામથી પરવારીને મસઉદ તથા અખતરને સાફ લુગડાં પહેરાવ્યાં અને મડમસાહેબની વાટ જોતી બેઠી. બરાબર ચાર વાગ્યાના અમલે મીરઝાસાહેબ આવ્યા અને તેમની સાથે સાથે મડમસાહેબ પણ ઘરમાં દાખલ થયાં. મેં મડમસાહેબને ચોક સુધી જઇને આવકાર આપ્યો. મડમસાહેબે મારી મીઝાજ પુરસી કરી હાથ મેળવ્યો અને તે બાદ અંદર આવી ખુરશી ઉપર બેઠક લીધી. મડમસાહેબ અવધની બાજુમાં બેનસીબ રહેલાં હોવાથી તેઓએ પોતાની બેઠક લેતાંજ અખતર અને મસઉદને જોઇને પોતાની સુકીવાની ઉર્દુ ભાષામાં પૂછ્યું—

"યે લરકી આપકી હૈ? બોત અચ્છાવાલા હૈ, યે લરકેકો તો હમ સ્કુલમેં દેખા, લેકિન લરકી નાહીં દેખા."

" જી હા, હુઝુર આ આપની કનીઝ છે " મેં કહ્યું.

" કનીઝ કીસે બોલતા હય ? " મડમસાહેબે મીરઝાસાહેબને પૂછ્યું.

" દાસીને કહે છે " મીરઝાસાહેબ બોલ્યા " મોહટા લોકોની સામે નાહનાઓની ઓળખાણ કરાવતાં એવીજ રીતે કહેવાનો અમારામાં ધારો છે."

" નહીં, કનીઝ નહીં, યે તો મલેકાકા માફક માલુમ હોતા હય. "

" આપે મારા જેવી અદનાને ઘેર પધારી મારા ઉપર જે નવાઝિશ કરી છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું" મેં કહ્યું "આપના પધારવાથી મને બહુ મોહડું માન મળ્યું છે. ",

મડમસાહેબ મારાં આ વાકયોના અર્થ સમજી શકયાં નહીં, પણ મીરઝાસાહેબે સારીપેઠે સમજણ પાડી ત્યારે હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યાં. "નહીં હમ તુમારા એહસાન માનતા હય કે તુમને હમસે મુલાકાત કીયા, તુમ બોહોત બડા ઓરત હય. " મેં તેના જવાબમાં ઘણીજ નરમાશથી મડમસાહેબની મહેરબાનીનો શુકરીઓ અદા કર્યો તે બાદ મડમસાહેબે કહ્યું—

" આપને સારા રૂપીયા ખેરાતી કામમેં દે દીયા, વિલાયતમેં અયસા ઓરત બોત અચ્છા સમઝા જાતા હય, હમ આપકા તસવીર અપના બેહેન કે પાસ વિલાયત ભેજના માંગતા હય. "

" એ બધી આપની કદરદાની છે, નહીંતો હું મારામાં કોઇપણ જાતની લાયકત જોતી નથી. "

" આપ અપના તસવીર મહેરબાનીસે દે સકતા હે ? "

મારી પાસે મારી તસવીર નથી, એમ હું કહેવા ચાહતીજ હતી કે મીરઝાસાહેબે તરતજ પોતાની પેટી ઉઘાડી અને તેમાંથી મારી તસવીર કાઢી લાવ્યા, જેમાં હું પગથી તે માથાસુધી ઘરેણાં તથા કારચોબથી ભરેલી પીશવાઝ પહેરીને ઉભી હતી તે લાવીને મડમસાહેબના હાથમાં આપી. આ તસવીર મીરઝાસાહેબની પાસે કયાંથી આવી તેની મને ખબર ન હોવાથી હું ભારે અજાયબીમાં પડી. મડમસાહેબે તસવીર અને મારો મુકાબલો કરીને મને કહ્યું—

આપ તો અબ ઓર તરહકા કપડા પહેનતા હય, ઓર ઝેવરભી નહીં પહેનતા ? "

આ સાંભળી શરમથી મેં ગરદન ઝુકાવી લીધી એટલે મીરઝાસાહેબે ઘણીજ સફાઇથી સમજણ પાડતાં મડમસાહેબને કહ્યું—

" જ્યાંસુધી એઓ મારી સાથે લગ્નગાંઠથી જોડાઇને પવિત્ર નહોતાં થયાં ત્યાં સુધી આવો લીબાસ અને ઘરેણાં પહેરતાં હતાં, પરંતુ તેઓ હવે પવિત્ર

થઈ ચુકયાં છે તેથી આવા લીબાસથી પરહેઝ કરે છે. વળી આ તસવીરમાં પહેરેલાં બધાં ઘરેણાં તેઓએ ખેરાતના કામમાં આપી દીધાં છે."

આ સાંભળી મડમસાહેબે કહ્યું "અચ્છા અબ હમ સમજા, યે કપડા અબ નહીં પહેના જાતા" ફરી મને પૂછ્યું "આપ ઝેવર પહેનના નહીં માંગતા ?"

"ઘરેણાં પહેરવાં તો બધી સ્ત્રીઓને ગમે છે." મેં મીરઝાસાહેબની તરફ ઈશારો કરતાં કહ્યું "અલ્લાહ એમને સલામત રાખે, એમના પ્રતાપે ઘણાએ ઘરેણાં પહેરીશ."

"દેખો" મડમસાહેબ બોલ્યાં "આજ દેહલીકે ડિપ્ટીકમીશ્નર સાહબકા ચિઠ્ઠી હમારે સાહબકે પાસ આયા, વો તુમારા બોત તારીફ લીખા. હમારા સાહબ અસગરમીરઝાસે બોત ખુશ હુવા. વો બોલતાથા કે હમ ઈસ્કો જલ્દ ડિપ્ટી કરા દેગા. ફિર હમકો બોલા કે તુમ ઇનસે મુલાકાત કરો ઔર હમેશાં ખ્યાલ રખો કે ઉનકો કિસી તરાહકા તકલીફ ન હો, ઈસલિયે હમ યહાં આયા. અબ હમારા ખુશી હય કે તુમ મેરેજ પ્રેઝંટ (લગ્નની ભેટ) સમઝ કર હમારી તરફસે ઈસકા (ગજવામાંથી એક નોટ કાઢીને મને આપતાં) ઝેવર બનવાવ. આપકો યે ઝુરૂર મન્ઝુર કરના હોગા દેખો હમ તુમારે ઘર આયા હય."

મેં મડમસાહેબની પાસેથી નોટ લેવાને બહુ ઈનકાર અને આનાકાની કરી પરંતુ મડમસાહેબ તે નોટ આપ્યા વિના રહ્યાં નહીં. મીરઝાસાહેબે પણ લાચાર બનીને નોટ લઈ લેવા માટે કહ્યું એટલે મેં સલામ કરીને નોટ લઈ લીધી. તે બાદ થોડીવાર વાતચીત કરી મડમસાહેબ વિદાય થયાં.

નોટ લીધા પછી મને વિચાર આવ્યો હતો કે બહુ બહુ તો સો રૂપીઆની નોટ હશે પણ મડમસાહેબના જવા પછી નોટ જોઈ તો તે પાંચસો રૂપીઆની નીકળી. આ જોઈ મેં ખુદાનો આભાર માનવાની સાથે મડમ સાહેબની ઉદારતા ઉપર આફરીન કહી. જ્યારે મડમસાહેબને ગાડી સુધી પોંહચાડીને મીરઝાસાહેબ ઘરમાં આવ્યા તો તેઓએ પ્રથમ નોટ કેટલા રૂપીઆની છે એ બાબે સવાલ કર્યો—જેના જવાબમાં માત્ર મીરઝા સાહેબનું દિલ જોવા માટે મેં મોહડું બનાવીને કહ્યું "વીસ રૂપીઆની" આ સાંભળી મીરઝાસાહેબ ફીકા પડી ગયા પણ તે સાથેજ બોલ્યા "ચાલો ગમે તેટલાની હોય એની પરવા નથી, પરંતુ સાહેબ મારાથી રાજી થઈ ગયા એ બહુ મોહટી ખુશીની વાત છે. સાહેબ અને મડમસાહેબની વાતોથી જણાય

છે કે તેઓ મને પ્રમોશન આપવાની ઇચ્છા રાખે છે" તે બાદ મેં જ્યારે પાંચસોની નોટ મીરઝાસાહેબને બતાવી ત્યારે તેઓની ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં, તરતજ તેઓએ મને મુબારકબાદી આપતાં કહ્યું "કાલને કાલ આ નોટનું સોનું ખરીદ કરી જણસો બનાવવાને આપો."

ગોડગાઉંમાં અમન ચેનથી દોઢવરસ પસાર થઈ ગયું. દીલ્લીમાં અનાથ આશ્રમ અને હોસ્પીટલમાં વોર્ડ કાયમ થયાની ખબર મળતાં હું દીલ્લી જઈને જોઈ આવી ખુરશીદ અને મુન્નેખાન તથા ઉસ્તાદજી અનાથઆશ્રમ અને હોસ્પીટલમાં સારી પેઠે સેવા ચાકરી કરતાં હતાં. અનાથઆશ્રમનું કામ શરૂ થતાંજ નામદાર સરકાર તરફથી મારા નામની સારી સર્ટીફીકેટ આવી જેમાં મારા સખાવતી કામની સ્તુતી કરી હતી. એ સિવાય અંગ્રેજી નવું વરસ બેસતાંજ નામદાર સરકાર તરફથી વેંહચાતા ખેતાબોના લીસ્ટમાં મારૂં નામ પણ આવ્યું અને મને કયસરેહીંદનો પેહલા વર્ગનો સોનાનો ચાંદ મળ્યો. આ ખુશાલી કાંઈ નાહની સુની નહોતી. મીરઝા સાહેબના બધા મિત્રો તરફથી મુબારકબાદીના તારો મળ્યા. હઝરતખ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબે પણ આ ખુશાલીના પ્રસંગે તારથી મુબારકબાદી આપી મારા માટે ભલી દોઆઓ ઇચ્છી. કયસરેહીંદનો ચાંદ મળ્યા પછી હું ધીમે ધીમે ગોડગાઉંના રહીશો અને અમલદાર વર્ગના કુટુંબમાં છુટથી ભેળાવા લાગી, અને આવી રીતે ખુશી ખુશાલીમાં દીવસો પસાર થવા લાગ્યા. ઘરનું ખરચ હું ઘણીજ કરકસરથી કરતી હોવાથી મહીને દહાડે પચાસ રૂપીઆ ખરચ થતા હતા અને બાકીના રૂપીઆ જમે રેહેતા હતા. થોડીજ મુદતમાં મારી પાસે થોડા ઘણા દરદાગીના અને લુગડાં લતાં થઇ ગયાં. મીરઝાસાહેબ એક વરસ પછી કાયમ સીરસ્તેદાર થયા. આવી રીતે અમો નાહના કુટુંબની સાથે હસી ખુશીથી રેહતાં હતાં.

મેં આગળ વર્ણન કર્યું તેવી રીતે ગોડગાઉમાં દોઢવરસ પસાર થયું હશે કે એટલામાં ડેપ્યુટી કનીશનર સાહેબે વીલાયતની તૈયારી કરી, અને માત્ર આઠ દીવસમાંજ ડોકટરની સર્ટીફીકેટ લઇ વીલાયત રવાને થઇ ગયા. જતી વખતે મડમસાહેબ મારાથી મળવાને પધાર્યાં અને મારા બન્ને બાળકોના હાથમાં સો સો રૂપીઆની નોટો આપાં ગયાં. સાહેબ બહાદુરે વિલાયત જવા પહેલાં મીરઝાસાહેબને ડિપ્ટી બનાવવા માટે બહુજ ભાર દઇને લખાણ કર્યું હતું. તેથી અમે રાત દીવસ ડિપ્ટીના આર્ડરની વાટ જોવા લાગ્યાં.

હું આ લખતાં તો ભુલીજ ગઇ કે દીલ્લીથી ગોડગાઉ આવ્યાને

બે ત્રણ માસ થયા હશે કે એક દીવસે ખુરશીદવાલા મીરસાહેબનો એક કાગળ મને મળ્યો, જેમાં તેઓએ લખ્યું હતું કે " મેં મારી મતલબ સાધવાને માટે ખુરશીદનો મેલાપ નવાબથી કરાવી આપ્યો હતો. જેથી આપ મારા ઉપર ગુસ્સે થયાં હતાં પણ આપે મારા આટલા વાંકના બદલામાં મને બહુ સજા કરી છે. જો કે હું આપનો ગુનેહગાર છુ અને તે ગુનાહની સજા મને મળવીજ જોઇએ પરંતુ આપે સખત કરવાની જે રૂઢી અખત્યાર કરી છે તે મારા જેવા ન સહન કરી શકે તેવી છે. જ્યાં આપે તવબા કરીને પવિત્ર જીંદગીની શરૂઆત કરી છે ત્યાં આપ મારા ગુનાહની માફી બક્ષી ખુરશીદને મારાથી વિખુટી ન પાડતે તો બહુ મોહટી મહેરબાની થતે અને ખુદાતાલા પણ આપને તેનો નેક બદલો આપતે, ખુરશીદે આપના ફરમાવ્યા મુજબ મારી સાથે નિકાહ સંબંધી વાતચીત કરી હતી પરંતુ કેટલાક કારણસર મેં નિકાહ કરવા બાબે ઇનકાર કર્યો; પણ ખુરશીદને તેની મુસીબત અને સંકટમાં હું તજી દઉં એવા વિચારને મેં મારા દિલમાં કદીએ જગ્યા આપી નહોતી. પરંતુ હવે તેણી પોતેજ મારાથી જુદી થઇ છે અને તેણીનું મળવું કઠણ થઇ પડયું છે કોણ જાણે આપે શું જાદુઇ મંત્ર પઢીને એના કાનમાં ફુંક મારી છે કે તેણી મારૂં નામવટિક પણ લેતી નથી અને દરવખતે અનાથ બાળકોની સેવા ચાકરીમાં મશગુલ રહે છે. હું તેને જોવા માટે એક બે વખતે અનાથ આશ્રમમાં ગયો અને જ્યારે તેણીને મારા આવવાની ખબર પડી ત્યારે મારાથી મળવા માટે ઇનકાર કરી દીધો. હવે આપ પોતેજ કહો કે હું શું કરૂં ? અગર ખુરશીદ અનાથઆશ્રમમાં પોતાને સુખી થએલી સમજે છે અને મને મળવા ચાહતી નથી તો હું સબર કરીશ અને તેણીને દુઃખ પોંહચે તેવી કોઇ પણ વાત કરીશ નહીં. પરંતુ આ પત્ર પૂર્ણ કર્યા પહેલાં આપની માફીનો ઉમેદવાર છું. આશા છે કે આપ મારી ભુલોને માફ કરી આભાર કરશો. "

મીરસાહેબના આ પત્રના જવાબમાં હું પાછલી વાતો તદન વીસરી ગઇ છું એ બાબતની ખાત્રી આપી. અને તે સાથેજ તેમના મનમાં કાંઇ ઓછું ન આવે તેટલા માટે ખુલ્લા દિલથી માફી બખશી. વળી તે પત્રમાં આગળ ચાલતાં લખ્યું કે " ખુરશીદ ખુશી આનંદમાં રહે છે માટે તમે તેનો કેડો મુકી દો, પણ જો તમે નિકાહ કરવા ચાહતા હશો તો હું ખુદા રસુલના હુકમ પ્રમાણે તમો બંનેને મેળવી આપવાને મારાથી બનતી કોશીશ કરીશ. "

મીરસાહેબને લખેલા કાગળનો જવાબ ન આવ્યો. એક વખતે હું દીલ્હી ગઇ તો મીરસાહેબના આવવાની ખબર ખુરશીદે આપી. પણ તેણી તેમને નિકાહ કર્યા વિના મળવાને રાજી નથી. ખુરશીદે પોતાની એ ઇચ્છા જાહેર કરી જે સાંભળી મને ઘણીજ ખુશી થઇ.

મીરઝાસાહેબનો ઉપરી ડેપ્યુટી કમીશનર સાહેબ વીલાયત રજા ઉપર ગયો તેની જગ્યાએ અમ્રતસરનો ડેપ્યુટી કમીશનર આવ્યો. મજકુર અમ્રતસરના ડેપ્યુટી કમીશનરની સાથે અમ્રતસરના તેહસીલદાર સાદિકઅલીની ઘાડી મિત્રતા હતી. વાંચકો એ સાદકઅલી કયા, તે તમે જાણો છો ? એ સાદિકઅલી તેજ, કે જેઓ મીરઝાસાહેબના મિત્ર ડિપ્ટીસાહેબના નામે ઓળખાતા હતા અને જેઓ મારી જુવાનીની શરૂઆતમાં મને બહુ દુઃખ દેનારા સાબિત થયા હતા, જેઓ દુર્ગાપાતરને ચાહતા હતા અને જેમની પાસે દુર્ગાપાતર અમ્રતસર ગઇ હતી. તેજ ડિપ્ટી સાહેબ અથવા સાદિકઅલીની સાથે ડેપ્યુટી કમીશનરની મિત્રતા હોવાથી તેણે આવતાંની સાથેજ સરસીફારશ કરીને ડિપ્ટીસાહેબની બદલી ગોડગાઉં કરાવી લીધી એટલે પંદર વીસ દીવસમાં તેઓએ ગોડગાઉં આવી તેહસીલદારનો ચાર્જ સંભાળી લીધો. મીરઝાસાહેબની સાથે મેં નિકાહ કરી લીધા એ વાતની જ્યારે ડિપ્ટીસાહેબને ખબર પડી હતી ત્યારે તેઓના મનમાં મીરઝાસાહેબની તરફ લગાર અદેખાઇ પેદા થઇ હતી; પરંતુ હું એક પાઇ પણ સાથે લઇને મીરઝા સાહેબના ઘરમાં આવી નથી એ વાતની ખબર પડતાં તેઓ નરમ પડયા હતા પણ તેઓ પોતે લગાર ઉછાછલા સ્વભાવના હોવાથી મારા નિકાહ કરી લેવાને સારી નજરે જોતા નહોતા. જ્યારે તેઓ ગોડગાઉંમાં આવ્યા ત્યારે અમારે ત્યાંજ ઉતર્યા. મીરઝાસાહેબ સીરસ્તેદાર અને તેઓ તેહસીલદાર! નાહનપણના બન્ને મિત્રો એક જગ્યાએજ અમલદાર હોવાથી દિવસો આનંદમાં પસાર થવા લાગ્યા. જો કે ડિપ્ટીસાહેબથી હું પરદો કરતી હતી પણ તે નામનોજ પરદો હતો. ડિપ્ટી સાહેબ મારી દીકરી અખતરને જેનું નામ ફેરવીને જમીલા રાખ્યુ હતું તેને ઘણુંજ હેતની નજરે જોતા હતા. તેણીનો પાઠ સાંભળી નવો પાઠ આપતા હતા અને દર વખતે બજારમાંથી તેણીના માટે ફળફલાદી લાવતા હતા. ડિપ્ટીસાહેબ મારા નિકાહ કરી લેવાને બાળકોની રમત સમજી હું મારા પાકા ઇરાદામાંથી ડગી પણ જાઉં એવી ધારણા રાખતા હોવાથી એક દીવસે મીરઝાસાહેબની ગેરહાજરીમાં મારી સાથે મશકરીની વાતો કરવા લાગ્યા. જે સાંભળી મેં લગાર ગુસ્સાની સાથે જણાવી દીધું કે ડિપ્ટીસાહેબ ગુજરેલી

વાતોને વિસરી જાઓ. હવે તો હું તમને મારા સગાભાઇની પેઠે સમજું છું માટે એક ભાઇએ બહેનની સાથે મશકરી કરવી ન જોઇએ." ડિપ્ટીસાહેબ આ સાંભળતાંજ ચુપ થઇ ગયા, અને તે પછી તેઓએ કદી પણ મારી સાથે મઝાકમસ્કરીની વાતો કરી નહીં. ડિપ્ટીસાહેબ લગભગ એક માસ સુધી અમારી સાથે રહ્યા અને તે બાદ અમારા ઘરની નજીકમાંજ એક મકાન ભાડે લઈ તેમાં રેહવાને માટે ગયા અને થોડા દીવસમાં દુર્ગાને પણ બોલાવી લીધી. દુર્ગાના આવ્યા બાદ ડિપ્ટીસાહેબને ત્યાં મીરઝાસાહેબ વધુ વખત ગાળવા લાગ્યા જે મને સારૂ લાગ્યું નહી. ધીમે ધીમે રાતના બાર બાર વાગ્યા સુધી ત્યાંજ બેસતા હતા એકાદ વખતે આટલી રાતસુધી ત્યાં બેસવાનું મેં કારણ પુછયું તો તેઓ બેપરવાઇથી બોલ્યા કે ડિપ્ટીસાહેબ વાજું વગાડતા હતા અને દુર્ગા કવ્વાલી ગાતી હતી તે સાંભળવામાં આટલો વખત વીતી ગયો" તેના જવાબમા મેં કહ્યું "જો આપને કવ્વાલીજ સાંભળવી હોય તો વાજું મંગાવો હું પોતેજ તમને સંભળાવીશ. જો કે મેં ગાવા માટે સોગન ખાધા છે પણ માત્ર તમને રાજી કરવા માટે સોગન તોડીશ" મીરઝા સાહેબે મારી આ વાતનો કાંઇ જવાબ ન આપ્યો અને દરરોજ નિયમીતપણે ડિપ્ટીસાહેબને ત્યાં જવા લાગ્યા. મેં મીરઝા સાહેબને આજીજી, નરમાશ અને ખુશામદથી રાત્રે વધુ વખત બહાર ન રહેવા અને ડિપ્ટીસાહેબ તથા દુર્ગાની સંગતમાં ન બેસવા માટે બહુએ સમજાવ્યા પણ તેઓએ મારી આજીજી અને ખુશામદનો લગારે ખ્યાલ ન કર્યો. મીરઝાસાહેબની આવી ચાલથી હું મનમાંને મનમાં બળવા લાગી પણ કાંઇ કરી શકતી નહોતી. મીરઝાસાહેબે મારી આજીજીને ન ગણકારતાં ધીમે ધીમે ડિપ્ટીસાહેબની સાથે નાચ મુજરામાં જવું શરૂ કર્યું અને આખી આખી રાત બહાર રેહવા માંડયું. જે મીરઝાસાહેબ એક પળ માટે પણ મારી પાસેથી જુદા થતા નહોતા તે મીરઝાસાહેબની એકાએક ફેરવાઇ ગએલી સ્થિતી જોઇ મારી ચિંતાનો પાર રહ્યો નહીં, મેં મીરઝાસાહેબની સેવા ચાકરીમાં લગારે કસર રાખી નહીં. ઘરને સાફસુફ રાખી તેમના પડતા બોલને ઉચકી લેવા માટે હું તત્પર રહેવા લાગી; પણ મીરઝાસાહેબની સ્થીતીમાં ફેરફાર થયો નહીં. સાંજરે કચેરીમાંથી આવતાંજ કપડાં ઉતારીને સીધા ડિપ્ટીસાહેબને ત્યાં જતા અને જો મનમાં આવ્યું તો આઠમે દસમે ઘેર ખાવાને આવતા, નહીંતો નોકરની સાથે ત્યાંજ મંગાવી લેતા અને ફરી રાતના બાર વાગે, બે વાગે ઘેર આવતા અને કોઇ કોઇ વખતતો આખી આખી રાત ઘેર ઉપર આવતા નહીં. લગભગ ત્રણ

મહીના સુધી આવી હાલત રહી. એટલા અરસામાં ચિંતાના સબબે મારૂં શરીર ગરમ રેહવા લાગ્યું. એક દીવસે મને પોતાની બેકસી અને બેબસી ઉપર વિચાર આવતાં મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે જો અત્યારે હું એમના ઘરમાંથી નીકળી જાઉં તો એમની જે કાંઇ શેખી છે તે બધી માટીમાં મળી જશે. બીજો ધંધો ન કરતાં માત્ર ગાવાનોજ ધંધો કરૂં તો સારી પેઠે ગુજારો થશે. મેં મીરઝાસાહેબની બે પરવાઇથી કંટાળીને ઘરમાંથી નીકળવાના અનેક રસ્તા શોધ્યા જેમાં એક આ રસ્તો પણ હતો કે, અત્યારે હું નવાબને લખું તો તે બીચારો મારો બંદોબસ્ત કરી મુકે અને હું રાતની વખતે ગાડીમાં સવાર થઇને દીલ્લી ચાલી જાઉં પણ ફરી ખુદાના ખોફથી ધ્રુજી ઉઠતી મેં જે તવબા કરી છે તે તોડવાના માટે કરી નથી. હજારો સંકટો, મુસીબતો અને દુઃખોના પહાડ માથા ઉપર કેમ ન પડે ? પણ હું આ સ્થીતીમાંથી કદીએ નહીં ડગું. હું મારા આવા વિચારોમાંથી જાગૃત થતાંજ તવબા કરવા લાગી અને ઇશાની નમાઝ પઢવા માટે ઉભી થઇ એટલામાં મીરઝાસાહેબ આવ્યા અને મારો હાથ પકડીને બોલ્યા—

" જુઓ આજે કેટલો જલદી આવ્યો ? "

" મને નમાઝ તો પઢવા દો " મેં હાથ છોડાવતાં કહ્યું " જાણ્યામાં દુર્ગાએ કાઢી મુકયા હશે ! "

" શું કહ્યું ? " આંખો ફેરવીને મીરઝાસાહેબે પુછ્યું જેથી હું બીહી ગઈ પણ ફરી લગાર હીમ્મતથી બોલી—

" જુઓ મીરઝાસાહેબ ! આવી બીક કોઇ બીજાને બતાવજો. આજકાલ આપની વર્તણુક બરાબર જણાતી નથી તેથી અત્યારે હું સાફ કહી દઉં છું કે જો કાલથી આપ ડિપ્ટીસાહેબને ત્યાં ગયા તો હું મારો જીવ કાઢી આપીશ. "

" તો શું હું બગડીઓ પેહરીને ઘરમાં બેસું ? "

" નહીં મેં કહ્યું " પણ આપ આપનો એકરાર યાદ કરો, અને ખુદાથી ડરો. આમ બહાર ભટકવાના માટે મારાથી નિકાહ કર્યો છે ? "

જાણ્યામાં તમે મારા પ્રત્યે શંકા ધરાવો..........." મેં મીરઝાસાહેબને આ બોલતાં અટકાવીને કહ્યું " નહીં, કદી નહિ, પણ આ વાતોનું શું પરિણામ આવશે તે તો વિચારો, મને એવી આશા હતી કે આપ ડિપ્ટી સાહેબને રાહેરાસ્ત ઉપર લાવશો, પણ હું જોઉં છું કે મારી ધારણા ખરી નથી. ડિપ્ટીસાહેબનો રંગ આપના ઉપર ચઢતો જણાય છે.

આટલું બોલતાં મને મારી બેકસી અને બેબસી યાદ આવતાંજ મનમાં ઓછાઇ આવી, અને તેથી હું મોહડું ફેરવીને રડવા લાગી. આ જોઇ મીરઝાસાહેબ મારી પાસે બેસીને સમજાવવા લાગ્યા પણ મેં તેમને દુર ખસેડતાં કહ્યું "આપના જેવા પવિત્ર માણુસ મારી કમનસીબીના સબબે બહુજ જલદી બદલાઇ ગયા."

"નહીં, બેગમ! મને માફ કરો" મારા ગળામાં બાંહ્યો નાખતાં મીરઝાસાહેબ બોલ્યા "હવેથી હું આટલીવાર બહાર નહીં રહું"

નહીં, મને ભરોસો પડતો નથી"

"આયંદા એવું નહીં થાય" મારા માથાના સોગન ખાઇને મીરઝા સાહેબે કહ્યું અને ફરી પોતાના રૂમાલથી મારાં આંસુઓ લુંછતાં ચુંબન કરીને બોલ્યા "મારી વ્હાલી! એક નજીવી બાબતનો આટલો બધો રંજ કર્યો!!"

"રંજ કેમ ન થાય?" મેં રડતાં રડતાં કહ્યું "આપના સિવાય મારૂં કોણુ છે? અને જ્યારે આપ મારી સાથે એવો વર્તાવ કરો તો મને રંજ ન થાય? આમ સંતાપવાથી આપની એવી ધારણા હશે કે હું ગભરાઇને પાછી વેષ્યા બની જઇશ. પણ નહી હું મરતાં મરી જઇશ તોપણ કરેલા ઇકરારથી નહીં ફરૂં. જુઓ આ ચિંતાથી મને તાવ આવવા માંડયો છે, હવે થોડાજ દીવસ તાવ ચાલુ રહ્યો તો પછી મારૂં આવીજ બનેલું સમજજો અને જ્યારે હું ન રહું ત્યારે રાત ને દીવસ સુખેથી ડિપ્ટીસાહેબ અને દુર્ગાને ત્યાં રહેજો."

મારા આ બોલવાની મીરઝાસાહેબ ઉપર એટલી બધી અસર થઇ કે તેઓ રડી પડયા અને મારી આગળ બંને હાથ જોડી બોલ્યા—

"બેગમ! હવેથી એવું નહીં થાય. મને ખુદાના વાસ્તે માફ કરો"

"મને શામાટે ગુનેહગાર બનાવો છો?" મેં મીરઝાસાહેબના હાથ છુટા કરતાં કહ્યું.

"નહીં, ખુદાના વાસ્તે મને માફ કરો" મીરઝાસાહેબ બોલ્યા "હવેથી હું દુર્ગાનું મોહડું પણ નહીં જોઉં."

"મારૂં કહેવું એમ નથી, કે આપ ડિપ્ટીસાહેબ અને દુર્ગાથી મેલમીલાપ મુકી દો. નહીં એમની સાથે મેલમીલાપ રાખો પણ એવો બંદોબસ્ત કરો કે દુર્ગા મુસલમાન થઇ જાય અને ડિપ્ટી સાહેબથી નિકાહ કરી લે."

"દુર્ગા તો માત્ર નામનીજ હીંદુ છે, અને ડિપ્ટીસાહેબ તો અબ ઘડી નિકાહ કરવા રાજી છે પણ તેણી રાજી થતી નથી. અને તેટલાજ માટે

તમારાથી મળવા પણ આવતી નથી. ડિપ્ટીસાહેબ અને મેં અનેક કોશીશો કરી પણ તેણી ખુલ્લે છોગે મુસલમાન થવાને ના કહે છે.”

“ખેર, કાંઇ પરવા નહીં. ખુદાતાલાના હાથમાં બધી કુદરત છે તે જે કરે તે ખરૂ, છેવટની હું પણ કોશીશ કરીશ.”

આવી રીતે મારો અને મીરઝાસાહેબનો મેલાપ થઇ ગયો અને અમે બંને જણા ઇશાની નમાઝ ભણી ખુદાનો શુકર અદા કરતાં સુવાને માટે ઉઠયાં. આ વાતોને બેએક મહીના વીતી ગયા. મીરઝાસાહેબ ડિપ્ટીસાહેબને ત્યાં આવતા જતા હતા પરંતુ પ્રથમની પેઠે અર્ધી અર્ધી રાત સુધી બેસતા નહોતા. મે આટલા દીવસમાં દુર્ગાને મુસલમાન કરવાની અનેક તદબીરો સોચી પણ એકે કારગર થઇ નહીં તેથી ખુદાના ભરોસા ઉપર બીજી તદબીરો સોચવા લાગી.

ગોડગાઉમાં આબકારી ખાતાનો એક દારોગો હતો જે ખુદાની કુદરતથી એકાએક મરી ગયો એટલે તેની જગ્યા ઉપર કોઇ આપણા ઓળખીતાને રાખવાની ડિપ્ટીસાહેબ અને મીરઝાસાહેબમાં સલાહ થઇ. ભોગજોગે મીરઝાસાહેબે મારી આગળ પણ વાત કરી એટલે તરતજ મને મીરસાહેબનો ખ્યાલ આવ્યો જેથી મેં મીરઝાસાહેબ પાસે મીરસાહેબની સીફારશ કરી. આ વાત મીરઝાસાહેબને પસંદ પડવાથી તેઓએ ડિપ્ટીસાહેબને કરી, ડિપ્ટીસાહેબ પણ રાજી થઇ જવાથી બંને જણા મોટા સાહેબની પાસે ગયા અને તેમને રાજી કરી તરતજ મીરસાહેબને બોલાવવાનો તાર કર્યો તાર મળતાંજ મીરસાહેબ ગોડગાઉં આવ્યા અને નોકરી ઉપર બહાલ થઇ ગયા તેમનો ઉતારો મારે ત્યાંજ રાખ્યો. મીરઝાસાહેબે વાતો વાતોમાં મારી સીફારશથી મીરસાહેબને બોલાવેલા હોવાનું કહ્યું જે સાંભળી તેઓની મરજી મારાથી મળવાને થઇ. મીરઝાસાહેબ તેમની આ ઇચ્છા પારખી ગયેલા હોવાથી તેઓએ મને પુછ્યુ. હું તો મીરસાહેબથી વાતચીત કરવા ચાહતીજ હતી તેથી રાત્રે ખાણું લીધા પછી તેમને અંદર બોલાવ્યા અને મેં પરદામાં બેસીને વાતચીત કરી. મીરસાહેબની વાતોથી જણાતું હતું કે તેઓ મારા ઘણાજ આભારી થયા છે તેથી મેં મતલબની વાત કરવા માટે કહ્યું

મીરસાહેબ ! એમાં મારો આભાર માનવાની કાંઇ જરૂર નથી. કેમકે મેં તો મારી મતલબના માટે આપને અહીં બોલાવ્યા છે.”

“આપના માટે તો હું મારાં ચામડાંના જોડા બનાવીને આપને પેહરાવું તોએ આભારમાંથી મુક્ત થઇ શકતો નથી. માટે ફરમાવો, મારૂં શું કામ છે?”

"આટલી મુદતમાં ખુરશીદે દિલ લગાવીને અનાથઆશ્રમમાં જે સેવા બજાવી છે તેથી હું તેના ઉપર ઘણીજ ખુશી થઈ છું; અને તેથી હવે તેણી મારી પાસે મારી બહેન તરીકે રહે એવી ઇચ્છા રાખું છું પણ આપ તેનાથી નિકાહ કરી લ્યો તોજ તેણી મારી પાસે રહી શકે છે. મીર-સાહેબ! અલ્લાહના એવા બંદા પણ છે, કે જેઓ આંધળી, લુલી અને બોબડી સ્ત્રીઓનો નિભાવ કરે છે, અને આપ તો ખુરશીદને ખરાં જીગરથી ચાહો છો. આપને યાદ હશે કે માત્ર ખુરશીદને મલવા માટે આપ મારી કેટલી બધી ખુશામદ કરતા હતા!! આજે હું નિકાહના માટે આપની ખુશામદ કરૂં છું. આપ તેનાથી નિકાહ કરી લ્યો."

"મારી પણ એજ ઇચ્છા છે, પરંતુ નિકાહ કરવાથી લોકો શું કહેશે?"

"શું કહેશે? મીરઝાસાહેબને શું કહે છે? મારાથી નિકાહ કરવા બાદ શું મીરઝાસાહેબમાં કીડા પડી ગયા, કે તેઓ બરબાદ થઇ ગયા?"

"પણ નિકાહ કરવા બાદ હું મારા કુટુંબમાં નહીં મળી શકું."

"કાંઇ પરવા નહીં, આપ અમો લોકોને પોતાનું કુટુંબ સમજજો. અલ્લાહ ચાહશે તો આપણને કોઇપણ માણસની પરવા નહીં રહે, આપણું પોતાનુંજ એક મોહટું કુટુંબ થઇ જશે. મીરસાહેબ! ખુદા શું કરે છે તે તો જુઓ? આપ પેલા ડિપ્ટીસાહેબને મળ્યા કે નહીં?"

"એમની કોશીશથી તો અહીં આવ્યો છું." મીરસાહેબે કહ્યું "અને સાંભળ્યું છે કે તેમની પુછડી પણ સાથેજ છે?"

"હા, છે અને હું ચાહું છું કે તે પણ મુસલમાન થઇ જાય. બિચારા ડિપ્ટીસાહેબ તો નિકાહ કરવા રાજી છે, પણ તેણી માનતી નથી."

"ઠીક છે, ઇન્શાઅલ્લાહ દુર્ગાને મુસલમાન કરવામાં હું પણ કોશિશ કરીશ. આટલી મુદતમાં હઝરત ખ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબના પ્રતાપે ઇસ્લામની ખુબીઓનાં અનેક પુસ્તકો મારા જોવામાં આવ્યાં છે. તેથી એવા તેવા માણસોને ધર્મના વાદવિવાદમાં હાર પમાડવી કાંઇ મોહટી વાત નથી, પરંતુ ડિપ્ટીસાહેબ દુર્ગાને એકાંતમાં મળવાની રજા આપશે?"

"એનો હું બંદોબસ્ત કરીશ" મીરઝાસાહેબે કહ્યું અને તરતજ ડિપ્ટીસાહેબને ચીઠી લખી, જે જોતાંજ તેઓ આવ્યા. મીરઝાસાહેબે ડિપ્ટી સાહેબને અહીં થએલી વાતચીતની સમજ પાડી અને તે બાદ બહુ સમજાવ્યાથી દુર્ગાને એકાંતમાં મળવા દેવાની રજા આપી.

આ વાતોને લગભગ છ મહીના વીતી ગયા. ખુરશીદને દિલ્હીથી બોલાવી મીરસાહેબની સાથે તેના નિકાહ કરી આપ્યા. ખુરશીદના નિકાહ માટે હઝ-

રતખ્વાજા હસન નિઝામીસાહેબને ખાસ દિલ્લીથી બોલાવ્યા હતા જેઓ અમારા આ નાહનકડા સુખી કુટુંબને જોઇ ઘણાજ ખુશ થયા અને દુર્ગા જલદીથી મુસલમાન થઇ જાય તે માટે દોઆઓ ખેર' ગુજારતા હતા. તેઓ હઝરત બે દીવસ રહી પાછા દિલ્લી ગયા. ખુરશીદના નિકાહ બાદ મીરસાહેબ જુદા મકાનમાં રહેવા ગયા. બુઢ્ઢા ઉસ્તાદજી અને મુન્નેખાનને પણ મેં મારી પાસેજ બોલાવી લીધા હતા કેમકે અનાથાશ્રમ અને હોસ્પીટલનું કામ સરકારી માણસો સારી રીતે કરતા હતા. ખુરશીદ મીરસાહેબના સાથે ખુશી આનંદમાં રહેતી હતી. મીરસાહેબ બીજે ત્રીજે મારે ત્યાં ફેરો ખાતા હતા પણ ખુરશીદ આઠ આઠ દીવસ'સુધી રહેતી હતી.

એક દીવસે ચાંદની રાતમાં હું અને મીરઝાસાહેબ ચોકમાં ખુરશીઓ ઉપર બેસી ચાંદનીરાતની મઝા લઇ રહ્યા હતા એટલામાં બારણાંની પાસે કોઇના આવવાનો ખડખડાટ થયો જેથી નોકરને બોલાવી બારણાં ઉઘાડાં રહી ગયાં છે કે શું, તે માટે હું પુછવા ચાહતીજ હતી કે બહારથી કોઇના હસવાનો તથા ધક્કો દેવાનો સાદ સંભળાયો, અને છમ છમના અવાજ સાથે સફેદ ચાદરમાં ઢંકાએલી એક સ્ત્રી અમો બેઠા હતા ત્યાં આવીને પડતાં પડતાં બચી, હું બીકના લીધે તરતજ ખુરશી ઉપરથી ઉભી થઇ ગઇ અને "કોણ છે કોણ છે" કહીને પુછવા લાગી, પણ મીરઝાસાહેબે તે સ્ત્રીને ઓળખી લીધેલી હોવાથી તેઓ તેની પાસે જઇને બોલ્યા—

"કોણ દુર્ગા? તમે અહીં કયાંથી?" મીરઝાસાહેબના આ બોલવા ઉપર બહારથી બે માણસોના હસવાનો સાદ સંભળાયો જે ઉપરથી જણાયું કે એ હસનારા ડિપ્ટીસાહેબ અને મીરસાહેબ છે મીરઝાસાહેબ દુર્ગાને મારી પાસે લાવ્યા એટલે મેં તેણીને મોહટા માનની સાથે ખુરશી ઉપર બેસાડી. દુર્ગાના બેસવામાં પંદર સેકન્ડ નહીં થઇ હોય કે બહારથી ડિપ્ટીસાહેબે કહ્યું—

"લ્યો સાહેબ એમને મુસલમાન બનાવો, એઓ રાજી થઈ ગયાં."

આ સાંભળતાંજ મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહીં, અને જાણે આખી દુનયાનું રાજ્ય ન મળ્યું હોય, એટલી ખુશીથી હું બેતાબ બનીને પોકારી ઉઠી "ઓ મારી બ્હેન દુર્ગા!" આટલું બોલી હું તેના ગળે વળગી પડી ખુશીથી રડવા લાગી.

"ડિપ્ટીસાહેબ!" મીરઝાસાહેબે ડિપ્ટીસાહેબને અંદર બોલાવતાં કહ્યું "જ્યારે એમણે દુર્ગાને બહેન બનાવી તો ફરી હવે તમારાથી પરદો કેવો?"

"એ પણ ઠીક વાત" મીરસાહેબે બહારથી કહ્યું "ખુરશીદ તો

આપને ત્યાં એક એક અઠવાડીયાં સુધી રહે, . અને હું કોઇનો પડછાયો વટિક પણ ન જોઇ શકું."

"મીરસાહેબ ! પધારો" હું દુર્ગાની પાસેથી ઉઠતાં બોલી "હવે આપથી પરદો હોય ? આપને તો આજથી મોલવીસાહેબ કહેવા જોઇએ, કેમકે આ જે કાંઇ થયું છે તે આપનોજ પ્રતાપ છે."

"લગભગ છ મહિનાની મહેનત પછી આજે નિશાન ઉપર તીર વાગ્યું છે" ડિપ્ટીસાહેબની સાથે અંદર આવી મીરસાહેબે કહ્યું. ડિપ્ટીસાહેબ અંદર આવી દુર્ગાની પાસે ખુરશી ઉપર બેસવા ચાહતાજ હતા કે હું બોલી ઉઠી "ખબરદાર ! પેહલાં મારી બહેનની પાસે બેસાવાનું મોહડું બનાવી આવો."

"કેમ, હવે શું એમનામાં મોતી માણેક લાગી ગયાં કે ?"

"જી હા, હવે એ મારાં બ્હેન થયાં છે" મેં કહ્યું "જ્યાંસુધી આપ આખી જીંદગી વફાદારીમાં ગાળવાનો અને એમને હકદાર પત્નિ બનાવવાનો એકરાર નહીં કરો ત્યાંસુધી પાસે બેસવાનું તો શું, પણ હાથ લગાડવાનુંએ નહીં મળે, સમજ્યા ?"

"પહેલાં દુર્ગાબાઇને તો મુસલમાન બનાવો" મીરસાહેબ બોલ્યા "ડિપ્ટીસાહેબ તો મુસલમાન છેજ, માત્ર કાંઇ કસર હશે તો તે તવબા કરવાથી મટી જશે."

તરતજ ખ્વાજાહસન નિઝામીસાહેબને દિલ્લી તાર કર્યો એટલે તેઓ બીજે દીવસે આવી પહોંચ્યા. દુર્ગા તેમના હાથ ઉપર મુસલમાન થઇ, ખ્વાજા સાહેબે ડિપ્ટીસાહેબને તવબા કરાવી દુર્ગાની સાથે નિકાહ કરી આપ્યા, અને દુર્ગાનું ઇસલામી નામ હમીદાબેગમ રાખ્યું.

તુઝે ફઝલ કરતે નહીં લગતી બાર
ન હો તુઝસે માયુસ ઉમ્મીદવાર

આ નવી ખુશીમાં બે ત્રણ મહીના એવી રીતે પસાર થયા કે કાંઇ ખબર પડી નહીં. દરરોજ પાર્ટીઓ થતી હતી અને અમે બધા એક કુટુંબની પેઠે સાથે હળીમળી ખુશી ખુશાલીમાં રહેતાં હતાં. હું આવા ખુશીના પ્રસંગઉપર પાકપરવરદિગારનો આભાર માની તેનાજ ફઝલોકરમથી આ બધું થયું છે એમ ખરા જીગરથી માનતી હતી.

દુર્ગાએ દીલ્લીથી પોતાની ઘરડી માને પણ બોલાવી લીધી અને મારી કુટીને મુસલમાન બનાવી. પરંતુ તેણી ગોસ્ત ખાતી નહીં તેમજ જોગ

પહેરી રસોડામાં જતી નહીં. દુર્ગા અરે તત્બા તત્બા ! હમીદાબેગમ મસઉદને પોતાના દીકરાની પેઠે ચાહતી હતી અને મસઉદ પણ હમીદા બેગમથી હળી ગયો હતો તેથી થોડાજ દીવસમાં તે હમીદાબેગમને ત્યાંજ રહેવા લાગ્યો. એટલે હમીદાબેગમ અને ડિપ્ટીસાહેબે તેને પોતાનો દીકરો કરી લીધો

જે ડેપ્યુટી કમીશનર મીરઝાસાહેબ માટે સારો રીપોર્ટ કરીને વીલાયત સીધાવ્યા હતા તેમના રીપોર્ટની અસરથી મીરઝાસાહેબને ડેપ્યુટી કલેકટરની એકટીંગ જગ્યાએ જાલંધર જવાનો હુકુમ મળ્યો. મીરઝાસાહેબને પ્રમોશન મલ્યું એ વાતથી બધાને આનંદ થયો; પરંતુ મીરઝાસાહેબના જવાથી ગોડગાઉંમાં મળેલો ઇંદરનો અખાડો ઉજડ થઇ જશે એ વિચારમાં બધાને દીલગીરી થઇ, તેથી અનેક કોશીશો કરી તથા લાહોર એક ખાસ માણસ મોકલી મોહટા સાહેબના હાથ નીચે જે બાબુ હતો તેનું મન મનાવી મીરઝાસાહેબના બદલામાં એક બીજા ડેપ્યુટીને જાલંધર મોકલવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. ખુદાના હુકમથી મીરઝાસાહેબ તથા ડીપ્ટીસાહેબની આ કોશીશ ફતેહમંદ ઉતરી અને મીરઝાસાહેબ ગોડગાઉમાંજ ડેપ્યુટી કલેકટરના હોદ્દા ઉપર એક વરસના માટે એકટીંગ નીમાયા અને ફરી એક વરસમાંજ ડેપ્યુટી કલેકટરના માનવંતા હોદ્દા ઉપર કાયમ થઇ ગયા. પાક પરવરદિગારે પોતાના હબીબના સદકામાં બનાવટી ડિપ્ટી નહીં પણ ખરેખર ડિપ્ટીકલેકટર અથવા ડિપ્ટીસાહેબની પત્ની બનાવી જે માટે હું તેના કરોડો શુકરાના અદા કરતી હતી

અરે ! હું મારી આ બધી કથા લખવામાં ગરીબ બિચારા નવાબ અખતરઝમાનને તો ભુલીજ ગઇ ! અમો દીલ્હીથી ચાલ્યા આવ્યા તે બાદ નવાબ ઉપર ભારે મુસીબત ટુટી પડી ખાવા પીવાની પણ તંગી થવા માંડી, તેથી તેઓએ પોતાની બેગમને પીયેર મોકલી દીધી અને પોતે જે ઘરમાં રહેતા હતા તે ઘર ભાડે આપી તેનું ભાડું બારોબાર પોતાની બેગમને મળે એવો બંદોબસ્ત કરી પોતે બીકાનેર ચાલ્યા ગયા. બીકાનેર રાજ્યમાં તેમના એક સગા સારા હોદ્દા ઉપર હોવાથી નોકરીના ઇરાદાથી તેઓએ બીકાનેરમાં રહેવું અખત્યાર કર્યું. દીલ્હીથી વિદાય થતી વખતે તેઓએ પોનાની દર્દભરી કહાણી અમને લખી મોકલી હતી અને તેમાં જણાવ્યું હતું કે જો ખુદાતાલા મારી મુસીબત દૂર કરશે તો હું તમો લોકોથી મળીશ; નહીંતો કદીએ મોહડું નહીં બતાવું.” આ વાતને લગભગ અઢીવરસ વીતી ગયાં, પરંતુ નવ્વાબની કાંઇ ખબર મળી નહીં, તેથી મેં મીરઝાસાહેબની પાસે એક બે કાગળ લખાવ્યા પરંતુ કાંઇ જવાબ ન આવ્યાથી લાચારીએ ચુપ-

કીદી ધારણ કરી. તોપણ આવા ખુશીના પ્રસંગ ઉપર નવ્વાબની યાદ મનમાં તાજી થઇને દુઃખી કરતી હતી. તેથી હું તેઓના હકમાં રાતદીવસ દોઆં કરી ખુદા તેમને ખુશી ખુશાલીમાં રાખે એવું ઇચ્છતી હતી.

એક દીવસે મીરઝાસાહેબ કચેરીમાંથી આવ્યા એટલામાં પટાવાળાએ એક તાર લાવીને આપ્યો. મીરઝાસાહેબે તરતજ ફાડીને વાંચ્યે તો તે તાર બીકાનેરથી નવ્વાબનો મોકલેલો હતો. નવ્વાબે તે તારમાં લખ્યું હતું કે "કાલે સહવારે ગૌડગાઉં પોંહચીશ અને આખો દીવસ ત્યાં રહી સાંજરે દીલ્લી જઇશ." મીરઝાસાહેબે આ તાર વાંચી મને કહ્યું—

"હજુ સુધી નવ્વાબ અમને ભુલ્યો નથી. કોણ જાણે તે બીચારો કેવી હાલતમાં છે, અગર જો તે ગરીબી હાલતમાં હોય તો તેને મદદ કરવી જોઇએ, માટે કહો તમારી પાસે કાંઇ છુટા રૂપીઆ છે?"

"દોઢસો રૂપીઆ મારી પાસે છે અને પાંચસો રૂપીઆની નોટો જમીલાના ઘરેણાં બનાવવા માટે જુદી મુકેલી છે,"

"ઠીક, નવ્વાબથી તમે પરદો તો કરતાં જ નથી એટલે જયારે તે આવે ત્યારે મારી ગેરહાજરીમાં પાંચસોની નોટો તથા સો રૂપીઆ રોકડા આપજો. જમીલાનાં ઘરેણું અલ્લાહ ચાહશે તો ઘણાંએ બની જશે."

"બહુ સારૂં."

"પણ હા, મારે સહવારે સાહેબના બંગલે જવું છે તેથી સ્ટેશન ઉપર નહીં જઇ શકું માટે તમે મીરસાહેબને સ્ટેશન ઉપર મોકલજો અને તેમને સમજાવી દેજો કે અગર તે ગરીબ અવસ્થામાં હોય તો તેને ધીરજ આપી ખાતર બરદાશથી ઘેર ઉપર લાવજો,"

બીજે દીવસે સહવારે મીરઝાસાહેબ તો સાહેબને બંગલે સીધાવ્યા અને મેં મીરસાહેબને પુરી રીતે સમજણ પાડી સ્ટેશન ઉપર મોકલ્યા મીરસાહેબના સ્ટેશન ઉપર જવા બાદ મેં ખુરશીદને મારે ત્યાં બોલાવી લીધા અને તેની સાથે વાતો જ કરી રહી હતી કે એટલામાં મીરસાહેબે નવાબસાહેબના આવવાની ખબર આપી, એટલે મેં ખુરશીદને પરદામાં મોકલી નવ્વાબસાહેબને અંદર બોલાવ્યા. હજુ સુધી હું એજ વિચારમાં હતી કે કોણ જાણે તેઓ કેવી હાલતમાં હશે! પણ જ્યારે તેઓ ઘરમાં પધાર્યા તો આખા ઘરમા તેમના પધારવાથી એક રવનક થઇ ગઇ. રંગ રૂપમાં તો તેઓ પહેલાંથી જ એક્કા હતા તે ઉપર રજવાડી પોશાક પહેરવાથી જાણે કોઇ મોટા રાજયના નવ્વાબ ન હોય તેવા દેખાતા હતા, તેઓએ અંદર આવતા જ સલામ કરીને પૂછ્યું—

"ભાભી સાહેબ ! સારાં તો છો ! ભાઇ ક્યાં છે ?"

"સાહેબના બંગલે ગયા છે હમણાં જ આવતા હશે." આટલું બોલ્યા બાદ મેં મારા હાથે પાન બનાવીને આપ્યું નવ્વાબ પાન ખાઇને ખુશ ખુશ થઇ ગયા. ચહેરા ઉપર અમીરી વરસી રહી હતી. નવ્વાબ સુખી છે એ જોઇ મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. પાક પરવરદિગારે ભોળા નવ્વાબ ઉપર મહેર કરી તે જોઇ હું મનમાં જ પાક પરવરદિગારનો આભાર માની રહી હતી. આવી રીતે થોડીવાર સુધી નવ્વાબ વાતો કરવા પામ્યા હતા કે મીરઝાસાહેબ મીરસાહેબની સાથે આવ્યા. મીરઝાસાહેબે નવ્વાબથી ગળે મળીને ખેર આફીયત પુછી. મીરસાહેબની મોજુદગીથી નવ્વાબને અજાયબીમાં પડેલા જોઇ મેં આ ભેદને ઉઘાડતાં કહ્યું—

"નવ્વાબ સાહેબ ! અહીંનું ફ્રીમેશન જુદું જ છે,"

"ભાભી ! બધા જુના દોસ્તોને એક જગ્યાએ જોઇ આનંદ થાય છે પણ આ મીરસાહેબ અહીં શું કરે છે ?"

"અહીં આબકારીના દરોગા છે." મેં કહ્યુ "અને ભલા, પેલી આપની અથવા મીરસાહેબની ખુરશીદ યાદ છે કે ?"

"હા, એમના માટે પુછવું તો ભુલી જ ગયો. ક્યાં છે ?"

"આ ઘરમાં જ છે અને અમારા મીરસાહેબના નિકાહમાં છે અગર મીરસાહેબ રજા આપે તો........."

"હું સમજ્યો" મીરસાહેબે મને બોલતાં અટકાવી કહ્યું "જ્યારે આપે નવ્વાબ સાહેબથી પરદો ન કર્યો તો ફરી ખુરશીદમાં હીરા મોતી જડયાં છે કે તેણીને પરદામાં બેસાડું" ખુરશીદને બહાર બોલાવતાં મીર-સાહેબે કહ્યું "બહાર આવો નવ્વાબ સાહેબ તમને યાદ કરે છે."

મીરસાહેબના બોલાવવાથી નીચી નજરોએ શરમાતી શરમાતી આવીને ખુરશીદ પાસે બેસી ગઇ. મીરસાહેબે વીલાયતથી બનાવટી નાક બનાવીને મંગાવેલું હોવાથી ખુરશીદના કપાએલા નાકની ખોડ ઘણેખરે ભાગે નીકળી ગઇ હતી, છતાં પણ થોડી ઘણી ખોડ માલુમ પડતી હોવાથી ખુરશીદ માણસોના ટોળામાં બેસતાં ઘણી જ શરમાતી હતી. નવ્વાબ ખુરશીદને જોઇને ઘણા જ ખુશ થતા બોલ્યા—

"ભાભી ! આ બધું તમારી કોશીશોનું પરિણામ છે. પરવરદિગાર આ ભલાઇનો જરૂર બદલો આપશે."

"વાહ નવાબ સાહેબ !" મીરઝાસાહેબે કહ્યું "પેલા ડિપ્ટીસાહેબ પણ યાદ છે કે ?"

"હા, કેમ નહીં મીરઝાસાહેબના મિત્રને ?" નવાબે પૂછ્યું "તેઓ કયાં છે ?"

"ભાઇ સાહેબ! મીરઝાસાહેબની તરફ જોઇને મીરસાહેબે કહ્યું "તેમને પણ બોલાવો."

"શું, તે પણ અહીંજ છે ?"

"જી હા નવાબસાહેબ !" મીરઝાસાહેબે કહ્યું " ખુદાના ફઝલો કરમથી તેઓ અહીં તેહસીલદાર છે."

"એમની સાથે તો એક પાતર પણ હતીને ?"

"જી હા હતી અને હાલ પણ છે" મેં કહ્યુ "આ મીરસાહેબે કોશીશો કરી તેને પણ મુસલમાન બનાવી અને હાલમા તેણી ડિપ્ટી સાહેબના નિકાહમાં છે."

"વાહ ! વાહ નવાબસાહેબ વધુ ખુશી થતાં બોલ્યા "ભાભી ! એક તમારી ભલાઇના પ્રતાપે પરવરદીગારે બધા ઉપર પોતાનો ફઝલ કર્યો છે."

આ વાતોમાંજ અગ્યાર વાગી ગયા. આજે રજાનો દીવસ હોવાથી કચેરીઓ બંધ હતી. તેથી બધા નચિંતાઇથી વાતો કરી રહ્યા હતા, નવાબ સાહેબથી તેમની હકીકત પુછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે "વરસ દોઢ વરસ સુધી બીકાનેરમાં મારા મામાના રોટલા ઉપર ગુજરાન કરતો રહ્યો, પણ તે વરસ દોઢ વરસ કેવી મુસીબતમાં પસાર થયું તે ખુદા સારી પેડે જાણે છે. એક દીવસે રાત્રે પોતાની મુસીબતનું ભાન થતાં રડતાં રડતાં સુઈ ગયો અને સ્વપ્નામાં જોયું કે એક સફેદ દાઢીવાળા બુઝુર્ગે મારી પીઠ ઉપર હાથ ફેરવીને કહ્યું "અખતર ઝમાન! તને તારા કુકર્મોની સજા આખેરતમાં ન મળતાં અહીંજ મળી ચુકી છે અને હવે તારી બધી મુસીબતોનો અંત આવી ગયો છે માટે ઉઠ, અલ્લાહનો શુકર કરી બાળબચ્ચાંઓની સાથે ખુશી આનંદમા રહે અને દર વખતે પોતાની નેક અને પવિત્ર પત્નિના હક્કોનો ખ્યાલ રાખતો રહેજે અને તે જેવી રીતે રાજી રહે તેવી રીતે રાજી રાખજે," આટલુ ફરમાવી તે બુઝુર્ગ અલોપ થઇ ગયા. સ્વપ્નામાંથી બેદાર થઈ વઝુ કર્યું અને તે બાદ બે નફલ શુકરાનાની અદા કરી મનમાં પાકો ઠરાવ કરી લીધો કે હું મારી પત્નિની મરજી વિરૂદ્ધ કોઇપણ કામ ન કરતાં જીંદગી સુધી તેને ખુશી ખુશાલીમાં રાખીશ લગભગ સવારના આઠ વાગે મારા મામાની મારફતે રાજા સાહેબે મને બોલાવ્યો અને પગાર તથા પેટીયાં મુકરર કરી દીધાં. ધીમે ધીમે હું તેમના

મુસાહિબોમાં થઈ ગયો અને હાલમાં અલ્લાહના ફઝલો કરમથી ચાર પેટીયાં તથા દોઢસો રૂપીઆ પગાર અને નોકર ચાકર તથા રહેવાનો સુંદર બંગલો મળે છે. નોકર થયા બાદ મેં દીલ્લીનું બધું કરજ ફીટાડી દીધું અને મારી બેગમનાં જે કાંઇ ઘરેણાં ગીરવી હતાં તે છોડાવી લીધાં. હવે તેમને લેવા માટે એક મહિનાની રજા ઉપર દીલ્લી જાઉં છું." નવાબ અહીં સુધી કહેવા પામ્યા હતા કે બહારથી કહારા (ડોલી ઉચકનારા) એ બુમ પાડી, જે સાંભળી મેં મામાને કહ્યું—

"ઉસ્તાનીને ત્યાંથી જમીલા આવી છે માટે તેને ડોલીમાંથી ઉતારો"

"કોણ જમીલા ?" નવ્વાબે અજાયબીથી પુછયું.

"મારી અખતર !"

જમીલા ડોલીમાંથી ઉતરી અને અંદર આવતાં એક પારકા પુરૂષને બેઠેલો જોઈ પોતાના નાનકડા બુરકામાં મોઢું છુપાવી મેડી ઉપર જવા લાગી. પણ નવ્વાબે તરત જઇને તેણીને પોતાની ગોદમાં ઉપાડી લીધી અને પ્યાર કરી બોલ્યા "અલ્લાહો ગની ! તમારી અંમા તો પરદો કરતાં નથી અને તમે એવાં તે કેવાં છો કે સંતાતાં છુપાતાં નાસો છો ?" આટલું બોલી બહાર પોતાનો નોકર ઉભો હતો તેની પાસેથી પોતાની કેશબોકસ મંગાવી અને તેને ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં મારાથી પુછયું "મસઊદ કયાં છે ?" જમીલાએ મસઊદનું નામ સાંભળી શરમથી ગરદન ઝુકાવી લીધી. કેમકે ડિપ્ટીસાહેબની સાથે તેના વિવાહ સંબંધી વાત ચાલતી હતી.

"ડિપ્ટીસાહેબે મસઊદને પોતાનો દીકરો કરી લીધો છે" મેં જવાબ આપ્યો "તેથી તેતો હવે તેમને ત્યાંજ રહે છે. ખુદાના હુકમથી ચૌદ વરસનો થયો છે. હમણાંજ મીડલની પરિક્ષા પસાર કરી છે. બીજે ત્રીજે દીવસે અહીં આવે છે અને આવે છે તો પરદો કરાવી લે છે."

"વારૂ ! હું સમજ્યો અલ્લાહ મુબારક કરે." નવ્વાબે આટલું બોલી પેટીમાંથી પાંચ ગીનીઓ કાઢી અને તે જમીલાને આપી. જમીલાએ ઘણાજ અદબની સાથે સલામ કર્યા.

તે બાદ નવ્વાબે સાચા મોતીઓની એક માળા દેખાડતાં કહ્યું "આ માળા પણ જમીલાના માટેજ લાવ્યો છું પણ તે બરોબર ગંઠાએલી નથી. અહી કોઇ હુશીઆર પટવો હોય તો ગંઠાવી લો, નહીંતો હું દીલ્હીથી ગંઠાવીને મોકલી આપીશ " મેં તથા મીરઝાસાહેબે સારા શબ્દોમાં નવાબનો આભાર માન્યો. આ વાતચીતમાં ખાણાનો વખત થઇ ગયો એટલે અમો બધાએ સાથે મળીને ખાણું ખાધું. ખાણું ખાઇ રહ્યા બાદ મીરઝાસાહેબ, નવાબ

સાહેબ તથા મીરસાહેબને ડિપ્ટીસાહેબના મકાન ઉપર લઈ ગયા; એટલે ઘરમાં હું અને ખુરશીદ રહી ગઈ. જમીલા ખાઈ કરીને ભણવા સીધાવી હતી. સાંઝના ખાવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં લગભગ બે વાગી ગયા એટલે હું ઓહોરની નમાઝ પઢવા બેઠી અને હજુ પાછલી નફ્લો બાકી હતી કે ડિપ્ટીસાહેબને ત્યાંથી બધા જણા મારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મેં નફ્લો પુરી કરી સલામ ફેરવીને જોયું તો મીરઝાસાહેબ, નવાબસાહેબ, ડિપ્ટી-સાહેબ, મીરસાહેબ અને હમીદાબેગમ હતાં, આ બધાની પાછળ મસઉદ આવ્યો આ જોઇને મેં કહ્યું—

" શું આ ધર્મશાળા વરમશાળા છે કે વગરપુછેગાછે ચાલ્યા આવ્યા ?"

મસઉદે મારી પાસે આવી સલામ કરી, મેં તેને દોઆઓ આપી, તે બાદ હમીદાબેગમ આવીને ગળે મળી એટલે મેં પૂછયું—

" શું, તમે પણ નવાબસાહેબથી પરદો તોડયો ? "

" આ સવાલ પરદો તોડાવનારથી કરો " હમીદાએ કહ્યું.

ટુંકમાં એટલુંજ કે બધા જણા બેઠા તેમની આગળ લીલો મેવો મૂકયો. જે વાતો કરતાં કરતાં પુરો થઈ ગયો. નવાબસાહેબ મસઉદના માટે સોનાનું હોલ્ડર અને ચાંદીનો ખડીઓ તથા કાંડાઉપર બાંધવાની નાહની ઘડીઆલ લાવ્યા હતા તે મસઉદને આપી. મસઉદ ઘડીઆલને કાંડા ઉપર બાંધીને ઘણોજ ખુશી થયો. આ વાતચીત થઈ રહી હતી એટલામાં નવાબસાહેબે પૂછયું—

" પેલા ફોજદારસાહેબ કયાં ગયા, તેતો કાંઈ જણાયુંજ નહીં ?"

" અરે જવા દોને એ મુવાનું નામ " મેં કહ્યું " ખુરશીદ તો એના નામથી બીહે છે. "

" હું જાણું છું, પણ શું કરૂં, તે બીચારાએ સેંકડો સોગનો આપ્યા છે તેથી કહ્યા વિના રહેતો નથી."

" શું તેપણ ત્યાંજ છે ? "

" હા, બીકાનેરમાંજ છે" નવાબસાહેબ બોલ્યા "લગભગ બે વરસ ઉપર તેઓ બીકાનેરમાં ઘણીજ ગરીબ અવસ્થામાં આવીને મારાથી મળ્યા અને તેમના ઉપર દયા આવી તેથી મેં તેમને તોશાખાનામાં નોકર રખાવ્યા. ત્યાં તેઓએ નાણાં ઉચાપત કર્યાં જેથી કેસ ચાલીને દોઢ વરસની સખત મજુરી સાથે સજા થઈ. સાત આઠ મહીના થયા કેદખાનામાં સબડે છે, રાત દીવસ પોતાની મુસીબત ઉપર રૂદન કરે છે અને કહે છે કે મારા ઉપર ખુરશીદનો શ્રાપ ઉતર્યો છે. હું રજા ઉપર આવનાર છું એ વાતની ખબર

પડતાં તેઓએ મને બોલાવ્યો. જ્યારે હું જેલમાં ગયો ત્યારે બાપડા લોટ દળી રહ્યા હતા. મને જોતાંજ લાખો સોગનોની સાથે કહેવા લાગ્યા કે તમે ખુરશીદથી મળીને મારાતરફથી હાથ પગ જોડી, મેં તેની સાથે જે ખરાબ ચાલ ચલાવી છે તેમાટે માફી માંગજો અને કહેજો કે ખુદાનાવાસ્તે મને માફ કર; જ્યાંસુધી તું મને માફ નહીં કરે ત્યાંસુધી હું ઠરઠામ પડીને બેસવાનો નથી. "

" ખુરશીદ ! તમે એ બિચારાને માફ કરી દો " મીરસાહેબે પોતાની પત્નિને કહ્યું " અલ્લાહ તેનો બદલો આપશે. "

" મારાઉપર જે જુલમ ગુજાર્યો છે તેતો જાહેર છે માટે માફ કરવાનું મન થતું નથી. " ખુરશીદ બોલી.

" ખુરશીદ બહેન ! જે કાંઈ થયું તે ખરૂ, હવે નહીં થયું થનાર નથી " મેં કહ્યું " બિચારો બાળબચ્ચાંવાળો માણસ છે તો માફ કરી દો. ખુદા તમને તેનો બદલો આપશે. "

" ભાભી ! માફ કરી દો " મીરઝાસાહેબે કહ્યું " તે દીવસે ખ્વાજાસાહેબે ફરમાવ્યું હતું કે જે માણસ કોઇને માફી આપશે તેના સિત્તેર ગુનાહ અલ્લાહતાલા બખશી દેશે; અને તેનામાટે જન્નતમાં એક મોતીઓનો મેહેલ તૈયાર થશે. "

" ભાભી ! માફ કરો " ડિપ્ટીસાહેબે ટેકો આપ્યો.

" વારૂ મેં માફ કર્યું " ખુરશીદ બોલી " અલ્લાહ પણ માફ કરશે. "

આ સાંભળી નવાબસાહેબે પોતાના એક મિત્રના નામઉપર બીકાનેર કાગળ લખ્યો. જેમાં ખુરશીદે ફોજદારને માફી આપી છે એવું ફોજદારને કહી અવવાની ભલામણ લખી.

તે રાત્રે ખાણા ઉપર એટલીબધી મઝા પડી કે જે હું કાંઈ લખી શકતી નથી બધા સ્ત્રી પુરૂષોએ એકજ દસ્તરખ્વાન ઉપર બેસી ખાણાને ઇન્સાફ આપ્યો. ખાણું ખાઈ રહ્યા બાદ મીરઝાસાહેબે ખુરશીદને કવ્વાલી સંભળાવવા માટે ફરમાશ કરી. ખુરશીદે મને ભલામણ કરી અને મેં, હમીડાબેગમને ગાવા માટે કહ્યું. અમારા ત્રણેમાં આવી રીતે મતભેદ પડવાથી બધા પુરૂષોએ ફેસલો કર્યો કે અમો ત્રણે સાથે મળીને ગાઇએ. આ ઉપરથી અમો ત્રણે જણીઓએ એક સાથે મળીને હઝરત શાહ ન્યાઝ રહેૈની આ ગઝલ શરૂ કરી—

માઅમુર હો રહા હે આલમમેં નુર તેરા
અઝ માહ તા બ માહી સબ હે ઝુહુર તેરા
ઇસરારે એહમદીસે આગાહ હોતો જાને
તું નુર હર શરરહે હરસંગે તુર તેરા
હર આંખ લક રહી હે તેરેહી મુંહકો પ્યારે
હર કાનમેં હું પાતા માઅમુર નુર તેરા
જબ જીમેં યે સમાઇ જો કુછ હેહે સો તુહે
ફિર ક્લિસે દુર કબહો કુબોં હુઝુર તેરા
ગર હઈ બે ન્યાઝી સરઝદ ન્યાઝસે હો
પુતલે મેં ખાક કે હે પ્યારે ગુરૂર તેરા

આ ગઝલના એક એક શેર ઉપર બધા જણાં લોટપોટ થઇ ગયાં.

નવાબસાહેબ તો રાતનીજ ટ્રેનમાં સીધાવનાર હતા પણ લગભગ બાર વાગ્યા સુધી સારીપેઠે જલસો જામેલો હોવાથી તે જઇ શકયા નહીં. બીજે દીવસે સવારની ટ્રેનમાં વળતી વખતે બાળ બચ્ચાંની સાથે બે ચાર દીવસ અહીં રેહવાનો વાયદો આપી દીલ્હી રવાને થયા.

પંદર વીસ દીવસ પછી મસઉદના પાસ થવાની ખબર મળી જેથી બધા મિત્રોને પાર્ટી આપવાનો ઇરાદો થયો. આ ઇરાદો ડિપ્ટીસાહેબ અને હમીદાબેગમની જાણમાં આવતાં તેઓએ "એક પંથ અને બે કાજ" ની કહેવત અનુસાર મોહડું મીઠું કરી લેવામાટે કહેવડાવ્યું. મીરઝાસાહેબ અને મને પણ આ વાત પસંદ પડી તેથી મસઉદ અને જમીલાની મંગણીનો દીવસ નક્કી કરી નવ્વાબસાહેબને તે પ્રસંગ ઉપર કુટુંબ કબીલાસાથે પધારવાનું લખી દીધું. નવ્વાબસાહેબની રજા પુરી થવા આવેલી હોવાથી તેઓ બીકાનેર જવાની તૈયારીમાં હતા તેટલામાં અમારી આમંત્રણ પત્રીકા મળવાથી તેઓ ગોડગાડિ આવ્યાં. નવ્વાબસાહેબની બેગમ મારાથી એક સગી બહેનની પેઠે મળી, નવ્વાબસાહેબના કેહેવાથી મીરઝાસાહેબ, ડિપ્ટી સાહેબ અને મીરસાહેબથી પરદો તોડવા રાજી થઈ ગઇ, પરંતુ મને આ વાત પસંદ પડી નહીં; કેમકે અમારી વાત તો જુદી હતી પણ તે બીચારી ખાનદાની બેગમ હતી. તેથી મેં નવ્વાબસાહેબને સમજાવી લીધા તે દીવસે પાડપાડોશના બે ચાર ખાનદાની કુટુંબોને પણ નોતર્યાં, અને ખેરખુબીની સાથે મંગણીનો માંગલિક દીવસ પસાર થયો. મંગણીનો દીવસ વીત્યો એટલે ત્રીજે દીવસે નવ્વાબસાહેબ પોતાના કુટુંબ સાથે બીકાનેર ગયા.

મંગણી થવા બાદ લગભગ બે વરસ ખુશી ખુશાલીમાં પસાર થઇ

ગયાં. પણ લગારે ખબર પડી નહીં, હમીદાબેગમ અસલથીજ વાંઝ હતાં તેથી તેઓએ મસઉદને દીકરો બનાવી લીધો હતો. ખુરશીદને ખુદાતઆલાએ એક દીકરો આપ્યો, અને હું જે વખતનું વર્ણન કરી રહી છું તે વખતે ખુરશીદનો ગુલાબના ગોટાજેવો દીકરો આખા ઘરમાં દોડમ દોડ કરતો હતો. તે અરસામાં મને પણ આશા જણાઇ; પરંતુ તેમાં એવો બગાડ થયો કે જીવના સાંસાં પડી ગયાં અને ભવિષ્યમાં બાળક થવાની આશાનો નાશ થઇ ગયો; પણ ખુદા મારી જમીલાને સંતાન આપશે તેનેજ મારા પેટનાં બાળકો સમજી મારૂં મન મનાવી લઇશ એવા તરંગો કરતી હતી. આ બે વરસમાં નવ્વાબસાહેબની સાથે સારી પેઠે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. કેદની મુદ્દત પુરી થવા બાદ પેલા ફોજદારસાહેબ કેદમાંથી છુટયા અને નવ્વાબના મુખથી અહીંની હકીકત સાંભળી મીરસાહેબ ઉપર એક કાગળ લખ્યો જેમાં ખુરશીદે પોતાની ભુલો માફ કરી તે માટે તેનો સારા શબ્દોમાં આભાર માન્યો હતો.

હા, તો મસઉદે આ બે વરસની મુદ્દત દરમ્યાન મેટ્રીકની પરિક્ષા પાસ કરી લીધી એટલે તેનું નામ નાયબ તેહસીલદારમાં દાખલ કરાવી દીધું તે વખતે તેની સોળ વરસની વય હતી અને જમીલાની વય તેર વરસની થઈ હતી. હમીદાબેગમને નાહનકડી વહુ લાવવાનો ઘણોજ શોખ હોવાથી તેઓએ લગ્ન જલદી કરવાની ઉતાવળ કરવા માંડી. એટલે હું પણ લગ્ન કરવાને જલદી રાજી થઈ ગઇ. જમીલાને જહેઝમાં આપવાનો સામાન ધીમે ધીમે તૈયાર કરી રાખેલો હોવાથી લગનની હા ભરવામાં વાર થઇ નહીં, માત્ર એક બે મહીનામાં ખુટતો સામાન તૈયાર કરી શુભ દીવસ જોઇ લગનની તારીખ નક્કી કરી નાખી. લગ્ન ઉપર આવવાને નવ્વાબસાહેબને આમંત્રણપત્રિકા મોકલી, પરંતુ તેઓને રજા ન મળવાથી તેઓ લગ્નમાં આવી શકયા નહીં, તો પણ ત્યાંથીજ ચારસો પાંચસો રૂપીઆના ઘરેણાં જમીલાના માટે મોકલી આપ્યાં. દીલ્લીથી મીરઝાસાહેબ, ડિપ્ટીસાહેબ અને મીરસાહેબના નજીકના બધા સગાઓને કંકોત્રીઓ મોકલતાં તેઓમાંના ઘણાખરા આવ્યા. પહેલાં તો બધા સગાવ્હાલા અમારાથી મળતાં લજવાતા હતા પરંતુ મારી ભલાઇના સબબે અને ત્રણે જણ સારી જગ્યાઓ ઉપર હોવાથી આ લગ્નપ્રસંગે વગર આનાકાનીએ આવ્યા. હઝરતખ્વાજા હસનનિઝામી અને તેમના મુરીદોની નાહનકડી ટોળીને પણ બોલાવેલી હોવાથી તેઓ હઝરત પણ મુરીદોની સાથે આવ્યા, અને ઇસ્લામી શાન શવકતની સાથે શરીયતપ્રમાણે લગ્ન થયું. લગ્નપ્રસંગે

હઝરત ખ્વાજાસાહેબ અને તેમના ખાસ ખાસ મુરીદોના થએલા વાઅઝો ખરેખર બહુજ મનન કરવાજોગ હતા. જો કદાચ મારી જીંદગીનું વૃત્તાંત આટલું લાંબુ ન થઇ જાત તો હું તેમના વાઅઝો અત્રે ઉતારી લેત પણ વાંચકો મારૂં આ વૃતાંત વાંચતાં વાંચતાં અકળાઈ ગયા હશે એવો વિચાર આવ્યાથી તે વાઅઝોનો ઉતારો કરતાં અચકાઉં છું. ટુંકમાં એટલુંજ કે ધામધુમની સાથે જમીલા અને મસઉદનાં લગ્ન થઈ ગયાં અને જમીલા હસ્તી રમતી સાસરે સીધાવી.

જમીલાનું લગ્ન કરીને મને નીરાંત થઈ ગઈ અને ચાર પાંચ મહીનાસુધી તો જમાઇને જમવા બોલાવવા વીગેરે કામમાં પસાર થઈ ગયા. એક દિવસે મને વિચાર આવ્યો કે જો હું આવીજ રીતે બેસી રહીશ અને જમીલાને ખુદાતઆલા સતાન આપશે તો ફરી નીકળી શકીશ નહીં, માટે જે કાંઇ નેક કામ કરવા હોય તે કરી લેવાં જોઇએ. આવો વિચાર કરી હમીદાબેગમને બોલાવીને કહ્યું—

"બ્હેન ! મને બે ચાર મહીનાની રજા આપો તો હું પવિત્ર હજની ફરઝ અદા કરી આવું; કેમકે ફરી તમારી વહુને કાંઇ સંતાન થશે તો મારાથી ઘેર મુકીને જવાશે નહીં."

"બ્હેન ! નેકીને વળી પુછપુછ" હમીદાબેગમે કહ્યું "એના કરતાં ઉત્તમ વાત બીજી નથી, પણ હજના માટે તો મારી પણ ઇચ્છા છે."

"ખુદા પુરી કરશે, પણ હાલ તમો કેવી રીતે આવી શકોછો ?"

"હા, એજ પીડા છે."

હમીદાબેગમથી વાતચીત કરી મેં મીરઝાસાહેબને હજની વાત કહી તેઓ તો તૈયારજ હતા. દસ પંદર દીવસમાં રજાનો બંદોબસ્ત કરી લીધો અને મીરસાહેબ તથા ખુરશીદને અમારા ઘરમાં વસાવી અમો બન્ને જણ તથા ત્રીજા ઉસ્તાદજી હજના માટે વિદાય થઈ ગયા. વિદાય થતી વખતે જમીલા રડતાં રડતાં બેહાલ થઈ ગઈ પણ હમીદાબેગમે તેને સારી પેઠે દીલાસો આપ્યો. મસઉદ તથા મીરસાહેબ અમને વિદાય કરવા માટે ઠેઠ મુંબઈ સુધી આવ્યા. અને હઝરત ખ્વાજા હસન નિઝામીસાહેબે કેટલાક મુંબઇમાં વસતા તેમના મુરીદોને ખબર આપેલી હોવાથી તેઓ પણ બંદર ઉપર આવ્યા અને તે બધાની ભલી દોઆઓ વચ્ચે અમો ત્રણ જણ મક્કા મોઅઝઝમા રવાને થયા.

પાક પરવરદિગારની મહેરબાની હોય છે તો તે બધી મુશ્કેલો આસાન કરી દે છે. જ્યારે મુંબઇથી આગબોટે લંગર ઉપાડ્યો ત્યારે મેં પાક પરવર-

દિગારનો શુકર કર્યો કે તેં મારાજેવી ગુનેહગાર બંદીઉપર મહેરબાની કરી તો આજે હું હજ કરવાના માટે જાઉં છું. જ્યારે હું નાચ ગાણા અને વેશ્યાના નીચ ધંધામાં ફસાએલી હતી ત્યારે કોને ખબર હતી કે ખુદાતઆલા મારા ઉપર આવી મહેરબાની કરશે અને મારી જીંદગી આવી રીતે સુધરી જશે ! શયતાનના પંજામાં સપડાએલી બેહનો ! વેશ્યાના નીચ નામથી ઓળખાતી ભગનીઓ ! મારી જીંદગીનું આ વૃતાંત વાંચી તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરો અને ખુદાવંદે કરીમની જનાબમાં ખરા દિલથી દોઆ માંગો કે, તે માલેક તમને પણ પાપી જીંદગીમાંથી બચાવી તમારા ઉપર પોતાની મહેરબાનીનો વરસાદ વરસાવે અને નેકીનો રસ્તો દેખાડે. જુઓ હાલ હું ચાલીસ વરસની થઈ છું પણ કોઈ જુવાનીઓ, ઘરડી બગુચક કે નાયકાનાં મેણાં મારતો નથી. અત્યારે મને નાયકા થવાની ચિંતા નથી. તેમજ કોઇ શરમભરેલી બીમારીમાં ફસાઈ નથી. ખુદાના ફઝલોકરમથી હલાલની કમાઇના ચારસો રૂપીઆ દર માસે આવે છે. મને અત્યારે ફંદ ફરેબ કે પ્રપંચ કરવાની જરૂરત નથી. ખુદાતાલાએ મારી બધી મુશ્કેલો પોતાના હબીબના સદકાથી દૂર કરી દીધી છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરતો રહેશે.

ટુંકમાં એટલુંજ કે અમો મક્કા મોઅઝ્ઝમા ખેરીયતથી પહોંચ્યા અને હજની પવિત્ર ફરજ અદા કરીને મદીને શરીફ ગયા, મદીનાશરીફની બધી ઝયારતો કરી કાફલાની સાથે મક્કે આવ્યા અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાન આવવાને વિદાય થયા. પાછા ફરતી વખતે આગબોટમાં મીરઝાસાહેબ માંદા થઈ ગયા મેં તનમનની સાથે તેમની સેવા ચાકરી કરી અને જ્યારે તેઓ તંદુરસ્ત થઈ ગયા ત્યારે મેં અલ્લાહનો શુકર કર્યો કે તેં મારી આ મુશ્કેલ પણ આસાન કરી દીધી. અને તારા ફઝલો કરમથી મેં મારા પતીની વફાદાર પત્નિની પેઠે સેવા ચાકરી કરી. લગભગ આઠ મહીનાસુધી પવિત્ર જગ્યાઓની મુલાકાત લઈ મુંબઇમાં કદમ મુકયો તે વખતે મારી ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહીં. મુંબઇના બધા ઓળખીતા અને અમદાવાદવાળા પેલા રફીક એહમદ બંદર ઉપર લેવા આવ્યા હતા, બધાની સાથે મળી એક દીવસ મુંબઇમાં મુકામ કર્યો. ગોડગાંઉથી મીરસાહેબ, ડિપ્ટીસાહેબ અજમેર સુધી સામા આવ્યા હતા. રફીક એહમદના આગ્રહથી થોડાક કલાક અમદાવાદમાં ગાળી અજમેર વિદાય થયા અને મીરસાહેબ તથા ડિપ્ટી-સાહેબની સાથે ગોડગાઉં ગયા. જોકે અજમેરમાંજ ખબર મળી ચુકી હતી પણ ગોડગાઉં પોંહચીને જમીલાની ગોદમાં સવા મહીનાનો પુત્ર જોયો

ખુદાતઆલાએ મારા જેવી પાપીણીને નાની (નમાઝ) બનાવી તે માટે તેનો લાખોવાર આભાર માન્યો,

આવી રીતે ચાર પાંચ વરસ બીજાં પસાર થયાં તે અરસામાં જમીલાને એક દીકરી અને એક દીકરો બીજો થયો. આ તરફ ખુરશીદ પણ એ દીકરાની માતા થઇ હતી આવી રીતે મારૂં ઘર બાળકોથી ભરપુર થઇ ગયું. નમાઝ રોઝાથી પરવારીને આખો દીવસ બાળકોની રમત ગમતમાં પસાર થતો હતો અને પાક પરવરદિગારના આભારો માની દર વખતે તેની કુદરતનો ખેલ જોતી હતી.

મસઉદ નાયબ તહેસીલદારની જગ્યા ઉપર કાયમ થયો અને તેની બદલી રેવાડી થઈ, ત્યાંથી દર રવીવારે તે ગોડગાઉં આવતો હતો, અને થોડા દીવસ પછી તેણે પોતાના બચ્ચા અને જમીલાને રેવાડી લઇ જવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે મેં તથા હમીદાબેગમે ખુશી આનંદની સાથે તેની વહુ અને બચ્ચાંઓને રેવાડી રવાને કર્યા. તે બાદ દસ પંદર દીવસ હમીદા બેગમ અને દસ પંદર દીવસ હું રેવાડી જઇને રહેતી હતી અને ઘણી વખતે જમીલાને બાલબચ્ચાંની સાથે મારે ત્યાં બોલાવતી હતી.

અગર ખુદાનખ્વાસ્તા આજે હું વેશ્યાની જીંદગીમાં હોત તો મારી જીંદગી કેવી અકારી થઇ પડત ! પણ ખુદાતઆલાએ મારા ઉપર પોતાનો ફઝલો કરમ કર્યો જેથી હું આજે પવિત્ર જીંદગી બાલબચ્ચાંની સાથે હસી ખુશીથી ગુજારી રહી છું અને પાક પરવરદિગારની જનાબમાં દોઆ કરૂં છું કે મોતની ઘડીસુધી તે આવી પવિત્ર જીંદગીજ ગુજારી દે. આમીન.

વહાલા ભાઇઓ અને બહેનો! મારી જીંદગીનું વૃત્તાંત વાંચતાં તમોને વખતનો જે ભોગ આપવો પડયો છે તેની હું અત્યારે માફી માગું છુ આશા છે કે તમો સઘળા મને માફ કરશો અને જેવી રીતે આ જીંદગીમાં પરવરદિગારે મારા ઉપર પોતાનો ફઝલો કરમ કર્યો છે તેવીજ રીતે આકેબત પણ બખેર કરે એવી દોઆ કરશો. વળી મારી છેવટની એટલી વિનંતી છે કે નીચલી દોઆમા તમો સઘળાઓ શામેલ થઈ આમીન કહેવાની મહેરબાની કરશો.

" અય રબ્બુલ આલેમીન ! તારા રહેમતના ખજાનામાં કોઇ વાતની કમી નથી. જેવી રીતે તેં મારા ઉપર ફઝલોકરમ કર્યો તેવી રીતે શયતાનના ફંદામાં સપડાએલી બીજી બહેનો ઉપર પણ ફઝલો કરમ કરી તારી રેહમતના દરવાજા ઉઘાડી દે. અય માલેકુલ મુલ્ક ! તેઓના ગળામાંથી ગુ-

નેહગારીની સાંકળો તોડી નાંખી તેઓને નેક રસ્તાઉપર ચલાવ. અય અર રહમુર-રાહેમીન ! તેમની આંખો ઉપર જે ગફલતનો પરદો પડયો છે તે દુર કરી દે અને તારા હબીબે પાકના, તારા પ્યારા રસુલના સદકામાં હરામ અને હલાલ ઓળખવાની આંખો અતા કર. યા ઇલાહિલ આલેમીન ! વળી જે પુરૂષો કુકર્મોના ખાડામાં પડેલા છે તેમને તેમાંથી બચાવી લે અને તેઓને એવી તોફીક આપ, કે તેઓ વેષ્યાઓની જાળમાં ન સપડાતાં વેષ્યાઓને નેક રસ્તાઉપર લાવે. યા પરવરદિગાર ! તે નવજુવાન અણસમજ બાળકોને પાપમાં પડતાં બચાવી લે, જેઓ ખરાબ સંગતથી પાયમાલ થઇ રહ્યા છે. ઓ ગફુરૂર રહીમ ! તું તારા પ્યારા નબીની ઉમ્મતને પવિત્ર ઇસલામના રસ્તાઉપર ચાલવાની તોફીક આપ, અને જે તારા હબીબની ઉમ્મત નથી તેને નેકીના રસ્તાઉપર ચાલવા માટે રોશન આંખો અતા કર. ઓ મારા માલેક ! હું તારી ગુનેહગાર બંદી છું મારાઉપર હંમેશાં તારા ફઝલોકરમનો વરસાદ વરસાવતો રહેજે, અને મોતની ઘડીને આસાન કરી કયામતના દીવસે તારો દીદાર તથા તારા પ્યારા રસુલ જેમનાઉપર મારો તથા આખી ઇસલામી આલમનો જાનમાલ કુરબાન છે તેમની શફાઅત નસીબ કરજે. આમીન. આમીન. આમીન.

